Иван Билярски

Институциите на средновековна България

1531

64-

Иван Билярски

Институциите на средновековна България

Професор
Георги Бакалов

Университетско издателство
„Св. Климент Охридски“
Книгата е издадена със съдействието на
А- 3 ООД

Иван Билярски

Институциите на средновековна България

Второ българско царство (XII-XIV век)

София 1998
Университетско издателство
"Св. Климент Охридски"

IVAN BILIARSKY

LES INSTITUTIONS DE LA BULGARIE MÉDIÉVALE

SECOND EMPIRE BULGARIE (XII E - XIV E SIÈCLES)

Професор
Георги Бакалов

SOFIA MCMXCVIII
PRESSES UNIVERSITAIRES
"ST. CLÉMENT OCHRIDSKI"

Изследването представлява цялостно изложение върху институциите (без тази на владетеля) на българската държава през късното средновековие. Всяка институция е разгледана поотделно, като същевременно е поставена в собствената ѝ среда – в тази област на държавното управление, към която тя принадлежи. Изследването е основано преди всичко на български извори, но поради тяхната оскъдност е привлечен обширен сравнителен материал. Изложението е разпределено на глави и раздели, които обединяват различните институции от отделните служби или типове държавни дейности. След изследването на всяка отделна институция има просопографска справка за известните нейни носители.

© Иван Александров Билярски
1998
ISBN 954-07-1129-0

На светлата памет
на мама и на Арик –
най-добрите същества –
посвещавам тази книга.

УВОДНИ ДУМИ

Разделянето на Римската империя, станало в резултат на вече натрупалите се различия между Изтока и Запада окончателно определя и институционализира двата големи центъра, около които гравитира културата на християнската Европа – Константинопол и Рим. Това са и източниците на лъчение, които огряват все още младия тогава Стар континент. Като носители на държавното начало, римляните – и западните, „латинските" и източните, сиреч ромеите – обединяват не само политически, но и културно огромни територии, населени с разноезично и разнородно население. От Рим и Константинопол тръгват и мисии, които да разпространяват Христовата вяра сред „варварите" – тези същите варвари, призвани първо да разрушават държавния организъм, а сетне да го възстановяват, но вече възприели римската култура. В това отношение българите не правят изключение.

Установяването на хан Аспарух на Балканския полуостров създава предпоставките, а събитията около Покръстването към средата на IX век окончателно определят българската държава в ромейската сфера на влияние. Минала през своя „варварски" период, през периода на идеологическото противопоставяне, свързано с езическата религия[1], България е първата страна, поне в Европа, включила се в т. нар. „Византийска" или по-добре Православна Общност, която по-сетне ще обедини и сърби, руси, грузинци, румъни и др. Извънредно силното излъчване на Константинопол оказва огромно влияние върху всички балкански страни и Русия. Дори и бегъл поглед върху тяхното изкуство, архитектура, а може би най-силно в книжнината и в правото открива архетипа, който несъмнено иде от Империята. Ромейската култура прониква не само във висшите сфери, ала и в бита на отделния човек. Църквата, управлявана според общовалидни и идещи още от апостолски времена канони, следва без никакви отклонения константинополския модел. Същевременно обаче се появяват и общи ереси, духовните корени на които отново трябва да бъдат търсени в Изтока през Анатолия.

Държавните институции не правят изключение от посоченото. Православните страни на Балканите, а в известна степен и Русия, особено

[1] И в. Б о ж и л о в, Раждането на средновековна България (нова интерпретация), ИП, 1992, кн. 1-2, с. 3-34.

през късното Средновековие изграждат тип държава, която, ако не е точно отражение на Империята, то се дължи на факта, че и българи, и сърби, и румънци, а и русите до XIV век нямат нито стопанските, нито духовните възможности да повторят Константинопол, да създадат точно копие на Царския Град край Босфора. Типът институции е свидетелство за типа култура, към която дадено общество принадлежи. В този смисъл България прави своя избор още през IX век – по-сетне нещата само трябва да извървят своя конкретен исторически път.

Разглеждано като една динамична саморегулираща се система обществото и в частност държавата имат своя структура, свой живот и активност. Като жив организъм то трябва да поддържа своя хоместазис, за да може да съществува. Организмът действува посредством органите си, работещи според определени норми, нужни за съхраняването на системата. Тези основни правила са общовалидни и в природата, и в обществото, което е предмет на настоящето изследване. Правилата, според които живее държавният организъм, се съдържат в юридическите закони, институциите са органите, посредством които той действува, а техните акти са начина, по който се осъществява това действие. Като подходим по такъв начин, не е трудно да съзрем огромното значение на нашия предмет за цялостното разбиране на историята и по-особено на средновековната българска история. Същевременно обаче бих искал предварително да заявя една позиция, която е в основата на по-сетнешното изложение. Доколкото обектът на нашето изследване е вътре в обществото, макар и да не обхваща цялото общество (извън него остава както Църквата, така и някои обществени установения като семейството и различните териториални, професионални, етнически и др. общности), то той е функция и се подчинява на основните норми на културния тип, на онези трансцедентни ценности, които в крайна сметка биха могли да бъдат открити както в системата като цяло, така и във всеки неин отделен елемент. Ето защо и институциите, на които е посветено подолното конкретно историческо изследване, би трябвало да бъдат разглеждани в собствената си среда, в рамките на културния тип, чиято проявява в крайно сметка те са.

По-горе вече имах възможност да отбележа, че на Аспаруховите българи е отсъдено да се установят в богатите земи на Балканите, да съградят своя държава, която се оказва едно от най-трайните политически формирования в Европа. Тази държава именно по своята култура е славянска и православна. Тя първа, най-трайно и най-цялостно се включва в общността, чийто център трябва да търсим в Константинопол. Пътят на това приобщаване е православното християнство, несекващата връзка с Вселенската патриаршия, а по този път идат и образите, книжнината, храмът и обединяващата ги литургия. По този път идат и почти всички политически форми в живота на българската общество. Българските закони са

на практика преведени и понякога преработени ромейски текстове. Държавата се изгражда с имперска идеология и с имперски структури – факт, който твърде силно, за добро или за лошо, влияе върху историческата съдба на българите.

Истина е, че покръстването не донася изведнъж промяна в държавните структури. Най-напред тя може да бъде открита в относително посилно идеологизирания владетелски институт. Именно тук намира място и имперската доктрина, станала доминираща по времето на цар Симеон. Напротив, в по-долните етажи на институционната система се запазват старите структури, които по произход са прабългарски и биват наследени от езическия период[2]. Първото българско царство бива сломено от Империята още преди да завърши напълно процеса на преустройване на новите начала, макар и някои наченки да се забелязват и извън титулатурата и цялостното положение на владетеля[3].

Предмет на нашето дирене е обаче Второто царство. Това е период, през който българската култура като цяло, а в частност титуларната система и администрацията са напълно роменизирани. След завладяването на България от Василий II през второто десетилетие на XI век влиянието на ромейската култура върху българите естествено се засилва. Страната е под ромейска администрация, която особено в южните и югозападни дялове се запазва непокътната близо две столетия. Така към тенденцията за утвърждаване на влиянието на Константинопол се прибавя и непосредственият контакт, особено с данъчните и др. служби – несъмнено по-добре организирани от предишните български – и се създават необходимите условия за реципиране на ромейския модел за административно и държавно устройство.

Движението на Асеневци, което възстановява българската държавност, няма и не би могло да има характера на това, което днес зовем националноосвободителна борба. Напротив, то е едно движение вътре в Империята, което в много отношения отпраща към политическата доктрина на цар Симеон. Инак казано, то има повече характер на „renovatio Imperii"[4], отколкото на някакво „освобождаване на България от византийското иго". Българската държава заварва ромейската администрация и до голяма степен я запазва. Това в най-голяма степен се отнася до провинциите. Централната управа естествено не е заварена в Търново, ала и тя се съгражда като реплика на Константинопол, за да може да

[2] Най-характерни сред тях са тези на капхана и на ичиргу боила, данните за които достигат до X-XI век – вж. В. Гюзелев, Кавхан, с. 13-59; В. Гюзелев, Иниргу Боила, с. 123-181.

[3] Твърде е занимателен фактът за появата на кандидатския сан в България (вж. Бешевлиев, Първобългарски надписи, с. 236-237, № 66, както и някои особено фигурни данни за логотети и др.

[4] Божилов, Асеневци, с. 30-31.

БЕЛ ОВСЕБЕНО УНИВЕРСИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

отговори на потребностите на държавата и политическата доктрина. Нещо повече, в своето развитие българската държава през късното Средновековие все повече се доближава до ромейския модел. Тръгнала от едно заварено положение в администрацията, тя следва не насоката за отдалечаване от него, а, напротив, се стреми към по-новите образци, макар и да ги възприема от Империята с известно закъснение. Това е една цялостна тенденция към консолидиране на православната общност (особено силна през XIV век), част от която е и развитието на институционната система.

Гореказаното може да намери потвърждение в изворите за периода. Дори и бегъл преглед на съхранените текстове показва, че през първите десетилетия след началото на движението на Асеневци българската административна терминология е съставено почти изцяло от транслитерирани гръцки термини. Особено типично в това отношение е използването на думата „практор" за обозначаване най-общо на държавните служители. По-сетне и най-вече след средата на XIV век тенденцията е към значително уголемяване и усложняване на административния апарат. Тя е съчетана със славянизиране на терминологията. Проблемът е дали този факт не противоречи на гореизложената теза за все по-силна ромеизация в разглежданата област. По мое мнение не. На първо място защото със самото си усложняване администрацията се доближава до тази в Империята. Поважен е обаче въпросът със славянската терминология. Необходимо е преди всичко да проследим нейния произход.

Като оставим настрана запазените чисто гръцки или минали през този език термини (протовестиарий, епикерний, кефария, статор, алагатор и др.), които могат да бъдат открити и в текстовете от XIV век, славянските термини са в по-голямата си част преведени или калкирани от гръцки. Такива са наименованията на почти всички данъци, на административните единици, а от областта на институциите – тайник, писец, столник, крагуяр и др. Този факт, сам по себе си, говори не за отслабване, а напротив, за засилване на ромейското влияние, което по такъв начин, със славянизираната словесна форма, става органично включено в живота на страната. В този смисъл си заслужава отново да се повтори, че това е процес, който може да бъде проследен на практика във всички сфери на културата и чието главно проявление е реформата, свързана с името на св. патриарх Евтимий.

За да преминем по-нататък, бих искал да направя едно уточнение, което има значение и за следващото изложение. В терминологично отношение има една особено сериозна разлика между титлите и службите. Достойнствата, титлите и особено т. нар. „чисти" титли, които не са свързани с никакви служебни задължения – имат изключително гръцки или грецизирани наименования: деспот, севастократор, кесар, протосеваст, севаст. Сходно е положението и при другите титли, повечето от които са

свързани с обслужването на двора и централната управа: протовестиарий, куропалат, примикюр, протостратор, епикерний и т.н. Сред тях обаче се срещат и славянски по форма наименования: воевода, столник. И все пак не може да не се заключи, че във висшите сфери, където по същество са титлите, преобладава чисто ромейската терминология. Така достигаме и да големия въпрос за разликата между титли и служби в институционната система на Константинопол и изобщо на страните от Православната общност. Той, макар и да не е непосредствен обект на настоящото дирене, е същностен за него и би трябвало да бъде предварително изяснен, дори и само като заявена теза.

Изясняването на характера на административната служба не поставя никакви проблеми. Става дума за част от държавния апарат, за институция, натоварена с изпълнението на определени държавни функции, независимо дали те са изпълнителни или решаващи. Напротив, титлата по принцип е лишена от такава функция, ала този принцип търпи известни корекции в ромейското общество и именно този факт създава известен проблем, който по-долу ще се опитам да маркирам.

За да разгледаме и адекватно да решим въпроса за титлите и службите в Константинопол, би трябвало да се опитаме да хвърлим поглед върху политическата и държавна доктрина на Империята и да потърсим нейните духовни корени. Според ромейското виждане институциите изграждат една йерархична система, чието осмисляне е свързано с цялостния светоглед на тогавашния човек. Тази система, йерархичната система на титлите е, в обществен план, образ на онзи порядък, който доминира над Универсума и чието правилно разбиране ни е необходимо, за да решим поставената пред нас задача.

Порядъкът в обществото или в титуларната система трябва да бъде осмислен във връзка с неговото място в ромейската духовност. Всъщност порядъкът (τάξις) е категорията, господствуваща в цялата Вселена – и в природата, и в обществото[5]. Този порядък, който произлиза от Сътворението, придобива значението на „йерархия". Не без значение в това отношение е силно повлияното от неоплатонизма дело на св. Дионисий Ареопагит(или Псевдо Дионисий), който от своя страна оказва огромно влияние върху духовния живот в цяла Европа – и Източна, и Западна. У този автор думата „йерархия" обозначава преди всичко универсалната тенденция на нещата да се стремят към Бога[6]. Общението с Него се осъществява по два пътя. Първият е мистичен и индивидуален, а вторият е свързан с активността на йерархиите.

---

[5] A h r w e i l e r, L'ideologie politique, p. 136-138; Л о с е в, История античной эстетики. Поздний эллинизм, с. 664-665.

[6] M e y e n d o r f f, Christ, p. 107.

Според ромейското виждане целият видим свят е организиран като вярно отражение на невидимия. Това отражение е именно йерархично. Самата дума „ἱεραρχία“ (сиреч „свещено начало“, „свещен принцип“) навежда към търсеното значение. Земните йерархии са отражение на небесните. В този смисъл те са пътят, институционният път за приближаване към Бога. Така самата принадлежност към йерархията носи в известна степен съпричастност към божественото и това е така, защото и земната йерархия е доминирана от Небесния Таксис.

И така, за ромеите Вселената е хармонична и йерархична. Като такава тя отразява небесния порядък и същевременно съдържа един непрекъснат стремеж към Бога. Този стремеж към Всевишния, това йерархично единство на творението по различен начин намира израз в различните сфери на духовния живот. В изкуството това е православният храм, който представлява синтез на ромейския дух. Цялата сграда и стенописите в нея – с трите вертикално разположени зони, със сакрализацията на пространството, със самата архитектоника на олтарната преграда – представлява едно вярно отражение на йерархичноста, пронизваща видимия и невидимия свят. Това е и литургията, в която чрез евхаристичното тайнство осигурява съпричастност с Всевишния.

Поставената пред нас тема е свързана с йерархичността в обществото, която намира своето отражение в титуларната система на Империята. От това произлизат и много от нейните характеристики. Това не е западната феодална йерархия, начело с владетеля като висш сеньор. Напротив, ромейската ранглиста представлява едно постепенно, йерархично приближаване към василевса, разглеждан като образ и наместник на небесния цар Иисус Христос. Именно това – принадлежността към йерархията– е и главната характеристика на ромейските титли.

Латинската дума „titulus“, извън значението си на „титла“, означава „заглавие“, „надпис“, „чест“, „слава“, „блясък“. Във връзка с това, както и въз основа на конкретноисторическите знания за титлите в различните епохи, може да се твърди, че титлата е преди всичко качество на лицето. Именно чрез титлата (без значение начина на получаване) се осигурява принадлежността на конкретния човек към една общност. Западноевропейското общество през Средновековието дава достатъчно добър пример за това, тъй като там съществува строго регламентирано аристократично съсловие със свои привилегии и задължения. Нещата са сравнително ясни, понеже на запад титлата, както и принадлежността към съсловието се предават по наследство и съвпадат с благородството. В Империята също съществува благородство, ала то няма пряко отношение към титлите. Тези последните не са наследствени и биват давани от василевса на най-достойните по силата на неговата от Бога дадена власт. В Империята истински съсловия от западен тип не съществуват. По такъв начин се оформя едно съвършено друго разбиране за титлата и изобщо за общ-

ността, към която лицето се приобщава чрез нея. Ромейските „ἀξίαι„ дават на носителя си две неща: преди всичко чрез тях се определя точното място на лицето в тази общност. Така, приобщавайки се към йерархията, удостоеният става съпричастен и към вселенския „таксис", който е отражение на небесната хармония. Посредством опосредствуваните връзки на йерархията, той става съпричастен на василевса като Божи образ и наместник на земята, а чрез него и на самия Бог.

След посочените по-горе положения може да се каже, че ромейските титли нямат почти нищо общо със западното благородническо съсловие. Разликата обаче се състои не толкова в начина на получаване на достойнството, колкото в някои негови същностни характеристики. На Запад титлата не е свързана със служебни задължения, докато в Империята титулярен характер имат и някои административни постове. Това се дължи именно на факта, че и те предоставят място в йерархията. В този смисъл е важно да се подчертае, че ромейската титла няма отношение към наличието или отсъствието на някакви служебни задължения, свързани с нея. Тя определя единствено принадлежността към йерархията и мястото в нея. Оттук иде и значението ѝ за статуса на лицето.

Приобщавайки се към православните страни и особено през периода на Второто царство България, както бе отбелязано, възприема ромейската институционна система. Можем да кажем, че през късното Средновековие в Търново се формира рангова листа, която следва основните принципи на Константинопол. Разликите се състоят само в някои опростявания, продиктувани от конкретните исторически обстоятелства. Това определя и подхода, осъществен в предлаганото по-долу дирене. Съпоставително изследване е не само полезно, но и необходимо. Доколкото горните положения важат не само за България, но и в различна степен за всички православни страни, то и техният материал може да бъде използуван, стига това да се извършва с необходимата коректност. При наличните извори това е неизбежно.

И, за да завърша, бих искал да се върна към нещо, което набелязах по-горе. Самата разлика между титли и служби определя и терминологичните различия в наименованията им. Факт е, че титлите съхраняват гръцките си наименования. Безспорно става дума за дворцови и изобщо столични сановници, чието достойнство е знак за принадлежност към една висша и до голяма степен мистично обоснована общност. Затова и не е необходимо наименованието на сана да е достатъчно разбираемо и за простолюдието. Напротив, гръцката и понякога непонятна дума даже респектира и несъмнено спомага за онази дистанция, която реално дава принадлежността към йерархията. Съвсем по друг начин стоят нещата при фискалните и някои други по-дребни служби, които са в непосредствен и всекидневен контакт с населението.

* * *

Изложената по-горе теза относно същността на титлите и службите в Константинопол и в останалите православни страни, сред които и България, определя и цялостната структура на предлаганото изследване. В първата глава се разглеждат титлите и преди всичко т. нар. „чисти" титли – сиреч тези, които изобщо не са свързани с никакви служебни задължения. Останалите са само маркирани. Втората глава е посветена на столичната управа – т.е. на службите в двореца и в централната администрация, повечето от които също имат титуларен характер, а третата – на провинциална администрация. Разделите на главите обхващат институциите, обособени според типа държавна дейност, към който принадлежат. Това обаче не означава, че те принадлежат задължително към една и съща служба. Данни за това не винаги има, ала такъв подход позволява да се постигне по-голяма яснота в изложението и все пак да се предложи известна систематизация.

Глава I. ТИТЛИ

Раздел I. ДЕСПОТ

Не можем да кажем, че деспотското достойнство е останало пренебрегнато в историческата книжнина. Върху тази тема са работили двама от най-големите познавачи на ромейската титуларна система – Р. Гийан и Б. Ферянчич[1]. Изследването на югославския историк до голяма степен дава отговор на въпросите относно деспотската титла в Империята. Целта, която ние си поставяме, е да разгледаме някои основни проблеми, свързани с нея в България през периода XIII–XIV век. Ще се спрем последователно на въпросите за същността ѝ, за практиката на раздаване на въпросите относно правата, инсигниите и титлите на нейните носители.

1. Произход на титлата

Терминът „δεσπότης" е от гръцки произход, но има стар индоевропейски корен. Разлага се на δεσ и -ποτης . Частта δεσ– (от δεμσ-) е стара генетивна форма на δω, δῶμα = δόμος = дом, а „-ποτης" (латински potis, potestas) е от корен, свързан със значение на можене, владеене, сила и т.н.[2] Буквалният превод и първоначалното значение на думата е „господар на дома", но още през Античността тя придобива значението най-общо на „господар". През езическия период думата „δεσπότης" = лат. „dominus" няма някаква друго специално значение. След Константин Велики два гръцки термина с твърде близко съдържание – „κύριος" и „δεσπότης" – стават обичайни в народния език за обозначаване на императора[3]. Докато първата от тях се съсредоточава в скалната област, то втората все по-често бива отнасяна към владетеля. По-късно терминът „деспот" бива употребяван също за обръщение към висши духовници. Според Прокопий Кесарийски, Юстиниан е този, който го въвежда за императора. По-сетне се утвърждава и е в употреба до XII век. Най-дълго терминът се запазва в монетите, по които го срещаме чак до рухването на Империята в 1453 г. Въпреки общо взето точната инсти-

[1] G u l l a n d. Despote, passim; Ф е р ј а н ч и ћ. Деспоти. passim.

[2] P r e l l w i t. Etymologisches Wörterbuch der Griechischen Sprachen. Göttingen, 1905, S. 112.

[3] G u i l l a n d. Despote, p. 52-53; Ф е р ј а н ч и ћ. Деспоти, с. 3.

туционна употреба, думата „деспот“ до края запазва и значението си на „господар“.

Нас ни интересува не това най-общо, а специално значение на термина, като дворцово достойнство. Изворите свидетелстват, че то води началото си от времето на Мануил I Комнин. Това преобладаващо в историографията мнение е понякога сериозно оспорвано. Л. Брейе, основавайки се на едно свидетелство на Михаил Псел, твърди, че титлата е създадена още от василевса Михаил V за Йоан Орфанотроф[4], а А. П. Каждан посочва шест случая, когато различни лица са назовани като деспоти още преди случая със зетя на Мануил Комнин[5]. Както правилно отбелязва Г. Острогорски[6], свидетелството на Псел не бива да бъде разглеждано в смисъл на титла, а в най-общото значение на „господар“, още повече, че според същия автор, а и по-сетне по думите на Анна Комнина, през посочения период най-висшето достойнство си остава това на кесаря. Аргументите на А. Каждан от своя страна получават убедителен отговор от Б. Ферянчич[7].

Деспотската титла с особено значение, отделно от владетелската титулатура, е създадено от Мануил I Комнин през 1163 г. за неговия зет – маджарския принц Бела-Алексий[8], с което василевсът е целял една бъдеща лична уния. Той е престолонаследник на своята страна и носи титлата Urum (Uron), а оженвайки се за дъщерята на василевса става и евентуален негов наследник, по този случай се създава и деспотската титла. Интересно в случая е, че на маджарски „Urum“ означава „мой господар“ и следователно по смисъл отговаря на гръцкото „деспот“[9]. Тук се срещаме с един феномен – създаването на едно титла в Империята (макар и по конкретен случай), отговаряща на традициите в Маджарско.

Бела-Алексий скоро се разделя с деспотското достойнство[10], но титлата запазва своето значение до 1204 г. Самият факт на установяването ѝ свидетелствува за едно ново династично мислене, развоя на което и отражението му върху йерархичната система можем да проследим още от края на XI век с реформите на Алексей I Комнин. До завземането на Константинопол от кръстоносците деспотите запазват качеството си на зет-престолонаследник. Титлата е носена последователно от Алексий Палеолог и Теодор Ласкарис – женени за дъщери на Алексий III Ангел. От

---

[4] B r e h i e r. Institutions, p. 140.

[5] К а ж д а н. Севастократоры и деспоты в Византии XII века, с. 42-44.

[6] O s t r o g o r s k y. Urum-Despotes, S. 450-451.

[7] Ф е р ј а н ч и ћ. Још једном о почецима титуле деспота, с. 47-52.

[8] I o a n n i s C i n n a m i Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum. p. 125; O s t r o g o r s k y. Urum-Despotes. S. 449; G u i l l a n d. Despote. p. 53; Ф е р ј а н ч и ћ. Деспоти. с. 27-28.

[9] O s t r o g o r s k y. Urum-Despotes, S. 454.

[10] I o a n n i s C i n n a m i Epitome. p. 287.

самият й характер се разбира, че през този период тя не може да бъде притежавана от повече от едно лице едновременно и е изключено нейното даване, когато владетелят има син, който да наследи престола[11]. След 1204 г. и особено след реконкистата на Константинопол в 1261 г. титлата претърпява голямо развитие. Именно тогава тя придобива значение на висше дворцово достойнство, несвързано с никакви функции, нито пък с престолонаследие.

Титуларната система на средновековна Сърбия също познава деспотското достойнство[12]. И там се проследяват основните характеристики на образеца от Империята, но все пак има някои особености. Първите сведения за деспоти в Сърбия са още отпреди царската коронация на Стефан Душан, което означава, че титлата е получавана от чужбина – от Константинопол или Търново. Носителите на високото достойнство от втората половина на XIV век – Йоан Оливер, Деян, Йоан Комнин Асен, Вълкашин, Йоан Углеша, Йоан Драгаш и др. – са го получили от сръбските царе. Това, което прави впечатление в случая е, че те не са придворни, а обикновено владетели на обширни области в провинцията и то главно в завоюваните ромейски територии. След смъртта на Стефан Душан сръбските деспоти успяват да си извоюват завидна самостоятелност. В това отношение може да се посочи деспот Йоан Углеша, който даже се титулува самодържец.

Петнадесетото столетие носи нова специфика. Вече няма сръбски цар и титлата се получава от Константинопол. Важното е, че тя се носи от владетелите на страната: Стефан Лазаревич, Гюрг Бранкович, Лазар Бранкович и др. Това, както ще стане видно, не дава основание да се говори за „сръбски деспотат".

2. Титуларен характер на деспотското достойнство

След тези бележки за историята на деспотското достойнство ще трябва да походим към изследването му в средновековна България. Преди всичко трябва да се постави въпросът дали то е представлявало една чисто дворцова титла или е било държавна служба, свързана с определени задължения в администрацията.

Постановката за чисто титуларния характер на деспотите е безспорна в чуждестранната историография[13], но ние ще трябва да се

---

[11] O s t r o g o r s k y. Urum-Despotes, S. 458-469; G u i l l a n d. Despote, p. 56-57; W i r t h. Die Genesis, S. 421-426.

[12] Н о в а к о в и ћ. Византијски чинови и титуле, с 237-244; Ф е р ј а н ч и ћ. Деспоти, с. 156-204.

[13] G u i l l a n d. Despote, p. 67; Ф е р ј а н ч и ћ. Деспоти, с. 17.

спрем по-подробно на него, защото все още се оспорва от някои български автори[14].

По същество титулярният характер на деспотското достойнство не би могъл да бъде оспорван поради самота му присъствие в йерархията. Въпросът е дали освен това то е било свързано с определени държавни функции. В това отношение Псевдо Кодинос, е категоричен: „Ὁ δεσπότης, ὁ σεβαστοκράτωρ καὶ ὁ καῖσαρ οὐδεμίαν ὑπερεσίαν ἔχουσιν, ἐὰν μὴ ταχθῶσιν εἰς ἡγεμονίαν“[15]. Деспотът, както и севастократорът и кесарят нямат служба в държавния апарат. Известно съмнение би могъл да хвърли изразът „εἰς ἡγεμονίαν“ – в какъв смисъл е употребен той. Р. Гийан го превежда „un commandement militaire“[16], а Ж. Верпо – само „un commandement“[17]. Ясно е, че става дума за командуване на военен подход в строго определени случаи. Впрочем едва ли това са били единствените държавни дейности, с които суверенът е могъл да натовари един деспот. Важното в случая е, че тези дейности не са *необходимо* свързани с титлата така, че да я превърнат в част от държавния апарат. Става дума за задачи, поставени по конкретен случай, задачи, които нямат нищо общо с титлата на изпълняващото ги лице, а даже и изобщо с наличието на такава.

В материала, който ни предоставя българската средновековна история, не съществуват никакви данни, които да ни карат да се усъмним в гореказаната постановка. Единствените опити да бъде тя оспорена са правени само мимоходом като подхвърляне по повод изучаването на други институции[18].

Още от самото си създаване в 1163 г. деспотската титла заема първото място в йерархията и не го губи до загиването на Империята през XV век[19]. И отново българската историография (като изключим Д. Закитинос, който поставя кесарят начело на листата[20]) е тази, която оспорва това положение. Едва ли би трябвало да се спираме подробно на направените мимоходом бележки от К. Иречек[21], П. Ников[22], Ю. Трифонов[23] и В. Н. Златарски[24], които не можем да разглеждаме като плод на нарочни проучвания на видните наши историци в областта на средновековната

[14] Cankova–Petkova. Certains aspects, p. 108; Койчева. Някои общи и специфични черти, с. 14.

[15] Verpéaux. Pseudo Kodinos, p. 167.

[16] Guilland. Recherches, II, p.244.

[17] Verpeaux. Pseudo Kodinos, p. 167.

[18] Петров. О титулах „севаст“ и „протосеваст“, с. 64; Койчева. Някои общи и специфични черти, с. 14.

[19] Ферјанчић. Деспоти, с. 12-13.

[20] Zakythinos. Despotat, II, p. 75 suiv.

[21] Иречек. История, с. 352.

[22] Ников. Българо-унгарските отношения, с.117.

[23] Трифонов. Деспот Иван Александър, с. 70.

[24] Златарски. История, III, с. 499.

българска титуларна система. Несъмнено по-голямо внимание би трябвало да отредим на писаното от автор, който е посветил особени изследвания на институциите. В една от своите статии Е. Савчева съвсем правилно отбелязва, че самото появяване на деспотската титла в средновековна България не може да не предизвика изменения в йерархичната структура и севастократорът вече преминава на втора позиция[25]. Затова учудване предизвикват твърденията на авторката, направени на същата страница – а именно, че през първата половина на XIII век деспотската титла отстъпва в йерархията на севастократорската и, че по времето на цар Смилец те, може би, са били равностойни. Като оставим настрана въпроса, че изворите за периода не дават възможност за тълкуване в този смисъл, учудване предизвиква само по себе си такова разместване и връщане в йерархичната система в рамките на едно столетие. Внимание заслужава въпросът за началото на XIII век. Тук твърдението на гореказаната авторка се основава на един откъс от Синодика, където деспот Алексий Слав е поставен в текста след севастрократорите Александър и Стрез[26]. Преди всичко трябва да се отбележи, че в този извор, представляващ всъщност един поменик, не бива да търсим никакъв порядък, който да ни подскаже йерархичното подреждане. Савчева едновременно приема, че достойнството не е било дооформено и затова още не е заело първото място, но пък е съществувало и за това Александър получава титлата севастократор. Тук въпросът е дали през първата половина на XIII век деспотската титла е съществувала в България. По наше мнение това е така, при все, че тя остава все още нетипична за двора в Търново. Това е и причината на царския брат да се даде по-ниското севастократорско достойнство.

За да бъде изложението пълно, трябва да кажем и няколко думи за вътрешното степенуване на титлата. Псевдо Кодинос съобщава, че деспотите, синове на василевса, имат преимущество (προϊστανται) пред тези, които са били братя или зетьове[27]. Без да отхвърляме твърдението на средновековния автор, трябва да отбележим, че по наше мнение той говори за предимство главно в придворните церемонии, а не за същностна разлика в титлите.

Що се отнася до участието на деспота в дворцовия ритуал, то ще ни бъде трудно да отнесем ромейските извори към българските условия. Въпреки че търновските царе са се стремили силно да наподобяват василевсите, надали в техния двор е могла да се осъществи цялата сложна и скъпоструваща практика на Константинопол. Още повече, че в България нямаме данни за повечето от титулуваните лица, участвуващи в нея. Що

---

[25] S a v č e v a. Particularités étatiques, p. 60.

[26] П о п р у ж е н к о. Синодикъ, с. 87

[27] V e r p e a u x. Pseudo Kodinos, p. 133. Предположението на Е. С а в ч е в а (вж. Particularités étatiques, p. 62-63), че може да е имало и трето ниво за деспотичужденци, които да са нямали субстрална разлика със севастократорите е напълно произволно.

се отнася до деспотите, то само за двама можем да твърдим с относителна сигурност, че са пребивавали в Търново – Георги Тертер и деспот Константин, зетя на цар Йоан Александър.

3. Проблемът за „деспотатите“

Може да се каже, че отхвърлянето на идеята за служебния характер на деспотската титла не представлява предмет на големи дискусии. Не така стои въпросът с т. нар. „деспотати“, където вече се претендира не държавна служба, а владетелска титулатура на определена територия. Става дума за това дали можем да обосновем обособяването на определена територия, която е управлявана от деспот и е така свързана със статуса му, че определя неговата титла. По тази въпрос има натрупана значителна литература, но за съжаление главно с оглед положението в Империята и в Сърбия. Ще си позволя и да добавя няколко думи с цел изясняването на ситуацията в България[28].

Изворите за средновековна България са твърде бедни, но ще направим опит да съберем наличното. Първият паметник, на който ще се спрем, е писмото на деспот Яков Светослав до киевския митрополит Кирил. То поставя въпроса как трябва да бъде тълкуван изразът „**келѝкаго гдна ѥакоѵа скатнслава деспотъ ѵолгарьскогѡ**“[29]. В. Златарски смята, че това означава, че този велможа е получил титлата си от българския цар[30]. Всъщност в случая става дума за принадлежност и би трябвало да се преведе като „български деспот“. Изразът, по наше мнение, не съдържа никакви конкретни сведения за произхода на титлата, както не би могъл да служи като основа за нейното свързване с определена територия.

Западните, латиноезични извори за нашата история също дават някои примери в интересуващата ни посока. През 1313 г. Михаил Шишман е споменат в един венециански документ като „Michael dispoti Bulgarie“[31], а в едно писмо на папа Бенедикт XII жената на деспот Срацимир е назована „...nobili mulieri Petrisse ducisse Carnon.“[32]. Като градиво и двата документа представляват особен интерес и поставят много въпроси, но едва ли този за свързване на титлата с територията е най-трудноразрешимият от тях. Тук трябва отново да посочим казания порок на всичко запад-

---

[28] Тук ми се струва излишно да се спираме подробно на положението в Империята и в Сърбия, още повече, че това е сторено другаде – B i l i a s k y, Depots, p. 126 sq.

[29] А н г е л о в . Из старата..., т. II, с. 143.

[30] З л а т а р с к и . История, т. III, с. 500-501.

[31] L j u b i ć. Listine, t. I (=MSHSM, t. I), p. 192

[32] T ă u t u . Acta Benedicti XII, № 19, 38-39; Д у й ч е в ъ. Неиздадено писмо, с. 206.

ни извори, които не отразяват точно титулярната система в страните от югоизточна Европа.

Ромейските извори са значително по-точни. Ето защо не можем да подминем сведението на Йоан Кантакузин, който назовава Войсил „δεσπότης Μυσίας“ и „τῶν Μυσῶν δεσπότης“[33]. Ако се ограничим стриктно в разглежданите изрази, ние не бихме могли да дадем задоволително обяснение. Те не могат да бъдат разглеждани като определение – сиреч „мизийски деспот“. То би противоречало на контекста на събитията – ромейският василевс да постави някого за български деспот. От друга страна, не бихме могли в този случай да преведем термина „δεσπότης“ като „господар“ – сиреч поставил го за „владетел на Мизия“, защото явно става дума за даване на титла, която Войсил запазва и по-късно. Във връзка с интересуващи ни проблем ще трябва да отхвърлим и идеята, че той е бил поставен за деспот на някакъв „деспотат Мизия“ или на мизите в него. Ние виждаме, че Войсил до голяма степен самостоятелно отвоюва териториите на юг от Хемус, като василевсът му е по-скоро съюзник, който се стреми да го привлече посредством високото достойнство, нежели господар. Изглежда, че и в този случай става дума за ползуване на един по-свободен език, зад който вероятно се крие сложна политическа игра.

Другото сведение, на което трябва да се спрем, произлиза от титлата на влашкия господар-воевода Йоан Мирча Стари, който в документ от 1391 г. се назовава „Myrcius ...ac terrarum Dobrotici despotus“[34]. Без съмнение в този случай титлата се свързва със земите. Разбира се, става дума за титлата на Добротица, той като Йоан Мирча не е бил деспот. Трябва да се отбележи, че това не е сериозно доказателство за съществуването на някакъв деспотат в Добруджа. Титлите са изброени във връзка с изреждането на владените от влашкия господар земи. Това, както и латинският език, насочват към една западна традиция, която в този случай е решаваща за формулировката. Позоваването на деспотското достойнство е начин да се включат бившите земи на Добротица в титлата на Йоан Мирча Стари.

Ако наличните в изворите споменавания на деспотската титла във връзка с някаква територия не ни дава възможност да обосновем съществуването на деспотати, то все пак би трябвало да разглеждаме поотделно всяка една от областите, за които би могло да възникне такова предположение. На първо място това е Видин. С този град и областта се свързват имената на Яков Светослав, на Михаил Шишман и на неговия син Михаил. Избро-

---

[33] Ioannis Cantacuzeni imperatoris Historiarum, t. I, l. I.36, p. 172 20-21, l. I. 55, p. 277 17.

[34] Documenta Romaniae historica, ser. D, vol. № 78, p. 125; Hurmuzaki. Documente privitoare, vol. I. 2, p. 322.

ените велможи наистина са носители на високото достойнство, но това не се отнася до всички господари на северозападните територии. Шишман и Белаур не са споменати с никаква титла, въпреки относително задоволителните извори, а Йоан Срацимир е цар. Трябва също така да се отбележи, че свързването на деспот Михаил, който ни е известен от фреските в Долна Каменица, с Видин е повече вероятно, отколкото сигурно. Така, ако проследим историята на този град, ще видим, че веригата от деспоти се прекъсва на няколко места. След Яков Светослав следва период, за който не можем със сигурност да претендираме, че областта е съществувала като отделна политическа единица. Не след дълго там се появяват две такива – тази на Шишман и тази на Дърман и Куделин – което само по себе си говори за накърняване на традицията. За нас интерес представлява повече Шишман, тъй като той наистина поставя началото на „местна династия". Сред четиримата владетели на Видин, произхождащи от неговия род, двама са деспоти, но двама не са. Можем да си поставим въпроса защо след избирането си за цар, Михаил Шишман поставя във Видин сина си, а по-късно и брат си. Логиката на събитията води към отговор, който не е свързан с наличието на деспотат. Българският цар е чувствувал нужда от здрава опора в тази отдалечена територия, където ударите на Сърбия и на Маджарско се чувствуват най-силно. След Белаур традицията отново се прекъсва. Повече от десетилетие след неговия разгром Видин вероятно е под пряко царско управление. Едва по-сетне се появява Йоан Срацимир. Неговото отделяне не би могло да се разглежда като продължение на идеята за деспотата – то е следствие на отстраняването на този неудобен бивш „млад цар". Аргумент в това отношение е и фактът, че той е носител на царска, а не на деспотска титла. Йоан Срацимир е последният самостоятелен владетел на Видин, а и на средновековна България.

Другият претендиран деспотат е Добруджа. Тази земя ни дава добрата възможност да проследим наследяването ѝ в рамките на един род за повече от половин столетие. Това, което притежаваме като извори, не дава обаче възможност да обосновем наличието на деспотат. Сигурен владетел на областта с деспотската титла е Добротица. Брат му Балик не е посочен за такъв. Макар че по мое мнение деспот Йоан Тертер е действително лице, то той не би могъл да бъде използуван като аргумент, тъй като (поне в началото) владее по едно и също време с баща си върху територии, различни от неговите – около Дръстър.

Сега да обърнем поглед към Подбалкана, където в разстояние на първата четвърт на XIV век властвуват трима души с деспотска титла. Още от самото начало трябва да отбележим, че свързването на деспот Срацимир – бащата на цар Йоан Александър – с Крън е повече предположително. То се основава на споменаването на жена му в писмото на папата да нея[35]. Деспот

[35] Д у й ч е в ъ. Неиздадено писмо, с. 206.

Елтимир безспорно владее интересуващата ни област, но това не е в рамките на една традиция с другите двама носители на титлата. От своя страна Войсил не идва по тези места, за да отвоюва посочения регион или някакъв „деспотат", а като претендент за трона в Търново. Такава е и позицията на другия брат на цар Смилец, когото като носител на севастократорска титла не можем да обвиним, че е искал да отвоюва някакъв деспотат.

Накрая въпросът за Ловеч. Претенциите за деспотат в този град биха могли да намерят опора само в известната приписка, в която се говори за „благочестивия деспот Александър" [36]. Отбелязването и на сина на деспота – Михаил Асен – говори за оформена идея за приемственост. Всички тези сведения говорят за голямо самочувствие, основаващо се на реалната власт, но едва ли биха могли сами по себе си да бъдат основа за обосноваване съществуването на деспотат в този регион – т.е. да свържат необходимо титлата с владяната територия.

И все пак терминът „деспотат" съществува. Той не е плод на съвременната ни историография, а напротив – неведнъж се среща в наличните извори от XIII-XIV век. Не е необходимо да се спираме подробно на неговото присъствие в западните извори. В тях той е много разпространен, но не се покрива с положението на Балканите. От друга страна, именно, тези латиноезични извори стават причина за преминаването на понятието в гръцкия и славянските езици. Неговата дълга употреба в документи от западен произход относно Епир и Морея не може да не е оказало влияние в хода на общуването. За нас особен интерес представлява срещането на интересуващото ни понятие в гръцки и славянски текстове. Намираме го у Йоан Кантакузин, у Георгиос Сфранцес, в Морейската хроника, в Янинската хроника, в титлата на цар Стефан Душан. В много от случаите той е употребен, за да се обозначи точно определен географски район – Епир. При това в него не се влага никакъв особен политически или правен смисъл. Тук може да бъде посочено споменаването у Контакузин и в Янинската хроника[37]. Понякога „деспотат" е употребено не в смисъл на някаква територия, а на самата титла[38]. В титлата на сръбския цар „деспотат западни земли"[39] идва просто да посочи Епир, който по това време е включен в територията на неговата държава. Присъствието на сходния термин „δεσποτεία" в някои гръцки грамоти на сръбски владетели[40] също не може да бъде тълкуван в смисъл на някакво политическо образувание.

---

[36] Д у й ч е в ъ. Стара българска книжнина, II, с. 68-69; К у е в. Съдбата на Ловчанския сборник с. 83.

[37] I o a n n i s C a n t a c u z e n i i m p e r a t r i s Historiarum, t. II, l. III. 53, p. 321; вж. бел. 38 Χρονικόν, σ. 75 , 2.

[38] Β ρ α ν ο υ σ η Χρονικόν, σ. 76, 12-18.

[39] Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 708; С о л о в ј е в, М о ш и н. Грчке повеље, с. 122.

[40] С о л о в ј е в, М о ш и н. Гречке повеле, с. 40, 70 $_{30}$, 226 $_{158-159}$.

Както виждаме, наличният материал не ни позволява да твърдим за съществуването на такива обособени територии, които да са така свързани с титлата на своите владетели, че взаимно до се обуславят. Въпреки това терминът „деспотат" има място като езиков факт в изворите от интересуващия ни период. Но тук трябва да изтъкнем, че нито един ромейски автор не обосновава съществуването на деспотати, нито пък терминът се среща в официални документи, които да му придадат една по-конкретна специфика. Явно е, че той е имал преди всичко разговорен характер и е могъл да означава (освен посочените случаи) просто „владенията на деспота", без това да има смисъл на строго юридическо понятие. Като такъв би трябвало да го четем и ние.

4. Специфични проблеми около деспотската титла в България

Историята на деспотската титла в средновековна България, въпреки че повтаря основното от ромейската титуларна традиция, поставя някои специфични питания. На първо място е този за появата ѝ в българската държава. Първият българин, носител на титлата, е Алексий Слав. Във връзка с това възниква въпросът доколко неговото достойнство се вписва в българската титуларна система. Алексий Слав получава сана си от император Анри – негов тъст и сюзерен[41]. Същевременно той присъствува в българския Синодик заедно с царските братя – Стрез и Александър[42]. Това ни дава основание да твърдим, че след 1230 г., когато Йоан II Асен завзема по-голямата част от бившите територии на Теодор Комнин, включително земите на Алексий Слав, българският цар признава неговата титла и тя присъствувала в Българския държавен живот.

Титлата на Алексий Слав поставя и някои други проблеми. Както бе казано, до 1204 г. деспоти са зетьовете престолонаследници. Латинските императори на Константинопол се стремят да поддържат традицията на Източната империя и продължават да раздават висшите ромейски титли. Така след 1204 г. деспоти са доджът Енрико Дандоло и след него Марино Зено. Както виждаме настъпили са някои съществени изменения в държавно-политическия смисъл на титлата, защото нито един от тях двамата не е зет-престолонаследник. Следващият известен ни деспот от Латинската империя е Алексий Слав. Той е зет на императора, но едва ли бихме могли да твърдим, че е бил престолонаследник, още повече, че е женен за извънбрачна дъщеря на Анри. Така смисълът, който има титлата по-рано, е вече загубен. Не бихме могли да го търсим и в България. По време на Второто царство са известни двама деспоти –

[41] A c r o p o l i t a e Opera, t. I, p. 39; Б о ж и л о в, Асеневци, с. 96-97.
[42] П о п р у ж е н к о. Синодикъ, с. 87.

царски зетьове. Първият е крънският владетел Елтимир, но за него не можем да поддържаме със сигурност дали е получил титлата в това си качество. Вторият е деспот Константин от Лондонското Евангелие. И двамата не са престолонаследници. Въобще изворите оставят малко място за спекулация относно деспотската титла на царските зетьове в България.

Следващият известен нам български велможа, носител на деспотското звание, е Яков Светослав. Неговата титла също поставя определени въпроси. По повод това откъде тя произхожда, ще се задоволим само да кажем, че вероятно я е получил от Константинопол. Това според мен не пречи на присъствието на титлата в политическия живот в България и в българската йерархична система. Този извод се потвърждава от домашните извори, в които срещаме Яков Светослав като деспот а именно писмото му до киевския митрополит[43] и Боянския поменик[44].

Случаят с този болярин е типичен пример за някои интересни проблеми, които стоят във връзка с деспотската титла в България през XIII век. Както е известно, той не се задоволява с това достойнство, ала си присвоява и царска титла – така е назован не само в някои маджарски кралски документи, но и в помениците[45]. Теоретично съотношението между деспотската и царската титла на Яков Светослав е ясно – става дума за могъщ български местен владетел, който, след като спечелва известна самостоятелност в северозападните покрайнини, се обявява за цар с или без прякото съдействие за това на маджарския крал. Въпросът придобива малко по-друг вид, ако го поставим на фона на цялата българска история през XIII век и ако го свържем със смисъла на деспотската титла в Империята преди нейното девалвиране. Самата логика на нейното възникване и утвърждаване показва, че тя е съпричастна на владетелския институт[46]. А кои са носителите на деспотско достойнство в България през XIII столетие? Алексий Слав, Яков Светослав, Георги Тертер. Първият е потомък на Асеневци и претендент за престола, вторият – могъщ местен владетел, присвоил си царска титла, а третият – силният човек в Търново, завладял по-сетне трона. Първият получава своята титла от император Анри, вторият – вероятно от Никея, третият поне със съдействието на василевса, ако не направо от него. Това до голяма степен гарантира една силна и независима позиция по отношение на българския владетел. Така поставен въпросът заслужава внима-

---

[43] КЕЛНКАГ/О/ ГДНА ІАКОКА СКАТНСЛАКА ДЕСПОТЪ КОЛГАРЬСКАГО – Б. Ангелов. Из старата, т. II, с. 143.

[44] ІАКОКА ДЕСПОТА ЦРА – Й. Иванов. Поменици, с. 146; С. Станчев. Станчева. Боянския поменик. с. 28.

[45] Ников ъ. Българо-унгарски отношения, с 203, 204; Й. Иванов. Поменици, с. 146, 148; Билярски. Погановския поменик, с. 55_{16}, 64.

[46] Wirth. Die Genesis, S. 424-425.

ние. Изглежда, че през първото столетие на Второто царство деспотската титла се противопоставя на царската и в известен смисъл я дублира. За съжаление, изворите не позволяват да направим нещо повече от едно предположение.

Този проблем става още по-интересен, ако го свържем с изказаната от Б. Ферянчич теза, че българските царе започват да дават доста късно деспотски достойнства – едва от Елтимир насетне[47]. Трудно е както да се подкрепи, така и да се отхвърли това твърдение. Не подлежи на съмнение, че титлата присъствува в България през XIII столетие, независимо откъде произхожда тя. Дори и да отхвърлим случая с Алексий Слав, то Яков Светослав и Георги Тертер са несъмнено на българска държавна територия. От друга страна, изглежда, че тази титла остава малко чужда на българската действителност – не само във връзка с казаното по-горе, но и с явното забъркване на чужди сили и в трите случая.

Действително през XIII век деспотската титла остава като че ли малко изместена от севастократорската. В продължение на около половин столетие можем да наблюдаваме трима севатократори, които са твърде силни политически – Стрез, Александър и Петър. При това първите двама са братя на владетеля, а третият, макар и само негов зет по сестра, изглежда да доминира над политическия живот в държавата към 1253 г. Не бива да се забравя голямото значение, което се отдава на степента на родство в ромейската титулярна система. Разбира се, с това не бих искал до поставя под съмнение йерархичното степенуване на титлите на деспота и севастократора в България, но отново ще подчертаем, че деспотската тила изглежда е била чужда на двора в Търново през първото столетие след възтановяването на българската държава, което може да се дължи и на едно цялостно забавяне и по-късно изживяване на предидущата епоха.

Интерес представлява и развитието на взаимоотношенията между тези две титли впоследствие. Изглежда, че през XIV век деспотската титла заменя севастократорската. Броят на известните български деспоти значително се увеличава, докато нямаме данни за нито един севастократор. Това косвено се потвърждава и от един малко използуван извор – „Молитва за поставяне на кесар и деспот“[48] – където не се упоменава второто по срепен достойнство. Макар да е трудно да допуснем, че титлата на севастократора е „изпаднала“ от йерархията, то липсата ѝ в извори говори, че тя е станала нетипична за българската действителност и чужда за двора в Търново.

Поставя се и въпросът в какви роднински отношения се намират носителите на титлата през XIII век с владеещия цар. Ромейските из-

[47] Ферјанчић. Деспоти, с. 155.

[48] Biliarsky. Le rite de couronnement, p. 106-107, 126-127.

вори изрично посочват, че що се отнася до Империята, то там тя е притежавана само от най-близките роднини на василевса. Това има значение преди всичко за давенето на титлата. В България нещата са различни, тъй като тя по всяка вероятност е получавана от Константинопол. Все пак достойнствата на Алексий Слав, Яков Светослав и Георги Тертер са били признавани и зачитани от Търново, което поставя въпроса за връзките с българския двор. Съпоставяйки данните и за тримата български деспоти от XIII век ще видим, че те са били в родствени връзки и с двете царуващи фамилии – в българската столица и в Константинопол. Алексей Слав получава титлата си от император Анри, комуто е зет, но той е и племенник на първите Асеневци. Яков Светослав получава титлата след женитбата си с дъщерята на Теодор II Ласкирис, но именно по тази линия той е роднина и с Константин Асен, който е женен за нейна сестра. Георги Тертер е зет по сестра на Йоан III Асен, а чрез това се свързва и с Палеолозите. В този случай специално е подчертано значението на роднинската връзка при почитането с деспотско достойнство, защото Георги Тертер е принуден да се разведе с първата си жена.

Що се отнася до отношенията цар – деспот в средновековна България, то тук се срещаме отново с някои специфични проблеми. Получаването на титлата само по себе си поставя нейния носител в известен смисъл под суверенитета на този, който му я е дал, поне в йерархично отношение. В нашия случай нещата стават още по-объркани, тъй като интересуващите ни лица получават всеки своята титла от една външна сила. Нейното придобиване ги приобщава към ромейската йерархична система, на върха на която стои константинополския василевс. Въпросът е чисто теоретичен, защото и Алексий Слав, и Яков Светослав твърде често сменят господарите си, като при това някои от тях нямат царска титла. Върховната власт на коя държава признават и какъв е характерът на отношенията им с владетеля ѝ, тук въпросът е практически и няма нищо общо с титулатурата.

Четиринадесетото столетие поставя някои специфични проблеми. Това се дължи преди всичко на факта, че деспотската титла става по-близка на българската действителност. Като говоря за деспоти в България обаче, не ще имам предвид само тези, които са удостоени от българските царе, но и други, чиято съпричастност към нашата история е такава, щото да могат да влязат в темата. Все пак трябва да се отбележи, че получаването на титлата от Константинопол става вече нетипично за представителите на българското болярство през XIV век.

Защо на границата между двете столетия българските царе започват да дават деспотски титли? Нещо биха могли да ни подскажат

грамотите, които дават данни за цялостното усложняване и обогатяване на институционната система. Най-вероятното обяснение е, че относително късното възприемане на тази практика от Търново се дължи на цялостно забавяне в процеса на възприемане на културата на Империята в България.

Едно от основните различия с ромейската практика е в кръга на удостоените лица. По времето на Палеолозите съществува системата най-големият син и престолонаследник да носи царската титла (василевс), а по-малките синове да са деспоти[49]. Всичко това е във връзка с династичната политика на владетеля с оглед осигуряване наследяването на короната и запазване на най-висшите титли за управляващото семейство. В България тази практика не може да бъде посочена като нещо установено. От известните ни български деспоти само за един може да се каже, че е бил царски син – Михаил от фреските в с. Долна Каменица. Този случай изглежда е бил точно такъв – Михаил III обявява по-големия си син Йоан Стефан за цар, а поне един от по-малките си синове – за деспот. Въобще практиката да се обявява престолонаследника за цар не е била чужда на българските владетели – така постъпват Константин Асен, Георги I Тертер и почти всички владетели през XIV век. Това обаче не се свързва с ромейската практика да се дава деспотска титла но по-малките синове. В тази връзка можем да разгледаме случаите на Михаил III и Йоан Александър, които предоставят най-интересен материал.

От двата брака на цар Михаил Шишман са ни известни само четиримата сина от дъщерята на крал Милутин[50]. От тях Йоан Стефан носи царската титла още приживе на баща си[51]. Йоан Контакузин, който отделя немалко внимание на другия син – Шишман – не го споменава с никаква титла и, ако такава съществуваше, той едва ли би я пропуснал. Единственото упоменаване на Людовик в един неаполитански документ не говори нищо за неговото звание[52]. Остава само Михаил, който е известен с деспотска титла.

Особеността при цар Йоан Александър се състои в това, че всички негови синове насят царска титла – безпрецедентен случай в българската средновековна история. Докато в случаите на някои от тях – Михаил Асен, Йоан Срацимир и Йоан Шишман – може да се каже, че става дума за син-престолонаследник, то това не е тъй при другите двама синове, носещи името Йоан Асен. Всичко това навежда на мисълта за една целенасочена политика на Йоан Александър в тази

---

[49] G u i l l a n d. Despote, p. 61.

[50] Б о ж и л о в. Асеневци, с. 128-129, вж. и бел. 117.

[51] М у ш м о в ъ. Монетитѣ и печатитѣ на българскитѣ царе, София 1924, с. 103-105; Б о ж и л о в. Асеневци, с. 139.

[52] Б о ж и л о в. Асеневци, с. 148.

посока. Разбира се, при това положение деспоти помежду преките наследници липсват.

Както виждаме, единственият случай с деспот Михаил не би могъл да ни убеди, че в България е била съблюдавана ромейската практика да се дава деспотска титла на по-малките синове. Напротив, можем да твърдим, че у нас такава традиция не е имало. Интерес в това отношение представлява и фактът, че при даването на титлата българските царе даже не се ограничават в кръга на най-близките роднини – синове, братя и зетьове. За синовете вече говорихме. Братя засвидетелствувани няма, тъй като Елтимир получава титлата си не от Георги I Тертер, а Войсил не от цар Смилец. Зет е само деспот Константин и, евентуално, Елтимир. Степента на родство понякога е доста опосредствувана. Според Дубровнишкия историк Джакомо ди Пиеро Лукари, Михаил Шишман е бил братовчед на Теодор Светослав, но става дума за твърде далечна и даже изкуствена връзка по линия на втория брак на цар Георги I Тертер[53]. Ако приемем, че деспотат Срацимир е получил титлата от същия този цар, то става дума за същото „родство" по линия на жена му, а ако я е получил от Михаил Шишман – то той е зет по сестра. Йоан Александър е племенник на Михаил III, от когото вероятно е получил и титлата. Добротица и сина му Йоан Тертер не са в родствени връзки с българското владетелско семейство, но техните връзки и политика са насочени към Константинопол.

Пред нас се открива един доста широк кръг от роднини, които са носели най-високата дворцова титла. Това ни кара да мислим, че при раздаването ѝ българските царе са провеждали политика, различна от тази на василевсите. Деспотското достойнство в известен смисъл губи в България (а и в Сърбия) династическата си характеристика.

Във връзка с практиката на раздаване на деспотската титла в България през XIV век интерес представлява и въпросът за удостояването на чужденци. Както е известно Империята широко я използува за привличането на могъщи властелини към своята политика. Питането дали е била тя използувана и от българските царе представлява нарочен интерес, тъй като би се отразил и върху цялостната преценка на външната политика на Царството и би дал една нова характеристика на неговата политическата доктрина. Даването на най-висшата дворцова титла и особено в чужбина е една ярка проява на имперската идея, на която рано или късно стават съпричастни всички православни страни.

Единствената страна, където бихме могли да търсим титли, давани от българските царе, е Сърбия. По мое мнение е несъстоятелно да

[53] Copioso ristretto degli Ragusa G i a c o m o d i P i e r o L u c c a r i g e n t i l u o m o libri quatro. Deliceti all'accelso Senato di Ragusa, Ragusa 1790, p. 81; Б о ж и л о в. Асеневци, с. 441-442.

предполагаме ромейски велможи да са били поставяни за деспоти от Търново. В този смисъл трябва да се отхвърли твърдението на В. Златарски, че Мануил – братът на Теодор Комнин – е получил достойнството си от цар Йоан II Асен след брака си с дъщеря му[54]. Тъй като във Влашко и в Молдова не откриваме деспотски титли през интересуващия ни период, остава единствено Сърбия. Положението тук се усложнява от това, че след 1346 г. Стефан Душан е цар и може сам да раздава титлите. Така отговорът на интересуващия ни въпрос трябва да бъде търсен в предидущия период. Изворите ни предоставят само една възможност – а именно деспот Драгослав. Ще се присъединим към мнението на Б. Ферянчич, че е по-вероятно той да е получил титлата си от Търново, нежели от Константинопол[55]. Изглежда да е съществувала практика за даване на деспотски титли в чужбина, но други данни отсъствуват.

5. Инсигнии

За да разберем правилно деспотската титла, както и правата и положението на нейния носител, би трябвало да отделим съответното внимание на инсигниите. Всеки елемент от облеклото и други атрибути на деспота – като се започне от венеца и се свърши с цвета на сбруята и палатката – има знаково значение, бележещо неговото място в йерархията. Ромейските извори достатъчно ясно свидетелствуват в това отношение. За съжаление, отново ще трябва да кажем, че домашните извори са твърде бедни. С описание на деспотското облекло не разполагаме и единственото, което би могло да не бъде в помощ, са двете запазени изображения на български деспоти – това от църквата в с. Долна Каменица и това на деспот Константин от Лондонското евангелие. Има още едно изображение – това на деспот Яков Светослав върху неговата монета. Той е представен стоящ насреща с военни доспехи, лорос и стема[56]. То обаче е от такъв характер, че едва ли можем да получим богата представа за инсигниите на интересуващата ни институция. Образът се свързва повече със западни модели и отбелязва по-скоро царските претенции на видинския господар, нежели неговото деспотско достойнство.

Интерес представлява питането дали бихме могли да използуваме като извор фреските на Йоан Драгушин от Полошко. Той е представен с дес-

---

[54] З л а т а р с к и. История, т. III, с. 341.

[55] Ф е р ј а н ч и ћ. Деспоти, с. 157-158.

[56] Г е р а с и м о в ъ. Монети на деспотъ Яковъ Свѣтославъ, с. 245; Ю р у к о в а, П е н ч е в. Български средновековни печати и монети, с . 178.

потски одежди, макар и да не е бил носител на титлата. Издателите смятат, че ги е наследил от баща си – според надписа деспот Елтимир[57]. Доколкото той е български деспот би могло да се предположи, че изброените инсигнии са български. Този подход обаче е твърде несигурен. Преди всичко фреските произхождат от Сърбия. Освен това обяснението за „наследяването" на инсигниите, при това без титлата, ми изглежда несериозно. Поради това би трябвало да оставим настана въпроса за портрета на Йоан Драгушин, докато самите изкуствоведи разрешат основните проблеми около него. Така стоят нещата и с една намерена в Скопие монета с надпис „ДЕСПОТЪ КОНСТАНТИНЪ", за която не е сигурно кому принадлежи[58].

Предвид оскъдицата на домашните извори отново ще трябва да се обърнем към чуждия първообраз. Трактатът на Псевдо Кодинос съдържа едно доста пълно изложение, което ни предоставя възможност да си изградим представа за одеждите на ромейските деспоти към средата на XIV столетие[59]. Какви са техните основни черти? Скиадионът на деспота е изцяло покрит с бисери и съдържа неговото собствено име, бродирано със златна нишка. Висулките са като тези на василевса, но без възли и палми. Туниката е червена, като на василевса, с бродерии, но без военни знаци. Тампарионът е червен с ширити. Чорапите са червени, а обувките – двуцветни: виолетови и червени с бродирани с бисери орли. Шпорите са като царските, а каишите – двуцветни. Седлото отново е двуцветно, с бродирани орли на същото двуцветно покривало. Деспотската палатка е бяла, осеяна с червени орлета. Изрично е отбелязано, че деспотите деца не носят своя скиадион в двореца. Скараниконът на носителите на титлата е украсен със скъпоценни камъни, а каввадионът е виолетов или червен, бродиран с бисери според собственото желание на велможата.

За съжаление, такова описание не бихме могли да постигнем относно деспотите в никоя от съседните на Империята страни, а и едва ли униформата при дворовете в Търново или Скопие е била толкова изящна. Във всеки случай заслужава да се отбележи, че в изследването бихме могли да привлечем като допълнителен извор и изображенията на сръбски деспоти, с които разполагаме. Данните от тях обаче би трябвало да се ползуват много внимателно. Разлики с България безспорно има, особено що се отнася до XV век, когато владетелите на Сърбия притежават обикновено деспотско достойнство.

Разбира се, и данните, произхождащи от двата портрета на български деспоти, не позволяват да се направи пълно описание, подобно на това от трактата на Псевдо Кодинос. По този причина ще се спрем на някои от

---

[57] Г р о з д а н о в, Ћ о р н а к о в. Историјки портрети, с. 66; М а т а н о в. Нови сведения за родственици на деспот Елтимир, с. 112.

[58] L j u b i ć. Opis jugoslovenskih novaca, s. 177; Ф е р ј а н ч и ћ. Деспоти, с. 175-176.

[59] V e r p e a u x. Pseudo Kodinos, p. 141-147.

най-важните елементи между инсигниите, с данни за които разполагаме. Преди всичко деспотския венец. Деспотите Михаил и Константин носят доста различни корони, което заслужава нашето внимание. Ето как Д. Панайотова описва тази от фреските в Долна Каменица: „Деспот Михаил има на главата си корона, която се състои от метална лента, комбинирана с дъно от дебела и твърда материя. В основата на короната, върху металната лента скъпоценните камъни (рубини и изумруди) са обковани с малки метални скобки, а всичко това е осеяно с бисери. Отпред металната лента се издига в правоъгълна форма (καμάρα), върху която блести сияещ камък – характерен за деспотската корона. Две бисерни висулки се спускат от короната пред ушите“[60]. От своя страна югославските изследователи М. Чорович-Любинкович и Р. Љубинкович отбелязват, че този вид корона е твърде архаичен. Подобни, но не еднакви, се срещат у ранните константинополски, български и нормански владетели. Такава корона не откриваме у нито един балкански деспот през XIV-XV век[61]. Венецът на деспот Константин е от съвсем друг вид. Той представлява златен обръч, на който отпред и отстрани се виждат плочки с прикрепен върху тях по един голям червен скъпоценен камък (рубин). Целият венец е украсен с бисери[62].

Какво определя разликата във венците? В трактата на Псевдо Кодинос се прави различие между деспотите синове и зетьовете на василевса. В нашия случай разликата между Михаил и Константин е именно такава. Не на последно място остава и това, че двамата са разделени от около половин столетие – време, което би могло да има значение.

Друг интересен елемент е скиптърът. И двамата деспоти са изобразени със скиптри. Такива могат да бъдат открити и в Сърбия, но не и в трактата на Псевдо Кодинос. Деспот Михаил е изобразен държащ в дясната си ръка кръст, украсен с бисери и скъпоценни камъни. Изследователите виждат в него знак за връзка с царствуващото семейство[63]. Такъв кръст не се среща в Сърбия, но го откриваме у константинополските василевси след Теодор Ласкарис, а също в изображението на цар Йоан Александър и на младия цар Йоан Шишман в Лондонското евангелие[64]. Напротив, царският зет деспот Константин е изобразен с червен жезъл, в края на който има украшение във форма на два конуса, опиращи се един в друг с върховете си, като в точката на допирането са съединени с топче[65]. Украшението е от същия материал, както и жезълът – изглежда боядисано дърво. Други орнаменти няма. Прави впечатление, че та-

---

[60] Panayotova. Les portraits des donateurs, p. 146-147.

[61] Ђоровић-Љубинковић, Љубинковић. Црква у Доњој Каменици, с. 69.

[62] Живкова. Четвероевангелието, с. 82, табл. I, л. 2.

[63] Panayotova. Les portraits des donateurs, p. 147; Мавродинова. Църквата в Долна Каменица, с. 19

[64] Ђоровић-Љубинковић, Љубинковић. Црква у Доњој Каменици, с. 70; Живкова. Четвероевангилието, с. 83р табл. II.

[65] Живкова. Четвероевангелието, с. 82, табл. I, л. 2.

кива жезли носят освен деспота и трите царски дъщери (неговата съпруга и двете й сестри), а освен това и царица Теодора и дори цар Йоан Асен. Тук бихме могли да потърсим разликата между отделните лица, за която скиптърът е знак. Кръстове имат само самодържецът и неговият престолонаследник, но при този на младия цар липсва украшението от скъпоценни камъни. За отбелязване са и някои други разлики – само Йоан Александър и Йоан Шишман имат затворени корони, но вторият е без перпендулии, докато цар Йоан Асен има венец като този на зет си по сестра. Освен това само самодържецът и младият цар имат лорос. Трябва да се посочи и разликата в цветовете на дрехите. Безспорно всичко това не може да се пренебрегне – суверенът и престолонаследникът са разграничени от останалите. В този план трябва да се осмисля и разликата в скиптрите, което налага заключението, че кръстът по всяка вероятност принадлежи към владетелските инсигнии.

Облеклото на деспотатите от двата известни портрета е твърде близко по тип и кройка. Михаил е с дълга далматика с два реда бродирани двуглави орли отпред. Така е и при деспот Константин. И у двамата дрехата се закопчава отпред, като през гърдите минава златотъкана и обсипана с бисери лента, върху която у деспот Михаил се виждат копчетата. От лявата и дясната страна минава по още една лента, а при деспот Константин, чието изображение е запазено изцяло, тя обрамчва дрехата и отдолу. Това, че одеждите на Михаил са по-богато украсени, както и по-късите ръкави, не представлява сериозна разлика. По-важно е различието в цветовете. Дрехата от фреските в Долна Каменица е тъмносиня, а не червена или пурпурна, както бихме могли да очакваме[66]. Освен това деспот Михаил носи отдолу риза от бял плат с украсени маншети – един сравнително късен елемент. Разлика намираме и в колана. Този на деспот Михаил е много по-близък до царския лорос, макар и да има известни разлики и да не е прехвърлен през лявата ръка.

За обувките можем да съдим само по миниатюрите от Лондонското евангелие, тъй като долната част от изображението на деспот Михаил не е запазена. Веднага бие на очи, че тези на Константин са различни от обувките на останалите членове на царското семейство. Цветът им е по-тъмен и изглежда има съпоставени по-светла и по-тъмна част. Съотношението в цветовете е същото, както между одеждите на младия човек и тези на неговия царствен тъст. Разлика има и в цвета на възглавниците, върху които са стъпили. Тази на деспот Константин е по-тъмна и е както при цар Йоан Асен.

Би могло да се каже по няколко думи и за изображенията на съпруги на деспоти, но това едва ли би помогнало при решаването на поставения пред настоящето дирене проблем. Преди всичко Кера Тамара, макар и изрично посочена с титлата, не се отличава по нищо в облеклото от двете

[66] F a i l l e r. Les insignes et signature, p. 176-177.

си сестри. Тук тя присъствува повече като царска дъщеря, отколкото като „деспотица“. Що се отнася до съпругата на деспот Михаил, то някои елементи от нейното облекло и украшения – затворената корона с наушници, двуглавият орел, многото бисери – подчертават определени особености в инсигнии. Въобще би трябвало да не се забравя, че жените на тези сановници само условно носят титлата, доколкото тя е притежание на техния съпруг. В този смисъл знаковото значение на одеждите им се ограничава с това да отразява това на съпрузите. Именно затова Псевдо Кодинас не говори за женските одежди.

Накрая трябва да отбележим, че въз основа на наличните данни трудно бихме могли да направим някакви обобщения. Не бихме могли също така да обосновем стриктно следване на ромейския модел, нито неговото пренебрегване. Одеждите на деспот Михаил, както и тези на деспот Константин са достатъчно различни, за да не можем да изтъкваме особености на деспотското облекло в средновековна България и достатъчно близки, за да имаме все пак един и същ подход към тях. Не бива да се забравя и твърде различното положение на двамата – единият е син, а другият само зет на царя. Особено важен е фактът, че в случая с фреските в Долна Каменица става дума за владетелско изображение, макар и костюмът на деспот Михаил да не е обичайното владетелско облекло[67]. За това говорят не само споменатите вече инсигнии, но и благославящият Исус Христос над деспота и жена му.

6. Получаване на титлата

Деспотските инсигнии се връчват на удостоения при спазването на особен ритуал. Такава промоция е могла да бъде извършена единствено от цар (василевс). Все пак в историческата книжнина са изказани мнения, които поставят това под съмнение. Въпреки необосноваността на твърденията, че деспотската титла е могла да бъде наследена или да е получена от владетел, нямащ царски ранг[68], ще трябва да се спрем по-обстойно на въпроса. Причината за това не е толкова необходимостта да бъде оборена тази постановка, колкото да се разглежда въпросът за евентуални съществени отклонения от практиката на Империята.

Всички титли, включени в ромейската йерархична система, са давани на определен човек, обикновено пожизнено. Те не са наследствени. В своя трактат Псевдо Кодинас не отбелязва това изрично, но за един автор от XIV век такъв въпрос не стои. Самата логика изключва нас-

---

[67] К о в а ч е в и ћ. Средновековна ношња балканских словена, с. 64-65.

[68] Н и к о в ъ. История на Видинското княжество, с. 48-48; Б у р м о в. Шишмановци, с. 230, вж. и бел. 83.

ледствения характер на титлата поне по начина, по който тя е представена в трактата.

Какво е положението в България? Изворите не свидетелствуват за сериозни отклонения от ромейската практика. Въпреки това в историографията се среща необосновано приписване на деспотската титла някому само въз основа на това, че негови наследници или предходници са я притежавали. Такъв е случаят с видинския владетел Шишман[69] и със сина му Белаур[70]. Трябва да се отбележи, че тези твърдения са направени само мимоходом и не са плод на някакви нарочни дирения в областта на титулатурата. Едно по-внимателно четене на изворите не би оставило място за тях.

Деспотското достойнство е могло да бъде давано само от василевс или цар[71]. В историографията са изказвани становища, че то би могло да бъде давано и от крал[72]. Те се основават на един сръбски летопис, в който се казва, че след като станал крал, Вълкашин дал на своя брат Йоан Углеша гръцките области и титлата деспот[73]. Това, по мое мнение, по-скоро отразява възгледите на летописната традиция относно фактическото състояние на нещата в двора на цар Урош, нежели някои съществени отклонения от ромейската практика при даване на деспотската титла в средновековна Сърбия.

В трактата си Псевдо Кодинос очертава и кръга от лица, носители на титлата. Става дума за най-близките роднини – синове, братя и зетьове на василевса. Разбира се, изворите свидетелствуват, че този кръг не е бил стриктно спазван. През различните епохи са правени значителни отклонения, даже в Империята, да не говорим за славянските страни. Те могат да бъдат особено добре проследени в процеса на постепенното девалвиране на титлата през XIV век. Именно в кръга на удостояваните лица е и един от пунктовете, при който практиката в България (а също и в Сърбия) се отличава най-много от константинополската. На този въпрос вече се спрях по-горе, а тук ще се задоволя само да отбележа, че това не довежда до съществени отклонения от ромейския първообраз в характера на самата титла и в акта на даването ѝ в славянските православни страни.

Трактатът на Псевдо Кодинос ни дава сравнително пълно описание на ритуала на поставяне на деспот[74]. Той се извършва в триклиноса, където

---

[69] Н и к о в ъ. История на Видинското княжество, с. 48-48; Б у р м о в. Шишмановци, с. 230, вж. и бел. 83.

[70] П о л ы в я н ы й. К истории Видинского деспотства, с. 93.

[71] V e r p e a u x. Pseudo Kodinos, p. 274-275; G u i l l a n d. Despote, p. 77; Ф е р ј а н ч и ћ. Деспоти, с. 13-14.

[72] Н о в а к о в и ћ. Византијски чинови и титуле, с. 238; Б у р м о в. Шишмановци, с. 230

[73] С т о ј а н о в и ћ. Родослови и летописи, с. 84 сл.

[74] V e r p e a u x. Pseudo Kodinos, p. 274-275.

е тронът на василевса, отделен с копринена завеса. Този, който ще бъде удостоен, предварително се облича с инсигниите си. Василевсът излиза от своята стая с корона и всички царски знаци. Завесата се разтваря и всички го поздравяват с полихронион. Двама от най-висшите велможи завеждат деспота пред владетеля, а този, стоейки прав, произнася: „Въздига те царство ми за деспот!“ и отново се пее полихронион. Деспотът целува крака на василевса, а той собственоръчно го коронова с венец с безценни камъни, съставен от четири малки арки отпред, отзад и отстрани ако става дума за син на владетел, или само една – отпред – ако е зет. Сред полихронион завесата се дръпва и василевсът се оттегля в стаята си. За отбелязване е, че този ритуал твърде много напомня владетелската коронация.

Друг интересен извор е запазената в няколко преписа молитва за поставяне на деспот и на други висши достойнства[75]. Става дума за чисто църковен ритуал, което го прави твърде различен от гореказания. В този случай деспотът бива доведен пред архийерея, който прочита съответната молитва. Отбелязва се Божията промисъл, която е сторила избора на именно това лице – един изключително интересен и важен идеологически момент за изучаването на йерархията на титлите в православните страни. Отправят се молитви за по-сетнешно добруване на новопоставения и пожелания да не се отклонява от пътя. Така виждаме, че като извор това чинопоследование е изключително важно, тъй като то съдържа единствените данни за ритуала за поставяне на деспоти в славянските страни на Балканите. Не съм склонен да приема възражение, че става дума за буквален превод от гръцки, който да не е намирал реално приложение в България и Сърбия. Преди всичко трябва да се отбележи, че най-ранният препис – този от Синодика – произхожда от България от края на XIV век, когато титлата е била актуална в живота на Царството и преводът едва ли би могъл да не се съобрази с това. Същото е положението в Сърбия през XV столетие. По-важно е, че има значителни промени в славянските преводи на молитвите (в гръцкия вариант деспотската титла изобщо не присъствува), които не само променят предназначението им, но и представляват доказателство за практическото им приложение в Търново и Скопие. В този смисъл може да се каже, че влиянието на гръцкия текст, предназначен за кесар, новелисим и куропалат[76] – трите най-висши достойнства през по-ранния период – е главно формално. Вероятно в търновския двор са се стремили да копират практиката от Константинопол, но едва ли са го постигали на-

[75] Гръцкия оригинал, в който деспотското достойнство не присъствева вж. у A r r a n z. Couronnement royal, p. 103; славянските – B i l i a r s k y. Le rite du couronnement, p. 106-107.

[76] A r r a n z. Couronnement royal, p. 103.

пълно. Все пак не бива да се пропуска, че влиянието на Империята се е засилвало и от факта, че мнозина от носителите на титлата са я получили от ромейския василевс.

Накрая би трябвало да се спрем на някои изключения при давенето на деспотското достойнство, които именно като изключения, имащи място при извънредни обстоятелства, подчертават правилото. На първо място това е съобщението на Георгиос Сфранцес, че папата е удостоил като деспот Андрей Палеолог – първия син на деспот Тома[77]. Тук има няколко момента, които заслужават нашето внимание. Първо, изглежда римската курия, според западните традиции, смята титлата за наследствена и, че синът има право на нея, след като бащата я е носил. Въпреки това в текста изрично е подчертано, че папата го удостоява – следователно дори и в този случай не се е смятало, че тя преминава автоматично по низходяща линия. Второ, беше вече подчертано, че тази висша титла може да бъде давана само от цар, но папа Павел II поставя Андрей Палеолог за деспот през 1465 г. – т.е. повече от десетилетие след падането на Империята. Следователно имаме всички основания да твърдим, че става дума за изключение. Много са институциите, които претендират да наследят традициите на василевсите. Папата безпорно е между тях. Случаят предлага именно такава възможност за тълкуване – поставянето на деспот несъмнено може да се разглежда като претенция за наследяване на имперските традиции на Константинопол.

Сходно положение се наблюдава и в сръбско-маджарските отношения. През втората половина на XV до средата на XVI век маджарските крале дават деспотски титли на последните представители на сръбските владетелски родове[78]. И тук трябва да се изтъкне, че това става едва след 1453 г., когато в Константинопол вече няма василевси. Без съмнение в този случай отново откриваме данни за известни претенции върху ромейското наследство. При проникването си на Балканите Маджарското кралство се оформя като една от силите, способни да окажат съпротива на ислямския завоевател. Става дума за борба за господство над полуострова, а това господство несъмнено е свързано идеологически с традициите на Константинопол. В този смисъл е изключително важно отново да се изтъкне, че маджарските крале си позволяват да дават титли едва след като Империята е унищожена от османлиите.

След като разгледахме даването на деспотската титла, би трябвало да отредим няколко думи и на въпроса може ли тя да бъде отнемана. По принцип йерархичната система на Империята изключва такава възможност. Титлите са давани лично и пожизнено. Възможността те да бъдат

---

[77] S p h r a n t z e s. Memorii, p. 562; Ф е р ј а н ч и ћ. Деспоти, с. 122.
[78] Вж. подробно у Ф е р ј а н ч и ћ. Деспоти, с. 194-204.

кумулирани довежда до това, те да не се загубват даже когато се получава нова, по-висша титла[79].

7. Титулатура и формули за назоваване

Като носител на най-висшето дворцово достойнство, деспотът има право на съответната титла и формули за обръщение към него. За съжаление, домашните извори отново ни предоставят съвсем малко и недостатъчни данни, поради което ни ще трябва да прибегнем към съпоставки. Основните ромейски извори в това отношение са актите на деспотите, трактатът на Псевдо Кодинос, както и някои формули за писма. Не е нужно да проследяваме цялостното развитие на деспотската титулатура в Империята по запазените акти и наративни текстове. Затова ще се ограничи само с отбелязването, че докато по-ранните деспоти се задоволяват де си подписват само „N. ὁ δεσπότης", то титлата на деспотите от Морея през XV век достига най-тържествен вид: „ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ εὐσεβὴς δεσπότης Παλαιολόγος (ὁ Πορφυρογεννήτος)"[80].

Трактатът на Псевдо Кодинос си остава неоценим извор за ромейската система. Що се отнася до деспота, той съдържа сравнително подробно изложение за формулите за назоваване[81]. За съжаление нямаме данни за церемониала в българския двор и не бихме могли да търсим паралели с данните от този извор. Ценни податки съдържа и наръчника за кореспонденция на патриаршеската канцелария „Ектесис неа", още повече, че наскоро бе открит сходен, макар и далеч не идентичен, славянски текст[82]. Тук отново срещаме формулите „δέσποτά μου" и „ἡ βασιλεία σου"[83]. Интерес представлява и ползуваното обръщение, което се конкретизира във връзка с положението на самия деспот: 41-42 „πανευτυχέστατε δέσποτά μου", 43 „εὐτυχέστατε δέσποτα" и 44 „πανευτυχέστατε, ἐνδοξότατε, μεγαλοπρεπέστατε ....."[84]. В ръкописа от БАН № 31 са употребени изразите „кѣсенарѡчнтѣі деспотѣ" и „кѣблгонарочитѡмѹ деспо-

[79] Такъв е, вероятно, случаят с Момчил, който е деспот и севастократор едновременно – G u i l l a n d. La collation et la perte ou la decheance des titres, p. 26; A s d r a c h a. Les Rhodopes au XIV siecle, p. 201-202.

[80] M i k l o s i c h, M ü l l e r. Acta et diplomata graeca, III, p. 173; V, p. 170; Λαμπρός Παλαιολογεία καὶ Πελοποννησιακά, IV, 17, 102. 190; Ф е р ј а н ч и ћ. Деспоти, с. 106.

[81] V e r p a u x. Pseudo Kodinos, p. 148-151.

[82] В един празничен миней от XVI век, архив на Българската Академия на науките, № 31, л. 239а-244а – вж. Б и л я р с к и. Два наръчника за питакиа от късното Средновековие, с. 233-297.

[83] D a r r o u z è s. Ekthésis néa, p. 57, 70.

[84] D a r r o u z è s. Ekthésis néa, p. 56-57.

ть"[85], които напълно съответствуват на гръцките варианти. Всичко това създава интересна основа за сравнения.

Запазените акти на сръбски деспоти предоставят най-богатия славянски материал за решаването на този проблем. Трябва обаче да се отчита разликата в ситуацията в Сърбия през XIV и през XV век; деспотските титли през XIV век са получавани от сръбските царе, докато през следващото столетие титлата е носена от владетелите на страната, които са я получавали от Константинопол. От по-ранния период има запазени акти само от деспот Йоан Углеша и от деспот Йоан Драгаш. Ако проследим тези документи ще видим, че формулата „**кѣ хрнста бога**" се среща и при двамата. Тя не е чужда и на ромейските деспоти, но в Империята може да бъде открита във вида „ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ εὐσεβής", докато в Сърбия вариантът е „**кѣ хрнста бога благовѣрнн деспотъ**"[86], което е много по-близко до царската титулатура. Терминът „**благовѣрнн**" отговаря на гръцкия „πιστός", който е запазен за царя както в Империята, така и по принцип в славянските страни. До царската титулатура най-много се доближава деспот Йоан Углеша, който в една грамота от февруари 1369 г. се подписва, копирайки напълно василевсите: „Ἰωάννης ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς δεσπότης καὶ αὐτοκράτωρ ὁ Οὐγκλέσης"[87]. Да се назове един деспот „автократор" е немислимо в Империята, но тук трябва да се отчете и разликата в смисъла на това понятие в средновековна Сърбия, което означава преди всичко независимост на владетеля[88].

Актите на Йоан Углеша и на Йоан Драгаш ни предоставят и едно доста голямо разнообразие от формули при назоваването. Първата си грамота като деспот владетелят на Серес се нарича „**деспотско мн**"[89], но в по-късните навсякъде употребява формулата „**цароство мн**", а в гръцките – „ἡ βασιλεία μου"[90]. В совите документи деспот Йоан Драгаш употребява и „**цароство мн**" и „**господство мн**"[91].

Деспотите от XV век всъщност са сръбски владетели. Този факт придава определена специфика, която неминуемо се отразява на титлата им. Преди всичко в нея присъствува формулата „**господнн сръблемь**" или „**господнн вьсон зємлн сръбскон н поморїоу**" и др., която няма пряко отношение към деспотското достойнство. Това оказва въздействие

---

[85] Билярски. Два наръчника за питакиа от късното Средновековие, с. $287_{20.28}$, 288_{29}, вж. и с. 266. [86] Новаковић. Законски споменици, с. 445, 453, 513; Соловјев, Мошин. Гречке повеле, с. 278.

[87] Соловјев, Мошин. Гречке повеле, с. 278.

[88] Острогорски. Автократор и самодржац, с. 337-338.

[89] Новаковић. Законски споменици, с. 510.

[90] Новаковић. Законски споменици, с. 446, 751; Соловјев, Мошин. Гречке повеле, с. 264, 266, 270, 274, 276, 278, 282, 286, 288.

[91] Новаковић. Законски споменици, с. 452-453, 514.

и върху останалите части на титлата. Така формулата „къ христа бога благовѣрнн...“ се отнася към „господннь срьблемь“, а не към „деспотъ“[92]. Същото се отнася и до формулата „млостїю божїею“[93]. Що се отнася до назоваването, то деспот Стефан Лазаревич ползува и „царство млн“ и „господьство млн“[94], а деспот Гюрг Бранкович – вече само „господство млн“[95].

По всяка вероятност именно сръбските акти стоят най-близо до тези, които са се практикували в средновековна България и ако трябва да търсим паралели, то това трябва да стане именно тук. От друга страна, е необходимо да се отбележи, че поради посочените специфики не бихме могли да ползуваме като сравнителен материал данните от XV столетие. А паралелите в нашия случай са задължителни, поради изключителната бедност откъм домашни извори. По мое мнение сигилионът на деспот Алексий Слав също не може да бъде използуван. Актът е издаден през 1220 г., когато неговите земи са били извън пределите на българската държава. Самата грамота е на гръцки език и отразява ромейската практика. Т.е. това не е български документ.

Един от оскъдните текстове, с които разполагаме за деспотската титулатура е писмото на Яков Светослав до киевския митрополит. Пълната титла не е дадена, но затова пък това е единственото място, където е споменат начина за назоваване. Формулата е „господьство млн“ („гьство млн“) в Киевския препис и „гдьство млн“ в двата преписа на Кормчая книга от Румянцевския музей)[96]. За съжаление, това свидетелство откъснато само по себе си не ни дава възможност да проследим някакво развитие. „господьство млн“ представлява превод на гръцкото „δέσποτά μου“. Имаме всички основния да предположим, че тази формула, славянският ѝ вариант, е възникнала в България, откъдето преминава в Сърбия. Можем да предположим също така, че и формулата „царство млн“ (=„ἡ βασιλεία μου“) е била употребявана в България, но, за съжаление, нямаме никакви данни за това.

Другият извор, който е на наше разположение, е приписката от Ловчанския сборник. В него срещаме израза: „прн блогочѣтнкѣ деспотъ алеса̑дра“[97]. Макар и произлизащо от приписка, а не от документ, това сведение не би трябвало да бъде пренебрегвано. Доколкото можем да му

[92] Новаковић. Законски споменици, с. 232, 333, 541.

[93] Новаковић. Законски споменици, с. 89, 221, 333, 463, 467, 499, 501, 532, 541, 543, 573, 755.

[94] Новаковић. Законски споменици, с. 221, 462, 466 и др.; деспот Стефан Лазаревић. Књижевни радови, с. 149, 153-154, 157; Ферјанчић. О деспотским повелама, с. 111.

[95] Новаковић. Законски споменици, с. 89, 231-236, 333-335, 501-502, 531-532, 541-542, 755-765; Ферјанчић. О деспотским повелама, с. 111-112.

[96] Б. Ангелов. Из старата...., II, с. 143, 146.

[97] Куев. Съдбата на Ловчанския сборник, с. 83.

се доверим, в него присъствува един друг елемент от титлата – „БЛАГОЧЬСТИВЪІЙ“, което напълно отговаря на гръцкото „εὐσεβής“. Както и в горепосочения случай, имаме всички основания да твърдим, че славянският вариант е възникнал в България.

8. Акти

Като висш сановник деспотът има право да издава съответните акти. Вероятно всички, а особено могъщите местни господари, са имали своя канцелария, където са се изготвяли официалните документи. Деспотските акти са сребропечантните слова или аргировули, за разлика от златопечатните царски слова – христовулите. И в това отношение обаче в Империята има известно разнообразие[98].

Би трябвало да се очаква, че сръбските грамоти ще бъдат по-близо до българските, но въз основа на наличния материал не би могло да се направи такова твърдение. Актите на сръбските деспоти до такава степен се отклоняват от ромейския първообраз, че нямаме право при липсата на извори да обосноваваме сходно положение и в България. В Сърбия се забелязва трайна тенденция към издаване на христовули[99]. За това положение можем да намерим някакво обяснение – политическата позиция на деспот Йоан Углеша, и фактът, че деспотите през XV век са всъщност сръбските владетели – но паралелите с България са недопустими.

Същото се отнася и до правото на деспотите да се подписват с червено мастило на грамотите си[100].

За да си представим някаква, поне повърхностна представа за актите на българските деспоти, трябва да се обърнем към изворите, от които може да се извлече нещо. Сигилионът на деспот Алексий Слав от януари 1220 г. е съставен изцяло по образец на съответните ромейски акти[101]. В този смисъл той не може да бъде особено полезен. От друга страна, след 1230 г. владетелят на Мелник бива приобщен към България и, може би, неговата канцелария оказва известно влияние върху българската дипломатика[102].

Текст, който може да се разглежда като излязъл от канцеларията на български деспот, е писмото на Яков Светослав до Киевския митрополит Кирил. За съжаление, паметникът е такъв, че малко може да помогне при

---

[98] вж. у Ферјанчић. О деспотским повелама, с. 93-103.

[99] Ферјанчић. О деспотким повелама, с. 108-112.

[100] Failler, Les insignes et signature, p. 185; Ферјанчић, О деспотским повелама, с. 106.

[101] Papadopoulos, Vatopedinos. Un acte officiel, p. 4-6.

[102] Papadopoulos, Vatopedinos. Un acte officiel, p. 3

настоящето дирене. И в трите преписа писмото е съчетано с приписката на Йоан Драгослав, но въпреки това се разграничава от останалия текст[103]. Самото то започва с обръщение към архиерея и се говори от първо лице на деспота. Формата обаче е безвъзвратно загубена, както и подписа, и печата, и другите елементи. Освен това, по всяка вероятност, не разполагаме с целия текст на посланието.

9. Монетосечене

Една особеност, която различава българските деспоти от ромейските, е монетосечението. Не са известни монети на ромейски деспоти. Правото да сече такива е принадлежало изключително на василевса и то не е било накърнявано. В това отношение положението в съседните балкански страни е различно – средновековна Сърбия предоставя богат материал. Имаме запазени монети на деспот Йоан Оливер, както и на деспотите от XV век[104].

Монети на деспот в България срещаме още през XIII век – тези на видинския господар Яков Светослав. Преди около половин столетие Т. Герасимов публикува две негови медни корубести монети. На тях владетелят е изобразен стоящ насреща, с военно облекло. От двете страни на фигурата има надпис: от ляво – „ДЕС", а от дясно – „СКТ". Това може да бъде разчетено „ДЕС(ПОТЪ) СК(А)Т(ОСЛАКЪ)". На обратната страна е изобразена св. Богородица[105]. Издателят обосновава своето становище, че става дума именно за монети на деспот Яков Светослав, а не за такива на цар Теодор Светослав Тертер, както сочи Мушмов[106]. Интересна нова трактовка на монети на деспот Яков Светослав се дава в излязлото неотдавна специално изследване на българските средновековни печати и монети[107]. На лицевата страна авторите разпознават св. Димитър Солунски с надпис СКТ/ДН. На обратната страна е изобразен деспотът прав, насреща, със стема, сакос и лорос. Дясната му ръка държи меч, опрян на рамото, а лявата се опира на щит. Надписът е прочетен почти по същия начин: „СКТ/ДЕС". Според авторите тези монети са изключително пропагандни и са разпространявани в Търново при посещението там на деспот Яков Светослав, ко-

---

[103] Б. А н г е л о в. Из старата..., кн. II, с. 142-147.

[104] L j u b i ć. Opis jugoslovenskih novaca, 155-171, 175-176; М у ш м о в ъ. Античнитѣ монети на Балканския полуостовъ и монетитѣ на българскитѣ царе, с. 502.

[105] Г е р а с и м о в ъ, Монети на деспотъ Яков Свѣтослав, с. 245.

[106] Г е р а с и м о в ъ, Монети на деспотъ Яков Свѣтослав, с. 246-247.

[107] Ю р у к о в а, П е н ч е в. Блтарски средновековни печати и монети, с. 178-180; вж. и Н. Дончев. Монетосечението на деспот Яков Светослав, Нумизматика, 1, 1980, с. 3-8.

гато той бил осиновен, а после и убит от царицата[108]. Ако приемем тази теза, която е твърде вероятна, но почти недоказуема, могат да възникнат множество въпроси. Преди всичко смятам, че е твърде вероятно в случая да не става дума за някакво деспотско монетосечение – данните навеждат на мисълта, че по този начин видинският господар е искал да настои на царската си титла. За това свидетелствува както лоросът, така и някои от други инсигнии. Най-сериозният аргумент обаче иде от присъствието на св. Димитър Солунски, чието идеологично значение за владетелите от XIII столетие е несъмнено. Не бива да забравяме, че Яков Светослав има точно същите права на престола като съпруг на сестрата на Йоан IV Ласкарис, както и цар Константин Асен. В този смисъл, вероятно, трябва да се разбира и присъствието на термина „деспот". Без да отричам притежаването на тази титла от видинския господар, в случая тя изглежда сочи царското достойнство, присвоено си от него. Да не забравяме, че именно върху монетите в Империята василевсът се титулова като „деспот" (="господар") чак до XV век.

Другият български деспот, с чиито монети разполагаме, е Добротица – владетелят на Карвунската земя. Находките са от един вид. На лицевата страна се вижда буквата Δ, а на опаката – голяма буква Т и около нея – К, Λ, А, К. Герасимов, а след него и другите автори четат инициалите: „Δεσπότης Τομπρότιτζα", а надпис околовръст на „Т" – „ΚΑΛ(ΙΑ)Κ(ΡΑ)"[109].

Докато посочените материали не предизвикват особени дискусии, то следващата група е в основата на голям спор, свързан с цялостната преценка на политическата ситуация по тези земи. Става дума за няколко доста различни монети, които биха могли да бъдат разделени на две групи. Първата обхваща медни монети с монограма на Тертеровци на лицевата страна и с изображение на двуглав орел върху опашката. Някои екземпляри са контрамаркирани[110]. Т. Герасимов отнася монетите към цар Георги I Тертер, но това становище е сериозно оспорено[111]. Към посочената група можем да отнесем и една уникална сребърна монета, намерена на дунавския остров Пъкуйул луй Соаре. На нейната лицева страна има изобразен двуглав орел и околовръстен надпис „АФ(N) ТОУ(ТОN) ТЕРТЕРІ", а върху опаката –

---

[108] Юрукова. Пенчев. Българските средновековни печати и монети, с. 178-179.

[109] Герасимов. Медни монети на деспот Добротица, с. 10-11; Юрукова, Пенчев. Български средновековни печати и монети, с. 181-182.

[110] Герасимов. Монети на Георги Тертер, с. 25-27; Юрукова, Пенчев. Български средновековни печати и монети, с. 184.

[111] Герасимов. Монети на цар Георги Тертер, с. 28-29; Diaconu. O formațiune statăla, p. 188-189.

Иисус Христос на трон[112]. Втората група от интересуващите ни монети също се локализират в района на Силистра – о. Пъкуйул луй Соаре. На лицевата им страна има дву– или трireден надпис „Δεσπότου", а на опаката $\overset{Iω}{T}$ [113]. Издателят Т. Герасимов ги определя като монети на Иванко, сина на Добротица. Той отхвърля мнението на Н. Мушмов, че това са монети на Йоан Александър като деспот и чете надписа: „Νομίσμα τοῦ δεσπότου Ἰωάννου τοῦ Τομπρότιζα"[114]. От своя страна това становище на българския нумизмат бе оспорено от румънски изследователи Н. Конович и П. Диакону[115], които виждат в тях съответно монети на Добротица и на неговия син Йоан Тертер. Сходна с тази на Н. Конович е и позицията на Й. Юрукова и В. Пенчев, които ги определят като монети „с титлата деспот и името Йоан Добротица"[116].

Остава да разгледаме само една интересна монета, произхождаща от Македония, която поставя някои неразрешени проблеми. Още през миналото столетие С. Любич публикува намерената в Скопие монета, която той отнася към Константин Драгаш. На лицевата ѝ страна е представен Иисус Христос на трон, а на опаката – две стоящи фигури с околовръстен надпис „ДЕСПОТЪ КОНСТѢДИНЪ"[117]. Г. Острогорски достатъчно убедително доказва, че Константин Драгаш не е притежавал деспотска титла[118], което иде да посочи, че и монетата не е негова. Интерес представлява само подхвърленото предположение на Б. Ферянчич, че тя би могла да принадлежи на деспот Константин, чийто образ откриваме в Лондонското евангелие[119]. По наше мнение това отнасяне е неприемливо Има основания да се смята, че зетят на цар Йоан Александър е живял при двора в Търново. Не е вероятно той да сече собствени монети, още повече такива, единственият екземпляр от които да бъде открит в Македония. От своя страна това поставя питането кой деспот я е сякъл. При настоящото положение на изворите определен отговор не би могъл да бъде даден, но най-вероятно е монетата да има сръбски произход.

След като разгледахме наличните материали, можем да си поставим въпроса дали монетосечението определя някаква същностна разлика между ромейските деспоти и тези в България и Сърбия. По този повод след-

---

[112] Д я к о н у. Една неизвестна монета на Георги Тертер, с. 42; Ю р у к о в а, П е н ч е в. Български средновековни печати и монети с. 183.

[113] Г е р а с и м о в ъ. Монети на деспотъ Иванко, с. 288.

[114] М у ш м о в ъ. Нови монети на Иванъ Аклександъръ като деспотъ, с. 11 сл.; Г е р а с и м о в ъ. Монети на деспотъ Иванко, с. 192-195.

[115] C o n o v i c i. Un trésor monétaire, p. 599-605; D i a c o n u. O formațiune statăla, p. 186. вж. и Б и л я р с к и, Деспот Йоан Тертер, с. 3-23.

[116] Ю р у к о в а, П е н ч е в. Български средновековни печати и монети, с. 181.

[117] L j u b i ć. Opis jugoslovenskih novaca, p. 177.

[118] О с т р о г о р с к и. Господин Константин Драгаш, с. 291-292.

[119] Ф е р ј а н ч и ћ. Деспоти, с. 175-176.

ва да се отбележи, че то едва ли влиза в самия комплекс от права, които определят статуса на титлата. По-скоро става дума за практическото положение на лицето. В това отношение на бива да се забравя, че деспотската титла през XV век е носена от владетелите на Сърбия. Положението в България е от сходно естество. Деспот Яков Светослав е самостоятелен и почти независим владетел в северозападните български земи, който постоянно сменя ориентацията си между България и Маджарско и даже си присвоява царска титла. Монетите, с които разполагаме, идват да потвърдят именно това. Типът на изображението върху тях води към западните паралели и не схожда напълно с практиката в балканските страни[120]. Нещо повече, то отразява повече царските му претенции, нежели деспотската титла. При това положение не бива да търсим в дадения случай поставянето на начало на една българска традиция на деспотското монетосечене, а просто изява на самочувствие на един могъщ местен владетел.

Подобно е положението и в Добружа. Добротица може само условно да бъде наричан български деспот. Неговите владения са извън пределите на Царството, титлата си получава от Константинопол, а и цялата му политика има ориентация към Империята. Що се отнася до монетите – те не са просто монети на деспот, който ги сече в това си качество, а такива на един владетел, който господствува над почти целия западен бряг на Понта. Всичко това, по мое мнение, не дава основание посредством монетосечението да обосноваваме една и същностна разлика между българските и сръбските деспоти, от една страна, и тези на Империята, от друга.

10. Българските деспоти (просопографска част)

Като допълнение към общите въпроси, разгледани по-горе, предлагам един кратък просопографски преглед на известните български деспоти. Критерий за включването на едно или друго лице в този списък не е произходът на титлата, нито неговата народностна принадлежност. Това позволява разглеждането на някои велможи, които получават достойнството си от Константинопол, и на други, които не са били българи (напр. Яков Светослав), и съответно неразглеждането на някои българи (напр. деспот Йоан Комнин Асен – брата на цар Йоан Александър). Съпричастността на първите и съответно липсата на такава у вторите обаче е такава, че ние спокойно можем да наричаме едните български деспоти и да отказваме това качество на другите.

[120] Герасимовъ. Монети на деспотъ Яковъ Свѣтославъ, с. 248-249.

Деспот Алексий Слав не е пренебрегван нито в писанията на съвременниците си, нито в по-новата историческа книжнина[121]. Живял в епоха, когато, по думите на Георги Острогорски, Балканите представляват арена на борбата между четири империи, той през по-голямата част от живота си остава в центъра на събитията. След 1207 г. Алексий Слав живее и владее извън територията на българското царство, той е свързан с чужди сили и, доколкото изворите ни позволяват да съдим за това, заема враждебна спрямо Търново позиция. Това, което позволява той да бъде включен в броя на българските деспоти, е фактът, че произхожда от рода на Асеневци, че владее стара български територия и, че след 1230 г. изглежда е в пределите на българската държава, която признава титлата му.

Алексий Слав е първи братовчед на цар Борил и племенник на първите Асеневци[122]. В историографията е утвърдено мнението, че той е син на неспоменатата в изворите тяхна сестра, към което се присъединявам. Ако той би бил син на цар Петър или на Калоян, то това едва ли би било пропуснато от Г. Акрополит.

Животът на Алексий Слав до 1207 г. не ни е известен. Можем само да предполагаме, че е имал високо обществено положение. След смъртта на цар Калоян той се противопоставя на Борил. По думите на Анри дьо Влансиен можем да съдим, че нещата са стигнали до гражданска война между двамата претенденти за престола[123], като изглежда, че Алексий Слав е разполагал със значителни сили. Явно е, че той не успява да попречи на Борил да заеме трона в Търново. Именно това, както и резултатът от сражението при Филипопол на 31 юли 1208 г., кара Алексий Слав да се обърне към съюз с Константинополската латинска империя. Наскоро след победата на латинците над българския цар той се явява при Анри в Кричим и иска дъщеря му за жена, като предлага покорство. Императорът дава съгласието си и съюзът е сключен[124]. Тук правят впечатление някои неща. На Алексий Слав биват отстъпени всички завоевания, направени от латинците, а освен това му бива обещана Влахия, под което трябва да разбираме България (548, вж. разноречията в ръкописи G и H).

---

[121] И р е ч е к. История, с. 284 сл.; З л а т а р с к и. История, т. III, с. 270-353; Д у й ч е в. Мелник през Средновековието, с. 374-412; Д а н ч е в а-В а с и л е в а. България и Латинска империя, с. 87 сл.; Б о ж и л о в. Асеневци, с. 95-98; Р. Р а д и ћ. Областни господари у Византији крајем XII и у првим деценијама XIII века, ЗРВИ, 24-25, 1986, с. 235-245.

[122] V a l e n c i e n n e s. ed. Lognon, §505, p. 29-30; A c r o p o l t a Opera, I, p. 38-39.

[123] V a l e n c i e n n e s. §505, p. 29-30; p. 47-48.

[124] V a l e n c i e n n e s. §546-549, p. 48-50.

Императорът му прави подаръци и му оставя два отряда, начело с брат си Йосташ[125]. Всичко това говори за едно сериозно забъркване на родопския господар с политиката на западните рицари. След уговорката, направена през 1208 г., не закъснява и самата сватба - ноември 1208 г. Станала в Константинопол, тя показва едно подчертано внимание на Анри към неговия зет[126].

Алексий Слав оправдава доверието и докрай остава верен на тъста си. През 1209 г. той воюва заедно с императора срещу ломбардците[127]. Родопският господар не забравя и враждебността си спрямо Борил. През 1211 г. той участвува в разгрома му заедно с бароните от Солунското кралство[128].

По-сетнешният жизнен път на деспот Алексий Слав ни е значително по-слабо известен. Във всеки случай изглежда, че сближаването между Търново и латинците го е накарало да се раздели с помощта на император Анри с въжделенията си към българския престол. Той обаче успява да разшири своите владения и да създаде една значителна политическа сила. Според думите на собствения му сигилион, Алексий Слав се пренася от Цепина в новата си столица – Мелник[129]. Това е от особено значение, защото градът заема ключово място в района. Неслучайно Георги Акрополит го характеризира като: „силната и почти непревзимаема за всички противници крепост Мелник“[130].

Вероятно след смъртта на император Анри през 1216 г. в политиката на Алексий Слав настъпва известна промяна. Акрополит ни съобщава, че след овдовяването си деспотът се оженва за дъщерята на Петралифа, шурея на Теодор Комнин[131]. Така, лавирайки в постоянно менящата се политическа обстановка на Балканите през първата четвърт на XIII век, господарят на Мелник успява да си извоюва завидна самостоятелност. Съюзът му – било с Анри, било с Теодор Дука Ангел Комнин – е съюз в истинския смисъл на думата, но никога не и пълно подчинение. Това положение е най-добре отразено у Г. Акрополит, който пише: „Този Слав, като завладял силната и почти непревзимаема за всички крепост Мелник, станал самодържец и не се покорявал никому от околните владетели.

---

[125] V a l e n c i e n n e s. §548-549, p. 49-50; Д а н ч е в а-В а с и л е в а. България и Латинската империя, с. 89 сл.

[126] V a l e n c i e n n e s. §555-559, p. 52-55.

[127] V a l e n c i e n n e s. §571, p. 62

[128] Според едно писмо на император Анри от 13 януари 1212 г. – вж. P r i n z - i n g. Der brief, S. 418.

[129] P a p a d o p o u l o s, V a t o p e d i n o's. Un acte officiel, p. 4; Д а н ч е в а-В а с и л е в а. България и Латинската империя, с. 94-95; Б о ж и л о в. Асеневци, с. 96.

[130] A c r o p o l i t a Opera, vol. I, p. 39.

[131] A c r o p o l i t a Opera, vol. I, p. 39; Д а н ч е в а-В а с и л е в а. България и Латинска империя, с. 92; Б о ж и л о в. Асеневци, с. 96-97.

Понякога той бил съюзник на кръстоносците, свързвайки се с тях поради роднинство, понякога държал страната на българите поради родство, а понякога на Тедор Комнин. И никога никому не е бил нито подчинен, нито се е свързвал истински във вярност."[132] Не може да не направи впечатление, че един почти съвременен нему историк го нарича „самодържец" (αὐτοκρατής).

Интерес представлява въпросът за границите на владенията на Алексий Слав. Акрополит съобщава, че той е господствувал над Родопите и Мелник, в което трябва да включим и една значителна част от Източна Македония. Това оформя една внушителна територия, доминираща над стратегическите кръстопътища на полуострова.

При това положение е съвсем естествено самочувствието, което проявява господарят на Мелник. Неговият сигилион от януари 1220 г. твърде много напомня царска грамота. Манастирът „Св. Богородица Спилеотиса" е назован „деспотски и царски"[133]. Организирана е добра владетелска канцелария[134]. Неслучайно споменът за дарението се запазва повече от столетие и половина по-късно и бива отразен в една грамота на Константин Драгаш от 1393 г. [135]

Последното споменаване на деспот Алексий Слав в изворите произхожда от проектодоговара на константинополските барони с Жан дьо Бриен от 1228 г.[136] Вероятно след битката при Клокотница неговите територии са завладени от Йоан II Асен. Бившият господар на Мелник прекарва остатъка от живота си в българското царство, може би при търновския двор, където титлата му е била призната. Той е бил уважаван като близък царев роднина. За такова, заключение ни дава основание споменаването му в Синодика: „**Н СЛАКОУ ДЕСПОТЮ КѢЧНАА**..."[137]. Можем да се присъединим към Ив. Божилов, който отхвърля идентификацията на Алексий Слав със столник Слав[138].

Остава да решим въпроса за произхода на титлата на мелнишкия господар. Г. Акрополит е категоричен – тя е получена от император Анри[139]. По мое мнение това съобщение не може сериозно да бъде оспорено.

---

[132] A c r o p o l i t a Opera, vol. I, p.39; E p h r a e m i i p. 327, vv. 8131-8135.
[133] P a p a d o p o u l o s, V a t o p e d i n o s. Un acte officiel, p. 6.
[134] P a p a d o p o u l o s, V a t o p e d i n o s. Un acte officiel, p. 3.
[135] L a u r e n t. Un acte inédit, p. 183-184.
[136] C e s s i. Deliberationi di Mag. Consiglio, № 141.
[137] П о п р у ж е н к о. Синодик, 115 Пал., с. 87.
[138] Б о ж и л о в. Асеневци, с. 97.
[139] A c r o p l i t a Opera, vol. I, p. 39; Б о ж и л о в. Асеневци, с. 96-97.

Яков Светослав[140] е един от онези руси, които, напуснали родината си по време на татарското нашествие, се приютяват на Балканите. Вероятно той пристига по тези земи около 1240 г. Трудно е дори приблизително да бъде посочена рождената му дата.

Според думите на Пахимер, руският бежанец получил от българския цар земи някъде из планинските дялове на западна Стара планина. Същият автор ни дава и първите сведения за него. Разказвайки за това как Михаил VIII Палеолог се освобождава от дъщерите на Теодор II Ласкарис, той пише:"...а третата даде на българина Светослав, владетеля на планинската област около Хемус в Мизия"[141]. Тези няколко думи носят ценна информация. Преди всичко времето на събитието. Сватбите на трите сестри на невръстния василевс Йоан Ласкарис стават между влизането в Константинопол (15 август 1261 г.) и неговото ослепяване (25 декември 1961 г.) – т.е. последните месеци на годината. От особена важност е фактът, че хемуският властител се сродява с владетелския дом на Константинопол, а така и с Асеневци. Известни неточности има допуснати около личността и името на съпруга му. Както напоследък бе посочено, тя не се е казвала Евдокия и името ѝ остава неизвестно[142].

Интересни сведения за Яков Светослав дължим на неговото писмо до киевския митрополит[143]. Относно датировката на този текст има спорове, които сега засега остават без окончателен отговор – 6770 или 6778 г. от Съотворение Мира[144]. Въпросният документ дава добра възможност да си изградим обща представа за положението на деспота. Виждаме един господар с високо самочувствие и силни позиции в държавата. Авторитетът му надхвърля нейните граници и той кореспондира даже с киевския митрополит. Към 60-те години на XIII столетие Яков Светослав заема ключова позиция в българо-маджарските отношения. Неговата съдба сякаш отразява съдбините на българския северозапад през Средновековието. Лавирайки между България и Маджарско, той успява да си извоюва завидна самостоятелност. И, макар че всичко се срива с неговата смърт, това поставя началото на един

---

[140] Н и к о в ъ . Българо-унгарски отношения, passim; З л а т а р с к и . История, т. III, с. 498-543; P e t k o v a. Quelques notes, p. 75-80.

[141] G e o r g i i P a c h y m e r i s De Michaeli et Andronico Palaeologis, t. I, l. III.6 p. 181 5-6.

[142] F a i l l e r. Chronologie, p. 73.

[143] Пълният текст на трите преписа, заедно с бележката на Йоан Драгослав вж. у Б. А н г е л о в. Из старата кн. II, с. 142-147.

[144] Д у й ч е в. Старата български книжнина, кн. II, с. 353-354; Б. А н г е л о в. Из старата, кн. II, с. 141.

процес на оформяне на Видин и северозападните покрайнини като културен и политически център с известна самостойност по отношение на Търново.

Първият контакт с маджарите е в 1263 г. Съпоставянето на данните от няколко кралски грамоти ни дава възможност да установим, че към посоченото време Яков Светослав е повикал техни войски за отблъскването на ромейското настъпление[145]. Според П. Ников това довежда до рязко преориентиране на българския болярин и влизането му в маджарската сфера. Изглежда, че тогава той получава от Стефан V Видин и областта.

Това не трае дълго. Използувайки избухналата в Маджарско гражданска война, деспот Яков Светослав се отмята и се преориентира към съюз с българския цар. Към края на 1264 г. или началото на 1265 г. той нахлува и разорява Северинския банат. Скоро обаче нещата се обръщат и младият маджарски крал преминава в настъпление. През 1266 г. е завладян Видин. Бан Паньит завзема Плевен (доказателство, че Търново не е стояло настрана от събитията), а бан Григорий – Оряхово[146]. Яков Светослав е принуден да се подчини на маджарския крал и то за много дълго време. Влошават се и отношенията му с двора в Търново, което личи от факта, че той си присвоява царска титла (грамота № 23 у Ников, от 3 юли 1271 г.)[147].

Нещата придобиват коренен обрат след смъртта на Стефан V през август 1272 г. Сега Яков Светослав се ориентира към България, но вече като самостоятелна сила, която поставя под въпрос властта на владетеля. Неслучайно царската титла на видинския господар е оставила трайни следи в историческото памет и намира място даже в късните паметници[148]. Фактът, че той насочва политиката си вече към Балканите намира отзвук и у Мануил Фил[149]. В Търново чувствуват опасността и царицата не закъснява да вземе мерки за неутрализиране на силния съперник на сина си. Георги Пахимер ни разказва за трогателната сцена с осиновяването на възрастния деспот и по-сетнешното му убийство от неговата „майка“[150]. Така Яков Светослав намира смъртта си немного преди размирициите в България.

---

[145] Н и к о в ъ. Българо-унгарски отношения, с. 120-131; вж. и грамоти № 13 с. 197, № 15 с. 198, с. 19 с. 201, №22 с. 203.

[146] Н и к о в ъ. Българо-унгарски отношения, с. 147-161; вж. грамоти №21 с. 203, №28 с. 207, №28 с. 207, №29 с. 209.

[147] Н и к о в ъ. Българо-унгарски отношения, с. 204. Това отхвърля становището на В. Златарски (вж. История, кн. III, с. 539-540), че Яков Светослав си присвоява царска титла след смъртта на Стефан V.

[148] Й. И в а н о в. Поменици, с. 146, 148; С т а н ч е в, С т а н ч е в а. Боянският поменик, с. 28; Б и л я р с к и. Погановският поменик, с. 55, 64.

[149] Л о п а р е в ъ. Византійскій поэтъ Мануиль Филъ, с. 50, стих 166.

[150] G e o r g i i P a c h y m e r i s De Michaeli et Andronico Palaeologis, t I, l. VI. 2, p. 429-430.

Трябва да се кажат няколко думи и за границите на владенията на видинския господар. П. Ников описва една внушителна територия: на север – река Дунав, обхваща Видин и Видинско, като граничи с Маджарско, без да се простира в западна посока след Мирочката планина, на юг достига отвъд Балкана, покривайки пиротско и трънско до границата на Империята[151]. В източна посока владенията на деспота опират в българското царство, като вероятно са достигали до Тетевенско. Тези граници, разбира се, могат да бъдат само приблизителни.

Остава да решим въпроса за деспотската титла на Яков Светослав. Именно произходът ѝ предизвиква най-ожесточени спорове. Могат да бъдат очертани две становища. Българските историци – П. Ников, В. Златарски и П. Петров – смятат, че тя е получена от Търново, докато югославският учен Б. Ферянчич сочи Никея[152]. Какви са аргументите? П. Ников смята, че титлата е дадена от Константин Тих с намерение да привлече Яков Светослав по време на гражданска война, още повече, че те са женени за две сестри[153]. В. Златарски смята, че българският цар е дал титлата затова, че Яков Светослав го е отървал от маджарско нападение през 1261 г., но не вижда потвърждение на своите думи в определянето „деспот български“[154].

За позицията на деспот Яков Светослав по време на гражданската война, настъпила след смъртта на Михаил II Асен, не знаем нищо. Това, което би могло да се твърди е, че към 1261 г. той още не е бил получил титлата. Относно посоченото по-горе сродяване между Константин Тих и Яков Светослав трябва да се отбележи, че то далеч не е станало по желание на българския цар с цел да привлече могъщия болярин. Нещо повече – по такъв начин Яков Светослав влиза в същите роднински отношения с Асеневци и става потенциален претендент за престола. Не бива да се забравя, че ако той става баджанак на българския цар, то същевременно е и зет на Йоан Ласкарис, което го поставя в много по-близки отношения с никейския двор. Що се отнася до израза „деспот български“, то той едва ли сочи произхода на титлата. Макар че, по мое мнение, Яков Светослав получава деспотско си достойнство от Империята – вероятно от шурея си Йоан IV Ласкарис – той наистина е български деспот. Дейността му се свързва главно с България и ако е зависим през определени периоди от външна сила, то това не е Империята, с която скъсва още съвсем рано, а Маджарско.

---

[151] Н и к о в ъ. Българо-унгарски отношения, с. 177-182.

[152] Ф е р ј а н ч и ћ. Деспоти, с. 143

[153] Н и к о в ъ. Българо-унгарски отношения, с. 117.

[154] З л а т а р с к и. История, кн. III, с. 500-501; така и P e t k o v a. Quelques notes, p. 78-79.

Деспот Георги Тертер[155]

Два извора ни съобщават за деспотската титла на българския болярин от кумански произход (а после и цар) Георги Тертер. Спирайки се на събитията в Търново след влизането на цар Йоан III Асен в града, Георги Пахимер пише, че той бил особено почитан сред хората. Него, виждайки стремежа му към власт, Михаил VIII Палеолог решил да сроди с новия цар. Василевсът му обещава деспотска титла, ако се ожени за сестрата на Йоан Асен. Първата жена на Георги Тертер и синът му Теодор Светослав биват отведени в Никея. Боляринът се жени за сестрата на царя е те биват почетени с деспотската титла[156]. Никифор Григора разказва същата история, но с една съществена разлика – тук инициатор на сближението с Георги Тертер не е василевсът, а Йоан III Асен[157]. Той бил дал и титлата на видния болярин.

Тази неяснота в изворовия материал определя и формирането на различни становища в историографията. Б. Ферянчич и Р. Гийан смятат, че титлата е получена от Михаил Палеолог[158]. Точно на противоположното мнение е Ф. Малингудис, според когото двата извора не само не си противоречат, но и взаимно се допълват, посочвайки, че титлата е дадена от българския цар[159]. Всъщност двата извора не са равностойни. Пахимер си остава основният източник на информация за интересуващия ни период. Ако се придържаме стриктно към текста, ще видим, че ромейският историк не казва директно, че Михаил Палеолог е дал титлата на Георги Тертер. Употребен е изразът: „δεσπότην προτείνει ποιεῖν“[160], което може да се разбира само като обещание, предложение. По-долу се казва, че след сватбата между сестрата на българския цар и видния болярин те били удостоени с деспотско достойнство („...τῷ τῆς δεσποτείας ἀξιόματι ἐσεμνύντο...“[161]), но не се уточнява от кого. При все това, по мое мнение, текстът на Пахимер трябва да се разбира в смисъл, че титлата идва от василевса. На този постановка могат да бъ-

---

[155] И р е ч е к. История, с. 326 сл.; Н и к о в ъ. Татаробългарски отношения, с. 15 сл.; Ц в е т к о в а. Съдбата на Теодор Светослава, с. 40-46; Ц в е т к о в а. Българо-тесалийските отношения, с. 415-417; Й. А н д р е е в. Надписите при село Иваново, с. 77-84; М а р г о с. Надписът на Иво Граматик, с. 36-40; История на България, III, с. 286 сл.

[156] G e o r g i i P a c h y m e r i s De Michaeli et Andronico Palaeologis, t. I, l. VI. 8, p. 447-448; Б о ж и л о в. Асеневци, с. 250, бел 25.

[157] N i c. G r e g o r a e Historia byzantina, t. I, l. V.3, p. 133_{3-7}.

[158] G u i l l a n d. Despote, p. 77-78; Ф е р ј а н ч и ћ, Деспоти, с. 144-145.

[159] M a l i n g o u d i s. Über drei Titel, s. 82.

[160] G e o r g i i P a c h y m e r i s De Michael et Andronico Palaeologis, t. I, l. VI. 8, p. 447_{17}.

[161] G e o r g i i P a c h y m e r i s De Michel et Andronico Palaeologis, t. I, l. VI. 8, p. 448_{1-2}.

дат противопоставени доводи въз основа на текста у Никифор Григора или на логиката на събитията, която по-скоро би ни насочила да приемем, че титлата е дадена от Йоан III Асен. При това положение въпросът остава открит (впрочем той едва ли ще получи окончателен и общоприет отговор), но, по мое мнение, решението клони към възприемане на думите на Георги Пахимер.

Деспот Куман

Деспот Куман[162] ни е известен от отбелязването му в Боянския и Погановския поменици. Ние даже не можем да бъдем сигурни дали това е неговото име – Куман – или е само посочване на етническата му принадлежност. Ив. Дуйчев е склонен да приеме първата възможност[163], докато Б. Ферянчич настоява на втората[164].

Сигурното, с което разполагаме, е текстът в поменицте: „кꙋ҃мана деспота цр҃а“[165]. В Боянския поменик той е поставен между цар Георги I Тертер (който е разеделен в две лица) и сина му Теодор Светослав. В Погановския преди него е поставен Георги цар, а след него Тертерий цар и Теодор цар. При това състояние на наличната информация единственото, което може да се твърди, е, че става дума за видна личност от последните две десетилетия на XIII век. Не може да не направи впечатление, че той е отбелязан по същия начин, както деспот Яков Светослав.

Имайки предвид характера на паметника по-вероятно е да разполагаме с личното име на интересуващото ни лице. При това изобщо не бива да се отхвърля възможността то да сочи и неговия етнически произход, позволявам си даже да настоявам на нея. Името Куман (гръцка форма „Κόμανος“) не е непознато на българската средновековна история – срещаме го в един акт на Охридската архиепископия от началото на XIII век, а воин с такова име е споменат у Мануил Фил[166]. Този вторият е от голям интерес за нас. Не може да не направи впечатление, че той живее в почти същото време, когато е жи-

---

[162] В. И г н а т о в. Към историята на Карвунската средновековна област (XIII-XIV в.), Добруджа, 4, Варна 1987, с. 19-28; Б и л я р с к и. Погановският поменик, с. 64-65; B i l i a r s k y, Despots, p. 149.

[163] Д у й ч е в ъ. Стара българска книжнина, кн. II, с. 396.

[164] Ф е р ј а н ч и ћ. Деспоти, с. 142, бел. 10.

[165] Й. И в а н о в. Поменици, с. 146, 148; С т а н ч е в, С т а н ч е в а. Боянският поменик, с. 28; Б и л я р с к и. Погановският поменик, с. 55_{18}.

[166] Н и к о в ъ. Материали, №2, с. 10; Л о п а р е в ъ. Византійскій поэтъ Мануилъ Филъ, с. 51.

вял и нашият деспот Куман. В този смисъл възможността за идентификация изглежда много съблазнителна, но, за съжаление, не може да бъде потвърдена[167].

Деспот Елтимир

Деспот Елтимир[168] произхожда от куманския болярски род на Тертеровци, за което свидетелствува и самото му име. Той е брат на цар Георги Тертер и чичо на цар Теодор Светослав. Приблизителната му възраст бихме могли да опитаме да определим въз основа на тази на брат му. Съчетавайки сведенията, че през 1278 г. Георги Тертер е най-влиятелният болярин и, че в 1281 г. той уговаря годежа на сина си с дъщерята на свевастократор Йоан Ангел, можем да решим, че този български цар е роден вероятно към четвъртото десетилетие на века. Брат му – Елтимир – едва ли се е различавал много по възраст от него.

Сведенията за живата на интересуващия ни български болярин преди началото на XIV столетие са основани преди всичко на посланието на Теодор Метохит: „А пък добрата тая и почтена и пресмела племенница на василевса, владетелка на мизите, попадала завчера в злочестина и отскоро жалеща вдовица, и този авантюрист скит, от дълго време вече скитник-беглец, наскоро завърнал се от чужбина за жених на обичната ѝ дъщеря“[169]. Въпросният човек без съмнение е Елтимир, още повече като имаме предвид данните на Пахимер, който изрично съобщава за зетя на цар Смилец. Големият познавач на българското Средновековие П. Ников се спира обстойно на тези редове и прави няколко извода, които и до днес остават в сила[170]. Така се разкрива следната картина. Изглежда, че след абдикацията на цар Георги I Тертер неговото се-

---

[167] На такава идентификация настоява в статията си В. И г н а т о в (Към историята на Карвунската средновековна област, с. 20 сл.), който съзира в деспот Куман братовчед на цар Георги I Тертер и родоначалник на династията, управлявала Добруджа през XIV столетие. Авторът прави опит да изгради генеалогия и да изясни историята на тези земи в края на XIII – началото на XIV век, но за съжаление неговите извади са до голяма степен произволни и не намират никаква опора в изворите – вж. Б и л я р с к и, Пак за добружанските Тертеровци, ИП, 1993, 3, с. 143-144.

[168] N i k o v. Die Stadt und das Gebiet von Krn-Krounos, passim; Н и к о в ъ. Татаробългарски отношения, passim; Б у р м о в. Към историята на Кранска област, с. 216-219; Ф е р ј а н ч и ћ. Деспоти, с. 146-147; П о п о в. Крепости и крепостни съоръжения, passim; М а т а н о в. Нови сведения за родственици на деспот Елитмир (Алдимир), passim.

[169] M a v r o m m a t i s. La fondation, p. 116-117, vers. 982-986; Византијски извори за историју народа Југославије, т. VI,с.139-141.

[170] Н и к о в ъ. Татаробългарски отношения, с. 25-26; вж. и M a v r o m m a t i s. La fondation, p. 48-49.

мейство не е особено желано в Царството. Елтимир също поема пътя на изгнанието и намира приют вероятно при татарите. Наречен е „Σκύθης“, ала това може да идва и от куманския му произход. Той се завръща в България едва след смъртта на цар Смилец (към края на 1298 г.), оженва се за дъщеря му и става основна опора на царицата срещу домогванията на деверите ѝ. Както по всичко личи, Елтимир взема дейно участие в преговорите относно един евентуален брак на царицата с крал Милутин. Интересно е да се реши дали той може да бъде идентифициран с водителя на българската делегация при сръбския двор, комуто Теодор Метохит отрежда съвсем нетопли думи[171]. Той е определен като хитър и отблъскващ стар човек. Съвсем условно това би могло да отговаря на Елтимир, въпреки наскорошната му женитба. Все пак такава идентификация изобщо не може да бъде сигурна, още повече, че общото впечатление от текста клони към решение, че те са различни лица. Единственото сигурно нещо е, че към това време (1298-1299) зетят на царицата регентка е една от най-влиятелните фигури в Царството. Вероятно тогава той получава областта на Крън.

Доста по-пълна картина можем да изградим въз основа на писаното от Георги Пахимер. Вече виждаме ключовата позиция, която заема Елтимир между Империята и България по времето на цар Теодор Светослав. Първите сведения са свързани с похода на севастократор Радослав срещу земите на Елтимир. Този пасаж е доста объркан и това затруднява хронологията. От една страна, ромейският историк пише, че Радослав напада при Крън Елитимир и самата съпруга на Смилец[172], което би могло да ни наведе на мисълта, че става дума за събитията преди идването на Чака. От друга страна, няколко реда по-долу времето се определя в периода след възцаряването на Теодор Светослав[173]. От своя страна преписът във Ватиканския епитоматор не отбелязва пленените ромейски велможи да са били предадени на българския цар, напротив, според този текст сам деспот Елтимир преговаря с василевса за заменянето им за цар Георги I Тертер[174]. Това противоречие не е непреодолимо. По мое мнение събитията действително се развиват след възцаряването на Теодор Светослав. По всичко личи, че упоменаването на жената на Смилец е указание за това, че по същото време тя е намерила подслон у своя зет – деспот Елтимир. Той от своя страна прави жест към новия цар, предавайки му пленниците.

---

[171] M a v r o m m a t i s. La fondation, p. 117.

[172] G e o r g i i P a c h y m e r i s De Michaeli et Andronico Palaeologis, t. II, l. III. 26, p. 266_{10-12}.

[173] G e o r g i i P a c h y m e r i s De Michaeli et Andronrco Palaeologis, t. II, l. III. 26, p. $266_{14} - 267_{2}$.

[174] G e o r g i i P a c h y m e r i s De Michaeli et Andronrco Palaeologis, t. II, p. 753-754.

Следващото съобщение на Георги Пахимер разкрива политическия натиск, на който е подложен владетелят на Крън от страна на империята[175]. В опитите си да го привлекат на своя страна ромеите използуват неговата тъща, връзките му с която явно не са били прекратени. В тези преговори, както личи, успех не бил постигнат, тъй като по-долу се съобщава за интензивни военни действия на съюзените сили на Теодор Сватослав и чичо му срещу Империята в Тракия[176].

По-нататък събитията променят посоката си. Сведенията, с които разполагаме, ни дават възможност да си изградим за Елтимир представа като за владетел, който разполага със значителни сили и самостоятелност. Господствувайки над една стратегическа и богата територия, той използува ключовото си положение, за да постигне почти пълна независимост. В крайна сметка се ориентира към съюз с Империята, сключен посредством посредничеството на бившата съпруга на Смилец, който съюз е трябвало да бъде укрепен с брачни връзки – за съжаление, неизвестно какви[177]. Стига се до военни действия с българския цар. Пахимер отбелязва, че Теодор Светослав отнема дадените по-рано крепости Ямбол и Лардея и жестоко опустошава земите на своя чичо[178]. Това са и последните сведения на ромейския историк за деспот Елтимир, който както изглежда, намира смъртта си в размириците през 1305 г.

Преди известно време бе открит един нов интересен извор, който хвърля допълнителна светлина върху семейството на деспот Елтимир. Става дума за надписите в църквата св. Георги в Полошко: „ἐκοιμίθει ὁ δούλος τοῦ Θεοῦ Ἰωάννης ὁ Δραγουσίνος, καὶ οἰὸς (=υἱὸς) τοῦ δεοπότου τοῦ Ἀλδιμίρου καὶ αὐταδελφὸς ιψιλοτάτου (=ὑψιλοτάτου) κράλι καὶ αὐθέντου ἡμῶν γέγονεν δέ ὁ ναὸς οὗτος ης (=εἰς) μνιμόσιν (ον?) (=μνήμοσιν) αὐτοῦ καὶ ὁ Θεὸς σοσι (σώσει) αὐτόν.“[179]. Друг надпис стои около изображението на майката на Йоан Драгушин: „Δεῖσις (=δέησις) τῆς δούλης τοῦ Θεοῦ Μαρίας, τῆς εὐγενεστάτης βασειλίσας (βασιλίσας) τῆς ὀνομαστείσης Μαρίνας καὶ κτιτορίσας τοῦ ναοῦ“[180].

Не може да има съмнение, че Йоан Драгушин е син на деспот Елтимир. Куманското име на бащата е твърде специфично, за да се получи

---

[175] G e o r g i i P a c h y m e r i s De Michaeli et Andronico Palaeologis, t. II, l. V. 18, p. 406_{18} – 407_{9}.

[176] G e o r g i i P a c h y m e r i s De Michaeli et Andronico Palaeologis, t. II, l. VI. 28, p. 445-448, l. VI.13, p. 481.

[177] G e o r g i i P a c h y m e r i s De Michaeli et Andronico Palaeologis, t. II, l. VI. 35, p. 558-559.

[178] G e o r g i i P a c h y m e r i s De Michaeli et Andronico Palaeologis, t. II, l. VI.35, p. 558-559, l. VI.1, p. 481

[179] Г р о з д а н о в, Ђ о р н а к о в. Историјски портрети. I, с. 64.

[180] Г р о з д а н о в, Ђ о р н а к о в. Историјски портрети. II, с. 85

такова съвпадение, особено при наличието на титлата. Освен това изрично е посочена и роднинската връзка със Стефан Душан – първи братовчед. Майките им са сестри – дъщери на цар Смилец. Вече разполагаме и с името на съпругата на деспот Елтимир – Марина, а като монахиня – Мария. Разполагаме и с изображения на майката, сина и снахата. Косвено потвърждение на тези данни намираме и в една грамота на крал Стефан Душан от 1340 г., където майката на Йоан Драгушин е упомената като деспотица[181].

Деспотската титла на Елтимир не подлежи на съмнение. Остава само да решим въпроса какъв произход има тя. Няма причина да се съмняваме, че високото достойнство е било дадено от български цар. Но от кого? Би трябвало да изключим варианта Смилец, ако приемем, че Елтимир се връща от изгнание и се жени за дъщеря му след неговата смърт. Би трябвало да изключим и Теодор Светослав, тъй като Пахимер споменава чичото с деспотска титла още преди боевете със севастократор Радослав – време, когато отношенията между новия български цар и владетеля на Крън още не са били уредени. Остават два варианта (без да се спираме на най-невероятния – Чака). Първият е Георги I Тертер – като брат на царя Елтимир е могъл да претендира за деспотско достойнство. За това обаче няма никакви преки данни, още повече, че в текста на Метохит той не е посочен с титлата. Другият вариант е деспотското достойнство да е било получено от малкия цар Йоан – сина на Смилец[182]. Нему Елтимир е зет по сестра и това е напълно достатъчно за даване на високата титла. В такъв случай биха отпаднали много от създадените недоразумения. По мое мнение именно това е най-достоверният вариант, но, за съжаление, преки изворови свидетелства отсъствуват.

Деспот Михаил Шишман

Михаил Шишман[183] е син на българския болярин от куманско произход и владетел на Видин – Шишман – и на майка, произхождаща от Асеневия род[184]. Той е внук на севастократор Петър и Ана-Теодора и

---

[181] Новаковић. Законски споменици, сл 409.

[182] Божилов. Бележки върху българската история от XIII век, passim.

[183] Ников ъ. История на Видинското княжество, с. 1-124; Ников ъ. Съдбата на северозападните български земи, с. 96-153; Бурмов. Шишмановци, с. 220-278; Божилов. Асеневци, с. 119-134 (№26, I); Božilov. Zur Geschichte des Fürstentums Vidin, S. 113-119.

[184] Божилов. Асеневци, с. 119.

правнук на цар Йоан II Асен. Съдбата му отрежда значимо място в българската история и му определя трагичен край. Предварително трябва да кажем, че тук не ще се интересуваме от периода след възкачването му на престола. Сведенията не са много, но все пак позволяват изграждането на известна представа.

Може да се предположи, че Михаил Шишман се е родил във Видин, който град бил център на владенията на баща му. Това вероятно е станало през 70-те години на XIII столетие. Наскоро след разгрома на княжеството в 1292 г. той се жени за дъщерята на сръбския крал Стефан Урош II Милутин – Ана (Неда). Това ни съобщава архиепископ Данило, а се потвърждава и от един венециански документ от 1313 г.[185] Събитията от 1292 г. до голяма степен определят политическата история на Видинско през следващите десетилетия. Тук му е мястото да се кажат няколко думи за претендираната зависимост от Сърбия. По мое мнение събитията по-скоро насочват към зависимост от татарите. Разбира се, политическите бракове, сключени в края на XIII век, определят едни дълготрайни връзки със западните съседи. Трябва да се отбележи, че владетелите на Видин едва ли са могли да не се съобразяват със сръбските крале, чиято мощ по това време е във възход, но пряка и формална зависимост едва ли е съществувала.

Кога Михаил Шишман наследява баща си не знаем, но той вече е владетел на северозападните покрайнини през 1308 г. Видин е център на голяма политическа единица, която анонимното описание отъждествява с България и нарича нейните владетели „imperatores". Средновековният автор най-добре е отразил това положение: „Bulgaria est unum imperium magnum per se. Sedes autem imperii dicti est apud budinum ciuitatem magnam. Imperatores autem eiusdem imperii (omnes) uocantur cysmani. Terra est multum lata et spatiosa..."[186]. По-долу на същата страница е посочено, че Дунава минава „per medium istius imperii", което говори, дето Михаил Шишман е владял територии и на левия бряг на реката[187]. Всичко това ни представя една внушителна сила, която не остава настрана от голямата политика.

Връзките с Неманичите дават възможност на видински владетел да се вмеси във вътрешнополитическите дела на Сърбия. Троношката летопис отбелязва, че след смъртта на Милутин той е подкрепил претенциите на Константин срещу брат му – Стефан[188]. Михаил Шишман не

---

[185] Данило. Животи, с. 118-119; Ljubić. Listine, I, p. 192.

[186] Anonymi descriptio Europae Orientalis, p. 38.

[187] Anonymi descriptio europae Orientalis, p. 38; Božilov. Zur Geschichte des Fürstentums Vidin, S. 113-119.

[188] Гласник друштва српске словесности, V, 1853, с. 63; П. Ников отрича достоверността на това сведение – вж. История на Видинското княжество, с. 110-112.

е прекъсвал и връзките си с България, където той се ползувал със солидно влияние. То се потвърждава от факта, че след преждевременната смърт на Георги II Тертер през 1323 г. той е посочен от болярството за български цар[189].

За деспотската титла на Михаил Шишман се знае единствено от споменаването във венециански документ от 1313 г., изброяващ имената на приятелски владетели: „Michael dispoti Bulgarie, dominus de Vigdino, gener regis Urosii"[190]. Не е нужно да се спираме на несериозното твърдение на А. Бурмов, че той може да е наследил титлата от баща си или да я е получил от сръбския крал[191]. Възраженето на Б. Ферянчич обаче има несериозен характер. Югославският историк предлага ново четене: „Michael, dispoti Buldariae *filius*...". Така той обявява Михаил Шишман за син на някой български деспот[192]. Позовава се и на Йоан Кантакузин, който не упоменава деспотската му титла. Трябва де признаем, че думата „despotus" в посочения документ наистина е в генитивна форма. Въпреки това не можем да се съгласим с предложената добавка. Още повече, че посочването на деспот Срацимир като баща на Михаил Шишман представлява грешка от страна на Кантакузин.

Същевременно би могъл да се постави въпросът дали изобщо в случая става дума за деспотската титла, тъй като терминът „despotus" би могъл да бъде разглеждан и като равнозначен на „dominus", което предполага превод „господар". При това положение отпада търсенето на каквато и да било титла на разглеждания тук велможа и бъдещ български цар. При възприемане такъв подход подобна теза не може да бъде оборена, но не съм склонен да я възприема. Самата дума „despotus" е чужда на латинската терминология и употребата ѝ нормално предполага някакво точно понятие. Именно затова съм склонен тук да съзра титлата на видинския господар. По мое мнение тълкуване в обратния смисъл би трябвало да се докаже, а не да се предположи.

В заключение трябва да се каже, че деспотската титла на господаря на Видин вероятно му е била дадена от цар Теодор Светослав. Това предположение получава косвено потвърждение от дубровнишкия историк Джакомо ди Пиетро Лукари, който посочва и роднинската връзка между Михаил Шишман и царя: „...Michael Re de Bulgari ch'era successo a Svetislavo suo cugino"[193]. Заслугата за раз-

---

[189] Ioannis Cantacuzeni imperatoris Historiatum, t. I, l. I. 36, p. 175_{12-13}.

[190] Ljubić. Listine, I, p. 192.

[191] Бурмов. Шишмановци, с. 230.

[192] Ферјанчић. Деспоти, с. 148-149.

[193] Copioso ristretto degli annali di Ragusa Giacomo di Pietro Lucari gentiluomo libri quatro. Dedicati all'eccelso Senato di Ragusa, Ragusa 1790, p. 81.

гадаването на това сведение принадлежи на Ив. Божилов[194]. При това положение остава малко място за съмнение от кого е получена деспотската титла.

Деспот Войсил

Деспот Войсил[195] е най-малкият брат на цар Смилец и на севастократор Радослав. Кога е роден не се знае, но, като имаме предвид неговата дейност в самото начало на XIV век, може с относителна сигурност да се твърди, че това е станало не по-късно от 70-те години на тринадесетото столетие. Сведения за него черпим от двамата видни ромейски книжовници на XIV век – Георги Пахимер и василевса Йоан Кантакузин. Това обяснява факта, че липсват данни за живота му в България преди смъртта на неговия брат в 1298 г. По всичко личи, че по това време Радослав и Войсил заемат враждебна позиция спрямо царицата и вероятно предявяват своите претенции за престола[196].

Истинската политическа кариера на най-малкия брат започва с емиграцията в Империята. Подир ослепяването на севастократор Радослав той остава най-сериозния претендент за престола от рода на Смилец. Войсил участвува активно в кампаниите на Михаил IX Палеолог в самото начало на XIV столетие. На няколко пъти срещаме името му у Пахимер. През 1304 г. той командува отряд срещу Теодор Светослав, който първоначално успява да обърне българите в бягство близо до Созопол, но впоследствие претърпява поражение поради срутването на един мост на река Скафида[197].

През следващата 1305 г. Войсил взема дейно участие в действията на Михаил IX срещу амогаварите (кataланите). Той е изрично упоменат сред обкръжението на младия василевс в неговия лагер[198]. След убийството на Роже де Флор великият етериарх Дука Нестонгос, великият чауш Убертопул и Войсил са поставени начело на армията, отправена към Галиполи[199]. По-

---

[194] Божилов. Асеневци, с. 442.

[195] Иречек. История, с. 329-339; Анастасиевичъ. Кто пострадалъ на Скафидѣ, с. 122 сл.; Бурмов. Шишмановци, с. 220 сл.; Ферјанчић. Деспоти, с. 146-147; Йончев. О некоторых вопросах болгаро-византийских отношений с 1322 по 1324 г., с. 127-140.

[196] Вж. Статията за деспот Елтимир тук.

[197] Georgii Pachymeris De Michaeli et Andronico Palaeologis, t. II, l. V.28, p. 446_{2-10}; Анастасиевичъ. Кто пострадалъ на Скафидѣ. с. 122 сл.

[198] Georgii Pachymris De Michaeli et Andrnico Palaelogis, t. II, l. VI. 23, p. 524.

[199] Georgii Pachymris De Michaeli et Andrnico Palaelogis, t. II, l. VI. 30, p. 543.

късно този български болярин на ромейска служба командува вече аланите и туркопулите[200].

На А. Фаийе дължим откриването на последното упоменаване на Войсил у Пахимер[201]. Става дума за кампанията в Тракия през 1306 г. и сблъсканията между алани амогавари и туркопули.

Най-интересният за нас етап от живота на Войсил е близо две десетилетия по-късно и ни е известен от историята на Йоан Кантакузин. Първото упоменаване на Войсил у този автор представлява съобщението, че той се отмята от младия василевс и преминава на страната на Андроник II[202]. По-голям интерес за нас представляват събитията след смъртта на цар Георги II Тертер. За тях Йоан Кантакузин пише: „Войсил, братът на предишния цар на мизите, който бе беглец при ромеите, когато узна за смъртта на царя на мизите, се върна и сам си подчини останалите градове на Мизия от Стилбнос до Копсис, които му се подчиниха доброволно поради племенна общност. Същевременно той извести с пратеници на василевса, че той и съпровождащата го войска ще му бъдат подчинени и василвсът нареди да се нарича деспот на Мизия“[203]. На този изключително важен пасаж ще се спрем по-подробно. На следващите страници се разказва как Андроник III и Войсил обсаждат Филипопол, за избора на Михаил Шишман за цар и за неговия поход в Тракия[204]. За да се подготви за отпор срещу българите, младият василевс изпраща деспота в земите му, като си уговарят среща на третия ден в Потука. Следва една интересна и като че ли пренебрегвана досега история. След като пристига на мястото на срещата, Андроник III получава съобщение за смъртта на съюзника си. То се потвърждава от трима души, като последният от тях описва събитието като очевидец. Войсил бил ял гъби – за беда отровни. Всичко е предадено така, че да не остави и следа от съмнение, но все пак се оказва невярно и обяснението изглежда доста нелепо. Така планираното настъпление срещу Михаил Шишман се проваля[205].

---

[200] Georgii Pachymeris De Michaeli et Andronco Palaelogis, t. II, l. VI. 32, p. 546.

[201] Failler. Dernière mention, p. 229; Georgii Pachymeris De Michaeli et Andronico Palaeologis, t. II, l. VII. 19, p. 602_{14-15}.

[202] Ioannis Cantacuzeni imperatoris Historiarum, t. I, l. I.27, p. 134_{19}.

[203] Ioannis Cantacuzeni imperatoris Historiarum, t.I, l. I.36, p. 172_{13-21}.

[204] Ioannis Cantacuzeni imperatoris Historiarum, t. I, l. I.36, p. 172-175.

[205] Ioannis Cantacuzeni imperatoris Historiarum, t. I, I.36, p. 176-177.

Писаното в историографията в общи линии не се отклонява от версията на василевса-историк. Известни спорове възникват единствено около въпроса дали един пасаж у Кантакузин трябва да се тълкува като свидетелство, че Подбалкана е родово владение на семейството на Смилец. А. Бурмов застъпва именно това становище[206]. В последните изследвания обаче се смята, че става дума по-скоро за етническа общност[207].

Основният въпрос е този за характера на кампанията на Войсил. Повърхностно погледнато тя прилича на поход на един ренегат, който стои начело на една чужда армия[208]. Напоследък бяха дадени някои по-меки оценки, които съзират във Войсил една самостоятелна сила, имаща база сред населението на областта[209]. В този смисъл си заслужава да се върнем векове назад и да прочетем написаното още от Блазиус Клайнер: „Загрижени да си изберат цар повечето от българите клонели към Михаил Срацимир, наречен Страшимир, владетел на град Видин, а други към Войсил – чичо на покойния цар. Той се стремял към престола като към нещо, което му се пада по право. Това хвърлило България в голямо безредие: докато раздвоените българи се избивали помежду си, император Андроник окупирал голяма част от България“[210].

Като оставим настрана множеството неточности, този текст би могъл нещо да ни подсети. По мое мнение Войсил наистина идва като претендент за търновския престол. Не може да не направи впечатление, че той започва действията си веднага след смъртта на цар Георги II Тертер. В извора е посочено както това, така и някои други обстоятелства. Изрично е подчертано, че той има известни права над върховната власт („ὁ τοῦ προβεβασιλευκότος Μυσῶν ἀδελφός“) и, че той не е ромей, а „αὐτόμολος ὢν ἐν Ῥωμαίοις τότε“, което в случая не бива да се натоварва с пейоративното звучене на термина. Освен това действията му са описани по съвсем недвусмислен начин „...ἀπελθὼν καὶ αὐτὸς προσεποιήσατο ἑαυτῶ...“. Съвършено ясно е, че той „сам“ е подчинил „на себе си“ тези територии. Декларативното признаване на властта на василевса по-скоро трябва да се разбира като политически ход, преследващ получаване на подкрепа от Империята в гражданската война, отколкото като акт на завладяване на български земи от една чужда сила. Съвсем друг смисъл

[206] Бурмов. Към историята на Крънска област, с. 217.

[207] Йончев. О некаторых вопросах болгаро-византийских отношений с 1322 по 1324 г., с. 132

[208] Бурмов. Шишмановци, с. 225.

[209] Йончев. О некаторых вопросах болгаро-византийских отношений с 1322 по 1324 г., с. 129-130.

[210] Блазиус Клайнер. История на България, с. 129.

влага василевсът в даденото деспотско достойнство. Той цели да обвърже Войсил с политиката на Константинопол. Твърде нелепата история за отравянето с гъби не би трябвало да ни заблуждава. Просто Войсил е искал да отстрани Андроник III от прекаленото му ангажиране в българските дела. По всичко личи, че деспотът е разполагал със значителни сили, а и с подкрепа в Царството и се е надявал да продължи сам борбата срещу Михаил Шишман.

Действително се оказва, че Войсил е бил в състояние до окаже ефективна съпротива на българския цар. Той се отбранява повече от година и се отказва едва като вижда, че губи подкрепата на изтощеното от войната население[211]. Последното съобщение за Войсил е от 1328 г., когато завзема Охрид, начело на една ромейска армия[212]. Тук той отново е посочен с деспотската си титла.

Остава де решим въпроса за произхода на тази титла. Текстът у Кантакузин оставя известни неясноти. Употребен е глаголът „ἐπιτράπω" = „поверявам", „предоставям", но би могло да се тълкува и като „позволявам". Все пак това не би трябвало да се разбира като потвърждение на една дадена още от Смилец титла. Ако бе тъй, Пахимер не би пропуснал да го отбележи. Още повече, че по-големият брат – Радослав – е само севастократор. Остава въпросът точно кой от двамата василевси дава на Войсил титлата. Кантакузин не го посочва изрично, но по всичко личи, че това е бил дядото – Андорник II Палеолог.

Деспот Михаил

Което знаем за деспот Михаил[213], го дължим на надписа от църквата в село Долна Каменица: „**мнχанлѣ деспо/тъ/ кѣ** $\overline{\text{ха}}$ $\overline{\text{ба}}$ **кѣренѣ с/ н/нѣ мнχанла** $\overline{\text{црѣ}}$"[214]. Предлагани са множество варианти за идентификация, но на повече от тях не е необходимо да се спираме, тъй като са били вече разисквани в историческата книжнина: Михаил Ангелович[215],

---

[211] I o a n n i s C a n t a c u z e n i i m p e r a t o r i s Historiarum, t. I, l. I. 37, p. 179.

[212] I o a n n i s C a n t a c u z e n i i m p e r a t o r i s Historiarum, t. II, l. I.55, p. 277.

[213] Ђ о р о в и ћ-Љ у б и н к о в и ћ, Љ у б и н к о в и ћ, Црква у Доњој Комениици, с. 144-148.

[214] Ђ о р о в и ћ-Љ у б и н к о в и ћ, Љ у б и н к о в и ћ, Црква у Долњој Каменици, с. 54; Ж и в к о в и ћ. Долња Каменица, табл. IX.

[215] Ђ о р о в и ћ, Љ у б и н к о в и ћ. Црква у Долњој Каменици, с. 82-83; вж. критика у Ф е р ј а н ч и ћ. Деспоти, с. 150.

Михаил Шишман[216], Михаил Великий княз български от житието на св. Гавриил Лесновски[217].

Единственият възможен път да открием кой се крие зад деспот Михаил е да се опитаме да идентифицираме цар Михаил. Ако веднага изключим от възможностите василевсите Михаил VIII Палеолог и внука му – Михаил IX, чиито семейства са твърде добре познати, остават няколко варианта:

Михаил II Асен (1246-1256) царува в България твърде млад. Изворите не съобщават за деца от брака му с дъщерята на Ростислав Михайлович[218], а и гражданската война разразила се след смъртта му дава основание да се заключи, че той не е имал наследници. Така този вариант би трябвало да бъде изключен, още повече, че и езиковите, и архитектурните особености на паметника сочат към първата половина на XIV век[219].

Михаил Асен – синът на Константин Тих – е бил провъзгласен за цар още по време на управлението на баща си[220]. Пахимер ни съобщава, че към 1300 г. той преви опит да заеме престола, но няма никакъв успех[221]. Не знаем нищо друго за него – нито дали е бил женен, нито дали е имал деца, нито каква е била съдбата му след това. Затова той не може да бъде отхвърлен окончателно като вариант за идентификация с цар Михаил от надписа, въпреки че не е най-вероятния такъв.

Михаил Асен – сина на Йоан III Асен – когото Рамон Мунтанер нарича „emperador de Latzaura"[222]. Неговите претенции за царско достойнство са безспорни. Интересен момент е бягството му в Сърбия и свързването му с тамошната политика. Има сведения за негов брак, от който по всяка вероятност има деца[223]. По това време северозападните земи са вече под сръбска власт, а присъствието на деспот Михаил на фреските в Долна Каменица все още не означава, че именно той

---

[216] Н и к о в ъ. Образи на видинския князъ, с. 85-88; критика у Ф е р ј а н ч и ћ. Деспоти, с. 149.

[217] К о ц е в а. Някои особености, с. 247-248; доразвито у П о л ы в я н ы й. К истории Видинского деспотсва, с. 96-98; критика у Б о ж и л о в. Асеневци, с. 145.

[218] Б о ж и л о в. Асеневци, с. 108.

[219] К о ц е в а. Някои особености, с. 248-249; K i e l. The Church of Our Lady, p. 160-161.

[220] Д у й ч е в ъ. Стара българска книжнина, кн. II, с.65; G e o r g i i P a c h y m e r i s De Michaeli et Andronico Palaeologis, t. I, l. VI.2, p. 429_{18-19}.

[221] G e o r g i i P a c h y m e r i s. De Micheli et Andronico Palaelogis, t. I, l. III. 26, p. 265-266; Б о ж и л о в. Асеневци, с.118-119.

[222] R a m o n M u t a n e r. Cronica, CCXII, p. 82; подробно за него у Б о ж и л о в. Асеневци, № 4/II, с. 259-267.

[223] Б о ж и л о в. Асеневци, с. 263-263.

е бил господар на Видин. В този смисъл такъв един вариант не може да бъде окончателно отхвърлен, макар че ще се въздържа да настоя на него.

Михаил Асен - син на цар Йоан Александър. Той е бил женен за Мария-Ирина Палеологина, но според изричното съобщение на Никифор Григора той не е имал деца от брака си[224].

Все пак най-вероятна си остава възможността цар Михаил да бъде идентифициран с Михаил III Шишман, а деспотът – с един от синовете му.[225]Въпросът с титлата изобщо не стои – тя е доказана от надписа. Освен това едва ли може да има съмнение от кого е получена. Текстът изрично подчертава връзката с бащата цар.

Деспот Срацимир

За да се опитаме поне приблизително да проследим живота на деспот Срацимир[226], трябва за започнем с един по-точен преглед на изворите. В гръцките текстове той е споменат на два пъти от Йоан Кантакузин. Разказвайки за събитията след смъртта на Георги II Тертер, василевсът-книжовник отбелязва, че подир кончината на младия цар, който не оставя наследници, българските велможи „...извикаха и обявиха за свой цар Михаил, владетел на Видин и син на техния деспот Срацимир (παρ'αὐτοῖς δεσπότου τοῦ Σρεαντζιμήρου), който произхождал от мизи и кумани..."[227]. Близо триста страници по-долу, във връзка със събитията от 1331 г. е отбелязано, че за цар е бил избран „...Александър, племенника на царувалия преди това Михаил и син на Срацимир"[228]. Въпреки очевидната несъвместимост на тези сведения, те не създават особени затруднения. По всичко изглежда, че в първия случай става дума за грешка[229].

Косвени сведения за деспот Срацимир получаваме от едно писмо на папа Бенедикт XII до неговата жена Петрица. Тя е упомената като майка на цар Йоан Александър[230], което, заедно с посочването в Синодика, ни

---

[224] N i c e p h o r i G r i g o r a e Historia byzantina, t. III, l. XXXVII. 51, 557 20-23; Б о ж и л о в. Асеневци, № 39/I, с. 192-197.

[225] Б о ж и л о в. Асеневци, с. 145-146.

[226] Б у р м о в. Към историята на Крънската средновековна област, с. 216-219; Б о ж и л о в. Асеневци, с. 136-139, 149 с., 435 с.

[227] I o a n n i s C a n t a c u z e n i i m p e r a t o r i s Historiarum, t. I, l. I.36, p. 175_{10-15}.

[228] I o a n n i s C a n t a c u z e n i i m p e r a t o r i s Historiarum, t. I, l. II. 26, p. 459_{3}.

[229] Б о ж и л о в. Асеневци, с. 119.

[230] Д у й ч е в ъ. Неиздадено писмо, с. 207; T ă u t u. Acta Benedicti XII, №:19, p. 38-39.

дава основание да я смятаме за съпруга на интересуващото ни лице. Това писмо свързва съдбата на тях двамата с Крънската земя[231]. В него намира отражение и титлата на българската болярка. Писмото носи дата 15 юли 1337 г. За съжаление, деспот Срацимир не е упоменат пряко в него.

Разбира се, най-интересни за нас си остават домашните извори. Сравнително по-сигурни сведения получаваме от Синодика: „**срацимиръ деспотъ и радославъ и дмитръ братїа̀ его̀ къчиаа памет**“[232]. По-долу е посочена и майката на цар Йоан Александър, като е посочено, че тя приема монашество под името Теофана[233]. Съчетавайки тези данни с писмото от папата, където жената на деспот Срацимир е все още мирянка, бихме могли да се опитаме да дадем решение на въпроса кога е починал съпругът ѝ. Ако предположим, че тя отива в манастир след неговата смърт, то това означава, че в 1337 г. той е бил между живите.

Следващия извор са помениците на българските царе и царици. Посочването на деспот Срацимир в тях представлява само хипотеза, едно възможно, вероятно решение. Окончателен отговор е трудно да се даде поради доста объркания характер на извора. Като разглеждаме реда на имената, не може да не направи впечатление, че и в Боянския, и в Погановския, и в Зографския поменици името Срацимир се среща по два пъти[234]. При втория случай лицето може да бъде идентифицирано с цар Йоан Стацимир, тъй като името е разположено в самия край на списъка и то преди името Константин, което напомня за неговия син. Първото упоменаване обаче не може да се идентифицира с господаря на Видин. Посочването на брат му – Владислав – комуто господар е цар Стефан (вероятно цар Йоан Стефан) изключва такава възможност. Синовете на цар Йоан Александър са твърде добре познати. Всичко идва на мястото си, ако разположим въпросния Срацимир така, както е даден във времето – т.е. преди цар Йоан Стефан. По това време той може да бъде идентифициран само с бащата на цар Йоан Александър, който поради объркаността на текста е поставен след сина си.

Известно противоречие с такава идентификация носи царската титла на споменатия в помениците. Тук бихме могли да обърнем внима-

---

[231] Д у й ч е в ъ. Неиздадено писмо, с. 206; T ă u t u. Acta Benedicti XII, p. 38; Б о ж и л о в. Асеневци, № 28/I.

[232] П о п р у ж е н к о. Синодикъ, §99, с. 81.

[233] П о п р у ж е н к о. Синодикъ, §121, с. 88.

[234] Й. И в а н о в. Поменици, с. 146, 148; Б и л я р с к и. Погановския поменик, с. 56$_{26, 36}$.

ние на едно обстоятелство. Като изключим Яков Светослав, който наистина си присвоява царска титла, в помениците има няколко имена, които не са известни в реда на българските владетели. А именно, в Боянския поменик: Александър (между Борил и Йоан II Асен), Александър (между Михаил II Асен и Константин Тих), Симеон и Шегмон (между Константин Тих и Яков Светослав), Куман деспот (между Георги I Тертер и Михаил III Шишман). В Погановския поменик, освен споменатите вече и Александър (между Георги II Тертер и Михаил III Шишман). При това трябва да се отбележи, че деспотската титла е напълно несъвместима с царската. Дори бегъл преглед позволява да идентифицираме сред изброените севастократор Александър. При това положение този късен паметник позволява да достигнем до заключението, че между изброените има и някои видни боляри, упоменати по някаква причина с царска титла. Това именно дава основание да търсим Срацимир извън списъка на владетелите. Тези факти насочват към единствено възможната идентификация с деспот Срацимир – бащата на цар Йоан Александър.

Сериозен довод срещу тази хипотеза е фактът, че Владислав от поменика не присъствува между братята на деспот Срацимир в Синодика. Дали е пропуснат или е идентичен с Радослав? – този въпрос чака отговор. Трябва да се отбележи обаче, че въпреки критиките, които може да търпи, гореизложената хипотеза най-добре изяснява някои неясноти, съдържащи се в помениците, и значително повишава тяхната стойност като исторически извор.

И така, както говорят изворите? Изхождайки от възрастта на неговия син може да се твърди, че деспот Срацимир е роден към средата на втората половина на XIII столетие. Към 1300 г. той се жени за кера Петрица, от която има пет деца: Йоан Александър, Йоан Комнин Асен, Михаил, Елена и Теодора[235]. Деспотската си титла вероятно получава от цар Теодор Светослав, който е братовчед на жена му, но не е изключено да я е получил и от своя шурей – Михаил III Шишман. Не е ясно и от кога деспот Срацимир владее в Крънско – възможно е и непосредствено след погрома на Елтимир, възможно е и по-сетне. Той не е особено активен политически, тъй като не е споменат като действуващо лице в нито една от кампаниите на юг от Хемус, а и папа Бенедикт XII се обръща не към него, а към жена му. Починал е след 1337 г. преди съпругата си, която подир това се замонашва.

[235] Божилов. Асеневци, с. 138.

Деспот Йоан Александър[236] е син на деспот Срацимир и кера Петрица и вероятно е роден в самото начало на XIV столетие[237]. Знанията си относно неговите позиции преди 1331 г. дължим на два извора: приписката от Ловчанския сборник и Законника на цар Стефан Душан. Гръцките извори съдържат известни данни единствено за самото му възкачване на престола.

Най-интересен извор безспорно представлява посочената приписка[238]. От тези няколко реда можем да извлечем ценна информация. Те издават едно изключително високо самочувствие на човек, който заема важно положение в държавата. Александър е наречен „благочестив деспот", а Ловеч – „богоспасяем град". Той е упоменат заедно със сина си и архиепископ Симеон. Пропускането името на царя едва ли е случайно.

Високото положение на деспота се потвърждава и от Законика на Стефан Душан, където той е посочен като участник в битката при Велбъжд[239]. Позициите на владетеля на Ловеч са засилени допълнително от брака му с дъщерята на влашкия господар-воевода Йоан Басараб – Теодора.

Остава да се спрем на въпроса как се стига до промяната в Търново през 1331 г. Можем да се съгласим с Л. Йончев, че не става дума за борба между просръбски и български партии, а за отделни болярски групировки[240]. Йоан Кантакузин съобщава, че самият бунт в столицата е организиран от логотета Филип и протовестиария Раксин[241], а Н. Григора – за преки действия на Александър[242]. Явно е, че деспотът от Ловеч не е стоял безучастен към събитията в столицата, но каква форма са придобили действията му не е известно. Значително по-различни сведения предлага по-късният историк Лаоник Халкакондил. По неговите думи Александър дължи трона си на сръбския крал, който го бил поставил начело на Царството[243]. Това сведение едва ли може да се проти-

---

[236] З л а т а р с к и. Вопросъ о произхожденіи болгарскаго царя Ивана Александра, с. 1-30; Т р и ф о н о в ъ. Деспотъ Иванъ Александъръ. с. 61-91; М е ч е в. Покровител на книжнината, София 1977; Б о ж и л о в. Асеневци, № 33/I, с. 149 .; Й о н ч е в. Българо-византийски отношения (1331-1344), с. 64-74; i d e m. Die politischen Bezienhungen, S. 123-140.

[237] По-подробно за рода му вж. Б о ж и л о в. Асеневци, с. 149-150.

[238] К у е в. Съдбата на Ловченския сборник, с. 83.

[239] Н о в а к о в и ћ. Законик Стефана Душана, с. 3.

[240] Й о н ч е в. Некоторые вопросы политической истории, с. 33-35.

[241] I o a n n i s C a n t a c u z e n i i m p e r a t o r i s Historiarum, t. I, l. II. 26, p. 458.

[242] N i c e p h o r i G r i g o r a e Historia byzantina, t. I, l. IX.13, p. 458.

[243] L. C h a l c o c o n d i l a e Historiarum libri decem, ed. Bonnae 1843, p. 22 et 36.

вопостави на съвременници като Йоан Кантакузин или Никифор Григора, но ни кара да се замислим върху подчертано просръбската политика, водена от този български цар.

Що се отнася до деспотската титла, то по мое мнение не може да има съмнение, че тя е получена от Михаил III Шишман – вуйчо на Александър.

Деспот Владислав

Името и титлата на деспот Владислав са ни познати от поменицте[244]. Той фигурира и в Боянския, и в Погановския поменици, което вероятно се дължи на общия им първоизвор. Тъй като не разполагаме в повече информация, ще се опитам да извлека възможното от наличната. И в двата текста интересуващото ни лице е пряко свързано с двама от посочените владетели. Остава да решим кои са цар Срацимир и цар Стефан. За това трябва да прегледаме по-подробно целия ред. Посочените Александър и Асен могат да бъдат идентифицирани с цар Йоан Александър и някой от синовете му. Цар Шишман е по всяка вероятност цар Йоан Шишман. Упоменатият Срацимир не може да бъде идентичен с цар Йоан Срацимир, тъй като в такъв случай трябва да приемам, че деспот Владислав е син на цар Йоан Александър. Това е малко вероятно, още повече, че възниква затруднение за определянето на цар Стефан – господар на Владислав. Това едва ли е сръбският цар Стефан Душан. Академик Ив. Дуйчев справедливо отбелязва, че в помениците не присъствува име на сръбски владетел[245]. По всяка вероятност тук става дума за цар Йоан Стефан (1330-1331). Това вече ни дава едно времево уточнение – деспот Владислав е живял по времето на цар Михаил III Шишман и сина му, чийто привърженик е бил.

В статията за деспот Срацимир си позволих да предложа идентифицирането му с посочения в помениците цар Срацимир. Ако се придържаме към тази хипотеза, ще трябва да решим, че интересуващият ни деспот Владислав е негов брат и чичо на цар Йоан Александър. В извора той е посочен като привърженик на цар Йоан Стефан. Във връзка с това може да се предположи, че титлата си е получил именно от този владетел по време на краткото му царуване. По всичко изглежда, че интересуващият ни велможа е проявявал голяма политическа активност, макар и тя да е слабо отразена в изворите.

---

[244] Й. И в а н о в. Поменици, с. 146, 148; Б и л я р с к и. Погановския поменик, с. 56_{27}, 65-66.

[245] Д у й ч е в ъ. Стара българска книжнина, кн. II, с. 397.

Срещу тази идентификация стои фактът, че Владислав не е посочен в Синодика, наред с другите братя[246]. Това още не е намерило своето адекватно обяснение. Дали Радослав е идентичен с Владислав при преписването или вторият просто е бил пропуснат по една или друга причина в Синодика – това не се знае. Остава само да се надяваме, че по-сетнешни изследвания ще хвърлят нова светлина на въпроса.

Деспот Константин

Единственият сигурен извор за деспот Константин[247] е миниатюрата в началото на Лондонското Четвероевангелие, където е представен семейството на цар Йоан Александър. От страницата ни гледа млад човек и дълга руса коса, богато облекло и венец на главата. До него е жена му – царската дъщеря кера Тамара. Надписът гласи[248]:

кѡнстандѝ деспо҃ зѣ̀ велнкѣ̀ цр҃ъ їѡ алеѯа҃ндра
кера Θамарь деспотица и дъщи҃ цр҃ква

Това е единствената информация, с която разполагаме. По всичко личи, че още през годината 6864 от Сътворение Мира (=1355/1356 Р. Хр.), индикт 9, деспот Константин е бил женен за дъщерята на цар Йоан Александър[249]. Според това, което виждаме на рисунката, и според приблизителната възраст на неговата съпруга[250] може да се твърди, че той е роден около 1330-1335 г.

Косвени податки за съдбата на деспот Константин ни дават други извори. Безименната българска летопис от XV век, както и Бистричката влашка хроника съобщават, че цар Йоан Шишман дал на Мурад I сестра си Тамара за жена[251]. Това ще рече, че към 1371 г. тя не е била вече омъжена за деспота. Изглежда, че той е бил починал по-рано[252].

И така, деспот Константин е бил виден търновски болярин. Той е роден около 1330-1335 г. и е починал преди 1371 г. Царски зет е и влиза в най-тесния кръг на владетелското семейство. По всяка вероятност е живял при двора в Търново. Има основания да се твърди, че деспотската

---

[246] П о п р у ж е н к о. Синодикъ, 99, с. 81.

[247] Й. И в а н о в ъ. Сѣверна Македония, с. 119-130; О с т р о г о р с к и. Господин Константин Драгаш, с. 287-294; Ф е р ј а н ч и ћ. Деспоти, с. 157; М а т а н о в. Кой е бил деспот Константин? с. 47-56; Б о ж и л о в. Асеневци, с. 214-216.

[248] Ж и в к о в а. Четвертоевангелието, с. 82, табл. I, л. 2.

[249] Д у й ч е в ъ. Стара българска книжнина, кн. II, с. 150-151.

[250] Б о ж и л о в. Асеневци, с. 215.

[251] Т ю т ю н д ж и е в, Българската анонимна хроника от XV век, Велико Търново, 1992, с. 81; Стара българска литература, кн. III, с. 87; Й. И в а н о в ъ. Сѣверна Македония, с. 121.

[252] Б о ж и л о в. Асеневци, с. 215-216.

си титла е получил от своя тъст – цар Йоан Александър – във връзка с брака с Тамара.

Остава въпросът за евентуална идентификация.

Още навремето Й. Иванов изказва предположението, че деспот Константин и Константин Драгаш са едно и също лице[253]. Едва ли трябва обстойно да обсъждаме тази теза, която се опира само на съвпадение в имената. Тя може вече да се смята за преодоляна в научната книжнина[254].

По мое мнение трябва да се отхвърли и предположението, че една публикувана още навремето от С. Любич монета принадлежи на деспот Константин, зетя на цар Йоан Александър[255]. Доказателства за това няма, а и намирането на монетата в Македония прави предположението твърде малко вероятно. Всъщност отново става дума за съвпадение в имената.

Интерес представлява изказаната наскоро хипотеза, че деспот Константин е намерил място в „История в кратце" на йеросхимонах Спиридон[256]. Българският книжовник от XVIII век пише: „**ѥторая сестра** (дещеря на цар Йоан Александър -бел. моя И. Б.) **отдана за мужа нѣкоего кнѧза константина сѧрскаго и владетела ксю планину деспотскую, иже нѣнѣ наѕнкается доуспат**"[257]. По-долу той пише, че въпросният болярин взема участие в битката при Марица, където е пленен и хвърлен в тъмница. По-късно Константин и крал Марко намерили смъртта си в битката при Ровине. Тези податки, по мое мнение, не са достатъчно убедителни. Преди всичко има сериозно объркване между интересуващото ни лице и Константин Драгаш. Освен това историята на Серес и областта през втората половина на XIV век е достатъчно добре проучена, ала в други извори не намираме подкрепа за съществуването на такъв владетел там. Освен това самото предположение, че зетят на българския цар може да е живял при деспот Йоан Углеша и да му е бил съюзник в битката при Марица изглежда недопустимо. Това е и причината да предпочета да не подкрепя гореказаното предложение. Все пак остава въпросът кой (освен Константин Драгаш) се крие зад Константин деспот, княз Сярски и каква е връзката му с лицето, секло публикуваната от С. Любич монета.

---

[253] Й. Иванов ъ. Северна Македония, с. 119-130.

[254] Острогорски. Господин Константин Драгаш, с. 291-292; Ферјанчиќ. Деспоти, с. 154; Матанов. Кой е бил деспот Константин? с. 50-51.

[255] Lubić. Opris jugoslovenskih novaca, p. 176-177; Ферјанчиќ. Деспоти, с. 175-176.

[256] Матанов. Кой е бил деспот Константин? с. 56.

[257] Спиридон йеросхимонахъ. Исторія во кратцѣ, с. 89.

Деспот Добротица[258], владетелят на Карвунската земя, е едно от най-интересните лица в средновековната ни история. Неговата дейност не се ограничава само с българския североизток, но обхваща почти целия черноморски басейн и има претенции за тежест в целия европейски Югоизток. Добротица произхожда от българо-куманския род на Тертеровци. За това свидетелствува както името на сина му – Йоан Тертер, така и това на неговия брат и първи известен владетел на същите територии – Балик – което явно има тюркски произход[259]. Всичко това определено свързва рода с българското болярство, което се потвърждава и от чисто славянското име на най-младия от братята, комуто са посветени тези редове. На П. Мутафчиев дължим и неговото точно определяне – Добротица (а не Добротич)[260]. Като българин той е изрично посочен и у Лаоник Халкокондил, който го назовава „Δοβροτικέω τοῦ Μυσοῦ"[261].

За най-ранния период от живота на интересуващия ни болярин не знаем почти нищо. По всяка вероятност той се е родил най-късно около 1320 г. Умалителната форма на името му, както и редът на споменаванията у Йоан Кантакузин ни дават известни основания да твърдим, че той е най-младият от братята. Първите сигурни данни, с които разполагаме за Добротица, се отнасят до участието му в гражданската война в Империята през 40-те години на XIV век. Йоан Кантакузин съобщава, че Анна Савойска поискала помощ от Балик, който ѝ изпраща хиляда избрани воини, начело с двамата си братя. На път към Константинопол те успяват да спечелят за регентите на малкия василевс понтийските градове и пристигат в столицата, радвайки се на топло посрещане. Добротица даже е оженен за дъщерята на великия дукс Алексий Апокавк. Сетне се проявява като значително по-активен от брат си Теодор. Назначен за „стратег на ромейската войска", той предприема поход срещу Силимврия, но е разбит и принуден да се завърне в столицата. Това определя и провала на

---

[258] M o i s i l. Despotatul lui Dobrotici, p. 680-692; i d e m. Dobrotici şi Mircea cel Bartrîn, Bucureşti 1928; I o r g a. Veneţia în Marea Neagra, I, Dobrotici, p. 286-307; i d e m. Notes d'un historien, p. 87-101; i d e m. Dobrotitsch (Dobrotica, Dobrotici), p. 133-136; M u t a f č i e v. Dobrotici-Dobrotica et la Dobrudža, p. 27 suiv.; M a r c u l e s c u. Balica şi Dobrotici, p. 184-214; A l e x a n d r e s c u-D e r s a B u l g a r u. La seignorie de Dobrotici, fief de Byzance, p. 13-20; E s k e n a s y. Dobrotich et ses relations avec Gênes, p. 239-256; M у т а в ч и е в. Добруджа в миналото, с. 13-19; Т о д о р о в а. Отношенията, с. 11-118; Кратка история на Добруджа, с. 63 сл.

[259] I o a n n i s C a n t a c u z e n i i m p e r a t o r i s Historiarum, II, l. III. 95, p. 584.

[260] M у т а в ч е в. Добротич-Добротица, с. 109-111.

[261] C h a l c o c o n d y l a e (ed. Bonn.) p. 326 12.

цялата експедиция, Теодор се завръща в родината с отряда, а Добротица остава с жена си в Константинопол[262]. Някъде по това време той получава Мидия от Анна Савойска, където през следващата 1347 г. отказва да признае новия василевс. Йоан Кантакузин ни съобщава, че Добротица бил събрал голяма плячкаджийска войска и опустошавал околните градове. Проблемът ще да е бил твърде сериозен, за да се отправят занатам и двамата василевси, но всичко завършва твърде мирно – непокорният велможа признава властта на Кантакузин, а той го удостоява със съответното внимание и почит[263].

Следващото сведение произхожда от един генуезки документ от 20 октомври 1360 г., където се споменават „пиратските галерии на господин Добротица"[264]. Това означава, че преди посочената дата той е напуснал вече Империята, завърнал се е по родните места и управлява на мястото на брат си Балик. За съжаление, не знаем кога и как е станало това. Интересен е фактът, че още от самото начало на своето управление Добротица заема антигенуезка позиция. Не е известно дали тя е традиционна за Добруджанското княжество и дали е наследена от предишните управляващи, но можем със сигурност да твърдим, че се спазва до края на неговия живот[265]. Той явно е фактор в Черно море, разполага със значителна флота и, както ще видим, има възможност да играе важна политическа роля в района.

За нас от особен интерес са действията на Добротица от втората половина на шестдесетте години на XIV век. Той активно се намесва в събитията около Видин и похода на граф Амедей VI срещу българското черноморско крайбрежие и даже приема в своята столица за известно време самия василевс Йоан V Палеолог. От сметководната книга на Антонио Барбериус разбираме за преговорите, които води Зеленият граф с господаря на Калиакра[266]. Какъв е бил резултатът от тези контакти ние можем само да предполагаме. Това, което знаем със сигурност, е, че графът изпраща до Йоан V Палеолог рицаря Травер-

---

[262] Ioannis Cantacuzeni imperatoris Historiarum, t. II, l. III. 95, p. 584-585; Guilland. Protostrator, p. 171; Alexandrescu-Dersca Bulgaru. La seigneurie..., p. 15; Д. Ангелов. Из средновековното ни минало. София 1990, с.448-451.

[263] Ioannis Cantacuzeni imperatoris Historiarum, t. II, l. IV. 10, p. 62-63. Предположението на Александреску Дерса Булгару (La seigneurie..., p. 15-16), че Добротица плячкосва българската територия и именно тогава завладява Козяк и Емона ние се потвърждава от изворите.

[264] Balard. Gênes et l'Outre-mer, II, № 100, p. 163-164.

[265] V. Eskenasy. Note cocernant l'histoire du littoral de la Mer Noie: Dobrotitch et ses relations avec Gênes, Revue roumaine d'histoire, XXI, 2, 1982, p. 255-256. Твърденията в обратния смисъл на Е. Тодорова вероятно са резултат на някакво недоразумение.

[266] Bollati. p. 88-94; Горина. Материалы, с. 239-241; Гюзелев. Калиакра, с. 126.

нейс и един преводач, които по неизвестни причини не успяват да изпълнят мисията си и прекарват 29 дни в Калиакра[267]. Явно е, че Добротица заема активна позиция при тези събития, които вълнуват целия европейски Югоизток. Да потвърдят това идват и думите на крал Людовик Велики, отправени до бан Петер Химфи: „...ние решихме по поръчителството на Влайку воевода и на Добротица да освободим императора на Видин и да му върнем земята, при условие, че същият император ни изпрати двете си дъщери"[268]. Интерес представлява каква е позицията на господаря на Калиакра, още повече, че във връзка с това той получава значителни териториални придобивки, заемайки Варна, Козяк, Емона и Дръстър[269]. Съществуващата в румънската историография теза за враждебни отношения между Търновското царство и Добруджанското княжество не намира потвърждение в изворите. Не почива на сериозна основа и твърдението, че посочените крепости са придобити от деспота във война с България и то още преди 1352 г.[270] От друга страна, неприемливо е и становището за подчиненост на Добруджа по отношение на Търново. Трудно бих могъл да се съглася и с тезата за съюз и взаимна координация в тяхната политика[271]. От изворите съвсем ясно личи позицията на деспота – напълно самостоятелна политика, насочена към увеличаване на влиянието му в Черноморския басейн. Това се потвърждава и от известните ни събития през периода 1366-1370 г. Добротица не воюва със Зеления граф и даже нямаме сигурни данни за враждебност между тях. Той участвува в преговорите с крал Людовик Велики, но не като представител на българския цар, а като независим посредник – както и Владислав Влайку. Нямаме никакви данни той де е водил война с Маджарско за освобождаване на Видин. Всичко това навежда на мисълта за все по-пълна независимост, извоювана от Добротица в хода на събитията.

Следващите сведения за деспота разкриват задълбочаване на конфликта му с Генуа в Черно море. Няколко документа, произхождащи от Ликостомо и съставени през септември 1373 г., разказват за нападения на негови галери срещу генуезски кораби[272]. Тези отношения определят и горчивите думи, с които е обрисуван деспотът: "Dobrdiza, emulo pravo communis Ianue et omnium Iannensium..."(N6) „...Dobrodiza, pravo et crudeli iniminco communis Ianue et omnium Ianuensium"(№ 8). Ако разположим тези данни в контекста на общата политическа ситуация на Балканите и Черноморието ще видим, че се

---

[267] B o l l a t i. p. 99; Г о р и н а. Материалы, с. 241, 243; Г ю з е л е в. Очерк върху историята на град Несебър, с. 62.

[268] T h a l l o c z y. Nagy Lájos és a bulgar bánság, № VI, p. 33; Г ю з е л е в. Очерк върху историята на град Несебър, с. 63.

[269] M i k l o s i c h, M ü l l e r. Acta et diplomata graeca, № CCLXXII, p. 528; вж. за различните становища Г ю з е л е в. Калиакра, с. 134-135; с ъ щ и. Chronicon Messemriae, с. 161-163; Н а у м о в. Из истории, с. 51.

[270] A l e x a n d r e s c u-D e r s a B u l g a r u. La seigneurie, p. 17.

[271] Е. Т о д о р о в а. Отношенията..., с. 113, 116.

[272] B a l b i, R a i t e r i. Notai..., II, №№ 6, 8 et 9.

оформя фронт между Добротица, Венеция и Константинопол срещу Генуа и някои нейни сателити. Значимостта на деспота в района се потвърждава и от един венециански документ от 18 юли 1374 г.[273] Затова като естествен резултат иде неговата активност в целия черноморски регион и по-специално опитът му да наложи зет си за василевс в Трапезунд. През 1373 г. деспот Михаил Палеолог прави опит да завземе тамошния престол и след неуспеха си се жени за дъщерята на Добротица[274]. Конкретните действия не закъсняват. Един венециански документ от 12 март 1376 г. ни дава твърде интересни сведения. Серенисимата е в лоши отношения с Трапезунд и планира изпращането на военни сили срещу тамошните Комнини. В инструкциите изрично е упоменато искането на Добротица неговият зет да бъде поставен на трона. Това искане, макар и първоначално отхвърлено, се планира да бъде осъществено при положение, че Алексий III Комнин откаже да възмезди щетите, нанесени на венецианците[275]. За съжаление, планираната експедиция не успява да се осъществи, тъй като нещата коренно се променят. На 12 август 1376 г. Андроник Палеолог успява да обсеби властта в Константинопол и отстранява баща си[276]. Това променя съотношението на силите между двете италиански комуни в полза на Генуа и кара Серенесимата да отложи претенциите си по отношение на Трапезунд. Така се провалят плановете на Добротица и Михаил Палеолог и те съвсем естествено заемат страната на Венеция и на Йоан V[277]. По това време самото Добруджанско княжество изживява вътрешни сътресения. Михаил Палеолог бива убит в Дръстър от Йоан Тертер, който изглежда в този момент не е бил в добри отношения с баща си[278].

Изказаното предположение, че това убийство е знак за преориентиране на Добротица към Генуа е несериозно[279]. Напротив, три венециански документа от началото на 80-те години изрично показват лошите отношения между него и лигурийската република[280]. В първия от тях се посочват мерките, взети от периотите срещу всеки, който отиде в земите на Добротица, а следващите потвърждават запазването на тези мерки поне до 1385 г. Поради тази причина не бих се осмелил да подкрепя виждането на Е. Тодорова, че в последните години от живота си Добротица „допуснал в земите си генуезците и подготвил договора, който

---

[273] T h i r i e t. Regestes, № 545, p. 135.

[274] S h r e i n e r. Kleinenchroniken, I, № 22, S. 182; Г ю з е л е в. Chronicon Messmbriae, c. 155-156.

[275] I o r g a. Venetia în Marea Neagra, I, app. II, 1058-1062; T h i r i e t. Régestes..., I, № 576, p. 143.

[276] O s t r o g o r s k y. History of the Byzantine State, p. 483.

[277] B a l a r d. Gênes et les régions bulgares, p. 91-92.

[278] L o e n e r t z. Chonicon breve, p. 208; S c h r e i n e r. Kleinenchroniken, № 22, S. 182.; И в. Б и л я р с к и. Деспот Йоан Тертер, ИП, 10, 1993, с. 15.

[279] Е. Т о д о р о в а. Отношенията..., с. 116.

[280] I o r g a. Venetia în Marea Neagra, I, app. XIII, p. 1066-1067; T h i r i e t. Regestes, I, № 653, № 671 p. 163, № 689 p.167.

пред 1387 г. сключил неговият син и наследник Иванко", най-малко пък заради някаква гузна съвест поради убийството на деспот Михаил Палеолог[281].

Съобщението от 15 февруари 1385 г. е и последното, в което деспот Добротица е упоменат приживе. В наръчника за патриаршески питакиа от 1386 г. за него вече се говори като за починал[282]. Така е и в договора от 1387 г. [238]. Деспотът от Калиакра оставя обаче диря в спомените на съвременниците си. Неговото име стои в титлата на Йоан Мирча Сари, у Шилтбергер владенията му са наречени „третата България", упоменат е (поне в „името" на сина си) неколкократно у Мехмед Нешри и у Лаоник Халкокондил. Именно от неговото име, преминало и видоизменено през турския език, произлиза и наименованието на историко-географската област Добруджа.

Какви са били владенията на деспот Добротица? Приблизително те се покриват с днешна Добруджа. Столнина му е Калиакра. Както бе вече казано, на юг обхващат и Варна, Козяк и Емона. Ал. Кузев предлага един интересен метод за възстановяване на границите на княжеството въз основа на по-късни турски извори, следвайки границите на формирания от османлиите санджак[284].

Остава да решим най-важния за нас въпрос – този за произхода на деспотската титла на Добротица. За първи път той е споменат в нея в сметководната книга на Антонио Барбериус[285], така че 1366 г. може да се приеме като terminus ante quem за нейното получаване. Югославските историци са на мнение, че той я получава от Константинопол[286], докато българските сочат Търново[287]. Преки данни за едното или за другото нямаме, но не може да не направи впечатление, че цялата дейност на Добротица след 1346 г. е по един или друг начин свързана с Империята: той е женен за дъщерята на бившия велик дукс Алексий Апокавк и още отрано се намесва в събитията там, като освен това владее дадени му от Анна Савойска земи; дейността му в общи линии не се противопоставя на тази на Йоан V Палеолог; дъщеря му се омъжва за сина на василевса – деспот Михаил; езикът на неговата канцелария е гръцки, както и този върху монетите му; Добруджанското княжество се

---

281 Е. Тодорова. Отношенията..., с. 118.

282 Darrouzès. Ekthesis néa, p. 56.

283 Sylvestre de Sacy. Mémoire..., p. 70; Дуичевъ. СБК, II, с. 186.

284 Kuzev. Zwei Notizen, S. 132-135.

285 Bollati. Op. cit., p. 88.

286 Ферјанчић. Деспоти..., с. 152; Ђурић. Световни достојанственици, с. 194.

287 История на Добруджа, с. 64. За това говори и идеята за пълно съгласуване на политиката на Добротица с българския цар вж. Е. Тодорова. Отношенията..., passim.

намира в диоцеза на Вселенската патриаршия. Наистина, в Екстесис неа Добротица е посочен като чужденец[288] и той наистина е такъв за Империята – вече стана дума за произхода му от българското болярство, а освен това държавата му се стреми към независимост и в никой случай не представлява интегрална част от Империята. С изказваното тук твърдение се стремя да докажа не принадлежността, а гравитирането на деспота около Константинопол. Това и определя становището, че именно оттам произхожда и титлата му.

Кога е получена тя можем само да предполагаме. Добротица се сродява с Палеолозите едва през 1373 г., когато той вече е деспот. За времето отпреди 1366 г. имаме твърде малко сведения. В 1360 г. той е упоменат само като „domini Dobrodicie", но при все това не бихме могли напълно сигурно да посочим тази дата като terminus post quem, тъй като титлата и по-късно е пропускана (по същество тя изобщо не е посочвана) в латинските документи, изключая Сметководната книга на Антонио Барбериус). Женитбата с дъщерята на Алексий Апокавк, който, макар и много влиятелен, вече е покойник, пък и сам е само велик дукс, не е предпоставка за даване на деспотското достойнство. Известен намек за някакво удостояване със съответно внимание и грижи има у Кантакузин[289], но трябва ли да тълкуваме разширително думите на василевса-книжовник? Точна дата ние едва ли ще разберем, но това не променя нещата в оценката на интересуващото ни лице. Деспот Добротица остава в българската история като един от най-влиятелните местни господари, значима сила в европейския югоизток, който си поставя за задача и успява да извоюва достатъчна самостоятелност и авторитет не само на Балканите, но и по всички брегове на Понта.

Деспот Йоан Тертер

Тъй като около личността на този владетел на Дръстър и прилежащата област се водят спорове[290] и нещата опират все още до трудно-доказуеми хипотези, ще трябва да се спрем по-обстойно на наличните извори.

---

[288] D a r r o u z è s. Ekthésis néa, p. 56.

[289] I o a n n i C a n t a c u z e n i i m p e r a t o r i s Historiarum t. III, l. IV. 10, p. 63.

[290] D i a c o n u. O formațiune satatăla, p. 185-201; Й о р д а н о в. Монетосечение, с. 119-130, Б и л я р с к и. Деспот Йоан Тертер, с. 3-23; И г н а т о в. Към историята на Карвунската средновековна област, с. 19-28; И г н а т о в. Още веднъж за деспот Йоан Тертер, с. 138-142; Б и л я р с к и. Пак за добруджанските Тертеровци, с. 143-147.

Между археологическите данни трябва да бъдат изтъкнати три групи монети, откривани преди всичко в района на Силистра – о. Пъкуйул луй Соаре. Първият тип монети имат на лицевата страна монограма на Тертер, а на опашката – двуглав орел[291]. На някои екземпляри има препечатка с полумесец и звезда, а върху орела – бюст на човек. Първоначално тези монети са приписвани на цар Георги I Тертер, като в контрамарка се вижда татарска тамга, но това бе аргументирано оспорено от румънския археолог П. Диакону[292].

Към този група се доближава и една уникална сребърна монета, намерена на о. Пукуйул луй Соаре с двуглав орел и надпис: „АΦNTOϒ TOϒ TEPTEPI"[293]. Тя също произхожда от времето след средата на XIV век.

Следващата група предизвиква най-големи спорове. Това са медни монети с надпис на лицевата страна „δεσπότου" – в три реда, а на опакото отново монограм – $\frac{\text{Iω}}{\text{T}}$[294]. Т. Герасимов отхвърля становището на Н. Мушмов, че това са монети на Йоан Александър като деспот и ги отнася към Иванко, сина на Добротица[295]. От своя страна румънският изследовател Н. Конович чете надписа не „Йоан, син на Добротица", ала „Йоан-Добротица" и посочва няколко аргумента срещу горното становище[296]. По-късно към неговото становище се присъединява и Ив. Йорданов, а сетне и Й. Юрукова и Вл. Пенчев[297].

Писмените сведения се ограничават със споменаването в една кратка ромейска хроника: „'Ο γὰρ τούτων ἀδελφός Μιχαήλ, ὁ καὶ ἐν τῇ Τραπεζούντι ἐλθὼν καὶ μὴ παραλαβών, αλλ' ἐπιστραφείς γέγονε γαμπρὸς τοῦ δεσπότου Τομπρότιτζα επὶ θυγατρί, καὶ ἀπεκτάνθη παρὰ γυναικαδελφοῦ αὐτοῦ τοῦ λεγομένου Τερτερῆ"[298], а Месемврийската хроника ни съобщава, че това се е случило „εἰς τὴν Τρίστριαν"[299].

---

[291] Герасимовъ. Монети на Георги Тертеръ, с. 25-27; Куликэ, Диакону. Болгарские монетиы, с. 250; Юрукова, Пенчев. Български средновековни печати и монети, с. 184.

[292] Герасимовъ. Монети на Георги Тертеръ, с. 28-29; Diaconu. O formaţiune statăla, p. 189; Йорданов. Монетосечение, с. 123.

[293] Дякону. Една неизвестна монета, с. 42; Юрукова, Пенчев. Български средновековни печати и монети, с. 182.

[294] Герасимовъ. Монети на деспотъ Иванко, с. 288-289; Куликэ, Диакону. Болгарские монеты, с. 253-256; Conovici. Un trésor monétaire, p. 599-601; Юрукова, Пенчев. Български средновековни печати и монети, с. 181.

[295] Мушмовъ. Нови монети на Иванъ Александъръ, с. 117 сл.; Герасимовъ. Монети на деспотъ Иванко, с. 294-295.

[296] Conovici. Un trésor monétaire, p. 602-603.

[297] Йорданов. Монетосечение, с. 126; Юрукова, Пенчев. Български следновековни печати и монети, с. 181.

[298] Loenertz. Chronicon breve, p. 208; Schreiner. Kleinchroniken, № 22, p. 182[18-19].

[299] Гюзелев. Chronicon Messembriae, с. 149.

И така, в годината 6885 от Съзворение Мира (=1374-1377 г. Р. Хр.) в Тристрия е бил убит Михаил Палеолог. Той е бил убит от шурея си Тертер, който явно е син на Добротица. Това съобщение ни дава основание да решим, че този Тертер е бил особено влиятелно лице, разполагащо с немалка власт. Гореказаната постановка ни разрешава да направим връзка между това лице и секлия монетите с монограма на Тертер и сребърния грош с изцяло изписаното име. Можем да направим и едно ново уточнение – а именно, че въпросната Тристрия е големия средновековен град Дръстър, а не друга някоя крепост[300]. По всичко личи, че през 70-те години на XIV век в Дръстър владее Тертер, син на Добротица. Той сече собствени монети и е почти независим в своята територия. Остава де се реши въпросът дали той е идентичен с лицето, секло монетите с инициала $_{\Gamma}^{\Phi}$Отговорът, който ще се опитам да дам по-долу, при настоящето състояние на изворите, върху които се базират изследванията, едва ли ще бъде безспорен и общоприет, но по мое мнение той най-малко противоречи на наличния материал.

Какви са възможностите за определяне произхода на монетата? Тя не би могла да принадлежи на български цар. Титлата „деспот" не се ползува от владетелите на Търново, което е и една от разликите с василевсите, които я запазват в монетите до XV век. Освен това надписът е на гръцки език. Монетата не би могла да принадлежи и на влашкия господар-воевода, който никога не е притежавал деспотско достойнство. Остава единствената възможност да се обърнем към владетелите на Добруджа. Най-голямо внимание заслужава Добротица – наистина той е носител на титлата, а освен това изглежда, че към 1370 г. присъединява Дръстър към владенията си[301]. Всичко това говори в полза на тезата, че монетите принадлежат на този владетел, но има и някои факти, които сериозно я поставят под съмнение.

Преди всичко да разгледаме въпроса с титуларното име „Йоан", което Н. Конович, а след него и други автори дават на Добротица[302]. То наистина е твърде често срещано при българските царе от Второто царство и преди всичко в рода на Асеневци, но далеч не е задължително и в този смисъл не представлява част от титлата им. По друг начин стоят нещата при влашките и молдовски господари, за които наистина е титуларно име. Това обаче не дава основания да направим аналогии с добруджанския владетел, още повече, че то не присъствува в никой от запазените извори нито за Добротица, нито за Балик, нито е изписано в другите монети, които със сигурност принадлежат на най-значимия от владетелите на Калиакра. Така идеята, че Добротица е носил титуларното име

---

[300] Ал. К у з е в, в: Български средновековни градове и крепости, I, Варна 1981, сл 188 сл.; Г ю з е л е в. Chronicon Messembriae, с. 157-157.

[301] M i k l o s i c h-M ü l l e r. Acta Patriarchatius, I, № 52, p. 95.

[302] C o n o v o c i. Un trésor monétaire, p. 603; Й о р д а н о в. Монетосечение, с.126; Ю р у к о в а, П е н ч е в. Български средновековни печати и монети, с. 181.

„Йоан“ изглежда доста съмнителна, а и тезата на Н. Конович за постепенното развитие в титулатурата на този владетел – деспот (1348-1366); името „Йоан“, получено след териториалното разширение и накрая кръстът като символ на пълна независимост[303] – трябва да бъде отхвърлена.

Някои други факти също ни карат да се съмняваме в положението, че властуващият в Дръстър син на Добротица е най-обикновен негов наместник там. Трудно е, даже невъзможно, да предположим, че този управител или наместник ще има право да сече собствени монети с монограм и двуглав орел. Учудва и самото сравнение между монетите – тези на бащата имат по-скромен вид. Освен това, докато владетелят се задоволява с медни монети, то неговият син сече сребърни.

Има обаче и един пренебрегван досега факт, който напълно изключва възможността монетите с монограм Т да принадлежат на Добротица. Явно е, че те са сечени в монетарницата на Дръстър. Същевременно градът е владян от Тертер. Изворите обаче дават основание да смятаме, че отношенията между бащата и сина не са били съвсем гладки[304]. Известни са усилията на Добротица да постави своя зет на престола на Трапезундската империя, което би било голяма победа в неговата политика в черноморския басейн. В това отношение той особено разчита на помощта на Венеция, но превратът от 12 август 1376 г. погребва тези надежди. Андроник IV поставя под заплаха интересите на Серенисимата и тя насочва погледа си към Константинопол, като изоставя плановете си по отношение на Трапезунд. Това парализира действията на претендента и неговия тъст. Не след дълго, според горепосочените хроники, деспот Михаил Палеолог е убит в Дръстър и така Добротица се лишава от най-силния си коз в борбата за доминиране по бреговете на Понта. Това убийство без съмнение има отношение към събитията в Империята[305]. В този смисъл въпросният Тертер не може да е бил в една групировка с баща си и вероятно е принадлежал към тази на Андроник IV и Генуа. Убийството безспорно проваля, както вече бе казано, плановете на Добротица и на Серенсимата. Това ни дава основание да обосновем наличието на лоши, дори враждебни отношения между владетеля на Добруджа и неговия син в Дръстър. Както изглежда, последният е разполагал с достатъчно власт, за да се противопостави на баща си[306]. Това, което ни интересува в случая

---

303 Conovici. Un trésor monétaire, p. 605.

304 Билярски. Деспот Йоан Тертер, с. 15.

305 Гюзелев. Chronicon Messembriae, с. 157; Билярски. Деспот Йоан Тертер, с. 15-17.

306 Тук му е мястото да маркираме един въпрос, който остава малко встрани от нашите интереси. По мое мнение опитът на П. Диакону да обоснове съществуването на някакво румънско княжество в Дръстър не намира никаква опора в изворите. Той е продиктуван от съвсем други, бих рекъл извън научни съображения, които нямат нищо общо с поставения проблем.

е, че едва ли при такова положение монетарницата в Дръстър ще сече монети на Добротица. Следователно, ако тези монети принадлежаха действително нему, то биха могли да бъдат сечени само през краткия период между присъединяването на Дръстър и установяването на властта на интересуващия ни Тертер там. Това е доста кратко време за една значителна монетна продукция, което прави и предположението малко вероятно. Смятам, че инициалите „Ιω Τ" би трябвало да бъдат разчетени като „Йоан Тертер" нежели като „Йоан Добротица" – това се потвърждава не само от липсата на сведения за такова име на владетеля на Калиакра, но и от факта, че въпросният Тертер ни е известен от другите извори с фамилното си, но не и със собственото си име.

Единственият по-сериозен аргумент срещу отнасянето на отделните горепосочени типове монети към едно и също лице е това, че някои монети с говорещия надпис „δεσπότου Ιω Τ" са контрамаркирани с тертеровия монограм и двуглав орел[307]. Това е странно и трудноообяснимо. Предложението, което дава П. Диакону, не изглежда достатъчно убедително, както и това на И. Йорданов. Тук ще си позволим само да отбележим, че самата графична постройка на монетите с монограма не оставя място за титлата, което не означава, че тя не била носена от лицето по време на тяхното сечене. Освен това наличието на двуглав орел говори за доста голямо самочувствие. Тук принципно трябва да се отбележи, че Йоан Тертер контрамаркира и други свои монети с тамгата с полумесеца, което прави вероятно и горепосоченото контрамарикиране на собствени монети. Все пак въпросът защо се е наложило това препечатване остава открит. Този проблем обаче едва ли може сериозно да постави под съмнение гореизложената идентификация. Бъдещите проучвания в района на Силистра-о. Пъкуйул луи Соаре може би ще донесат по-богат материал.

За да обобщим с няколко думи данните, които имаме за личността на деспот Йоан Тертер, трябва да кажем, че той е син на Добротица и принадлежи към българо-куманския болярски род на Тертеровци, които през XIV век управляват Добруджа. Можем да предположим, че е роден около средата на столетието. Към 1370 г. баща му завладява важната дунавска крепост Дръстър и разширява по този начин територията си в западна посока. По това време вероятно Йоан Тертер е поставен за управител на града. Скоро той успява да си извоюва известна самостоятелност в прилежащата област, която се проявява със сеченето на собствени монети. Стига се дотам, че в дадени моменти той даже се противопоставя на Добротица, отношенията с когото понякога са доста обтегнати. Във връз-

---

[307] D i a c o n u. O formaţiune statăla, p.192; Й о р д а н о в. Монетосечене, с.124; Ю р у к о в а, П е н ч е в. Средновековни български печати и монети, с. 185.

ка със събитията в Константинопол от 1376 г. Йоан Тертер застава на страната на Андроник IV и с убийството на деспот Михаил Палеолог в Дръстър проваля плановете на баща си по отношение на Трапезунд. Прогенуезката позиция на непокорния син вероятно е продиктувана от желанието му да извоюва по-голяма самостоятелност. Кога и как неговият зет по сестра попада в ръцете му и дали е имало някакви военни действия – това остава неизвестно.

Остава открит въпросът за евентуална идентификация. Най-приемливата възможност представлява тази със сина на Добротица – Иванко. Съвпадението в името е налице. Освен това става дума за синове на един и същ баща. При това положение аргументите срещу отнасянето на монетите към Иванко биха отпаднали. Има обаче и факти, говорещи срещу такова отъждествяване. В договора с генуезците добруджанският господар не е посочен с деспотската титла, нито с името Тертер[308]. Да не забравяме обаче, че и титлата на Добротица не е посочена. Аргумент против са и отбелязаните по-горе лоши отношения между бащата и сина, както и отцепването на Дръстър от областта. Все пак аз съм склонен да приема една такава идентификация, тъй като толкова съвпадения не могат да бъдат случайни[309].

С повече данни за деспот Йоан Тертер не разполагаме. Не ни е известно докога той владее Дръстър. Знае се само, че в 1388 г. градът е в ръцете на българския цар, а в 1391 г. – във владение на Йоан Мирча Стари. Йоан Тертер наследява баща си като господар на Добруджа и остава такъв до края на съществуването на княжеството. Дейността му се свързва с преориентация към съюз с Генуа, за което свидетелствува и сключения договор[310]. Изглежда, че е имал и специални отношения с татарите[311].

Деспотската си титла Йоан Тертер е получил по всяка вероятност от Константинопол и то от Андроник IV, на чиято страна застава през периода 1376-1379 г.[312]

Изворите не казват нищо за края на живота на сина на деспот Добротица и един от последните самостоятелни владетели в българските земи през Средновековието. Не знаем даже дали той надживява своето княжество, но косвен спомен за него, както и за баща му, откриваме в една литовска летопис от XV век.[313]

---

[308] S. de S a c y, Mémoire, p. 69-70; Д у й ч е в ъ. Стара българска книжнина, II, с. 185.

[309] Вж. Б и л я р с к и. Деспот Йоан Тертер, с. 18-22.

[310] S. d e S a c y. Mémoire sur un traité, p. 296-326.

[311] Б и л я р с к и. Деспот Йоан Тертер, с.16-17.

[312] Б и л я р с к и. Деспот Йоан Тертер, с. 17.

[313] Вж. Полное собрание русских летописей, т. 35, Москва 1980, с. 59.

Раздел II. ДРУГИ „ЦАРСКИ“ ТИТЛИ

Севастократор

1. Възникване. Титлата в Империята и в Сърбия

Възникването на савастократската титла е тясно свързано с династичната политика на Алексий I Комнин. Идвайки на власт в 1081 г. той поставя началото на една цялостна реорганизация на йерархичната система на Империята. Раздаването на титли на най-близките роднини на василевса води до създаването около трона на тесен кръг от династична аристокрация, която в бъдеще играе решаваща роля в управлението на държавата.

От „Алексиадата“ на Анна Комнина знаем, че Никифор Мелисин имал обещанието да получи кесарската титла още отпреди възкачването на Алексий I на трона. Същевременно най-големият от братята Комнини – Исаак – трябвало да получи по-висше достойнство. За да задоволи неговите претенции василевсът създал нова титла – севастократорската – като я поставил на първо място в йерархията след себе си. Така той понижил кесаря и му определил трето място в славословията при двора[1]. Особен интерес представлява предложената от самата Анна Комнина етимология на термина, свързана с основната характеристика на титлата, която може да бъде от полза за нейното изследване. Думите на авторката са следните: „...василевсът Алексий Комнин образувал нова дума и назовал брата си севастократор – сложна дума, състояща се от две части: севаст и автократор – и по този начин направил Исаак нещо като втори василевс.“[2] „Σέβαστος“ е епитет на василевса и означава „почитан“, „свещен“, „божествен“ и т.н. Сетне той се превръща в отделна титла, на която ще се спрем по-долу. „Αὐτοκράτωρ“ е една от най-съществените части от титулатурата на василевсите. В условията на Империята тя се свързва с икуменическата доктрина и с претенциите на константинополските владетели за световно господство[3]. Всичко това, както и самото положение на Исаак Комнин, дава още по-голямо основание да се обърне сериозно внимание на думите на писателката,

---

[1] Annae Comnenae Alexias, I, p. 102 20-29; А. Комнина. Алексиада, с. 122; Bréhier. Les institutions, p. 137; Ферјанчић, Севастократори у Византији, с. 142.

[2] Annae Comnenae Alexias, I, p. 102.

[3] Острогорски. Автократор и самодржац. с. 121.

че севастократорът става нещо като „втори василевс“. В самото начало на своето развитие титлата действително има в известен смисъл характера на συμβασιλεύς или по-точно има, така да се каже, царски характер (както и титлите на кесаря и на деспота), което намира отражение и в титулатурата, и в инсигниите.

Първоначално севастократорската титла е запазена само за най-тесния роднински кръг около василевсите. Алексий Комнин я дава първо на брат си, а после и на синовете си. Едва Алексий III Ангел започва да дава титлата и на зетьовете си, един от които – великият жупан Стефан Неманя – даже е чужденец[4]. Севастократорското достойнство се запазва и в Никея. След реконкистата на Константинопол в 1261 г. се наблюдава бърз упадък на севастократорското достойнство. Това до голяма степен се дължи на все по-широко разпространение на деспотската титла, която вече не се свързва с престолонаследие. Севастократорът не губи своето място в йерархията, но до голяма степен се лишава от династичната си характеристика. Наблюдава се обща деградация на титлата. Константин Палеолог е последният владетелски брат, който носи севастократорското достойнство – след него всички са деспоти[5]. Стига се дотам, че титлата се дава на хора като родопския господар Момчил. Последните носители на титлата са представители на фамилията Кантакузин. След това сведения за интересуващото ни достойнство няма – то изглежда излиза от употреба в Империята през XIV век и вече не се споменава в изворите[6].

Константинополските латински императори се опитват във всяко едно отношение да копират василевсите. Това има своето отражение и в йерархичната система. Относно титлата на севастократора имаме едно единствено сведение – за Конон дьо Бетюн в писмо на папа Хонорий III[7].

В средновековна Сърбия севастократорската титла се появява сравнително доста рано – получава я още Стефан Неманя като зет на василевса[8]. По този повод Б. Ферянчич правилно отбелязва, че той е бил само ромейски, но не и сръбски севастократор. Всъщност истинската история на севастократорската титла в държавата на Неманьичите започва през XIV век и се свързва преди всичко с епохата след царската коронация на Стефан Душан. Именно тогава бихме могли да говорим за сръбски севастократори в собствения смисъл на думата – т. е. та-

[4] Ферјанчић. Севастократори у Византији, с. 170.

[5] Ферјанчић. Севастократори у Византији, с. 180.

[6] Bréhier. Les institutions, p. 144.

[7] Ферјанчић. Севастократори у Визнатији, с. 171.

[8] Новаковић. Византијски чинови и титуле, с. 244; Ферјанчић. Севастократори у Византији, с. 168-170; Ферјанчић Севастократори и ћесари у Српском царству, с. 256.

кива, които са получили високото достойнство от сръбски владетел[9]. Както в повечето случаи и с други заети ромейски институции и тук може да се каже, че се наблюдават същностни, сериозни отклонения от традициите на Константинопол – запазен е чисто титуларният характер на достойнството[10]. И в Сърбия титлата замира към края на XIV столетие, заедно с края на царството. Интересно е да се отбележи, че и в този случай забелязваме общи тенденции и в двете балкански славянски страни. И в Търново, и в Скопие се спазва стриктно ромейската традиция и не се наблюдават сериозни отклонения от първообраза. И в двете държави деспотската титла се оказва по-жизнена, севастократорската изчезва (както впрочем и в Империята) значително по-рано.

2. Титуларен характер на севастократорското достойнство

Във връзка с поставената тема интерес за нас представлява въпросът за същността на севастократорското достойнство – т. е. дали това е една почетна титла, даваща на носителя си място в йерархията и съответното място в придворния ритуал или е държавна служба и се свързва с упражняването на определени функции в централния управленски апарат или в провинциалната администрация. Този проблем, който в чуждестранната историография не стои, бе поставен през последните години от някои български историци.

По отношение на Империята няма съмнение. Наличните изворови данни не позволяват в севастократорското достойнство да се търси някаква държавна служба. Не се откриват такива данни нито у Анна Комнина, нито у по-късните автори. Псевдо Кодинос е категоричен, че севастократорът няма никаква определена служба, ако не бъде натоварен от василевса с военното командуване[11]. По този въпрос може само да се отбележи, че въпросното военно командуване не влиза в самата характеристика на титлата, тъй като натоварването с военни поръчения се извършва ad hoc и изобщо не е свързано с нейното притежаване. Известно съмнение би могъл да предизвика срещаният в някои текстове израз „севастократор на българите“, но той се свързва с ръководството на неромейски етнически общности и по същество не е идентичен с разглежданата тук титла, поради което и не влиза в обсега на нашите интереси[12].

Всъщност проблемът титла ли е или служба севастократорското достойнство бива поставен от П. Петров във връзка с негови дирения от-

---

[9] Ферјанчић. Севастократори и ћесари у Српском царству, с. 257-262.

[10] Ферјанчић. Севастократори и ћесари у Српском царству, с. 256, 267-268.

[11] Verpeaux. Pseudo Kodinos, p. 167.

[12] Сходно е и положението но севастите-шефове на етнически групи в Империята – вж. Ahrweiler. Le sébaste, chef des groupes ethniques, p. 34-38.

носно севастите в средновековна България. В заключението си той пише: „Положението на севастократорите у нас е ясно. Това са били обикновено крупни феодали, близки родственици на царя. В тяхно владение са се намирали по няколко области и, съвсем естествено е да го предположим, севастите са им били подчинени“[13]. Това е едно твърде категорично заявление, което, за жалост, е напълно произволно. Все пак аз не бих се осмелил да го нарека недоразумение, тъй като то напълно отговаря на стила на посочения автор. Именно затова неговата оценка може да бъде направена само във връзка с писаното за севастите в българската държава. В този смисъл е напълно ясно само това, че П. Петров смята севастократора за държавен служител, който изпълнява функциите си в една крупна област, състояща се от по-малки административно-териториални единици.

Тези идеи намират доразвитие в търсенията на Е. Савчева (Койчева). Тя посвещава няколко статии специално на севастократорите в България. В тях съвсем категорично се твърди, че севастократорът е административен и военен управител на крупна провинция и има за подчинени няколко севасти[14]. Авторката извежда правилото носителите на това високо достойнство да управляват в периферни територии, буферни зони за чужди нападения, в които те разполагат в властта в цялата ѝ пълнота[15]. По повод севастократор Стрез тя пише: „Властта на Борил е била поделена в Югозападните български покрайнини от друго служебно лице – севастократор Стрез. От това следва изводът, че нововъведената титла севастократор не само получава първо място в служебната ранглиста, но придобива и особено значение: достойнството на севастократор е приравнено на съвладетел“[16].

Ако направим разбор на тези становища, ще видим, че се застъпва една съвсем различна позиция от това, което бе споменато по-горе по въпроса за т.нар. „деспотати“. Докато при тези последните се търси нещо като владетелска титулатура, която само в това си качество се свързва с упражняването на някакви властнически функции, то при севастократорското достойнство нещата са поставени по съвършени различен начин: посочените автори обявяват севастократора за държавен чиновник, висш представител на провинциалната администрация. Ел. Койчева (Савчева) даже посочва споменавания в изворите, където ставало дума за упражняването на определена власт от страна на севастократори, от която власт авторката извежда свързването на титлата с определени държавни функции. Става дума за израза „хората на севастократор Петър“[17], кой-

[13] П е т р о в. О титулах „севаст“ и „протосеваст“, с. 63.

[14] К о й ч е в а. Някои общи и специфични черти, с. 18; S a v č e v a. Particularités étatiques, p. 63-64; S a v č e v a. The Office and the Title..., p. 74.

[15] S a v č e v a. The Office and the Title, p. 71-73.

[16] С а в ч е в а. Стрез, с. 92.

[17] И л ь и н с к і й. Грамоты болгарскихъ царей, с. 157_{33-34}.

то се среща в договора на цар Михаил II Асен с Дубровник. От тук авторката извежда и упражняването на разпоредителни функции в провинциалната администрация, като посочва че властта на севастократора се е разпространявала и върху хората с цел да се осъществява извъникономическа принуда върху населението в процеса на т.нар. „феодална експлоатация"; изказва се и предположението, че севастократорите са разполагали и със съдебна власт[18]. Едва ли може да има по-въпиющо противоречие с фактите! Всъщност, по мое мнение, тук е направено объркване между упражняването на административна власт и на такава, произхождаща от екскусиалните права, предоставени от владетеля. В този случай царският зет севастократор Петър разполага именно с такива. Разликата е съществена, тъй като правата, които произхождат от екскусията и свързаната с тях лична власт, нямат публичноправен, а чистоправен характер и в този смисъл са несъвместими с идеята за държавни функции и административна власт. Същевременно трябва да се отбележи, че казаните права нямат нищо общо с титлата и изобщо с наличието на такава. Те не са елемент от нейния статус, както не е такъв елемент и наличието на някаква собственост в патримониума на титулуваното лице.

През периода XIII-XIV век йерархичната система на българските царство в общи линии следва ромейския модел на развитие. В този смисъл бих искал да отбележа, че ако се претендира някакво сериозно отклонение от първообраза, то би трябвало да е доказано, обосновано и да почива на сериозна основа. Предположението в този случай изглежда недопустимо. Тезата, че в средновековна България севастократорът бил служебно лице, представлява именно такова сериозно отклонение от първообраза. Да видим на какво се опират авторите, които настояват на него!

От една страна, това е развитата от П. Петров теза, че севастите в средновековна България са провинциални управители, която търси основание в присъствието им в грамотите, наред с други служебни лица[19]. На въпроса за севастите ще отредим необходимото внимание на съответното място. Тук трябва да се отбележи, че през интересуващия ни период титлите на савастократора и севаста са напълно отделни и имат общи черти само в наименованието си. Те не са свързани помежду си (освен това, дето принадлежат към една йерархична система) и не са по-близки, отколкото с която и да било друга титла. В този смисъл само по себе си е порочно такова пренасяне на изводите за една титла към другата.

Друго основание за осмислянето на севастократорите като крупни провинциални управители би могъл да бъде фактът, че почти всички известни

[18] S a v č e v a. Particularités étatiques, p. 67-68.

[19] П е т р о в. Титулах „севаст" и „протосеваст", с. 52-64.

носители на титлата в България живеят извън столицата: севастократор Стрез владее в Просек; севастократор Петър разполага с власт над определени територии вероятно в западната част на Царството (в Дубровнишката грамота изрично се посочват „земите на високия севастократор Петър"); имаме основание да смятаме, че севастократор Калоян е свързан с областта около Средец. Тези факти обаче не са достатъчни за правене на каквито и да било окончателни заключения относно статуса на титлата. Трябва да се отбележи, че няма каквито и да било данни севастократор Александър да е пребивавал в провинцията[20]. Същото би могло до се каже и за севастократор Радослав. Въобще оскъдният изворов материал остава малко място за обобщения. По мое мнение не би могло да се поддържа, че севастократорите в България са областни управители – изворите не дават основания за такова тълкуване. Освен това липсват данни за носители на високото достойнство през XIV век, което още повече усложнява нещата. Не на последно място трябва да отбележим и друг един момент: предлаганата административно-териториална организация на държавата с няколко типа административни единици, ръководени съответно от севасти, протосевасти и т.н., които били взаимно подчинени, сочи за една твърде усложнена система, данни за каквато отсъствуват. В този смисъл можем да си позволим да твърдим (поне по аргумент, че противното не е доказано), че в средновековна България севастократорската титла запазва основните характеристики на ромейския си първообраз. Тя има изключително титуларна специфика, запазена е за най-тесния роднински кръг на владетеля и не е необходимо свързана с упражняването на някакви функции от публичноправен характер.

3. Положение в йерархията

В йерархичната система на Империята севастократорската титла заема първоначално първото, а впоследствие второто място след василевса. Това е пряко свързано с позициите на деспота, за които вече стана дума на съответното място, към което си позволявам да препратя. Тук само ще кажа, че няма основания да се смята, че заимствуваната от Империята йерархична система е била изменена в това отношение. Появата на деспотската титла в България е отвела севастократора на трета след царя позиция.

[20] Божилов. Асеневци, с. 92-93.

4. Получаване на достойнството

В Империята титлата на севастократора, както и всички други титли, не се наследява, ала се дава лично от василевса. Оскъдните извори не съдържат никакви преки данни какво е било положението в България в това отношение. Тази липса дава на някои автори основание да търсят и тук отклонения от ромейската практика. Така, макар и да прави уговорката, че преки данни в това отношение отсъствуват, Е. Койчева (Савчева) изказва предположението, че севастократор Калоян е наследил титлата от баща си севастократор Александър[21]. Авторката изтъква, че наследствеността придавала по-голяма стабилност но българската „феодална аристокрация", която според нея през XIII век е административна и родова. Тя също така отбелязва, че савастократор Калоян не би могъл да получи титлата си от цар Константин Асен, поради обясними след гореказаната теза причини. За съжаление, не бих се осмелил да се присъединя към това становище. Да оставим на страна въпроса, че съчетано с тезата на същата авторка за служебно-административния характер на севастократорското достойнство то образува една твърде странна комбинация: наследствен областен управител! По-важно е, че опора за него в изворите не може да бъде открита. До голяма степен това твърдение се основава на изказаната още от В. Н. Златарски теза, че севастократор Калоян е идентичен с Коломан II и е първи братовчед на Михаил II Асен[22]. Тази идея впоследствие бе основателно оспорена въз основа на датировката на стенописите в Бояна[23]. С отпадането ѝ отпада и последното основание за твърдението, че севастократор Калоян е бил син на севастократор Александър и в този смисъл, че титлата би могла да бъде наследствена. Всъщност, ако проследим броя на българските севастократори, ще видим, че за никого от тях не можем да претендираме да е бил син на друг носител на титлата: бащата на Стерз не ни е известен, както и този на Калоян; неизвестен е и бащата на севастократор Петър, но при него е подчертана връзката му с царя, а не произходът; имайки предвид състоянието в семейството на Смилец не можем да твърдим, че Радослав е наследил титлата си, а и данни за това няма; накрая искам да посоча, че севастократор Александър е син на цар Йоан I Асен и не може да е наследил титлата си от него. При това положение става ясно, че изворите не разрешават да се поддържа становище за съществуването на някакво сериозно отклонение от ромейската практика във връзка с евентуална наследственост.

---

[21] S a v č e v a. Particularités étatiques, p.57.

[22] З л а т а р с к и. Боянския надпис, с. 418-419; З л а т а р с к и. История, III, с. 467-468.

[23] Б о ж и л о в. Асеневци, с. 113-114.

В Константинопол севастократорската титла се дава единствено от василевса[24]. Нямаме абсолютно никакви основания да смятаме, че в България е съществувала някаква друга практика. Макар и преки сведения да отсъствуват, можем да твърдим, че достойнството е било давано от царя при спазване на определени изисквания. В Империята първоначално титлата е била запазена за най-тесния роднински кръг на владетеля – братя и синове, а от края на XII век и за зетьове. Същото е положението и в средновековна България: известните ни севастократори са по един или друг начин свързани с царското семейство. Стерз, Александър и Радослав са братя на царя, Петър е зет, а Калоян също е роднина. С течение на времето титлата в Империята девалвира, което съответно се отразява и върху кръга на удостояваните лица. За съжаление, такова развитие в България не може да бъде проследено. Може би единствената проява на това е липсата на сведения за съществуването на титлата през XIV век, което идва да подскаже, че тя евентуално е отпаднала от политическия живот на Царството през това столетие.

Би трябвало да се спрем и на проблема дали титлата е могла да бъде кумулирана с други дворцови достойнства. В Империята това е възможно – имаме даже примера на Момчил, който е севастократор и деспот едновременно[25]. Данни относно положението в България липсват и остава единствено предположението, че не е имало някакви същностни различия с ромейската практика.

Интерес буди въпросът за церемонията по даването на титлата. Не е необходимо до се изтъква голямото значение на дворцовите ритуали в Константинопол. Йерархичната система на Империята ги изисква и те са едно от нейните най-характерни прояви. В своя трактат Псевдо Кодинос дава сравнително пълно описание на церемонията по връчване на деспотската титла и само споменава, че промоцията на севастократорите и кесарите е напълно идентична с някои различия единствено в инсигниите[26]. Не е необходимо отново да се спираме на този сложен ритуал, ала трябва да се отбележи, че тази практика сближава трите висши титли в йерархията в една отделна група, имаща някои общи характерни черти с василевсите. Относно българската ритуална практика не знаем нищо. Севастократорите не са упоменати дори в запазеното чинопоследование за поставяне на деспот и кесар. Няма данни и за Сърбия. Може само да се предполага, че церемониите са наподобявали ромейските, но едва ли в Търново са могли напълно да повторят сложния ритуал от Константинопол.

---

[24] V e r p e a u x. Pseudo Kodinos, p. 276.

[25] I o a n n i s C a n t a c u z e n i i m p e r a t o r i s Historiarum, t. II, l. III. 70, p. 432; G u i l l a n d. La collation et perte, p. 26.

[26] V e r p e a u x. Pseudo Kodinos, p. 276.

Остава въпросът дали титлата е могла да бъде отнеманата. По принцип в Империята титлите са били давани пожизнено и не са загубвани дори при получаването на нова, по-висша титла. От друга страна някои автори сочат примери, които в определени случаи навеждат на мисълта за обратното. Относно положението в България, отново Е. Койчева (Савчева) изказва предположението, че титлите на севастократорите Петър и Калоян са били отнети, поради което те не присъствуват в Синодика[27]. Данни за такова нещо отсъствуват, а позоваването на Синодика не е много убедително.

5. Титулатура и формули за назоваване

Ромейските извори ни дават сравнително пълна представа за титулатурата и назоваването на носителите на севастократорско достойнство. Пълното проследяване на отделните податки би излязло извън поставените през настоящото дирене задачи, поради което ще се ограничим с разглеждането на два основни извора: трактата на Псевдо Кодинос и наръчника за патриаршески питакиа от 1386 г. Първият от тях отделя особено място в глава II на начините за назоваване на деспота, севастократора и кесаря. Относно интересуващата ни титла се казва, че в присъствието на василевса формулите са: „δέσποτά μου σεβαστοκράτωρ“ и „ἡ βασιλεία σου“[28]. От §45 и §46 на наръчника „Екстесис неа“ узнаваме епитетите за обръщане, които се употребяват, когато патриархът или някой от митрополите пише писмо до севастократор. Те в зависимост от ранга на пишещия и от някои други положения епитетите са следните: πανευτυχέστατε, εὐγενέστατε, ἐνδοξότατε, μεγαλοπρεπέστατε δέσποτα σεβαστοκράτωρ[29]. В §50 е отразена формулата за назоваване, която напълно повтаря написаното в трактата на Псевдо Кодинос[30].

Българските данни са толкова бедни, че не можем да направим почти никакви изводи въз основа на тях. Единствено в това отношение, и то с известни резерви, е упоменаването на севастократор Петър в Дубровнишката грамота, където той е посочен неколкократно като: „**кнєокого севастократора гдна петра**“[31]. Дали това е някаква официална формула не е известно и всякакви твърдения биха били произволни и недоказуеми. По тези причини тук ще се въздържа да взема някакво твърдо становище, но не мога да не отбележа, че в гръцки текст пърлели за такова назоваване отсъствуват.

---

[27] S a v č e v a. Particularités étatiques, p. 57-78.

[28] V e r p e a u x. Pseudo Kodinos, p. 149-150; Ф е р ј а н ч и ћ. Деспоти, с. 245.

[29] D a r r o u z è s. Ekthésis néa, p. 57.

[30] D a r r o u z è s. Ekthésis néa, p. 57.

[31] И л ь и н с к і й. Грамоты болгарскихъ царей, с. 156_{29}, 157_{31-36}.

6. Акти

Като едни от най-висшите сановници севастократорите са имали право да издават специално регламентирани акти. В Империята те са търпели развитие, но общо взето клонят към типа „γραφή“[32]. Подписът е бил със синьо мастило[33]. Отново трябва да се каже, че не разполагаме с акти на българските севастократори, но можем да се присъединим към изказаното становище, че такива акти е имало и те са наподобявали ромейските[34].

7. Инсигнии

Разполагаме с немалко сведения относно облеклото и инсигниите на ромейските севастократори. Първите данни получаваме от Анна Комнина в нейния разказ за създаването на това достойнство. Авторката съобщава, че Алексий I Комнин разрешава на севастократорите и кесарите да слагат на празненствата венци, които отстъпвали по пищност на короната на василевса – те били само на отделни места украсени с бисери и скъпоценни камъни и нямали закръглено покритие[35]. На севастократорския венец особено място отделя и югославският изследовател Й. Ковачевич[36].

Доста пълно описание на облеклото и инсигниите на интересуващото ни достойнство предоставя трактатът на Псевдо Кодинос, който отразява положението към средата на XIV век. Според писаното в този извор скиадионът на севастократора е червен и златен, украсен със сърма. Воалът и висулките са като тези на деспота, както и неговата червена туника, но без бродерии (ῥίζαι). Не се знае какъв е бил някога неговият тампарион, но е известно, че чорапите му са били сини. Авторът на трактата съобщава, че Йоан Кантакузин е разрешил на своите шуреи – Йоан и Мануил Асен – да носят тампарии и чорапи като на деспотите. Обувките на севастократора са сини и имат сърмени орли на червен фон там, където имат и деспотите. Цялата сбруя е синя. Палатката е бяла с пришити сини квадрати[37]. Това, което прави впечатление в този случай, е трайната тенденция към синия цвят, който е знаков за разглежданата тук титла. Друга забележима тенденция е тази за добли-

[32] Ферјанчић Повеље севастократора, с. 109-111.
[33] Ферјанчић Повеље севастократора, с. 112.
[34] Savčeva. Particularités étatiques, p. 66-67.
[35] Anna e Comnena e Alexias, I, p. 102-103.
[36] Ковачевић. Средновековни ношња балканских словена, с. 240.
[37] Verpeaux. Pseudo Kodinos, p. 147-148.

жаване към деспота.

В общи линии сръбските севастократори не се отклоняват от традициите на Империята. За съжаление, с описание на техните одежди не разполагаме, но можем да направим някои изводи въз снова на съхранените портрети. Някои от тях са твърде зле запазени като този в Трескавиц – и не съдържат голяма информация[38]. Интерес представляват и някои други изображения, като портрета на севастократор Исаак Дука в св. Панталеймон в Охрид, където се откриват и двуглави орли – също един знаков елемент[39]. Разполагаме и с портрета на севастократор Владко в малката църква в с. Псача[40]. Бих искал да насоча вниманието и към цветовете – одеждите на последния велможа са пурпурни. Това не е характерно за Империята, поне според сведенията от Псевдо Кодинос, но, от друга страна, е в съгласие с тенденцията за приближаване към деспотските (и към царските инсигнии), за която стана дума по-горе.

Единствените налични данни за одеждите на българските севастократори черпим от ктиторските портрети в църквата в Бояна. Въз основа на тях не бихме могли да правим обобщения, нито пък да проследим някакво развитие, но все пак се получава известна представа. Калоян носи севастократорски венец с камара, в която има скъпоценен камък. Облеклото му се състои от плащ и дивитисион. Плащът е зелен и се държи само на раменете, без да се закопчава отпред. Дивитисинът е тъмносин (според някои автори – тъмнозелен), дълъг, стегнат в кръста с пояс от метални плочки. На ръкавите има перибрахии. Направен е от пищна материя с орнамент. Десислава е с венец, забрадена отгоре с тънка материя, която покрива и ушите, ала позволява да се видят косите, украсени на слепоочията с наниз от бисери. Носи големи бисерни обеци. Облечена е с дреха от богато украсена тъкан[41]. Това, на което бих искал да обърна внимание, е преобладаването на зеления цвят в одеждите на Калоян, вместо синия, който се смята за характерен за севастократорите в Империята. Разбира се, това единствено указание не може да бъде достатъчно, за да се претендира някакво сериозно отклонение от ромейската традиция, още повече, че имаме и едно свидетелство от Мануил Фил, посочващо зелен цвят на севастократорските одежди и в Константинопол[42]. Това последното е по-близко по време до създаването на боянските стенописи и вероятно отразява някакво положение, имащо място и в Империята, и в България.

---

[38] Ковачевић. Средновековна ношња балканских словена, с. 49.

[40] Ковачевић. Средновековна ношња балканских словена, с. 54, табл. XXXVIII.

[41] Миятев. Боянските стенописи, 16-17, табл. 46-50; Грабар. Боянската църква, с. 68-70, табл. I-III.

[42] Ферјанчић. Севастократори, с. 144.

8. Особености на практиката в България

След като проследихме в общи линии основните характеристики на севастократорската титла в средновековна България смятам, че може да се каже, че тя няма същностни разлики от своя ромейски първообраз. Остава обаче въпросът дали има различия в конкретната практика на нейното раздаване, породени от по-особените български условия. На него ще се опитаме да дадем отговор по-долу.

Може определено да се твърди, че появата на севастократорската титла в България се свързва с името на Стрез. Това става повече от две десетилетия след възстановяването на българското царство. Ако проследим конкретните политически условия, свързани с тази поява, откриваме, че те са твърде близки с тези в Империята в епохата на Алексий I Комнин. Разбира се, в единия случай става дума за създаване на съвсем нова титла, а в другия – за заимстване на такава отвън. Това, което ги обединява, е фактът, че в дадената политическа система се чувствува нужда от въвеждането на ново висше достойнство, което в известен смисъл да има някои царски черти. Конкретната идея обаче е различна. Докато целта на Алексий I Комнин е да изгради около трона кръг от титулована династична аристокрация, поради което и създава новото звание за по-големия си брат, то в България нещата са различни. В началото на XIII век Асеневци са се вече укрепили на престола и, макар да няма стриктно определен ред за наследяване, борбите за него не излизат извън техния род. Причините, поради които цар Борил прибягва към въвеждане на новата титла в конкретния политически момент, се свеждат не до стремеж за укрепване на династията, а за привличане на отцепилия се в Македония негов брат към политиката на Търново.

Общо погледнато обаче причините са съвсем други. Продължилото почти две столетия съжителство окончателно приобщава България към политиката на Империята. Възприемането, поне в основните ѝ характеристики, на нейната йерархична система е едни от най-съществените елементи в този процес. В такъв контекст трябва да се осмисля и появата на севастократорската титла в България. От друга страна, тя е свързана с характерната за целия православен свят тенденция за създаване на титли, които се приближават по своите характеристики до царската. Това трябва да се разбира не в смисъл на някакъв суверенитет, но като приближаване към върха на йерархията. Такива са и севастократорската, и деспотската титли. По самото си наименование те произхождат от тази на василевса. Тези черти могат да бъдат открити и в инсигниите, във формулите за назоваване. Дали появата на такава тенденция в България е плод единствено на чуждо влияние или се съчетава с обективни обстоятелства, е трудно да се каже.

Разбира се, казаното по-горе не бива да се разбира в смисъл, че

севастократорите са били истински съуправители в държавата. Нито един от носителите на титлата не може да претендира за това. Можем веднага до оставим настрана Александър, Калоян и Радослав, за които почти нищо не знаем и не бива да правим никакви изводи. По-голям интерес предизвикват случаите със Стрез и Петър. Първият от тях владее Югозападните дялове на Царството и се проявява там почти като самостоятелен господар, но това съвсем не го прави „съвладетел". Не бива да се забравя, че той дължи властта си тези земи не на българския цар, а до голяма степен на помощта, оказана му от сръбския велик жупан. Макар и сетне да се приобщава към политиката на Търново и владенията му в известен смисъл да могат да бъдат разглеждани като част от българската държава, Стрез в никой случай не може да бъде съвладетел на цар Борил. Тук е нужно преди всичко да се отбележи, че съвладетелят не е просто владетел на част от държавната територия – той е носител на върховния суверенитет и то в неговата пълнота, макар понякога да не разполага с реална власт. Такова нещо за севастократор Стрез не бихме могли да кажем.

Подобна е ситуацията и при севастократор Петър. В Дубровнишката грамота на цар Михаил II Асен той е представен като един от най-влиятелните люде в държавата, упоменат наравно с царя. Този владетелски зет също е господар на някакви територии, които са изрично упоменати, макар и неназовани в документа. Той вероятно е бил силният човек в Царството, от него са зависели както вътрешната, така и външната политика, но едва ли може да бъде наречен съвладетел в истинския смисъл на думата.

С казаното по-горе не бих искал да принизя значението на титлата. През цялото си съществуване в средновековна България тя запазва своето високо положение. Това от своя страна се отразява върху кръга на удостояваните лица – достойнството остава запазено за най-тесен кръг от владетелското семейство. По-горе бяха казани няколко думи по въпроса дали то е било запазено за царските братя. Такава теза не може да бъде доказана въз основа на наличните данни. Първите удостоени – Стрез и Александър – са действително братя на владетеля, но впоследствие титлата се дава на по-далечни роднини, като Петър и Калоян. В. Златарски навремето изказва предположението, че даването на титлата на царски зет по сестра (севастократор Петър) представлява антиасеневска политика от страна на царицата майка[43]. Това не може да бъде доказано и изглежда неприемливо, още повече, че се свързва с тезата за идентичност между севастократор Калоян и цар Коломан II. Въпреки това в случая наистина се забелязва известна тенденция за обезценяване на титлата във връзка с раздаването ѝ на по-далечни роднини. Все пак нейният статус едва ли е

[43] З л а т а р с к и. История, III, с. 430.

бил променен не само заради твърде силните позиции на царския зет по сестра, но и защото в самия край на XIII век отново се срещаме с царски брат, удостоен със севастократорско достойнство – става дума за Радослав.

Може да бъде поставен и въпросът дали титлата е била давана само в кръга на провинциалната аристокрация или са били удостоявани столични велможи. Предварително искам да кажа, че проследяването на такива елементи в практиката не е възможно. Наистина някои носители на титлата са могъщи местни господари – Стрез, Петър и вероятно Калоян, но такова нещо не може да се твърди за другите двама. Тезата, че севастократор Александър е владял около Средец, почива единствено на сериозно оспореното предположение, че той е баща на севастократор Калоян. За Радослав данни отсъствуват.

Накрая трябва да се спрем на един въпрос, който има особена значимост с оглед на поставената пред нас задача. Не може да не направи впечатление, че през XIV век не се срещат данни за нито един носител на севастократорска титла. По мое мнение опитите да се приобщават към броя на българските севастократори някои от местните владетели в Македония през посоченото столетие на издържат историческата критика[44] – въпреки че това са стари български земи, в тогавашния момент те са под сръбска власт и господарите им се включват в сръбската йерархична система. Така възниква въпросът дали севастократорската титла изобщо присъствува в българския политически живот през XIV век. В това отношение би могъл да бъде полезен и един малко известен извор, за който вече стана дума – „Молитвата за поставяне на кесар и деспот"[45], която по всяка вероятност има своя славянски вариант от XIV век. В нея са споменати титлите на деспота и на кесаря, но тази на севастократора липсва. Това само по себе си навежда на мисълта, че тя е отпаднала от тогавашната практика. Има обаче едно обстоятелство, което пречи на такова твърдение – в сръбския вариант на молитвата севастократорът също отсъствува, въпреки че имаме сигурни данни за носители на достойнство в Сърбия през XIV век. Такова противоречие би могло да бъде разрешено, ако предположим, че у нашите западни съседи е преминал българският вариант на въпросния текст, без да бъде изменян, което и причината за отсъствието на севастократорската титла в него[46].

И все пак е трудно да се предположи пълното изчезване на интересуващото ни достойнство от йерархичната система на Царството през пос-

---

[44] S a v č e v a. The Office and the Title, p. 71.

[45] П о п р у ж е н к о. Синодикъ, 1898, с. 80.82; С ы р к у. Къ исторіи исправленія книгъ, I/2, с. 123-1124; B i l i a r s k y. Le rite de couronnement, p. 106-107.

[46] B i l i a s k y. Le rite de couronnement, p. 126-127.

ледното столетие от неговото съществуване. По мое мнение по-вероятно е то да е отпаднало от практиката и да не е било раздавано, като постепенно е било изместено от деспотите. В това отношение интересен паралел може да се направи с Империята където също нямаме данни за севастократори след края на XIV век[47].

***

След този преглед на по-съществените характеристики на севастократорската титла в България по-долу ще си позволя да предложа кратки просопографски бележки за известните нам нейни носители през XIII век.

9. Българските севастократори (просопографска част)

Севастократор Стрез

Севастократор Стрез не е пренебрегван от родната и от чуждата историография[48]. Това до голяма степен улеснява нашата задача при систематизацията на твърде разнообразните извори. Наистина малко са лицата от средновековната ни история, на които съвременниците са отредели такова внимание. Севастократор Стрез е засвидетелствуван в едни домашен, един латински, множество и доста подробни сръбски и няколко гръцки извора.

Относно живота на този болярин преди смъртта на цар Калоян няма преки данни. Писалите по въпроса автори стоят на твърде различни позиции. П. Мутафчиев смята, че Стрез е бил навлязъл в политиката още преди 1207 г. – за това свидетелствува неговата теза, дето последният е получил титлата си от своя вуйчо, както и идентификацията му с коместабула Сергий, който придружава делегацията, ръководена от архиепископ Василий[49]. Идеите на видния български историк получават по-сетнешно развитие от Е. Савчева. Авторката застъпва становището, че Стрез бил известен и зает във военнополитическия живот още при цар Калоян и даже, че, удостоявайки го със севастократорски сан, сам царят направил тогова претендент за престола[50]. От своя страна В. Златарски твърди, че

[47] B r é h i e r. Les institutions, p. 144.

[48] З л а т а р с к и. История, III, с. 270-320; М у т а ф ч и е в. Владетелите на Просек, с. 227-281; С а в ч е в а. Стрез, с. 65-97; Б о ж и л о в. Асеневци, с. 98-100; Р а д и ћ. Областни господари, с. 223-234.

[49] М у т а ф ч и е в. Владетелите на Просек, с. 234-236.

[50] С а в ч е в а. Стрез, с. 71, 90.

Стрез навлиза в политиката едва след смъртта на цар Калоян и го поставя начело на куманската партия на цар Борил[51].

Единствената изворова податка, която евентуално би могла да подкрепи становището, че Стрез е бил виден сановник още при царуването на своя вуйчо, е житието на св. Сава от Теодосий Хеландарец. Думите на житиеписеца са следните: „Този гореказан Стрез след смъртта на Калоян беше гонен от цар Борил, който беше заел трона, за да бъде убит като царски роднина. Защото този гот на име Стрез беше твърде славен по храброст и много му завиждаха и искаха смърт за душата му, защото се бояха да не зацарува и да не ги убие“[52]. Текстът дава известно основание да твърдим, че царският племенник е бил влиятелен още при Калоян, защото имал вече своите привърженици и врагове. Трябва обаче да се отбележи, че е нужно да бъдем внимателни с категоричните заключения, осонавани на толкова бедна изворова база. Струва ми се, че твърдението, че сам Калоян е определил Стрез за престолонаследник, е произволно.

Относно семейството на Стрез изворите са категорични – той принадлежи към Асеневци и то след най-близките роднини на владетеля[53]. Липсата на твърдо установен ред за наследяване напрестола в първите години на Второто царство поставя през 1207 г. няколко претенденти в равни позиции. Вероятно в това се крие и причината за междуособиците след смъртта на Калоян. Един от основните участници в тях е Стрез – племенник на царя по сестра[54]. Що се отнася до положението му в семейството, интерес за нас представлява въпросът в какви роднински връзки се намира той с Борил. Крал Стефан Първовенчани е категоричен – те са братя[55]. По-старите автори, като Мутафчиев и Златарски, приемат, макар и колебливо, това положение[56], а напоследък Ив. Божилов настоя на него[57]. Единствено Е. Савчева отхвърля думите на краля-книжовник, ала приведените от нея аргументи не звучат достатъчно убедително[58].

Първите сигурни данни за Стрез, с които разполагаме, се отнасят до събитията след смъртта на цар Калоян. Възкачването на Борил на трона, макар и да не може да се окачестви като узурпация[59], предизвиква силна съпротива в страната. Трудно може да се защити становището, че Алексий Слав и Стрез са продължители на Калояновата поли-

---

[51] З л а т а р с к и, История, III, с. 270 сл.

[52] Живот светога Саве, с. 104.

[53] Живот светога Саве, с. 103-104.

[54] P r i n z i n g. Der Brief, S. 411-412.

[55] Светосавски зборник, II, с. 60.

[56] М у т а ф ч и е в. Владетелите на Просик, с. 233; З л а т а р с к и. История, III, с. 271.

[57] Б о ж и л о в. Асеневци, с.98.

[58] С а в ч е в а. Стрез, с. 71.

[59] Б о ж и л о в. Асеневци, с. 69.

тика за разлика от новия цар, но все пак борба е имало. Наличните данни дават основание да се каже, че се стига до гражданска война и до отцепване на големи дялове от Царството. Накрая Борил успява да се справи със своя брат и да го принуди да търси убежище в Сърбия. Житията на св. Симеон от Стефан Първовенчани и на св. Сава от Теодосий съобщават за неговото оттегляне при великия жупан, а вторият от двата текста изрично указва, че той е приет със своите хора[60]. Това съобщение навежда на мисълта, че Стрез е възнамерявал да продължи борбата. Изглежда, че от своя страна Стефан също е искал да го използува с оглед амбициите на Сърбия към Македония. Това не остава незабелязано в Търново, откъдето непрекъснато бивали изпращани искания за предаването му. В споменатите сръбски извори е налегнато на обещанията и заплахите на българския цар, както и на особеното внимание, с което великият жупан обгражда беглеца[61]. Изглежда, че тази политика доста усложнява отношенията между двете страни и създала реална опасност за западните съседи, тъй като тя породила недоволството и сред сръбското болярство. Почувствал несигурност, Стрез решил да избяга, ала тогава Стефан прави ход, който още повече затвърдява отношенията между тях – те тържествено извършват обреда на побратимяването[62].

Скоро действията срещу България започват. Изворите съобщават, че загорските властели чак до околностите на Солун и Охрид били привлечени на страната на Стрез[63]. Стефан Първовенчани определя тези територии като „половината от българското царство“[64]. Разбира се, сръбските жития изтъкват на първо място ръководната роля на великия жупан, който според тях привлича българските властели, поставя Стрез в Просек и му предава половината от Българската територия. Далеч съм от мисълта да омаловажавам ролята на Сърбия в тези събития или пък зависимостта на Стрез от нея през този период, ала трябва де се отбележи, че положението е малко по-различно. Изворовите данни дават основание да се мисли, че в случая не става дума за завладяване на територии и за военни действия между държави, но за отмятане на Югозападните дялове на Царството от Търново и преминаването им на страната на претендента. Както вече бе отбелязано, Стрез е имал значител-

---

[60] Живот светога Саве, с. 104; Светосавски зборник, II, с. 60; М у т а ф ч и е в. Владетелите на Просек, с. 243.

[61] М у т а ф ч и е в. Владетелите на Просек, с. 243-244; Б о ж и л о в. Асеневци, с. 98.

[62] Живот светога Саве, с. 105. Интерес представлява изказаното от А. Д а н ч е в а-В а с и л е в а (България и Латинската империя, с. 89) мнение, че това поставя Стрез в зависимост от великия жупан.

[63] Живот светога Саве, с. 105.

[64] Светосавски зборник, II, с. 61.

но влияние в страната като един от най-видните членове на династията. Тези обстоятелства дават основания да се твърди (без да пренебрегваме сръбската помощ!), че Стрез действува до голяма степен като самостоятелна сила в Македония.

Установяването на Стрез в Просек бележи нов етап в жизнения му път. Той вече не само не е беглец, но става владетел на обширни земи и значим фактор в международните отношения на Балканите. Затова и първите негови стъпки се насочени към укрепване на независимостта на владенията му. Пред всичко е трябвало да се освободи от сръбската опека и двамата побратими скъсват добрите си отношения[65]. Би трябвало с известни резерви да възприемаме данните от Теодосий Хиландарец, който ни разказва за жестокосърдечието на Стрез. Самото то едва ли е причината за разваляне на отношенията. Изглежда, че господарят на Просек наистина се е разправил сурово със сръбските велможи, с които го е обградил великият жупан, ала това надали и било сторено само за собствено удоволствие. В подкрепа на становището, че става дума за политическа борба могат да послужат думите на житиеписеца: „...така онзи забрави, безумният (Стрез – бел. моя, И.Б.) тогова, който го обичаше, забрави всичко, каквото Стефан по-рано направи за него и за благото, стана неблагодарен и, погазвайки Божията заповед, стана клетвопрестъпник и наруши побратимството чрез Евангелието, а отстъпи и от вярата“[66]. Всичко това дава основания да смятаме, че тук упреците са насочени не толкова срещу моралния облик на Стрез, колкото до отстъпването от съюза със Сърбия.

Скъсването с великия жупан довежда до преориентирането на господаря на Просек и влизане в тесни връзки с български цар, чието върховенството той, по всяка вероятност, формално признава. Съвсем правилно е отбелязано, че въпреки това Стрез запазва правата и самостоятелността си в своите земи[67]. Наистина, ако проследим по-сетнешната му политическа кариера, ще видим, че той не действува като подчинен, но като съюзник на Борил – така е и в периода 1209-1211 г., и във войната през 1214 г.

Интересни садения относно властта на Стрез в Македония ни предоставят някои документи, свързани с името на архиепископ Димитър Хоматиан. Един от тях съобщава за иска на севаст Леон Мосхопул да бъде разтрогнат брака му, сключен при насилие и малолетство на момичето[68]. Текстът не остава съмнение, че насилието е упражнено от „владеещия

---

[65] Живот светога Саве, с. 105-107; Светосавски зборник, II, с. 61-62.

[66] Живот светога Саве, с. 107.

[67] Данчева-Василева. България и Латинска империя, с. 96–97; Божилов. Асеневци, с. 99.

[68] Ников ъ. Материали, с. 18; Бариши ћ, Ферјанчи ћ. Вести Дим. Хоматијана, с. 49, 52.

тогава тези старни, почиващия Стрез". Интересни наблюдения върху два други документи правят Ф. Баришич и Б. Ферянчич. Югославските историци смятат, че в споманаванията за „власт на драгувитите" в Македония („τῷ καιρῷ τῆς Δραγουβιτῶν τιραννίδος", „τῆς τοῦ Πολόγου χώρας ἡ Δραγουβιτικὴ κατεχορεύσεν ἐξουσία") става дума всъщност за Стрез[69]. По всяка вероятност на тези места наистина се визира господаря на Просек, ала по мое мнение е неправилно да се търси някакво противопоставяне между „драгувити" и „българи". В първия от двата посочени документа изрично се казва, дето по време на драгувитийската власт предстоятел на верейската епископия е бил някой българин[70]. Това съобщение не оставя място за съмнение относно народностната принадлежност. От друга страна, отбелязването на властта на Стрез като „ἡ Δραγουβιτικὴ ἐξουσία" показва неговата относителна самостоятелност по отношение на българския цар и изключва възможността да го разглеждаме като обикновен административен управител на областта. Тези сведения са далечен отглас и на методите, с които той е управлявал. Изрази като „тирания", „тежки времена", „насилие" ни дават основание да смятаме, че в характера на Стрез вероятно наистина е имало черти, дали повод на сръбските житиеписци да го определят като изключително жесток човек с доста груби методи на действие.

В писмото си от 13 януари 1212 г. император Анри окачествява Стрез като един от четиримата най-опасни врагове на константинополските латини, наред с Теодор Ласкарис, Борил и Михаил Комнин[71]. Наистина през периода 1209–1211 г. епирският владетел и Стрез нееднократно нахлуват в територията на империята, макар и да не постигнат някакъв реални успех[72]. Значително по-опасен за западните рицари бил следващият външнополитически ход на господаря на Просек. Както разбираме от същия този извор, през първата половина на 1211 г. той нахлува в Солунското кралство, подпомогнат от 52 бойни отряда, пратени от брат му, ала претърпява съкрушително поражение в Пелагонийското поле, нанесено му от обединените сили на ломбардските барони и Михаил Комнин[73].

Враждебността обаче скоро е прекратена. Преориентацията на българския цар довежда и до преориентиране на неговия брат и съюзник в Македония. Макар и да нямаме преки данни за това, можем да смятаме, че

---

[69] Ни́ковъ. Материали, с. 16-17; Баришић, Ферјанчић. Вести Дим. Хоматијана, с. 49,52.

[70] Никовъ. Материали, с. 16.

[71] Prinzing. Der Brief, S. 411.

[72] Prinzing. Der Brief, S. 411-412; Мутафчиев. Влетелите на Просек, с. 255-256; Данчева-Василева. България и Латинската империя, с. 99.

[73] Prinzing. Der Brief, S. 414; Мутафчиев. Влетелите на Просек, с. 275; Данчева-Василева. България и Латинската империя, с. 102: Божилов, Асеневци, с. 99.

след подобряване на отношенията между България и Латинската империя настъпва затопляне и със Стрез. Във всеки случай отсъствуват сведения за продължаване на действията срещу Солунското кралство.

Пряка податка за създалото се ново прегрупиране на силите е разказа за съвместния поход срещу Сърбия през 1214 г.[74] Изказано е становището, че Стрез нападa Сърбия независимо, а не в съюз с България и латинците[75], ала на него могат да бъдат противопоставени думите на житиеписеца, който изрично казва, че той се е помирил с гърците, съюзил се със своите готи и, събирайки от тях, а и от другаде голяма войска, се насочил срещу великия жупан[76]. Няма тук да се спираме на резултатите от този съвместен поход – те са известни. За нас той представлява интерес с това, че по време на него Стрез намира смъртта си. Изпълненият с чудесни елементи разказ от житията не дава възможност да си изградим пълна представа за събитията, последвали посещението на св. Сава в лагера на противника, но в историографията надделява становището, че севастократорът е умрял от насилствена смърт[77].

Споменът за Стрез оставя трайна диря у съвременниците. В легендарна форма неговият живот е пресъздаден в „Жнтїє кнѧза Стєргана“[78]. Името му и владените от него земи са упоменати много години след смъртта му в проекто-договора между латинските барони и крал Жан дьо Бриен[79]. А тези територии никак не са били незначителни – обхващали са по-голямата част от Македония и най-общо биха могли да бъдат ограничени между Вероя на юг и Скопие на север[80].

Преди да се спрем на въпроса за титлата на Стрез би трябвало да отредим няколко думи за вече предложени евентуални идентификации. Едва ли е нужно подробно да обсъждаме изказаната хипотеза, че той е идентичен с Добромир Хриз, която вече е критикувана от П. Мутафчиев и В. Златарски[81]. В своята статия, посветена на Просек, П. Мутафчиев

---

[74] Живот светога Саве, с. 107 сл.; Доментијан. Животи светога Саве и светога Симеона, с. 104 сл.; Светосавски зборник, II, с. 62–63; Мутафчиев. Владетелите на Просек, с. 262–265.

[75] Бариши ћ, Ферјанчић. Вести Дим. Хоматијана, 55.

[76] Живот световга Саве, с. 107.

[77] Живот светого Саве, с. 108–112; Доментијан. Животи светога Саве и светога Симеона, с. 104-107; Светосавски зборник, II, с. 62-63; Мутафчиев, Владетелите на Просек, с. 262–265; Златарски, История, III, с. 311–318; Божилов. Асеневци, с. 99.

[78] Мутафчиев. Владетелите на Просек, с. 270–271.

[79] Cessi. Deliberazioni del Maggior Consiglio di Venezia, t. I, No 141, p. 210.

[80] Бариши ћ, Ферјанчић. Вести Дим. Хоматијана, с. 55; Савчева. Стрез, с. 95-96.

[81] К. Николаевић. Српски Комнини, Гласник срп. др., VII (1860), с. 432; Мутафчиев. Владетелите на Просек,с. 228-229, 239-234; Златарски. История, III, с. 121.

изказва предположението, че севастократор Стрез и comestabulus Sergius вероятно са едно и също лице[82]. Смятам, че това твърдение е невероятно и няма никакво основание в изворите, поради което си позволявам да се присъединя към критиката, отправена му от В. Златарски[83].

Севастократорската титла на Стрез не подлежи на съмнение, макар и да е упоменатa само в един извор – § 115 от Параузовия препис на Синодика[84]. Не е поставяна под съмнение и тезата, че тя е била получена от българския цар. Принадлежността към най-тесния кръг от Асеневия род е достатъчно основание за това. Известни колебания в историографията предизвиква само въпросът от кого именно – от Калоян или от Борил – получава Стрез високото си достойнство. П. Мутафчиев застъпва становището, дето титлата е била дадена от цар Калоян. За това свидетелствувал фактът, че при Йоан II Асен севастократор е бил Александър, а от Борил титлата не би могла да е получена при този текст на Синодика – инак името щяло да е в основната част на паметника[85]. Златарски, а след него и други историци, справедливо отхвърлят тези аргументи и посочват, че Стрез бива удостоен от своя брат[86]. Напоследък К. Савчева (Койчева) се присъединява към тезата на Мутафчиев, ала смята титлата да е била потвърдена по-късно от Борил[87]. Трябва да се отбележи, че Синодикът не може да ни бъде от помощ в този случай. Твърдението, че Калоян е дал титлата на своя племенник изглежда доста невероятно. Като оставим настрана въпроса, че то не се основава върху никакви изворови данни, трябва да се каже, че и политическата му мотивировка не изглежда сериозна. Един такъв ход само би изострил отношенията в династията, особено с оглед неуредените правила за наследяване на престола. Освен това той едва ли би останал незабелязан за съвременниците, а сръбските жития, които отреждат немалко внимание на Стрез, не казват нищо. Напротив, даването на титлата от страна на Борил на неговия брат изглежда доста по-логично с оглед на политиката да бъдат отново привлечени отцепените земи в Македония. Въвеждането на нова титла в българската политическа система приляга повече да е направено с оглед един могъщ местен господар, нежели за младия и никому неизвестен племенник на царя.

---

[82] М у т а ф ч и е в. Владетелите на Просек, с. 236-237, вж. и бел. 88.

[83] З л а т а р с к и. История, III, с. 175-176, вж. и бел. 3.

[84] П о п р у ж е н к о. Синодикъ, с. 87.

[85] М у т а ф ч и е в. Владетелите на Просек, с. 234-235.

[86] З л а т а р с к и. История, III, с. 286; Б о ж и л о в. Асеневци, с. 99.

[87] С а в ч е в а. Стрез, с. 90-91; S a v č e v a. Particularités étatiques, p. 56; S a v č e v a. The Office and the Title, p. 70.

Севастократор Александър[88] е син на цар Йоан I Асен и брат на цар Йоан II Асен – това се посочва изрично в почти всички запазени извори за него[89]. Можем да приемам, че той е бил по-малкия брат. Георги Акрополит, а след него и Теодор Скутариот съобщават, че след смъртта на Калоян и възкачването на Борил, Асен избягал в станата на русите[90]. Александър не е посочен изрично, но целият текст оставя впечатлението, че той е придружил брат си в чужбина. Изворите не съобщават нищо, ала няма съмнение, че Александър е взел дейно участие в събитията около свалянето на цар Борил и поемането на властта от Йоан II Асен.

Изворите мълчат за живота на севастократор Александър и след 1218 г. Само някои не съвсем ясни податки ни позволяват да смятаме, че той стои начело на войските, които отблъскват маджарското нахлуване в северозападните дялове на царството през 1232 г.[91] Все пак няма съмнение, че севастократор Александър е бил един от най-влиятелните боляри по време на царуването на своя брат – у Алберик даже царят е определен като „брат на Александър“[92]. В Синодика само той, но не и Стрез и Алексий Слав, е посочен като близък на владетеля[93]. Има още едно сведение, което по мое мнение потвърждава силните позиции на севастократора. Както е известно, т. нар. „царски поменици“ съдържат и посочвания на някои лица, които не са били царе, макар и така да присъствуват в текста. Тази теза дава възможността да осмислим някои данни в тези инак твърде объркани паметници. В този смисъл не може да не направи впечатление, дето след името на борил и в Боянския, и в Погановския поменици стои „АΛЄΞΑΝΔΡΑ ЦРА“[94]. Единственото известно нам лице, което може да се крие под това име е севастократор Александър – в противен случай ще трябва да отхвърлим данните от извора. Това сведение ни дава не само представа за силните позиции на царския брат, но и ни позволява да направим някои изводи за мястото на севостакраторска титла. Тя, както по всичко личи, е заемала първо

---

[88] З л а т а р с к и. История, III, с. 323-353; Б о ж и л о в. Асеневци, с. 92-93.

[89] П о п р у ж е н к о. Синодикъ, с. 87; A c r o p o l i t a e Opera, I, p.468; Chronica Alberici monachi, p. 927.

[90] A c r o p o l i t a e Opera, I, 32-33; S c u t a r i o t a Compendium chronicorum, (ed. Sathas), p. 468.

[91] F e j e r. Codex diplomaticus, p. 21-27, 333-335, 343-347; Н и к о в ъ. Сждбата на северозападнитѣ българските земи, с. 129-130; З л а т а р с к и. История, III, с. 369; Б о ж и л о в. Асеневци, с. 93.

[92] C h r o n i c a A l b e r i c i m o n a c h i, p.927.

[93] П о п р у ж е н к о. Синодикъ, с. 87.

[94] Й. И в а н о в. Поменици, с. 146, 148: И в. Б и л я р с к и. Погановския поменик, с. 5522, 63-64.

място в йерархията, още повече, че нямаме сведения за български деспоти през този период[95].

Други сведения за интересуващото ни лице няма. Становището, че той е владял средешката област, се опира само на отхвърлената идея, че севастократор Калоян от стенописите в Бояна е негов син[96].

Упоменаването на Александър като севостократор в Синодика е достатъчно, за да не поставяме под съмнение неговата титла, макар и тя да не присъствува в други извори. Получил я е той вероятно от своя брат, въпреки че преки сведения за това отсъствуват. Логиката на събитията отхвърля възможността титлата да произхожда от цар Калоян или от цар Борил.

Севастократор Петър

Единствените данни за севастократор Петър черпим от Дубровнишката грамота на цар Михаил II Асен. Той е бил зет на младия владетел по сестра. Напоследък в историческата книжнина беше посочено и името на тази дъщеря на цар Йоан II Асен, за която е бил женен севастократорът – Анна-Теодора[97].

За живота на интересуващото ни лице преди 1253 г. не знаем нищо. Можем да предполагаме, че е принадлежал към висшето болярство. Свързването му чрез брак с Асеневци го поставя в особено силни позиции.

Договорът с Дубровник бележи нов момент във външната политика на Царството. България заема по-активна позиция в международните отношения на Балканите. Изглежда, че всичко това се свързва с промяната в обкръжението около младия цар. Изказано е предположение, че мястото на царицата майка и функциите на регент са поети от севастократор Петър[98]. С това, може би, се обяснява и твърде ранния брак на Анна-Теодора. Дубровнишката грамота съвсем недвусмислено сочи царския зет като втория човек в държавата: той е наричан „кнсокого севастократора гна петра“, навсякъде името му стои редом с владетеля, говори се за неговите земи и хора[99]. Както по всичко личи, севастократор Петър е владеел значителни територии в провинцията, които територии изглежда са били резположени западно от Търново.

С това се привършват сигурните данни, които имаме за този български болярин. Още навремето П. Ников убедително доказа несъстоятел-

---

[95] И в. Б о ж и л о в (вж. Асеневци, с. 93) съвсем правилно отбелязва, че Алексий Слав е извън пределите на българската държава.

[96] З л а т а р с к и. История, III, с. 369; З л а т а р с к и. Боянският надпис, с. 420.

[97] Б о ж и л о в. Асеневци, с. 112.

[98] Б о ж и л о в. Асеневци, с. 113.

[99] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 156-157.

ността на твърденията, че севастократор Петър е идентичен с Мицо[100] и това иде отново да ни напомни твърде странния факт, че той не участвува (или поне нямаме никакви данни за това) в гражданската война, последвала убийството на Михаил Асен, нито като претендент за престола, нито в подкрепа на някои от останалите претенденти. За това той би имал не по-малко основание от другите. Както изглежда, между 1253 и 1256 г. в българския политически живот е настъпила нова промяна и силната личност при двора на младия цар е станал Ростислав Михайлович. Твърде е възможно Петър да е намерил смъртта си през този период, тъй като е трудно да предположим той да се е оттеглил по своя воля.

Малко данни имаме и за семейството на севастократора. Знае се само, че той е имал дъщеря, която се е омъжила за видинския господар Шишман, от който брак произхождат българските Асеневци през XIV столетие[101].

Севастократорската си титла Петър по всяка вероятност е получил от цар Михаил II Асен във връзка с женитбата си с Анна-Теодора и сродяването с властващата династия. Не бихме могли при тези извори да подкрепим становището, че той бил лишен от високото достойнство впоследствие, което се основава на отсъствието му от изреждането в Синодика[102].

Севастократор Калоян

Единственият извор за севастократор Калоян[103] са фреските и надписите от църквата в Бояна[104]. Навремето В. Н. Златарски изказва предположението за идентичността на този болярин с царския братовчед и убиец Коломан II Асен[105]. Това становище предизвиква остра критика във връзка с датировката на текста от 6767 г. от Сътворение мира (=1258-1259 г. Р. Хр.). Тъй като този въпрос е намерил своето разрешение, ние не ще се спираме подробно на него[106].

Със сигурност можем да твърдим само това, което ни съобщават фреските. Портретите на ктиторското семейство представят невъзрастни хора.

---

[100] Н и к о в ъ. Българо-унгарски отношения, с. 52-53.

[101] Б о ж и л о в. Асеневци, с. 113.

[102] S a v č e v a. Particularités étatiques, p. 58.

[103] З л а т а р с к и. Боянският надпис, с. 420-428; С ъ щ и. История, III, с. 467-473; Б о ж и л о в. Асеневци, с. 113-114.

[104] З л а т а р с к и. Боянският надпис, с. 412; И в а н Г ъ л ъ б о в. Надписите към боянските стенописи, София, 1963, № 1 с. 25, № 4 с. 33.

[105] З л а т а р с к и. Боянският надпис, с. 418-419; С ъ щ и. История, III, с. 467-468; S a v č e v a. Particularités étatiques, p. 57.

[106] Б о ж и л о в. Асеневци, с. 114; M a r g o s. Deux sources arméniennes, p. 299.

Облеклата им са богати и цялото изображение издава спокойствието и високото самочувствие на силен господар[107]. За това самочувствие говорят и надписите около портретите, които посочват титлата и ктиторството на Калоян и Десислава. Най-голямо внимание заслужава големият надпис, в който са подчертани роднинските връзки с българския и със сръбския двор[108]. Севастокарторът е посочен като братовчед на царя. Имайки предвид времето на създаване на текста, а и останалите фрески, това е цар Константин Тих Асен, а не неговият предшественик. Упоменат е и фактът, че ктиторът е внук „ѿтаго стефана краλ сръвскаго". В историографията властвува становището, че на това място е визиран крал Стефан Първовенчани[109]. Косвено потвърждение на тези роднински връзки намираме във Виргинската грамота, където цар Константин Асен назовава Стефан Неманя свой дядо[110]. Надписът завършва с изрично подчертана принадлежност към българското царство, като се посочва и името на владетеля.

Така ние можем да изградим една, макар и бегла представа за севастократор Калояна. Той е бил братовчед на новоизбрания български цар Константин Тих Асен, когото вероятно е подкрепил по време на гражданската война. Владенията около Средец може да са били и наследствени, ала много по-вероятно е те да са били получени от новия владетел, близките отношения с когото се запазват.

Малко знаем за семейството на интересувашия ни велможа. Жена му – Десислава – познаваме от ктиторските изображения. Лицето на тази прекрасна болярка има свое място в българската култура и, бих казал, в българския петеон, ала за нейния произход и сетешна съдба не знаем нищо. Не се знае дори дали от брака е имало поколение.

Що се отнася до титлата на севасткоратор Калояна, то нямаме никакво основание да се съмняваме, че тя е получена от българския цар Константин Тих Асен. Това вероятно е станало във връзка със създаването около владетеля на нов династичен кръг, тъй като той едва ли е могъл да разчита напълно на Асеневци, с които е бил сроден само по женска линия. Предположението, че савастократор Калоян може да е получава титлата си по наследство[111] е несериозно не само защото се основава на отхвърленото становище, че той е син на севастократор

---

[107] М и я т е в. Боянските стенописи, с. 16– 17, табл. 46-50; Г р а б а р. Боянската църква, с. 68-70, табл. I-III.

[108] З л а т а р с к и. Боянският надпис, с. 412; Г ъ л ъ б о в. Надписите към боянските стенописи, № 1, с. 25.

[109] З л а т а р с к и. Боянският надпис, с. 415-418.

[110] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 15 11.

[111] S a v č e v a. Particularités étatiques, p. 57.

Александър, но и понеже тази титла не се предава по наследствена линия. Не съществуват основания и да мислим, че титлата впоследствие е била отнета[112].

Севастократор Радослав

Съществува съмнение дали би трябвало Радослав да бъде включен в реда на българските севастократори. Това, което знаем за него, е дейността му в Империята. В крайна сметка реших, че той ще присъствува в просопографската част, тъй като, като брат на българския цар, произхожда и е тясно свързан с българското болярство.

Единствените сведения за севастократор Радослав дължим на Георги Пахимер. Ромейският историк разказва как той нападнал при Крън деспот Елтимир, ала бил разбит, пленен, ослепен и върнат на жена си при василева[113]. Това дава възможност да реконструираме някои моменти от живота на интересуващото ни лице. Преди всичко е важно съобщението, че севастократорът е брат на цар Смилец. По всичко личи, че той е бил по-възрастен от другия брат – деспот Войсил – тъй като доста порано се включва в политическите борби. По време на царуването на Смилец Радослав вероятно е бил сред най-видните боляри на Царството. След кончината на брат си изглежда той влиза в конфликт с царицата, която остава като регентка на невръстния си син и е принудена да търси подкрепата на деспот Елтимир, когото оженва за дъщеря си, както и тази на крал Милутин, комуто предлага брак и лична уния[114]. Бидейки в Империята, Радослав се опитва да завладее трона с чужда помощ. За това свидетелствува и походът, който завършва трагично за него. След повече от две десетилетие по-малкият брат – Войсил – също се опитва за заеме трона, ала между действията на двамата има сериозна разлика. Докато Войсил до голяма степен действува като самостоятелна сила, то Радослав идва начело на чужда войска, за което свидетелствува пленяването на ромейските велможи от деспот Елтимир. След ослепяването му Радослав изчезва от политическата сцена и не е упоменаван вече в изворите.

Севастократорът е бил женен, за което Пахимер изрично съобщава[115]. По всяка вероятност съпругата му е била ромейка, тъй като е живяла при двора на василевса. Дали са имали деца не се знае.

---

[112] S a v č e v a. Particularités étatiques, p. 57-58.

[113] P a c h y m e r i s De Michaeli et Andronico Palaeologis, t. II, l. III. 26, p. 266-267.

[114] Н и к о в ъ. Татаро-български отношения, с. 35 сл.

[115] P a c h y m e r i s De Michaeli et Andronrco Palaeologis, t. II, l. III. 26, p. 267.

Неяснотата тежи и около титлата на севастократор Радослав. У Пахимер той е назован „τῶν Βουλγάρων σεβαστοκράτωρ“[116]. Така възниква въпросът дали той наистина е носител на севастократорското достойнство или е натоварен с ръководството на чужда на Империята етническа група, пребиваваща на нейна територия[117]. За да решим това, трябва да разгледаме проблемите около произхода на титлата. Текстът у Пахимер е следния: „παρ'αὐτοῦ δὴ τὸ τῆς σεβαστοκρατορείας βεβαιωθεὶς ἀξίωμα“[118], а във Ватиканския епитоматор: „τὸ τοῦ σεβαστοκράτορος ἀξίωμα βεβαιοῖ“[119]. И в двата случая е употребен глаголът βεβαιόω, чието значение е „укрепвам“, „заякчавам“, „потвърждавам“. Всичко казано, както и изричното позоваване на неговото благородство[120] и на това, че е брат на бившия цар, навеждат на мисълта, дето Андроник II само е потвърдил дадена по-рано от Смилец титла. При наличните извори това тълкуване може и да не бъде общоприето, но то най-точно съответствува на текста у ромейския историк. При това положение можем да си позволим да преведем израза „τῶν Βουλγάρων σεβατοκράτωρ“, който според мен съдържа едно несъгласувано определение, като „български севастократор“, а не като „севастократор на българите“, което има различно смислово съдържание.

Кесар

Кесарската титла е най-старата измежду т. нар. „царски“ титли. Както и другите две – деспот и севастократор – тя се свързва по своя произход с титулатурата на василевсите. Ромейският „καῖσαρ“ произлиза от латинската дума „caesar“, която по времето на Принципата е служела за обозначаване на императора. Постепенно още в Рим титлата изживява значителен упадък и отстъпва пред „augustus“. В тетрархията на Диоклетиан тя има вече съвсем друг характер, а след Константин Велики придобива тези си специфики, които именно ни занимават нас – т. е. превръща се в титла в йерархията[121]. Дълго време това достойнство е запазено за най-тесния кръг от владетелското семейство и съхранява първото място в ранглистата. Едва при Алексий I Комнин то отстъпва на второ място след севас-

[116] P a c h y m e r i s De Michaeli et Andronico Palaeologis, t. II l. III. 26, p. 266.

[117] Вж. A h w e i l e r. Sébaste, p. 34-38. И в. Б о ж и л о в. Българите във Византийската империя. София, 1995, с. 112-113.

[118] P a c h y m e r i s De Mihaeli et Andronico Palaeologis, t. II, l. III. 25, p. 266.

[119] P a c h y m e r i s De Michaeli et Andronico Palaeologis, t. II. p. 753-754.

[120] P a c h y m e r i s De Michaeli et Andronico Palaeologis, t. II l. III. 26, p. 266: „γένους ὢν τοῦ πρωτίστου Βουλγάροις“, а във Ватиканския епиматар: „εὐγενῆ“ – пак там, p. 753.

[121] G u i l l a n d. Césarat, p. 168.

тократорското, а по-сетне и на трето след деспота. Макар и силно девалвирала кесарската титла пази своя „царски" характер, което личи от нейното място, инсигнии и формули, данни за които черпим от трактата на Псевдо Кодинос[122]. Изворите дават сведения и за кесари в Сърбия през XIV столетие – Прелюб, Войхна, Хрельо и др.[123]

Съществуването на тази титла в средновековна България е твърде проблематично[124]. Някои автори приемат, че тя е присъствувала в ранговата система на Царството, ала не обосновават това си твърдение[125]. Неясните данни от царския надгробен надпис, произхождащи от църквата „Св. 40 мъченици" в Търново не биха могли да ни помогнат в това отношение[126]. Всъщност единствените сведения за кесари в България произхождат от запазения в няколко преписа чин за поставяне на деспот, кесар и на други титулувани лица. Той, разбира се, има ромейски произход, но бих искал преди всичко да подчертая, че поне заглавието не представлява точен превод от гръцки. Оригиналът е онасловен" „Εὐχὴ ἐπὶ προχειρίσει καίσαρος, νωβελισίμου (καὶ) κουροπαλάτου"[127]. Най-близък до него е текстът в Синодика: „**Ѡ҃ТЛТВА НА ПОСТАВЛЕНІЇ, КЄ́САРА· СЄ ЖЄ Н НА ПОСТАВЛЕНІЇ ХРАННТЕЛѢ ПОЛАТѢ· ЕЖЕ ГЛЕТА КУРОПЛАСТНСЬ**"[128]. Това е най-старият от известните ни преписи и може да се каже, че има някои както правописни, така и текстови разлики от останалите. Сред тях трябва да посочим двата познати нам български превода – този от Соловецкия служебник от XIV век: „**Ѡ҃ НА ПОСТАВЛЄ́НІЇ КЄ́САРА Н ДЕСПОТА Н ВЛАСТЕЛИ́НА ВѢСѢКОГО НАЛ҃ КЕЛИ́КА НАЛ҃ ЦА́ЛА**"[129] и този от един архиерейски служебник от XVII век. „**Ѡ҃ТЛТВА НА ПОСТА́ВЛЕННІЇ КЄ́САРА Н ДЕСПОТА Н НИѢЦЬ ВЛАСТЄ́**"[130]. Ако изключим една обширна добавка в първия от тях, тези два текста до голяма степен се сближават със сръбския превод (а дали става дума за друг превод?) публикуван от К.

---

[122] V e r p e a u x. Pseudo Kodinos, p. 133, 147-150; G u i l l a n d. Césarat, p. 177-186, 189-191.

[123] G u i l l a n d. Césart, p. 187; Ф е р ј а н ч и ћ. Севастократори и ћесари у Српском царству. с. 263-268.

[124] Вж. И в. Б и л я р с к и. Титлата „кесар" в средновековна България, ИП, 11, 1989, с. 54-57.

[125] Т р и ф о н о в ъ. Деспотъ Иванъ Александъръ, с. 71; А н д р е е в, А н г е л о в, История, с. 151.

[126] Г о ш е в. Търновски царски надгробен надпис, с. 7; Т о м о в и ћ. Морфологија, с. 88

[127] G o a r. Εὐχολόγιον, p. 730; A r r a n z. Couronnement royal, p. 103.

[128] НБКМ, № 289 (55), f. 41v; П о п р у ж е н к о. Синодикъ (1898), с. 80; B i l i a r s k y. Le rite du couronnement, p. 106 (note 215).

[129] С ы р к у. Къ исторіи исправелниія книгъ, с. 123; B i l i a r s k y. Le rite du couronnement, p. 106 (note 215).

[130] НБКМ, № 954, f. 154v; B i l i a r s k y. Le rite du couronnement, p. 106 (ред 117-118).

Невоструев преди повече от сто години: „молитва на поставление кѣсаря и деспота и инѣмь властелемъ“[131].

И така, за да решим въпроса за съществуването на кесарската титла в средновековна България, ще трябва да определим значимостта на тези текстове като извор за нашата история и преди всичко дали те са имали някакво приложение и отразяват истинското положение на нещата или представляват само превод от гръцки без отношение към нашата институционна система. Другаде вече съм се спирал на този проблем[132], а тук ще си позволя само да напомня основните положения. Трябва да се каже, че в това отношение самият текст не може много да ни помогне. Можем само да отбележим, че при наблюдаваните различия, освен в заглавието, преводът, който се намира в Соловецкия служебник (а с него са сходни преписите от НБКМ № 954 и сръбския вариант) е по-точен от този в Синодика. Все пак гръцкият оригинал общо взето се следва и от него големи отклонения няма.

Най-голям интерес с оглед на поставената тема представляват различията в заглавието. Кесарската титла присъствува във всички от известните ни преписи. Тази на новелисима не присъствува никъде и това не буди учудване, тъй като тя, както изглежда, отмира някъде към края на XII век[133]. Куропалатът присъствува само в текста от Синодика. На него ще се спрем подробно по-долу, а тук само ще отбележим, че титлата му е изписана със славянски букви, но с точния гръцки правопис и даже с номинативното окончание, което изобщо не е типично на преводните текстове. Основното различие между гръцкото и славянските заглавия е посочването на деспота в повечето от последните. Друго съществено различие е и упоменаването на „другите властели“ в преводите.

Както виждаме, отликите не са много. Все пак си позволявам да твърдя, че те свидетелствуват, че преводачът не е действувал механично, а е съставил чин за поставянето на най-висшите титулувани лица, който е трябвало да бъде наистина използуван в съответната страна[134]. В това може да ни убеди и един по-общ поглед върху произведенията. Гръцката молитва отразява чина за поставяне на най-висшите титли в Империята за периода IX-XI век. Кесарят, новелисимът и куропалатът заемат първите три места в йерархията и в тактикона на Успенский, и в тези на Бенешевич и в Икономидис, и в трактата на Фило-

[131] Невоструев Три молитве, с. 363; Biliarsky Le rite du couronnement, p. 106 (вж. и бел. 215)

[132] Биляр ски. Титлата „кесар“ в средновековна България сл 54-57; Biliarsky. Le rite du couronnement, p. 125.

[133] Oikonomidès. Les listes de préséance, p. 293.

[134] По този въпрос вж. Biliarsky. Le rite du couronnement, p. 125.

тей[135]. Славянският текст отразява сходно положение – деспотът е на първо място в йерархията, а кесарят също принадлежи към нейния връх. Накрая в по-късните преписи (или преводи) са посочени и „другите велики или малки владетели", под което трябва да разбираме останалите носители на титли.

При разглеждането на този въпрос би трябвало да се обърне внимание и на някои несъобразности в текста, които търсят своето обяснение. Това преди всичко е отсъствието на достойнство на севастократора. Що се отнася до България, то може да бъде обяснено с липсата на каквито и да е било данни за севастрократори през XIV век. Нещата се затрудняват от наличието и на сръбски текст. Наистина той се намира в требник от XV столетие[136], когато и в Сърбия няма севастократори. Но няма и кесари! Точното обяснение е трудно да бъде посочено. Един от вариантите може да бъде това, че става дума за български превод от XIV в., запазен в сръбски сборник. Във всички случаи севастократорското достойнство не е актуално през това столетие нито за България, нито за Русия, нито за Влашко и Молдова, а е твърде рядко и в Империята.

Другото несъответствие е, че титлата на кесаря стои в текста пред тази на деспота. Въпросният факт не може да бъде разглеждан като свидетелство за йерархичното им положение. Смятам, че тук отговорът трябва да се търси в заглавието на оригиналния гръцки текст, където кесарят стои начело, пред новелисима и куропалата, а по инерция е запазил мястото си и в славянския превод.

И така, разглежданият извор ни предоставя единствените сведения за кесари в средновековна България. Едно евентуално възражение, че става дума за сръбски превод, преминал впоследствие в България, не изглежда убедително не само поради посочените във връзка с отсъствието на севастократорското достойнство обстоятелства, но и поради факта, дето най-стария запазен препис произхожда от българския Синодик. Кесарската титла навярно е била притежание на най-висшите слоеве на аристокрацията и учудване предизвиква фактът, дето няма никакви други съхранени сведения за нея. Това, всъщност, може да бъде и най-сериозният аргумент срещу тезата за нейното присъствие в българската рангова система. Разбра се, той не може да бъде пренебрегван, ала лично аз не съм склонен да го приема. Ще трябва отново да се позова на изключителната оскъдица откъм извори в това отношение. Да не забравяме, че за втората по значение титла – севастократорската – имаме само за пет лица, двама от които са споменати в запазените извори само веднъж, а един – на две или три места. В този смисъл ние не бива да пренебрегваме едно, макар и

---

[135] Oikonomidès. Les listes de preseanse, p. 293.
[136] Горскій, Невоструевъ. Опись, III, с. 163.

проблематично, сведение, което би ни позволило да обогатим представата си за титуларната система на средновековна България.

Да се занимаваме подробно със статуса на кесаря би било излишно. С други данни не разполагаме, а тези молитвите не дават възможност да го отделим от другите посочени там лица – деспот, куропалат и др. Интерес за нас може да представлява питането кога тази титла се включва в българската йерархична система. Проблемът се усложнява от факта, че тя е позната още от езическия период, когато хан Тервел бива удостоен с нея от Юстиниан II[137]. Етимологически наименованието на кесарската титла (гр. καῖσαρ) произлиза от латинската „caesar", откъдето иде и думата „цар". Последната обаче не минава през гръцки, а иде направо от латински или през готския език[138]. Въпреки посочените данни за съприкосновение на българите с интересуващата ни титла още през най-древния период от нашата история, смятам, че нямаме основание да търсим корените ѝ в Първото българско царство. Данни за такова нещо няма и е невъзможно да се предположи тя да е запазила след хан Тервел. Най-вероятно титлата е намерила място в политическия живот през Второ царство, когато цялата йерархична система се изгражда по ромейски образец. Все пак нужно е да се каже, че тя остава без много широко разпространение в средновековна България.

[137] Nicephori archiepiscopi constantinopolitani Opuscula historica, p. 42; Zacos, Veglery. Byzantine Lead seale, I/3, № 2672, p. 1441; Златарски, История, I/1, с. 226-229.

[138] Фасмер. Этимологический словарь, IV, с. 290-291.

Раздел III. ДРУГИ ТИТЛИ

1. Пазител на палата (куропалат)

Самото съществуване на тази институция при двора в Търново е проблематично. Проблематично е и нейното наименование. Все пак по-долу съм си позволил да изкажа становището, че става дума за дворцова служба с определени задължения. Това я прави различна от константинополските куропалати през същия период – след X век те нямат никакви административни пълномощия[1]. Въпреки този факт наименование „куропалат" присъствува в славянски текст и паралелът е неизбежен. В този смисъл си позволявам да твърдя, че, българските пазители на палата (или куропалати), както и ромейските са имали своето място в йерархията, което определя и титуларния характер на институцията.

2. Протовестиарий

Несъмнено протовестиарият, който е заемал една от най-висшите служби при двора в Търново, същевременно е имал и ранг в титуларната йерархия. В този смисъл може да се твърди, че това е една от онези институции, характерни за ромейската система, които имат едновременно и титуларен и служебно-административен характер. Тук не бих искал подробно да се спирам на нейните основни характеристики – тя е разгледана на друго място. Би трябвало обаче да се изложат аргументите за включването ѝ в йерархичната система. За съжаление, ще трябва да се каже, че собствено българските сведения не съдържат преки данни в това отношение. Те обаче, както ще видим по-долу, дават основание да се твърди, че българската институция напълно е съответствувала на своя ромейски първообраз, което пък прави възможно достигането до известни заключения по сходство. В този смисъл може да се каже, че както константинополските, така и българските протовестиарии имат своето място в ранговите таблици. В трактата на Псевдо Кодинос, където е фиксирано положението към средата на XIV век, протовестиарият заема четвъртото място в

[1] O i k o n o m i d è s. Les listes de préséance, p. 97; V e r p e a u x. Pseudo Kodinos, p. 175_{20-22}.

йерархията[2] и участвува със своя роля в придворните церемонии. В този смисъл смятам, че не можем да отказваме това качество и на българските сановници, имащи този ранг.

3. Велик дукс (дука велик)

По-долу е изказано становището, че великият дукс или „дука велик" е висш военен функционер в централната управа. Подобно на институцията тук не ще се спирам, но ще си позволя само да отбележа, че тя освен служебен е имала и титуларен характер. Разбира се, преки български данни за това отсъствуват и единствената възможност остават отново сравненията с Константинопол. Българският „дука велик" по същността на службата си едва ли е имал много общо с ромейския велик дукс, ала не може да има съмнение, че двете институции са свързани. Наименованието на едната произлиза от другата и, макар и с различни функции, изглежда се опитва да я повтори като присъствие в централната военна управа. В този смисъл си позволявам да твърдя, че и българските сановници, както и ромейските велики дуки, са имали място в официалната ранглиста, което всъщност и дава техния титуларен характер. Нещо повече, би могло да се твърди, че става дума за едно от висшите достойнства в държавата, тъй като в Константинопол в средата на XIV век великият дукс заема положение в самия връх на йерархията[3].

4. Протостратор

Протостраторът е една типична дворцова военна институция, в чиито функции чисто церемониалния и чисто военния момент са дотолкова свързани, че едва ли биха могли да бъдат разделени. Подробно на тези въпроси ще се спрем по-долу. Тук ще си позволя само да отбележа, че единственото сведение за съществуването на тази служба в България не позволява каквито и да било заключения, ако се опираме само на неговите данни. Все пък би могло с известна сигурност да се твърди за българските протостратори не са се съществено различавали от ромейските, които пък са заемали едно от първите места в константинополската ранглиста[4]. В този смисъл си позволявам да твърдя, че освен служебен институцията и в България има и титуларен характер, който ѝ се дава от осигуреното място в придворната йерархия.

---

[2] V e r p e a u x. Pseudo Kodinos, p. 134_2.
[3] V e r p e a u x. Pseudo Kodinos, p. 134_{10}, 137_3, 300_{4-5} etc.
[4] V e r p e a u x. Pseudo Kodinos, p. 137_4, 300_6, 305_5 etc.

5. Велик воевода

На този сановник ще се спрем по-подробно другаде. Тук ще си позволя само с няколко думи да обоснова неговия титуларен характер, който е съчетан с военните му и административни функции. Предварително трябва да се отбележи, че преки сведения, особено що се отнася до България, отсъствуват. Не биха могли да се правят и паралели с Империята, където точно съответствие на този сан няма. Затова ще трябва да се обърнем към изворите на Сърбия и Влашко и Молдова.

У нашите западни съседи велики воеводи са някои от най-важните сановници с изключително силни позиции в държавата. Тук си заслужава да спомена Йоан Оливер, който при изреждане на всички свои титли изрично посочва и тази на велик воевода[5]. Искам да подчертая, че става дума за изреждане на титли (макар и някои от тях да биха могли да бъдат свързани и с някаква служба), а не за растеж на велможата в аднимистративната йерархия. Трудно е да си представим, че този могъщ местен господар реално е живял в столицата и е изпълнявал там някаква служба. Владетелско самочувствие и то именно с титла „велик воевода“ показват и босненските ѝ носители в някои свои документи[6].

Титуларен характер има воеводската титла и във Влашко и Молдова. Относно тези страни трябва да се подчертае, че това не е владетелската титла в двете княжества. Техните владетели се зовят „господар“, а „воевода“ е лична титла на господаря, носена и от някои членове на семейството му[7]. В много случаи тя няма отношение към реалното изпълняване на някакви функции и притежаване на власт в страната.

Воеводският сан е създаден в България още по време на Първото царство. Впоследствие той се разпространява в съседните страни и в почти цяла Централна и Източна Европа. Това дава право да правим изводи за българската институция, като я сравняваме с производните от нея. Титуларният характер на достойнсвото в сръбските земи и в княжествата на север от Дунава дава основание да заключим, че и в България по време на Второто царство великият воевода и воеводата, освен своите военни и административни фунции, са имали и място в йерархията на титлите. Това е един особено интересен случай, тъй като той представлява изключение в иначе стриктно спазваното следване на ромейската рангова система.

---

[5] И в а н о в ъ. БСМ, с. 157–158, No 16.

[6] Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 324, 330–331.

[7] B o g d a n. Originea voievodatului la români. Bucureşti 1902 (= Analele Academiei Rmomâne, memorii secţiunii istorice, s. III, t. 24, 1902); E . V î r t o s u. Titulatura domnilor, p. 105–113; Instituţii feudale dîn tările române, p. 508–510; И в . Б и л я р с к и. Два наръчника за питакиа от късното Средновековие, с. 256.

6. Велик примикюр

Известен, ни е само един велик примикюр от периода XIII–XIV век, ала несъмнено този сан е присъствувал при двора в Търново. Става дума за типично дворцова ромейска институция, чиито функции са били преди всичко церемониални[8]. Псевдо Кодинос ѝ отрежда едно от най-почетните места в ранглистата[9]. Нямаме никакви основания да се съмняваме, че санът е имал и титуларен характер.

7. Велик логотет

Великият логотет стои начело на царската канцелария и е едно от най-приближените на владетеля лица. Влиятелен функционер в столичната администрация. Същевременно в Константинопол великият логотет има своето място в йерархията – в трактата на Псевдо Кодинос и в другите ранглисти от по-късния период той е около десети при изброяването[10]. Положението на интересуващия ни сановник в Търново не е така добре отразено в изворите, но смятам, че имаме право да теглим изводи от сравнение с ромейския първообраз на институцията. В този смисъл не можем да ѝ откажем и титуларен характер.

8. Протосеваст

Титлата на протосеваста в средновековна България е упомената в запазените извори само във връзка с две лица – в една грамота на крал Милутин по повод дарението на протосеваст Прибо и в Синодика[11]. Данните са от такова естество, че само върху тях не би могла да бъде градена представата ни за титлата. По същество те свидетелствуват единственото за съществуването ѝ в Царството. Именно затова ще се обърнем отново към ромейския първообраз.

Достойнството на протосеваста е едно от най-високите в йерархичната система на Империята по времето на Комниите, а в известна степен и при Палеолозите[12]. Наименованието ѝ е образувано на базата на „σέβα-

---

[8] V e r p e a u x. Pseudo Kodinos, p. 174–175; G u i l l a n d. Primieier, p. 444–445.

[9] V e r p e a u x. Pseudo Kodinos, p. 137_{6}, 300_{8}, 307_{8-9}, 320_{27}, 334_{37-38}, 344, 347_{11-12}.

[10] V e r p e a u x. Pseudo Kodinos, p. 1378, 300_{8-7}, 305_{5-6}, 307_{7}, 309_{4-5}, 334_{32}, 344_{14}.

[11] Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 391, 392; П е т р о в, Протосеваст Прибо, с. 522–523. Б . Ф е р ј а н ч и ћ. Севаст и протосвеаст Прибо, Зборник филозофског факултета у Београду, XV-1, Споменица Ивана Божића, Београд 1985, с. 91.96; П о п р у ж е н к о. Синодикъ, № 132, с. 90.

[12] Л а с к а р и с ъ. Ватопедската грамота, с. 37; O i k o n o m i d è s. Organisation administrative (1025–1118), p. 127.

στος", което от епитет, използуван за василевса, се превръща в самостоятелна титла. Впоследствие посредством представки („πανυπερσέβαστος" или „πρωτοσέβαστος") се образуват нови достойнства, стоящи значително по-високо в йерархията[13]. Възникването на титлата на протосевата в Империята се свързва отново с реформите и династичната политика на Алексий I Комнин, когато именно се създават множество титли на основата на „σέβαστος". Създаден бил особен клас „севасти". Първи носител на титлата е братът на василевса – Адриан Комнин[14]. Тя била давана и на чужденци, какъвто е случаят с доджа на Венеция[15]. Въпреки общата девалвация на титлите, протосеваста запазва своето високо място в йерархията. Негови носители са представители на един от най-именитите фамилии в Империята: Палеолог, Комнин, Тарханиот, Раул, Метохит[16].

Значително повече сведения можем да почерпим от трактата на Псевдо Кодинос. В неговата листа протосевастът заема четиринадесето място и стои непосредствено след великия логотет и преди пинкерна[17]. В другите съхранени до днес листи от XIV столетие интересуващата ни титла запазва, общо взето, само място в йерархията, като могат да се наблюдават само известни колебания между тринадесета и четиринадесета степен[18].

Псевдо Кодинос ни дава и ценни сведения относно одеждите на протосеваста, макар и да не прави пряко описание, а да препраща към тези на великия кондоставъл и на великия примикюр. Те се състоят от златнозелен скиадион с копринена сърма. Каввадионът му е също копринен, както и скараниконът, в който се преплитат няколко цвята. На този скараникон има изображения на василевса – отред изправен, а отзад – седнал на трона. Жезъл протосевастът не притежава[19]. Дали българските носители на титлата са имали такива одежди не е известно. Ако погледнем нещата като цяло, трудно може да се твърди в Търново да е бил напълно точно копиран сложния и скъп дворцов ритуал на Константинопол, част от който безспорно са одеждите.

Протосевасти има и в Сърбия, макар и данните за тях да не са много. За носител на титлата се споменава във времето след завземането на Прилеп от Стефан Душан[20]. Разбира се, най-известен сред сръбските протосевасти е Хрельо, който владее в Източна Македония. Безспорно той е

[13] V e r p e a u x. Pseudo Kodinos, p. 134-137.

[14] B r é h i e r. Les institutions, p. 139; O i k o n o m i d è s. Organisation administrative (1025-1118), p. 127.

[15] B r é h i e r. Les institution, p. 139.

[16] R a y b a u d. Gouvernement, p. 180-181.

[17] V e r p e a u x. Pseudo Kodinios, p. 137.

[18] V e r p e a u x. Pseudo Kodinios, p. 300, 305, 307, 309, 320, 334, 344, 347.

[19] V e r p e a u x. Pseudo Kodinos, p. 154-155.

[20] Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 666; Н о в а к о в и ћ. Византијски чинови и титуле, с. 256.

в рамките на сръбската държава, грамотите му са потвърдени от сръбския крал[21], от когото сетне получава и кесарска титла. Произходът на протосевастското му достойнство не е така ясен. Затруднение предизвиква изказаното още от Ст. Новакович становище, дето то било дадено от ромейския василевс[22]. То би трябвало да бъде оценявано само във връзка с тезата на същия автор, че протосевастите са били нетипични за сръбската държава и вероятно всички носители на титлата са я получавали от Константинопол[23]. Целите, поставени пред настоящо дирене, изключват подробно обсъждане и решаване на сръбските проблеми. Тук ще се задоволя само да отбележа, че дори и да е била нетипична, титлата е съществувала и в Сърбия.

Основният въпрос, който трябва да разрешим, е дали протосевастът е само почетна дворцова титла или се свързва с определени служебни функции. Псевдо Кодинос е категоричен – протосевастът няма никаква служба[24]. Дали е било така и в България? В родната историография съществува схващане, дето протосевастите са изпълнявали определени функции на държавна власт в провинцията. П. Петров твърди, че протосевастът е бил управител на крупна област, съставена от обединяването на няколко административни единици, начело на всяка от които стои севаст[25]. Това виждане е тясно свързано с тезата на споменатия автор за послужебния характер на българските севасти[26]. Оттам се вади заключение и за безспорно сходното достойнство на протосеваста. Иначе това твърдение няма абсолютно никаква опора в изворите, които поради оскъдността си не оставят място за никакви обобщения.

Накрая трябва да се спрем и на един малко страничен въпрос. В ромейската политическа система се срещат наименованията „севаст", „протосеваст" и т. н. за обозначаване на хора, ръководители на етнически общности на територията на Империята, които обикновено са командували и военни единици, съставени от тях[27]. Такъв е случаят с „τὸν ἐπικράτουντα Μοσινόπολιν κῦρ Νικολάον τὸν Μίτον καὶ πρωτοσέβαστον τῶν Βυλγάρων"[28]. Въпросният Мито не е носител на титлата „протосеваст" в истинския смисъл на думата, а е именно водач на група българи. За такъв аспект на термина „протосеваст" в

---

[21] Новакович Ђ. Законски споменици, с. 399-401, 404.

[22] Новикавић Ђ. Византијски чинови и титуле, с. 255.

[23] Новакович Ђ. Византијски чинови и титуле, с. 257.

[24] Vergeaux. Pseudo Kodinos, p. 175; Raybaud. Gouvernement, p. 184.

[25] Петров. О титулах „севаст" и „протосеваст", с. 63.

[26] Петров. О титулах „севаст" и „протосеваст", с. 52-64.

[27] Ahrweiler. Sébaste, chef des groupes ethniques, p. 34-38.

[28] Actes d'Esphigménou, app. E, v. 16-17; Dujčev. Slavica dans les Acta Athoa, I, p. 293' Asdracha. Les Rhodopes dans la deusième moitié du XIII s., p. zes; Božilov. Les Bulgares dans la préséance, p. 119; idem. Les Bulgdres dans l'Empire byzantin, p. 163.

средновековна България няма никакви данни, поради което той не е обект на нашите интереси.

Протосеваст Прибо

Протосеваст Прибо[29] ни е известен от една грамота на крал Стефан Урош II Милутин[30], както и от един акт на Охридската архиепископия[31].

С грамотата си Милутин потвърждава около 1300 г. дарението на своя баща – крал Стефан Урош I – който, предоставя на Хиландарския монастир църквата св. Петка. Тази църква „**кѣлѣ сѣзданѣ нѣкто протосѣкастѣ загорскѣин при..о кѣ дѣнн асѣна цара**“[32]. Няколко реда по-долу той е наречен „**бѣогазн загоранннна**“. Всичко това не оставя съмнение, че протосеваст Прибо е бил български болярин от Македония. Най-вероятно в този случай да е визиран цар Йоан II Асен.

Други данни за интересуващия на български велможа черпим от едно писмо на архиепископ Димитър Хоматиан до скопския епископ по повод молбата на свещеника Драгомир[33]. Въпросният свещеник е бил обвинен, че е взел участие в едно убийство, станало при сбиване между жителите на скопското село τῆς Ἐαχόβου (род. п.) и хората на севаст Πρίμλος. Въпреки твърденията на отец Драгомир, че е невинен и представената записка (grafl) от севаста в този смисъл, нему е било забранено да служи и бил отлъчен от църквата, поради което се и обърнал към архиепископа. Пръв Р. Груич отбелязва вероятната идентичност на протосеваст Прибо от грамотата на Милутин със севаст PrhmpoV от писмото на Димитър Хоматиан[34]. Известна неяснота при ползуването на гръцкия документ се създава от факта, че на едно място велможата е наречен севастократор, ала това би могло да се дължи и на грешка при преписването[35]. За съжаление, писмото на архиепископ Димитър Хоматиан не е датирано и е трудно да се определи дали въпросните събития са станали във, преди или

---

[29] Груји ћ. Протосеваст Прибо, с. 269-271; Петров. Протосеваст Прибо, с. 521-532; Ферјанчић. Севаст и протосеваст Прибо, с. 91-96.

[30] Новаковић. Законски споменици, с. 391-392; Петров. Протосеваст Прибо, с. 522-523.

[31] Никовъ. Материали, No 4, с. 15.

[32] Новаковић. Законски споменици, с. 391; Петров. Протосеваст Прибо, с. 522.

[33] Никовъ. Машериали, No 4, с. 15.

[34] Груји ћ. Протосеваст Прибо, 269. П. Ников (вж. Материали, с. 7) говори за него като за севаст Примб.

[35] Ферјанчић (Севаст и протосеваст Прибо, с. 94-95) дава друго обяснение. Според него въпросният севастократор е някой от въздигнатите от Теодор Комнин след царската му коронация в Солун през 1225 г. Този именно севастократор бил поставил Прибо за севаст. Тезата е много комплицирана и усложнена и ми е трудно да я приема.

след 1230 г., когато областта е била включена в пределите на България. По този въпрос се застъпват различни становища. Р. Груич смята, че тези събития стават под властта на Теодор Комнин[36]. С известни нюанси на тези позиции стои и Б. Ферянчич[37]. Напротив, П. Петров датира писмото след 1230 г., – т. е. под властта на българския цар[38]. Окончателно решение проблемът едва ли ще получи. Все пак смятам, дето тук е визиран един по-ранен период, вероятно под властта на Епир или Солун, тъй като Прибо няма все още титлата протосеваст, а е назован само като севаст. Разбира се, няма съмнение, че впоследствие, след 1230 г. Прибо е бил в пределите на българската държава и именно като такъв той е посочен в грамотата на крал Милутин.

Данни за това къде е живяло интересуващото ни лице и къде са били именията му би могла да ни даде локализацията на двете упоменати села. Преди всичко и в двата извора изрично е посочена епархията на скопския епископ и земите около Скопие: „оу скопьском странѣ“ и „Σκοπιωτικοῦ χωρίου“[39]. Самото село Тморане се локализира до днешното село Моране от десния бряг на Вардар, а село „Ἐαχόβου е днешното Елово, Джиловска община, Скопско[40].

Отсъствуват преки данни за произхода на титлата на Прибо, но и в литературата няма сериозни противоречия по въпроса. Разбира се, мнението на Петров е категорично, че тя иде от българския цар – за това свидетелствува цялата му теза. Специално за протосевастското достойнство сходна е и позицията на Б. Ферянчич[41]. Смятам, че можем да се присъединим към тях.

Накрая може с няколко думи да бъде обобщено, че протосеваст Прибо е виден български болярин от Македония, живял през първата половина на XIII столетие. Той е бил достатъчно заможен, за да създаде църквата св. Петка. Имал е множество служители, които да бранят интересите му срещу селяните. Живял е в Скопско, където са били и земите му. Вероятно става дума за родово имение, което ще рече, че животът му е свързан с този край и преди и след 1230 г. Явно е имал високо положение и в държавата на Теодор Комнин, и в българското царство.

---

[36] Г р у ј и ћ. Протосеваст Прибо, с. 269-270.

[37] Ф е р ј а н ч и ћ. Севаст и протосеваст Прибо, с. 94 сл.

[38] П е т р о в. Протосеваст Прибо, с. 526-527.

[39] Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 391; Н и к о в ъ. Материали, с. 15.

[40] Г р у ј и ћ. Протосеваст Прибо, с. 269-271.

[41] Както вече отбелязах Ф е р ј а н ч и ћ (Севаст и протосеваст Прибо, с. 94-96) смята, че цар Йоан II Асен дава на Прибо титлата „протосеваст“, докато относно севастокото достойнство е на друго мнение, но за това по-долу.

Единственото известие за този български болярин е споменаването му в Синодика: „ѳеѡсїоу ѝже ѥ҃ѣ протосе҃ѵа велнкааго ц҃рѧ їѡанна алеѯа҃ндра, ѥ҃ѵчнаа“[42]. Други данни не са запазени. Разполагаме с неговото монашеско име. По всичко личи, че това е бил един от най-видните български боляри по време на царуването на Йоан Александър. Към края на живота си той се е отрекъл от света.

9. Епикерний

Епикерният е типичен дворцов служител, чиито функции имат чисто церемониален характер. Обслужването на царската трапеза е вино поставя интересуващия ни сановник на твърде високо положение не толкова поради конкретните функции, колкото поради близостта с владетеля. Самата принадлежност към двора навежда на мисълта за титуларен характер на институцията. В Константинопол пинкернъг има своето място в йерархията[43], което е потвърждение на гореказаното становище, тъй като българската институция явно произлиза от ромейската, даже и като наименование. Косвено потвърждение на това е и засвидетелствуваното високо положение на двамата известни носители на титлата – Петър и Срацимир.

10. Столник

Столникът е дворцов сановник, чиито функции са свързани с обслужването на царя и имат освен практическо и много важно церемониално значение. Що се отнася до Империята, титуларната стойност на достойнството, което там се зове ὁ ἐπὶ τῆς τραπέζης, не подлежи на съмнение – константинополският функционер има своето място в йерархията[44]. Относно Търново преки данни отсъствуват, но паралела се налага дори и само поради ясно изразената тенденция да се налагат традициите на босфорската столица. Единственото, което можем да твърдим с относителна сигурност е, че става дума за лице, стоящо твърде близо до владетеля, което се потвърждава и от надписа на пръстен: „Слав, столник царев“.

---

[42] П о п р у ж е н к о, Синодикъ, § 132, с. 90.

[43] V e r p e a u x. Pseudo Kodinos, p. 137.

[44] O i k o n o m i d è s. Les listes de présénce, p. 135_{1-2}; V e r p e a u x. Pseudo Kodinos, p. 138_2.

11. Велик комис на царските обори

Както показва самото наименование, става дума за висш придворен служител, който е имал грижата за конете на владетеля. Преки податки дали сантъ е имал в България характера на титла до нас не са достигнали, ала обстоятелствата правят такова едно заключение не само допустимо, но и твърде вероятно. От една страна, „коместабуларият" Сергий е явно много високопоставено лице. От друга, в този смисъл свидетелствуват и сравненията с положението във Влашко и Молдова. Преките паралели с Константинопол обаче са малко по-комплицирани. Такава институция в трактата на Псевдо Кодинос не е спомената и, за да я открием, трябва да се върнем по-назад в ранглистите от IX-X век[45]. Дори и това, по моему, е достатъчно, за да предположим че тя е имала своето място в официалната йерархия на Търново, което и определя нейния титуларен характер.

12. Севаст

Самият термин „σέβαστος" е гръцки и означава „почитан", „свещен", „възвишен", „величествен" и т. н. До голяма степен той е гръцко съответствие на латинския „augustus", което след Октавиан става титла на императора. До XI век „σέβαστος" се употребява именно като епитет за всилевса[46]. Ана Комнина съобщава, че титлата на севаста, като нещо отделно от епитета за владетеля е създадена от Алексий I Комнин[47], ала това едва ли може да се приеме, тъй като има и по-ранни сведения за нея, още повече, че самият й баща е бил удостоен като севаст преди да стане василевс. Ако вярваме на сведенията на Михаил Псел и на Йоан Зонара, титлата се появява за първи път при Константин IX Мономах (1042–1054), който я дава последователно на своите две метреси. По-сетне нейни носители са Константин Керулариос, Исаак Комнин и брат му Алексий получават титлата от Никифор III Вотаниат[48]. В този смисъл може да се твърди, че създаването на това ново достойнство е най-същественото нововъведение в йерархичната система на Империята преди реформите на Алексий I Комнин. Първоначално титлата

---

[45] O i k o n o m i d è s. Les listes de préséance, p. 53_{20}, 249_{30}, 271_{16}.

[46] L. B r é h i e r. L'origine des titres impériaux à Byzance, Byz. Zeitschrift, XV, S. 150; H о в а к о в и ћ. Византијски чинови и титуле, с. 209-210, 254; M у т а ф ч и е в, Боженшкият надпис, с. 493-494; Д у й ч е в ъ . СБК, II, с. 316-347.

[47] A n n a e C o m n e n a c Alexias, I, p. 148; B r é h i e r. Les institutions, p. 139.

[48] S t i e r n o n. Sébaste et gambros, p. 228-227; O i k o n o m i d è s. Organsation administrative (1025-1118), p. 126-127.

стои твърде високо, но много бързо губи значението си и през XIV век вече е към края на листата[49].

Севасти има и в средновековна Сърбия[50]. Титлата е много често споменавана и в грамотите на сръбските владетели след средата на XIII век. Част от тези случаи визират именно имунитетните формули на грамотите, където севастите стоят редом с чиновници от провинциалната администрация[51]. Същевременно не може да се отрече, дето на други места, достойнството на севаста е представено по-скоро като титла[52] или е направена изрична разлика между държавата (**краλство ми**) и държания чиновник, от една страна, и някои местни господари (**нимиль господьствоующимь по краλевьствоу ми**)[53]. Получава се една доста заплетена картина. По същество може да се каже, че проблемът е сходен с този в България, тъй като и данните са сходни. Поради това тук не ще се впускам в отделно разискване на сръбския материал и ще си позволя да отпратя за решението към края на настоящия параграф. Бих искал само изрично да отбележа категоричното становище на Новакович, че сръбските севасти не се различават съществено от ромейския първообраз на титлата и че те не могат да бъдат причислявани към административния апарат[54].

Терминът „севаст" се среща многократно и в българските извори от периода XIII-XIV век. Преди всичко трябва да се подчертае присъствието му в грамотите: Ватопедската на цар Йоан II Асен[55], Виргинската на цар Константин Асен[56], Мрачката на цар Йоан Александър[57] и Рилската на цар Йоан Шишман[58]. Това положение създава вече една сравнително добра основа за работа, а има и няколко надписа – Станимашкия, Боженишкия, от църквата св. Никола в Мелник и др.

Трябва отсега да се отбележи, дето различните извори имат съвсем нееднаква стойност. Естествено най-високо стоят грамотите, които са официални документи, издавани по определен ред. Измежду другите текстове по-голямо внимание заслужават надписите от Станимака и от Боженишки Урвич, съдържащи значително по-пълна информация. Много от другите податки свидетелствуват единствено за съществуването на титлата в България и притежаването ѝ от съответното лице.

[49] Vegreaux. Pseudo Kodinos, p. 13930.
[50] Новакович. Византијски чинови и титуле, с. 354-358.
[51] Новакович. Законски споменици, с. 177, 310, 388, 401, 407, 415, 423, 424, 455, 471, 473, 609, 614, 620, 662, 673, 680, 720.
[52] Новакович. Законски споменици, с. 394.
[53] Новакович. Законски споменици, с. 415, 613.
[54] Новакович. Византијски чинови и титуле, с. 257.
[55] Ласкарисъ. Ватопедската грамота, с. 5_9.
[56] Ильинскій. Грамоты с. 15_{14}, 18_{98-99}.
[57] Ильинскій. Грамоты, с. $25_{28,38}$.
[58] Ильинскій. Грамоты, 27_{53}; Дуйчев. Рилската грамота, с. 52_{53}.

Пред нас стои преди всичко въпросът са характера на достойнството на севастите в български условия. Дали се следва ромейският първообраз или са настъпили съществени промени, които да доведат до това, че ромейската титла да се превърне в България в някаква държавна служба – т. е. притежаването ѝ да се свързва с упражняване на определени държавни функции. Такъв проблем пред чуждата историография не стои, а у нас той е създаден с една статия, отпечатана пред повече от три десетилетия[59]. Все пак ние не можем да го пренебрегнем. Подхождайки към него обаче, бих искал предварително да заявя, че смятам, че такова същностно отклонение от ромейския първообраз на титлата трябва да се докаже убедително, то не може само да бъде предположено. В това отношение най-важни са текстовете от грамотите.

Във Ватопедската грамота е написано следното: „**а практωри цр̃ ми посълаемыѥ по вса крѣмена къспрнемати данн и съкрѣшити вѣчьскы работы цр̃ ми· еже сѫть· севасти· дукы· катепанн· десеткаре...**"[60]. Тук „практори е общото поятие за държавния служител, т. е. тези, които изпращат по всички времена, за да събират данък и да извършват всячески дела. След това са изброени конкретно, като на първо място стоят севастите. Справедливо е да се отбележи, че всички изброени след тях са държавни функционери. Разгледан сам по себе си, този текст навежда на мисълта, че севастите са едни измежду тях.

Във Виргинската грамота севастите са упоменати на два пъти: „**нн да имѣха с нимн нн сека̃ нн прахтор нн кнѧзь**"[61] и „**а ѿ работникь цр̃к ми посълаемоі̃ по вса крѣмена··· нн севасть, нн дука...**"[62]. В този случай вече „работники царства ми" е употребено като общо понятие за обозначаване на чиновниците. Севастите отново стоят на първо място сред изброените.

На два пъти става дума за севасти и, в Мрачката грамота на цар Йоан Александър: „**а ѿ всѣхъ колѣр и работникъ цр̃ка ми· цалѣнѫ же и, келикы̃ посълаемыхъ по всѣ крѣмена по всеи̃ хорѣ къспрнемати данн и съдържати късѣкыѧ работы цр̃ка ми еже сѫ настожщнн севасты̃ хорѣ тоа дукн· катепанн писцн**"[63] и „**да не имѣхсать ѕ глобамы̃ севастн нн прахторн**"[64]. Тук вече нещата стоят по-различно. Обобщеното понятие не е само „работники царства ми", но и „всички боляри". Това придава една нова специфика, защото терминът „боляри" не служи за обозначаване

[59] Петров. О титулах „севаст" и „протосеваст", с. 52-64.
[60] Ласкарисъ. Ватопедската грамота, с. 5_{7-9}.
[61] Ильинскій. Грамоты, с. 15_{14}.
[62] Ильинскій. Грамоты, с. 18_{98-99}.
[63] Ильинскій. Грамоты, с. 25_{28}.
[64] Ильинскій. Грамоты, с. 25_{38}.

на държавни служители, а като общо понятие за аристократичното съсловие. В този смисъл той не е и някаква титла, ала по-скоро клони нататък. Така погледнато севастите, които отново стоят начело на списъка на изброените, могат да бъдат причислени не към служителите на царя, а към болярите. Забраната към тях да не закачат с глоби монастирските люде не може да отмени тази възможност, тъй като те биха могли да осъществяват притеснението и като местни господари, а не само като чиновници.

Последната от грамотите е Римската на цар Йоан Шишман. Текстът е, следният; „да нѣлѣ не сѣлѣ҃ ѕакáвлѣтн· и҆́же с҆̀ ѕ҃ сéкастн н прáхтворон··· нн и҆́нѣ нникто҆̀ ѡ҃ късѣ҃ колѣрь н рáботнникь цр҃тка кли...“[65]. Тук отново става дума за „всички боляри и работници царства ми“, така че севастите отново, както и в предишния документ, биха могли да бъдат отнесени към болярите (т. е. към представителите на аристокрацията), а не към служителите.

След този преглед можем да кажем, че горепосочените текстове поставят българската медиевистика пред един сериозен проблем. Дали в Българските условия ромейската титла „севаст“ е запазила само произхождащото си от гръцки наименование, но е загубила първоначалния си смисъл и се е превърнала в служба, натоварена с определени функции? Запазените документи като че ли дават основание за такива съмнения. Този проблем не е бил пренебрегван в българската историография. Още К. Иречек му обръща внимание и отбелязва, че севастът е бил лице, разполагащо със значителна съдебна власт[66]. С. С. Бобчев, въпреки проявеното колебание е склонен да се присъедини към него[67]. Така и Г. А. Ильинский[68]. Г. Баласчев също е склонен да разглежда севастите като функционери[69]. В последната си книга Ив. Дуйчев се колебае и не взема окончателно становище по този въпрос, като само го маркира[70].

П. Мутафчиев отделя значително повече място на интересуващия ни проблем, поради което и неговата позиция е по-пълно обоснована. В една студия, посветена на Боженишкия надпис, той категорично заема становището, че в средновековна България, както и в Империята севастът е носител на „чиста“ дворцова титла, несвързана с никакви служебни задължения[71]. С него се солидаризира и М. Ласкарис[72], а по-късно и В. Гюзелев[73].

[65] Ильинскій. Грамоты, с. 27_{53}; Дуйчев. Рилската грамота, с. 52_{53}.
[66] Иречек. История, с. 445.
[67] Бобчевъ. История, с. 350; Бобчевъ. Титли и служби, с. 237-238.
[68] Ильинскій. Грамоты, с. 119-120.
[69] Баласчевъ. Златопечатното слово, с. 410-411.
[70] Дуйчев. Рилската грамота, с. 65.
[71] Мутафчиев. Боженишкият надпис, с. 494-495.
[72] Ласкарисъ. Ватопедската грамота, с. 37.
[73] Гюзелев. Надписът от крепостта, с. 43.

Единственото изследване в българската историография, посветено изцяло на севастите, е статията на П. Петров, публикувана в т. XVI на Византийский временник. В нея той застъпва и нашироко обосновава тезата, че севастите са служители в провинциалното управление – управители на области, под чиято власт се намирали останалите чиновници и в ръцете на които е съсредоточена цялата власт в поверената им територия[74].

За сега положението на Империята не се поставя под съмнение – севастите не са длъжности лица и титлата им не се свързва с никаква държавна служба[75]. Съвсем друг проблем представляват споменаванията на севаст като шеф на етническа група на територията на Империята, в която той разполага с определена власт[76]. При тези случаи наистина може да бъде поставен въпросът дали става дума за служба или за кумулиране между титла и служба. Това обаче не влиза в задачите, поставени пред настоящото дирене, тъй като въпросното явление е чуждо на българската действителност и институционна система. В този смисъл бих искал да подчертая, че, ако приемем тезата на Петров, ще трябва да се откажем от каквито и било аналогии между ромейската титла и тази от България.

Така, за да можем да достигнем до някакво окончателно становище, трябва да се спрем и на данните от другите извори, макар и те по принцип да не са равностойни на грамотите. В това отношение от полза могат да ни бъдат преди всичко Станимашкия и Боженишкия надпис. Първият от тях гласи: „† к лѣт(о) ·ѕ҃·ѱ҃·ѳ҃ѳ: енд: д҃: богѡ(кѣ) къздкнжен(н)кін: ц҃р: асѣнь кльгарѡм н грькѡмь н прочнѣмь странамь постакн алексѣ севаста н sнждa сен градь“[77]. Става дума за това, че цар Йоан II Асен поставя севаст Алексий на някакъв пост. Преводът, че царят поставил Алексий за севаст не би бил особено коректен, тъй като е явно, че и двете думи са във винителен падеж. По-интересна информация ни дава Боженишкият надпис: „аѕь севастъ wгнѣнь кнѧь прн царн шншманѣ кефална н много ѕло патнѧь к(ь) то крѣмь тѹрцн кожахъ аѕь са дрьжа(хъ ѕ)а кѣръ шншмана царѣ“[78]. Тук вече текстът е недвусмислен – севаст Сгнян е бил при цар Шишман кефалия. „Севаст“ в този случай е титла-

[74] Петров. О титулах „севаст“ и „протосеваст“, с. 55, 62. Сетне към изказаното от Перов становище се присъединяват и други автори. Вж. Андреев. Службите от провинциалното управление, с. 11, 16, 19, 26-27; Ц. Георгиева. Още за Боженишкия надпис, с. 308-309; Койчева. Някои общи и специфични черти, с. 17.
[75] Rayband. Gouvernement, p. 181.
[76] Ahrweiler. Sébaste, chef des groupes ethniques, p. 34-38; Božilov. Les Bulgare dans la préséance, p. 119-120.
[77] Златарски. Асеновият надпис при Станимака, с. 405.
[78] Мутафчиев. Боженишкият надпис, с. 493.

та на лицето, докато „кефалия“ е службата, която изпълнява. И, за да не бъдем голословни, ще разгледаме аргументите против едно такова становище. П. Петров смята, че става дума за две служби, които въпросният Огнян е изпълнявал. Според този автор крайграничните райони по време на война са придобивали особена значимост и начело на някои от крепостите там са били поставяни севасти (иначе областни управители), за да укрепят отбраната, съсредоточавайки цялата военна и административна власт в ръцете си. Такива били и севаст Алексий, и севаст Огнян[79]. За да се избегне противоречието и данните от Витошката грамота, където като пълноправен областен управител е упоменат кефалията, се прави уговорката, че в изключителни случаи всичката власт могла да бъде съсредоточавана и в негови ръце (в противен случай той е подчинен на севаста). Прави се и уточнението, че Средец не бил център на област, тъй като градът не бил посочен в Дубровнишката грамота (докато същевременно Боженишки Урвич е!)[80]. За съжаление, всички тези аргументи изобщо не почиват на основата на някакви извори. Преди всичко самото граматично тълкуване на надписа не позволява такъв превод – че Огнян бил севаст и кефалия. Текстът е недвусмислен. От друга страна, решително нямаме данни, които да допускат обосноваването на една многостепенна административно-териториална структура на Царството, за каквато говори Петров: кефалия, над него севаст, над него протосеваст или севастократор и т. н. [81]. Няма и данни за т. нар. дублиране на длъжностите на севаста и кефалията в граничните райони по време на война. Ето защо, по мое мнение, гореказаните тези не издържат критика и би трябвало да бъдат проценени.

Известни са и други аргументи, които защитават становището, че Боженишкия надпис свидетелствува за послужебния характер на севастите в България. В статия, посветена специално на този въпрос, Ц. Георгиева твърди, че надписът отразявал един момент на реорганизация в аднимистративно-териториалното деление. Поради нарастващата турска опасност Софийско било отделено в отделна област начело със севаст, каквато този район по-рано не е бил. Аргумент за това е миналата форма на глагола, употребена в надписа[82]. При това четене текстът придобива смисъла, че Огнян бил кефалия при цар Шишман, а сега вече е севаст на областта (т. е. повишен е в длъжност). След това се правят съпоставки с един османски текст, като се изказва идеята, че турската институция „бейлербей“ отговаря на българската „севаст“. Във връзка с това бих искал преди всичко да отбележа, че в последните години от

[79] П е т р о в. О титулах „севаст“ и „протосеваст“, с. 60-61.
[80] П е т р о в. О титулах „севаст“ и „протосеваст“, с. 61-62.
[81] П е т р о в. О титулах „севаст“ и „протосеваст“, с. 63.
[82] Г е о р г и е в а. Още за Боженишкия надпис, с. 312.

самостоятелното съществуване на България през Средновековието, доколкото ни се удава да ги проследим, Средец се оформя като естествен център на югозападните земи. В този смисъл е трудно да се предположи, че градът не е бил център на административна единица. Във Витошката грамота изрично се говори за кефалия на Средец и текстът не оставя съмнение, че става дума за някакъв местен управител. Във връзка с това ми се струва невероятно той де е бил подчинен на по-крупен областен началник, а и не мога да посоча евентуалния друг център на областта. Във всеки случай едва ли Средец е бил административно подчинен на крепостта в Боженишки Урвич, с която се свързва и дейността на севаст Огнян. От друга страна, и самото граматично тълкуване не издържа критика. Ако предположим, че въпросният български велможа е бил кефалия при цар Шишман и е патил тогаз много зло, то възниква питането при кого е вече севаст. Позоваването на длъжността на бейлербея също ми се струва произволно.

Боженишкият надпис несъмнено навежда на мисълта за титуларния характер на севастското достойнство. Това положение обаче изглежда в противоречие с данните на някои от грамотите, където севастите са посочени заедно с различни провинциални чиновници. Това противоречие може да бъде избягнато. Както по-горе бе отбелязано, в Мрачката и в Рилската грамоти изброените лица са назовани не само „работники царства ми“, но и „боляри“. Не ни ли дава това право да отнесем севастите към болярите, а останалите изброени към чиновниците? Така ще се върнем отново към казаното още от проф. П. Мутафчиев, че грамотите наистина свидетелствуват за определена власт на севастите, ала те не упражняват тази власт като чиновници, а като динати – провинциални земевладелци и дребни местни владетели[83]. Така севастите от грамотите биха се разкрили като един клас сред титулуваните лица. Остава обаче въпросът дали имаме право на такъв подход към извора, още повече, че във Ватопедската и във Виргинската грамоти терминът „боляри“ не стои в текста редом с „работники царства ми“. По моему отговорът би трябвало да е положителен. Именно затова тук се опитвам да защитя становището, че севастското достойнство в средновековна България (както и в Сърбия, където положението е идентично) запазва основните си характеристики такива, каквито са те и в Империята.

По-долу ще бъдат представени кратки просопографски бележки за известните ни български севасти, но преди това искам да направя някои уточнения. П. Петров включва в броя на българските севасти и упоменатите от архиепископ Димитър Хоматиан носители на титлата: Леон Мос-

[83] М у т а ф ч и е в. *Боженишкият надпис*, с. 494-495.

хопул, Стефан Гаврас, Йоан Плит и Григорий Камона[84]. Не може да има съмнения, че те не са български боляри и дейността им не се свързва с българската държава. Позоваването на насилие от страна на севастократор Стрез не е аргумент, тъй като по всяка вероятност молбата за развод е подадена скоро след смъртта на последния, но не и шестнадесет години по-късно, когато тези територии са били включени в Царството. Не е български севаст по мое мнение и Йоан от Просеник[85]. През XIV век Македония не е българска държавна територия и нямаме право да причисляваме това лице към българската аристокрация. Дори и да е бил българин по произход, той едва ли би могъл да се нарече български севаст.

Севаст Цузмен

Севаст Цузмен[86] е известен от надписа на едно блюдо, намерено край Зайчар и съхранявано в Белград: „† цѵзъмень севастъ“[87] Като се има предвид, че палеографските особености сочат датировка XII и XIII век[88], то е съвсем приемливо отъждествяването на Цузмен с упоменатия у Никита Хониат Ἐτζυσμένος, който управлявал Просек и всички владяни от цар Калоян там земи, а през 1205 г. успял да проникне в Солун[89]. С повече данни за него не разполагаме. Единствено би трябвало да обърнем внимание на твърде специфичното му име. И в славянската, и в гръцката си форма то звучи странно и изглежда чуждо на славянската ономастика. Това, дето Никита Хониат го нарича влах, не е указание за етническата му, а по-скоро за политическата му принадлежност. Няма съмнение, че той е един от приближените на българския цар. Идеята на К. Иречек, че това име би могло да звучи на славянски като „Шишман“[90], не намира потвърждение – даже тъкмо напротив. Най-вероятно изглежда този велможа да е бил от онези кумани, които са преминали на служба при българските царе и постепенно са се включили в българското болярство. Във всеки случай кръстът поставен пред името му в надписа свидетелствува, че той е бил християнин.

Титлата си севаст Цузмен по всяка вероятност получава от цар Калоян.

Севаст Владимир и неговият брат

Тези двама боляри са ни известни от гръцки надпис от църквата „Св. Никола“ в Мелник: „Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ σεβάστου Βλαδημήρου αὐταδελφοῦ τοῦ φραγγοῦ“[91]. За съжаление, надписът е в твърде лошо състояние и това четене не е безспорно. В предложения друг вариант фразата завършва: „τῶν φράγγων“[92]. Така в единия случай става дума за „севаст Франк“ (като лично или етническо име), а в другия – за „севаст на Франките“. При тълкуването на текста помага и датировката, която се отнася към края на XII – началото на XIII век[93].

Предлагани са няколко различни варианти за идентификация на присъствуващите в надписа лица. Н. Мавродинов вижда в тях български боляри – ктитори на църквата[94]. Й. Иванов и П. Петров смятат, че „севаста на Франките“ е деспот Алексий Слав, а Владимир е негов брат[95]. От своя страна акад. Ив. Дуйчев твърди, че това са западни рицари, установили се при двора на мелнишкия господар заедно с дъщерята на император Анри[96]. За съжаление, е трудно да се каже нещо по-определено, а и е малко вероятно да излязат нови извори. Във всеки случай не бих се съгласил с тезата, че става дума за деспот Алексий Слав и някакъв негов брат.

Севаст Прибо

За тогова бяха вече направени някои просопографски бележки при протосевастите, към които бележки се осмелявам да препратя. Тук бих искал само да отбележа, че включването му в броя на българските севасти е проблематично, тъй като единственият документ, където е упоменат с тази титла, не може със сигурност да се отнесе към българската действителност. Б. Ферянчич даже е съвсем категоричен, че той е

[84] Петров. О титулах „севаст“ и „протосеваст“, с. 59-60.

[85] Й. Иванов. БСМ, с. 38; Петров. О титулах „севаст“ и „протосеваст“, с. 60.

[86] Баласчев. Старобългарското блюдо, с. 3-11; Дуйчев. СБК, II, с. 276, 411-412; Мутафчиев. Владетелите на Просек, с. 225-226; Moravcsik. Byzantinoturcica, II, p. 126-127; Петров. О титулах „севаст“ и „протосеваст“, с. 56-57.

[87] Баласчев. Старобългарско блюдо, с. 4.

[88] Баласчев. Старобългарско блюдо, с. 6 (палеографският анализ е направен от проф. Б. Цонев).

[89] Nic. Choniatae Historia, ed. Bonn, p. 818; Петров, О титулах „севаст“ и „протосеваст“, с. 56-57.

[90] Иречек. История, с. 280; Баласчев. Старобългарско блюдо, с. 7-11.

[91] Мавродинов. Църкви и манастири във Мелникъ и Роженъ, с. 292.

[92] Й. Иванов. БСМ, с. 212,213.

[93] Мавродинов. Църкви и манастири в Малникъ и Роженъ, с. 298.

[94] Мавродинов. Църкви и манастири във Мелникъ и Роженъ, с. 299-300.

[95] Й. Иванов. БСМ, с. 212-213; Петров. О титулах „севаст“ и „протосеваст“, с. 58-59.

[96] Дуйчев. Мелник, с. 387.

получил титлата си от Теодор Комнин след коронясването му за василевс в Солун[97]. Без съмнение обаче, протосевастската титла е получена от българския цар[98]. Това дава основание да го назовем български болярин, както и да предположим, че той е бил известно време носител и на севастското достойнство след присъединяването на страната му към България.

Севаст Алексий

Севаст Алексий ни е познат единствено от Станимашкия надпис, за който вече стана дума[99]. За този български болярин не знаем нищо друго, освен че през 6739 г. от Съзворение Мира (= 1230-1231 г. Р. Хр.) е бил поставен за управител на завоюваната и възстановена от цар Йоан II Асен крепост. Изказаното от В. Н. Златарски предположение, че той е бил един от изтъкнатите военачалници на този владетел, е съвсем оправдано[100].

Имаме всички основания да смятаме, че севаст Алексий е получил титлата си от цар Йоан II Асен.

Севаст Берислав

Севаст Берислав ни е известен само от един надпис върху бронзов кръст, намерен във Велико Търново: „сѣатъ кос(а)дїнъ wтъ ц(а)ѓграда на полюшт сѣваста керїѣлаке“[101]. Находката е датирана в края на XII-XIII век. Можем да предположим, че севаст Берислав е бил столичен болярин и вероятно е бил свързан с царския двор. Намирането на този кръст в Търново само по себе си противоречи на тезата севастите да са били областни управители.

[97] Ферјанчић. Севаст и протосеваст Прибо, с. 94-95.

[98] Новаковић. Законски споменици, с. 391; Ферјанчић. Севаст и протосеваст Прибо, с. 95-96.

[99] Златарски. Асеневият надпис при Станимака, с. 405; Malingoudis. Die kyrillische Inschriften, S. 60.

[100] Златарски. Асеневият надпис при Станимака, с. 406-407; Златарски. История, III, с. 359.

[101] Герасимова – Товова. Кръстът на севаст Берислав, с. 132; Malingoudis. Die kyrillische Inschriften, S. 52.

Севаст Хинат

Севаст Хинат ни е известен единствено от един надпис върху златен пръстен, намерен при село Царевец, Врачанско: „хннат сѣваста“[102].

Севаст Огнян

Севаст Огнян е упоменат в два надписа, намиращи се в крепостта Боженишки Урвич. За единия вече стана дума по-горе, а другият се намира в противоположния край на крепостта и съдържа само името на велможата: „ѳгнѣнъ“.

Единствените сведения за него са тези, които можем да изведем от посочените надписи. Преди всичко трябва да се отбележи, че явно севаст Огнян е тясно свързан с района на Боженишки Урвич. Фактът, че той е кефалия – т. е. управител на някаква административна единица – е изрично посочено в текста. Имаме всички основания да твърдим, че областта му не се намирала далеч от този район.

Огнян е взел дейно участие в борбите с османските завоеватели, за което свидетелстват думите, че е патил много зло по времето, когато турците воювали. Каква е била сетнешната му съдба не е известно, но преобладава схващането, че надписът е писан по време, когато той вече е престанал да изпълнява длъжността си – вероятно след завоеванието. Сигурно е това, че севаст Огнян не е изменил на „вярата на цар Шишмана“. С името на този български болярин се свързва и това на Драгомир, който е изписал Боженишкия надпис.

Вероятно севаст Огнян е получил титлата си от цар Йоан Шишман.

13. Воевода

Титуларният характер на воеводския сан би могъл да бъде доказан само посредством правене на съпоставки с положението в Сърбия и Влашко и Молдова. За тях вече стана дума по-горе, когато бе обсъдена титуларната стойност на сана на великия воевода. Към това едва ли може да се добави нещо повече – и аргументите, и текстовете са на практика същите – поради което ще препратя към вече написаното.

[102] История на град Враца, с. 82.

Глава II

ЦЕНТРАЛНА УПРАВА

Раздел I. ДВОРЦОВИ СЛУЖБИ

Може да се каже, че именно дворцовите служби са най-съществената част от централната управа и те, заедно с владетелската канцелария, която тук е представена отделно, съдържат някои отличителни характеристики на институционната система, формирала се в държавите в Източна и Югоизточна Европа. Ако погледнем нещата от съвременна гледна точка бихме могли да се усъмним дали те изобщо представляват част от администрацията, а това би поставило под съмнение коректността на включването им в изследване като настоящото. Наистина, службите при двора като че ли имат за дейност по-скоро личното обслужване на владетеля, нежели изпълнението на някоя от присъщите на държавата функции. Дали те в този смисъл са държавни или са лични служители на суверена? Поставям този въпрос, макар и отговорът му да е вече даден. Никой автор досега не се е усъмнил, че посочените сановници в Империята, в България, в средновековна Сърбия или някъде другаде са част от централната държавна управа. Не ще се усъмним и ние, но, ако от своя страна се запитаме относно причината за тази категоричност, ще трябва да засегнем един проблем, който се отнася до самата същност на ромейската идеология. Това е израз на едно цялостно виждане за света, което в политическата област намира израз в йерархията, която е непосредствено свързана с организацията на придворния живот.

Йерархията в обществото, като израз на небесния таксис намира материално изражение именно в ритуалите на константинополския двор. Обяснението на това положение се крие във факта, че земните йерархии се осмислят като отражение на небесните, начело на които стои Сам Създателят. Ето защо при земната йерархия съпоставката с василевса или царя е необходима, а тя може да се извърши само в двора, при това в двора на владетел, който има царски ранг или поне се осмисля като такъв, защото по отношение точно на него съответният сановник има своето място в листата. Извън официалния списък това място намира своето пространствено уточняване само в ритуала. Само там той се ситуира по отношение на владетеля при протичането на едно почти мистично действие, едно действие, което може да се извърши само в палата, организирано и приведено от тези служби, които са предмет на настоящия раздел.

Горните думи правят опит да обяснят как личното обслужване на владетеля и двора всъщност се докосва до най-съкровените места на ромейс-

ката политическа доктрина. Още еднаж съзираме неразделната връзка между титуларна система и адиминстрация. В разгледаните по-долу институции тази връзка е най-ясна, тъй като те, бидейки все пак служби, свързани с определени задължения и функции, безспорно имат своето титуларно значение.

Ромейските придворни служби са неразделна и много съществена част от цялостната константинополска дворцова култура, отделно от която те не биха могли да бъдат разбрани. Задача на настоящото изследване е нейното проследяване, доколкото е възможно, в средновековна България. Разбира се, самото ѝ присъствие на север от Хемус не е някаква даденост, а твърдение, което се нуждае от доказване. В този смисъл би трябвало да отговорим предварително на някои въпроси, визиращи необходимите предпоставки за развитие на такава култура в Търново: Доколко българският цар е бил осмислян по сходен начин с константинополските василевси? Доколко българската столица е била осмисляна по сходен начин с Константинопол – Царския град? Предварително бих искал да кажа, че тези проблеми остават встрани от основната задача на настоящото дирене и затова те тук ще бъдат само набелязани, още повече, че те са били вече предмет на особени изследвания.

Самата царска титла[1], която Симеон I си присвоява и която бива призната на неговия син и наследник св. цар Петър – говори, че в България се изгражда владетелска доктрина, в основното следваща своя ромейски архетип. Така през X век се поставя началото на един процес, който намира своя логичен завършек в десетилетията преди османското завоевание, когато българските владетели се титулуват, следвайки най-тържествената формула, установена в Империята[2]. Разбира се, това е характерно не само за България, но и за всички останали православни страни – Сърбия, Русия и даже княжествата Влашко и Молдова. Трябва, все пак, да се отбележи, че България е първа не само по време. Тук ромейският модел се следва най-точно и почти без никакви отклонения, ако не броим неизбежната профанизация. Това е добре изяснено от Г. Острогорски в студията му относно смисъла на титлата „самодържец-автократор" в различните православни страни[3].

По сходен начин стои и въпросът с българската столица през Средновековието. Немного след покръстването в Преслав се изгражда една такава столична култура, която по самата си същност се стреми да наподоби и даже да повтори Константинопол[4]. В Търново тази идея получава понататъшно развитие. Повлиява и почти двувековното ромейско владичество. Още от самото начало на своето движение Асеневци поискват от Фридрих Барбароса „короната на гръцкото царство"[5]. Неуспели, те се опитват да „провторят" Православната империя у дома си. Самочувствието на българските владетели от Асеневата династия се засилва още повече след победата при Клокотница и посетнешното възстановяване на патриаршията. Царският град в полите на Хемус се гради като реплика на Константинопол. Може би най-ясно това се проявява по времето на цар Константин Асен, когато ромейският василевс сключва уния с папата и България става център на православието и опора даже на опозицията в Империята[6]. Така и българската столица започва да се слави като Третия Рим или по-точно Новия Константинопол. Ясен израз тези идеи намират в епитетите, използувани за прославяне на Царския Град[7]. Въобще идеологически се създават предпоставките, необходими за възникване на една дворцова култура, която да наподобява в основните си характеристики тази от палата на василевсите.

И така, беше казано, че в Империята дворецът до голяма степен доминира над цялата централна управа[8]. В него се вземат всички важни решения относно вътрешната и външната политика на държавата. Неслучайно изрично се изтъква особеното място, което заемат хората от личното обкръжение на владетеля в управлението[9]. Нещо повече, в XIV век влиянието на чисто дворцовите сановници се увеличава и те се придвижват напред в йерархията[10]. Въпреки това не бихме могли да пренебрегваме и другите центрове на властта в Империята. По традиция самостоятелна тежест има

[1] G. O s t r o g o r s k y. Die Kronnung Symeons von Bulgarien durch Patriarchen Nikolaos Mystikos, Bulletin de l'Institut archéologique buegare (= ИБАИ), t. IX, 1935, p. 276; Г. Б а к а л о в. Средновековният български владетел (титулатура и инсигнии), София 1985 г, с. 108 сл.; И в. Б о ж и л о в. Цар Симеон Велики (893-927). Златния век на средновековна България, София 1983, с. 104-105.

[2] И л ь и н с к і й. Грамоты болгарскихъ царей, Москва 1915, с. 23_{74}, 26_{51}, 28_{112}, 29_{23}; Б а к а л о в, Средновековният български владетел, с. 170-175.

[3] О с т р о г о р с к и. Автократор и самодржац, Глас СКА, 164, други разред 84/3, 1935, с. 93-187.

[4] Б о ж и л о в. Цар Симеон Велики, с. 41-86; I v. B o ž i l o v. Preslav et Constantinople: dépendance et indépendance culturelles. – The 17th International Byzantine Congress. New Rochelle, New York 1986, p. 429-446; V. G j u z e l e v. Haupstädte, Residenzen und Hofkultur im mittelalterlichen Bulgarien 7. – 14. Jh. (Vom Nomadencampus bis zum Zarenhof), Etudes balkaniques, 2, 1991, S. 88-89.

[5] A n s b e r t. Historia expeditione Friderici inperatoris. ed. A. Chroust, Monumenta Germaniae historica (= MGH) SS, Nova series, V, Berlin 1928, p. 58; Historia peregrinorum. ed. A. Chroust, MGH SS, Nova series, V, Berlin 1928, p. 149.

[6] Вж. З л а т а р с к и. История, т. III, с. 529-537.

[7] „богоспасяем и богохраним град", „велик град", „богоносен и велик град", „богоставен град", „славен" или „преславен град", „столен", „настолен" или „простолен град" и т. н.; Вж. А т. П о п о в. Епитети и определения към името на средновековната столица Търновград, Годишник на музеите в северна България, кн. II, Варна 1976, с. 281 сл.; V. G j u z e l e v. Haupstädte, Residenzen und Hofkultur im mittelalterlichen Bulgarien, 7. – 14. Jh. (Vom Nomadencampus bis zum Zarenhof), S. 96-101.

[8] B r é h i e r. Les institutions, p. 91; G u i l l a n d. Originalité et importance, p. 409-410 (= G u i l l a n d. Recherches, v. I, p. 4).

[9] V e r p e a u x. Les „οἰκεῖος", p. 92, 98; R a y b a u d. Le Gouvermenent, p. 200-201.

[10] B r é h i e r. Les instituitons, p. 152-153.

войската, провинциалните динати и някои пренебрегвани, но все още съществуващи институции, наследени от Рим. Непрекъснато се засилват позициите на Църквата. Тези неща трябва да се имат предвид, когато се опитваме да правим съпоставки с положението в България или в Сърбия.

Без съмнение ромейската дворцова култура прониква в съседните славянски страни. Някои предпоставки за това бяха разгледани по-горе. Това е част от неднократно изтъкваното цялостно влияние на Империята. Налице са и съответните институции, които ще бъдат проследени по-долу. Имаме данни, че около някои славянски владетели са образува истински кръг от придворни, който в много отношения напомня Константинопол[11]. Безспорно е, че именно дворът в България и Сърбия е мястото, което се оформя като най-важен център на властта. Нещо повече, необходимо е да се изтъкне, че в тези страни монархизацията на властта е значително по-ясно изразена отколкото в Империята. Тук липсват някои традиции от Античността, създаващи други центрове на властта.

За съжаление, не разполагаме с текстове, които съдържат по-подробна информация за двора на българските царе от времето на Второто царство. Представата си за него ще трябва да формираме на базата на откъслечни споменавания. В това отношение си заслужава да обърнем внимание на множеството посочвания в преводните литургични произведения на патриарх Евтимий: „о благовѣрнѣмь и христолюбивѣмь царѣ нашемь, иларек, о късен полатѣ и кѡех его, господоу помолимь сѧ“[12], или сходния, но по-ясно текст: „помлвнн, господи, всякое началство и власть и иже во полатѣ братїю нашю и все воинство“[13]. Без съмнение тук се имат предвид именно придворните – сановниците от личното обслужване на владетеля и неговите приближени. Интересно сведение за царския двор се съдържа и във фалшивия свободен зографски хрисовул: „ѿ самого чртога цр҃ева“[14]. Макар и да визира пряко времето на Леон VI Мъдри, това сведение не може да бъде пренебрегвано като присъствие в съзнанието на писача, още повече, че е употребена една чисто българска дума – „чертог“. Смятам, че именно податки за двора се съдържат в множеството разкази за пренасяне на мощи, особено когато те биват посрещани от знатните в столицата. В тези случаи обикновено се употребява терминът „боляри“[15], като вероятно, поне отчасти, се визира двора. Всъщност веднага трябва да кажем, че бедните извори не ни позволяват да направим

[11] Вж. О с т р о г о р с к и. Серска област после Душанове смрти, с. 92

[12] K a l u ž n i a c k i. Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius, Wien 1901, s. 289-290, 295, 309, 358, 370, 392.

[13] K a l u ž n i a c k i. Werke, S. 326, 383-384.

[14] Й. И в а н о в ъ. БСМ, с. 541.

[15] Й. И в а н о в ъ. БСМ, 1 изд. (1908), с. 113, 2 изд. (1931), с. 420, 424; Българската литература и книжнина през XIII век, София 1987, с. 55, 57.

разлика между двор и столична знат, каквато разлика вероятно е съществувала. Все пак по този начин получаваме известна представа за двор и дворцова култура.

Едно от най-интересните сведения по интересуващия ни въпрос получаваме от историята на Георги Акрополит, повторено сетне и от Теодор Скутариот: „Провъзгласен за василевс, Теодор постъпил по царски – назначил деспоти, велики севастократори и доместици, протовестиарии и целия останал царски чин. Но понеже бил невежа в царските обичаи, той внесъл в основата нещо българско, по-скоро варварско. Той не познавал нито чина, нито устройството, нито древните обичаи, които съществували в дворовете“[16]. По същество това е единственото сведение, което съдържа някаква, макар и косвена, информация за обичаите и устройството на българския царски двор. Говорейки за палата на Теодор Дука Ангел Комнин, авторът всъщност посочва някои характеристики на търновския царски двор или поне отразява виждането на ромеите за него. Кое в случая е най-характерното? На първо място трябва да се посочи, че дворът е изграден по образец на константинополската традиция или поне е направен опит в това отношение. В този смисъл особено важно е указанието, че това става след и във връзка с въздигането на владетеля (Теодор Комнин) в цар. По царски направената му постъпка е именно даването на най-висшите дворцови достойнства според константинополската традиция – деспоти, севастократори, доместици – за които е известно, че могат да бъдат давани само от владетел с царска титла. Когато авторите говорят за незнание и неспазване точно на традициите, те имат предвид именно тези традиции, които солунският владетел се опитва да спазва – константинополските. Няма съмнение, че в Епир се създава център, който се опитва да възстанови Империята и да отвоюва столицата на Босфора. В този смисъл едва ли бихме могли да се усъмним, че дворът около новокоронования василевс се стреми във всичко да се представя за легитимен продължител на старите ромейски традиции. Но, видите ли, в него имало нещо „българско“, поскоро „варварско“! Можем ли да приемем, дето в този случай „българско“ е противопоставено на „ромейско“ и в какъв смисъл? Отговорът не бива да бъде еднозначен. Да, „българско“ е противопоставено на „ромейско“, тъй като то е и „варварско“, ала то не е противопоставено като нещо коренно различно, а в смисъл на профанизация и изопачаване от непознаване. В този смисъл не би трябвало да смятаме, че става дума за смесване на константинополски и български традидии при организирането на двора в Солун. Напротив, това е сведение за следване именно

[16] A c r o p o l i t a Opera, I, p. 33-34 (ГИБИ, VIII /=ИБИ, XV/, с. 158); S c u t a r i o t a Historia, Biblioteca graeca medii aevi, vol. VII, Paris 1894, p. 468-469 (ГИБИ, VIII /=ИБИ, XV/1, с. 267)

на константинополските традиции, но не както трябва, тъй като те явно не са достатъчно добре познати на неуките българи или на „невежата" Теодор. Смятам това сведение за изключително ценно, тъй като указва недвусмислено, макар и косвено, за опита на Търново да следва традициите на двора на василевсите.

След казаното по-горе смятам, че имаме пълното основание да твърдим, че във възобновената българска държава около царя се формира един двор, който в много отношения, се стреми да напомня този от палатите край Босфора. Така разглежданите по-долу институции могат да си дойдат на мястото и ще могат да бъдат разглеждани в тази придворна среда, за която са създадени. Тук обаче би трябвало да се подчертае, че ние не твърдим българският двор във всичко да е наподобявал константинополския. Напротив, разлики е имало и те са очевидни, а и в гореком ентирания извор бяха изтъкнати. България едва ли е могла да поддържа такъв голям персонал и да следва толкова скъп и сложен ритуал, какъвто е имало в двора на василевсите. Една профанизиция при възприемането на ромейските образци е неминуема и тя не е нужно да бъде доказвана. По-долу бих искал да се спра на една възможна и съществена отлика – това е въпросът за евнусите. Той се налага дори и само от факта, че повечето от разглежданите в настоящия раздел достойнства възникват в Империята именно като придворни служби, заемани в по-ранния период изключително от евнуси.

Присъствието на евнуси в двора и тяхното влияние в него се отнася към култура, която по своите основни характеристики е свързана с Ориента. В Рим те се появяват още през Античността и значението им нараства паралелно с нарастването на източните влияния. През по-ранния период те са били твърде многобройни и понякога особено влиятелни, въпреки че законите още от I век забраняват евнухата. В Империята в това отношение винаги са прилагани двойни стандарти. При Константин Велики и особено при Юстиниан скопяването е било забранявано и жестоко преследвано – прилаган е бил талионът, конфискация на имуществото и capitis deminutio maxima (= лишаване от status libertatis, т. е. загубване на свободата), при това кумулативно[17]. Същевременно в двора са се нуждаели от евуси поради особеностите на някои от службите и на практика така са толерирали внасянето от чужбина и изобщо продължаването на тази от днешна гледна точка доста отблъскваща традиция. В това отношение известни са грузинските князе на Абазгия и Лазия, които са практикували евнухата с цел набавяне на средства. Отношението и на самото общество към евнусите не е еднозначно. Общо взето те са мразени заради тяхната арогантност, но е имало и респект от значителното

[17] R. Guilland. Les eunuques dans l'Empire byzantin, Etudes byzantines, I, 1943, p. 199.

им влияние. Понякога евнусите са имали толкова големи привилегии, че се появяват евнуси-доброволци и всред най-знатните родове. Църковният канон също осъжда евнухата и в някои случаи той може да бъде пречка за достигане на определени степени в йерархията на клира[18]. И тук обаче тези забрани са често пренебрегвани или заобикаляни. Имаме данни за евнуси, които достигат до най-висшите църковни санове – патриарси, митрополити и т. н. – чак до XI век[19]. Макар и да изглежда странно, евнусите са намирали място и във военното командуване. Особено през по-ранния период, когато василевсите са се опасявали от бунтове в армията, това е било широкоразпространена практика. Постепенно тя бива изоставяна, особено при Комнините, ала все пак има данни в този смисъл даже за времето на Михаил VIII Палеолог[20].

Привилегированото положение на евнусите води до твърде широкото им присъствие в администрацията. В централния държавен апарат има особени служби, които са запазени изключително за тях: паракимомен, протовестиарий, столник, папиас и др. На практика за евнуси е била достъпна всяка една служба в централната администрация и даже в управлението на провинциите, а в двореца те са били вездесъщи. По по-различен начин стоят нещата с титлите. Някои от тях са и си остават недостъпни за евнуси. Това, по моему, може да се обясни с тяхната, на тези титли, съпричастност към царското достойнство, което по дефиниция е недостижимо за евнух. Достъпните за евнуси титли са: патрикий, препозит, протоспатарии, примикюр, остиарий, спатарокубикуларий, кубикуларий и нипсистиарий, а освен това и вестис, протовестис, вестарх и проедър. Както виждаме, най-висшите титли са недостъпни за евнуси. Тези тук произлизат от обслужването на владетеля и всъщност това, което прави най-силно впечатление е, че евнусите са ситуирани в най-близкото обкръжение на василевсите, но никога не се допуска каквато и да било съпричастност с тях.

За голямото влияние и многобройността на евнусите в константинополския двор има множество причини и могат да бъдат дадени неедно обяснения. Тук не ще се спирам на някои чисто практически въпроси относно по-голямото доверие при обслужването на жените (това едва ли е сериозно) или във връзка с кастрираните амбиции по отношение на трона. За нас е по-интересен един идеологичен момент, който би могъл да даде възможности за търсене на съпоставки с България. Евнусите са необходими в двора именно във връзка с интересуващата ни дворцова култура, която в крайна сметка се нуждае от тях. Както вече

[18] Правила на св. св. апостоли 21-24 – в: Правилата на Св. Православна Църква. т. I. с. 68-72.

[19] Guilland. Les eunuques, p. 202-205.

[20] Guilland. Les eunuques, p. 205-214.

бе отбелязано, силно йерархизираният и ритуализиран придворен живот има железни принципи, отклоняване от които не се допуска. Ритуалът не е самоцел – той е необходим за материализирането на цяла една политическа доктрина, сочеща в Империята отражение на Царството Божие. В този смисъл евнусите намират своето истинско място в него. Безполови същества, като ангедите, те обкръжават царя – живата икона Божия на Земята.[21]. Като серафими те пристъпят към него, закрили лица с белите си ръкави. Те придържат за раменете – сякаш с крила – посетителите при аудиенция. При коронация евух подава инсигниите[22]. Евнуси превръщат василевса от цар-воин в цар-християнин след завръщането му от поход. Колкото и кощунствено да изглежда от днешна гледна точка, именно евнусите са се разглеждали като представители на небесните сили при двора. Тяхното присъствие в палата е най-сигурния знак за изграждането на силна владетелска идеология от източен тип, при която царят е почти обожествяван. Неслучайно те се запазват в дворовете на Изтока чак до нашето столетие.

И така, след като стигнахме до извода, че в средновековна България биват възприети основните черти на ромейската владетелска идеология и придворна култура, възниква въпросът дали имаме право да твърдим за присъствието на евнуси в двора в Преслав или в Търново. Предварително бих искал да кажа, че каквито и да било преки сведения за това отсъстват и ако отговорът бъде положителен, то той може да се основава само на предположение. При обсъждането на този проблем трябва да се има предвид още нещо. Преди всичко това е фактът, че и константинополският двор не остава непроменен. След XI век и особено след съприкосновението с латинците по време на кръстоносните походи влиянието на Запада в Империята се засилва. Някои елементи на дворцовата култура и особено присъствието на евнусите престават да бъдат твърде актуални още при Комнините. В този смисъл е трудно да предположим, че в България, която няма такива дворцови традиции, евнусите биха могли да имат особено силно присъствие.

Ние все пак би трябвало да обсъдим преди всичко това, което ни дават запазените извори. Както вече имах възможност да отбележа, отсъствуват каквито и да било данни за евнуси в двора на българските владетели. Нещо повече, бих искал да направя едно терминологично уточнение, което може да ни помогне в осмислянето на поставения проблем. Самата гръцка дума „εὐνούχος“ отразява едно твърде специфично отношение, което има връзка именно е това изтъкване на ангелската природа, за което стана дума по-горе. Терминът е сложносъставен и разделен на „ευ-“ и „-νουχος“ (от νούς) би могъл да даде смисъла „благонамерен“, „с

[21] G u i l l a n d. Les eunuques, p. 200-201.

[22] A r r a n z. Couronnement reyal, p. 94 sq.

чист разум“ и т. н. Напротив, славянските думи за обозначаване на евнусите показват едно съвършено различно отношение. Типичен е примерът с термина „**каженикъ**“=„евнух“[23]. В този случай не само не става дума за някакво „благоумие“, но даже думата има силно изразено пейоративно значение, идещо от глагола „**нзъказати**“ – т. е. изразява се не предимство, ала увреждане и извращаване. Сходно е положението и с другия термин – „**скопьць**“[24] При него пейоративното значение не е толкова ясно подчертано, ала отново става дума за „отрязване“, нежели за нещо подобряващо.

Смятам, че посочените по-горе аргументи би трябвало да са достатъчно убедителни, за да можем да твърдим, че присъствието на евнуси в българския двор не е било нещо типично. Напротив, липсата на каквито и да било сведения, както и данните за подчертано лошо отношение към тях прави малко вероятна актуалността на този елемент от ромейската придворна култура в Търново. Може би това е една от онези „български, сиреч варварски“ традиции, за които говори Акрополит. Това, разбира се, би трябвало да бъде и известен коректив при правенето на сравнения между константинополските и българските институции.

Накрая, за да обобщим достигнатите резултати, би трябвало да се каже, дето все пак в българската столица се изгражда един двор, който по своя тип и постройка се стреми да наподобява константинополския. Той представлява неделима част от културното влияние на Империята, осъществявано посредством силното духовно въздействие на Православната църква, на преводната книжнина, на начина на живот. Дворцовата култура идва в България и с ромейските принцеси, пристигащи в столицата със своя свита още от времето на цар Петър насетне. Решаващо обаче навряно си остава съзнателното насаждане на ромейските традиции от страна на българските владетели след цар Симеон I. Те се стремят да повторят константинополския двор, за да могат да „повторят“ и Православната империя. В идеологичен смисъл това явление е идентично с непрекъснатите походи към Босфора. Така или иначе разглеждането на този създал се първоначално в Преслав, а след това и в Търново двор дава една добра основа за изучаване на отделните институции при него, които би трябвало да ситуираме в собствената им среда.

[23] S l o v n i k jezyka staroslovênskeho, t. 15, Praha 1967, p. 2.

[24] S l o v n i k jezyka staroslovênskeho, t. 37, Praha 1985, p. 90; С т в т р ь я н о в ъ . Супрасльская рукопись, с. $60_{19,30}$, 371_2,; Супрасълски или Ретков сборники (Й. Заимов, М. Капалдо), с. $60_{19, 30}$, 371_2.

1. Пазител на палата (куропалат)

Санът ни е известен единствено от заглавието на молитвата за поставяне на кесар и куропалат, включена в текста на Синодика[25]. Това сведение, непотвърдено никъде другаде, поставя множество питания, на които би следвало да отговорим. Разбира се, даже самото то и неговата историческа стойност биха могли да бъдат поставени под съмнение, но ми се струва, че такъв подход едва ли ще може да спомогне за обогатяването на изворовата база на нашата средновековна история. Във всеки случай, за да се каже нещо по-конкретно, ще трябва да се обсъди възможността за съпоставки с положението в съседните страни.

Службата на куропалата има, без съмнение, ромейски произход. Корените ѝ би трябвало да търсим в късната Античност, в институционната система на Римската империя от времето на Домината. Думата „κουροπαλάτης" произлиза от латински и се състои от съставките, идещи от „cura", „curare" и „palatium". Това ще рече, че по чисто езиков път можем да заключим, че става дума за някаква грижа за двореца. Що се отнася до по-ранния период – там проблемът е в търсенето на разграничение или идентичност със засвидетелствуваната още в Notitia Dignitatum институция cura palatii. Безспорно е, че термините са с еднакъв произход, което не означава, че те произлизат една от друга. Напротив, изследванията показват тъкмо обратното[26]. Действително, разликите са твърде съществени: cura palatii е служител, който се грижи за поддържането на сградите, за строежа на нови и за тяхното разкрасяване. Той има ранг само на spectabilis, докато куропалатът е един от най-висшите функционери в Империята, шеф на дворцовата гвардия и често втори човек след владетеля и негов роднина[27]. По времето на Юстиниан I двете институции съществуват едновременно, ала нямат нищо общо помежду си[28]. Самият факт, че това достойнство е било притежание на Юстин II, а подир него и на други бъдещи владетели[29], свидетелствува не само за неговото много високо място в йерархията, но и за известна връзка със заемането на престола.

Особен интерес предизвиква самото развитие на институцията. Без да вземаме предвид службата на curae palatiorum, трябва да се отбележи, че първоначално куропалатът е висш дворцов функционер, който е имал определени задължения в централната администрация. От изворите може да се достигне до заключението, че той е бил комендант на дворцовата гвардия и нещо като майордом[30]. Службата се е заемала само от едно-единствено лице, роднина на владетеля. С течение на времето куропалатът постепенно губи реално изпълняваните от него функции и се превръща в носител на почетна титла[34]. В трактата на Филотей той вече е поставен между достойнствата, давани посредством инсигнии (ἀξίαι διὰ βραβείων)[32]. Псевдо Кодинос също е категоричен, че коуропалатът е имал някога някаква служба в двореца (сега забравена), ала вече няма никакви функции[33]. От всичко това става ясно, че тенденцията към превръщане в титла, оформила се окончателно към VIII век, е трайна и се запазва до края на съществуването на Империята.

Твърде съществено развитие претърпява санът на куропалата и по отношение на своето място в йерархичната листа на Константинопол. В ранния период носителят му е изключително високопоставен по ранг, роднина с владетеля, който има отношение към наследяването на престола. Упадъкът на достойнството започва още към IX век, когато то бива давано и на някои чужди, главно иверийски принцове[34]. У Филотей куропалатът е на челните места в йерархията[35], този сан все още се дава и на братя на василевса (и през X-XI век), но кръгът от лицата постепенно се разширява, което неминуемо води до обезценяване. Силен удар по титлата нанася появата на севастите и особено реформите на Алексий I Комнин, когато се създава даже титла протокуропалат[36]. У Псевдо Кодинос куропалатът е вече седемнадесети[37], а през XV столетие този сан изглежда не е даван или поне липсват данни за конкретни лица, които да са го притежавали[38].

В Константинопол куропалатите са притежавали съответните за ранга си инсигнии. За по-ранния период черпим сведения от трактата на Филотей, където са посочени червен хитон, обшит със злато, хламида и пояс, давани лично от василевса[39]. Освен това сановниците са имали право да се движат в зелена карета[40]. Най-богати сведения относно епохата на Палеолозите се съдържат в трактата на Псевдо Кодинос, който отразява положението към средата на XIV столетие. Говорейки за инсигниите на

[25] М. Попруженко, Синодикъ царя Бориса, Одесса 1898, с. 80; Iv. Bilarsky. Le rite du couronnement, p. 106 (вж. и бел. 215).

[26] J. Bury. The Inperial Administrative System, pp. 33-34; M. F. Martroye. L'origine du curopalate, p. 79 suiv.

[27] Martroye. L'origine du curopalate, p. 80-81; Guilland. Curapalate, p. 187-189, относно отредените лица, заемали службата до XI век вж. там, p. 197-205.

[28] Guilland. Curopalate, p. 82.

[29] Guilland. Curopalate, p. 197, 198, 199-200, 202.

[30] Guilland. Curopalate, p. 187.

[31] Guilland. Curopalate, p. 188-190.

[32] Oikonomidès. Les listes de préséance, p. 97.

[33] J. Verpeaux. Pseudo Kodinos, p. 175_{20-22}.

[34] Guilland. Curopalate, p. 190.

[35] Oikonomidès. Les listes de préséance, p. 137.

[36] Guilland. Curopalate, p. 190-191.

[37] Verpeaux. Pseudo Kodinos, p. 137_{11}.

[38] Guilland. Curopalate, p. 193.

[39] Oikonomidès. Les listes de prèsèance, p. 977-9.

[40] Cedr. II, 730: τὰ πρασινὰ τοῦ κουροπαλάτου.

куропалата, авторът препраща към тези на пинкерна. Така, след съответните съпоставки, се достига до следната картина: златно-червен сърмен скиадион и копринен каввадион, като тези на великия дукс; скараниконът му е копринен с кайсиев цвят, бродиран със злато; на този скараникон има образи на василевса от цветно стъкло – отпред прав, а отзад седнал; жезъл (диканикион) не притежава[41].

Използуваният за куропалатите епитет е „μεγαλεπιφανέστατος“[42], който замества след IV век запазения за царското семейство термин „ἐπιφανέστατος“, западнал в края на IX век[43]. Йоан Малала назовава Юстин II „ἐνδοξότατος κουροπαλάτης“[44]. Бившият куропалат се назовава „ἀποκουροπαλάτης“ а жената на сановника – „κουροπαλατίσσα“[45]. Канцеларията му е „κουροπαλατίκιον“[46].

Титлата на куропалата е една от тези, чието съществуване в средновековна България е твърде проблематично. Тя е спомената на едно-единствено място в изворите – в заглавието на молитвата за поставяне на най-висшите сановници, която е намерила място в Синодика: „**мл҃тка на постакленїе кѣсара· се же и на постакленїе хранителѣ полатѣ· иже гл҃ета кѵ҃рополатнсь**“[47]. По мое мнение това чинопоследование има стойността на исторически извор. Неговото присъствие в ритуалната практика по време на Второто царство ни предоставя извънредно ценни сведения за титуларната система. Тук можем да поставим не само достойнството на курполата, но и кесарското и деспотското[48]. В този случай обаче положението се усложнява от това, че наименованието на интересуващия ни сан е посочено в гръцката си форма, с окончанието за именителен падеж. Този факт би могъл да се изтълкува като директно заемане на заглавието на молитвата, без то да бъде съобразено с българската действителност, което от своя страна да постави под съмнение единственото сведение за куропалати в България. Въпреки това ще се осмеля да твърдя, че подходът при изготвянето на текста не е бил дотам буквален. Трите титли от ромейската молитва – кесар, новелисим и куропалат – са във формата си за genetivus obiecti. Така стоят нещата

[41] Verpeaux. Pseudo kodinos, p. 156 (v. et p. 153-155).

[42] Новела на Алексий I Комнин от 1092 г. – Zachariä von Lingental. Ius graeco-romanum, III, 382-383.

[43] Guilland. Curopalate, p. 196-196.

[44] Malalas (ed. Bonn), II, 491.

[45] Guilland. Curopalate, p. 196.

[46] Constantini Porphyrogeniti De administrando imperio, 373 (Bonn.); 218, 88 (ed. Jenkins-Moravcsik).

[47] Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, Ръкописен отдел No 289(55), л. 41v; М. Попруженко, Синодикъ царя Бориса, Одесса 1898, с. 80; Biliarsky. Le rite du couronnement, p. 105 (note 215).

[48] Вж. Biliarsky. Le rite du couronnement, p. 133-135.

и в славянския преводен вариант, а за да може да се постави „**кѵ҃рополатнсь**“ в номинатив, в родителен падеж е дадена славянската форма на титлата – „**хранителѣ палатѣ**“. Това може да се дължи на нарочно желание да се напише номинативната форма на гръцката титла, за да бъде по-ясно съответствието в текста. В този смисъл българската титла, може би, изобщо не се е наричала „куропалат“ или „**кѵ҃рополат/нсь**“, а е носела славянското наименование „**хранителѣ полатѣ**“, като другата форма присъствува само за пояснение. Въпрос поставя и самото изписване на думата, при което гръцкият дифтонг -ου– не съответствува в славянския превод на -оѵ-, както бихме могли да очакваме, а на -ѵ-. Следователно и четенето би трябвало да звучи като „киропалат“.

За нашето дирене интерес би представлявала и съпоставката с другите балкански страни. Още навремето Стоян Новакович предлага виждането, че придворните управители, които в средновековна Сърбия са регистрирани с различни наименования, както и влашките и молдовски дворници са идентични с ромейския куропалат[49]. Дали можем да смятаме тази теза за актуална и днес? В една босненска грамота от 1454 г. се говори за „...**нашега двореског кнеза раднчь копнекника**...“[50]. Тя завършва традицията на споменаване на интересуващото ни достойнство, започнала още в края на XIV столетие. Без съмнение става дума за висш сановник, един от приближените на владетеля, който по всяка вероятност се е грижел за дворцовия живот и управа. В самата сръбска държава вниманието привлича и терминът „**двородрьжница**“[51]. Това наименование се среща неколкократно в изворите, което дава възможност да проследим някои негови аспекти. Така в една грамота на деспот Йоан Углеша, от 29 май 1369 г. се казва: „.../**дво/родрьжница, ни проинар, ни дворанинь, ни коя власть коя се··· царства ми**...“[52]. Тук интересуващият ни сановник е представен в защитната формула на грамотата така, както обикновено биват представяни служителите от местната администрация. Същото впечатление оставя и една грамота на княгиня Милица със синовете ѝ Стефан и Вук от 1395 г.: „...**да нидь нѣсть вольнь, заповѣдѣти ни кефалїа, ни двородрьжница, ни чельникь, ни нидь кто отъ владоушихъ къ земли господства ни**...“[53]. Бих рекъл, че това изреждане заедно с воеводата,

[49] Новаковић. Византијски чинови и титуле, с. 264-265.

[50] Новаковић. Византијски чинови и титуле, с. 252.

[51] Новаковић. Законски споменици, с. 520, 751; Новаковић. Византијски чинови и титуле, с. 265-266.

[52] Новаковић. Законски споменици, с. 751.

[53] Новаковић. Законски споменици, с. 520.

кефалията и другите не оставя никакво съмнение, че става дума за лице от провинциалните служби или поне такова, което действува извън столицата. В този случай преките грижи и ръководство на двора би трябвало да бъдат изключени. Разбира се, остава възможността за управление на някакви владетелски домени из страната, ала това тепърва трябва да бъде доказано – нещо, което не е цел на настоящото дирене. Във всеки случай връзката с ромейския куропалат ми се струва твърде далечна и хипотетична. Бихме могли да я съзрем донякъде само в наименованието.

Данните за дворниците във Влашко и Молдова са значително по-богати. Употребяваното наименование за тях в Мунтения е „ДВОРНИКЪ", а през XVII век понякога и „ВЕЛИКІЙ ДВОРНІЙ СѢДІА", а в латинските документи: „iudex et palatinus curie nostre", „palatinus", „dvornic ... sive iudice", „provisor curie", „iudex curie", „iudex generalis"[54]. В Молдова се среща като „ДВОРНИКЪ", „ДВѠРНИКЪ" и рядко „ВОРНИКЪ", а в латиноезичните грамоти „marscalcus", „magnus provisor", „supremus provisor", „provisor curie", „supremus iudex curie"[55]. Институцията се появява и в двете княжества още в края на XIV столетие – във Влашко за първи път я срещаме на 4 септември 1389 г., а в Молдова в полски текст от 1387 г. и във вътрешен текст 18 ноември 1398 г.

Самите компетенции на службата на румънските дворници са добре известни и не поставят никакви проблеми[56]. Без съмнение самото наименование на службата произлиза от славянската дума „двор" и се свързва с нуждата да се администрира животът в палата, неговите приходи и домените на господаря воевода. На първо място в задълженията на дворника обаче стоят правораздавателните му компетенции. Този сановник се оформя като главен съдия в държавния център, който има юрисдикция и върху граждански (даже за големи наследствени дела при аристокрацията), и върху финансови, и върху наказателни дела. През XIV и началото на XV век тя е била ограничена от множество привилегии, с които са се ползували различните светски господари и манастири, но през втората половина на същото столетие дворникът вече може да поема дела от цялата територия на съответното княжество. Правораздавателните компетенции на дворника намират много ясен израз в наименованието на службата му в латиноезичните документи. В Молдова

[54] S t o i c e s c u. Sfatul domnesc, p. 186.

[55] G r i g o r a ş. Instituţii feudale dîn Moldova, p. 255; S t o i c e s c u. Sfatul domnesc, p. 193.

[56] G. D u z i n c h e v i c i. Vornicia moldovanească pînă la 1504, Cercetari istorice, an V-VII (1929-1931), p. 216-252; T h. B a l a n. Vornicia în Moldova, Codrul Cosminului, an. VII (1931-1932), p. 6-204; S t o i c e s c u. Sfatul domnesc, p. 185-204; G r i g o r a ş. Instituţii feudale din Moldova, p. 255-263; Instituţii feudale dîn tările române, p. 511-512.

този сановник има и военни функции, особено в началния период. Службата се дублира и в двете княжества, но трябва да се отбележи, дето това е тенденция, произлязла от Молдова. Там великите дворници на Горната и на Долната земя резидират в своите си райони и в много отношения действуват като истински губернатори, ала това е най-рано от началото на XVI век.

Казаното по-горе не дава основание да правим преки паралели между ромейската институция и тази във Влашко и Молдова или в Сърбия. Това е отразено и в съвременната румънска историография, където сходства се търсят по-скоро в Средна Европа. В този смисъл румънските дворници, макар и със славянско наименование на службата, изглежда са били по-близки с маджарския палатин, нежели с константинополския куропалат.

Какво можем с относителна сигурност да твърдим за българската институция? Домашните сведения (или по-точно сведение) не дават възможност за никакви обобщения, ала бихме могли да посочим някои неща. Преди всичко би трябвало да се спрем на самото наименование. Проблемът е в това, че то ни е известно единствено от текста на Синодика, от заглавието на молитвата, където наименованията са две. Предварително искам да кажа, дето за мен по-приемливо изглежда „ХРАНИТЕЛЬ ПОЛАТЪ". То е включено интегрално в заглавието на чинопоследованието, докато другото (КѸРОПОЛАТ/НСЬ) стои само като пояснение и то в своята чисто гръцка номинативна форма, както вече стана дума. Същевременно трябва да се отчетат две неща. Първото е, че този сановник е бил включен в превода на ромейската молитва, която визира кесаря, новелисима и куропалата, а второто – че самият български преводач и писачът на текста са сметнали за нужно изрично да изяснят положението на българския сановник с ромейския куропалат. Този факт, без съмнение, говори, че съпоставянето между двете институции е било актуално.

И така, търсенето на първообраза на българския „пазител на палата" в константинополския куропалат се налага от самия извор. Трябва освен това да се подчертае, че и самото наименование „ХРАНИТЕЛЬ ПОЛАТЪ" представлява калка от латинския термин през гръцката транслитерация „κουροπαλάτης". При правенето на паралели обаче бих искал да напомня нещо, казано по-горе, а именно, че ромейският куропалат още съвсем рано загубва реалните си функции и се превръща в „чиста" титла. У Филотей той е включен между достойнствата, давани посредством инсигнии. В такъв случай се поставя въпросът дали и българският сан има чисто титуларна стойност. Ако приемем тезата за директно заимстване на Константинопол, то би трябвало да заключим, че и „пазителя на палатата" е бил носител на титла, несвързана с никакви задължения на двора. Не би трябвало обаче да се забравя, че това би бил един-

ственият случай на една т. нар. „чиста“ титла от ромейската йерархична система, която присъствува в България не с оригиналното си гръцко (трансилитерирано на български) наименование, а с калка – т. е. буквален превод на термина. Във всички други случаи – деспот, севастократор, протосеваст, севаст и т. н. – оригиналното звучение на наименованието се запазва. Напротив, калкират се обикновено тези термини, които бележат различни служби. Тази тенденция би могла да бъде обяснена по много начини, но тук аз ще се опитам да предложа една възможност, която ми изглежда много вероятна. Наименованието на службата бива превеждано, за да бъде то по-ясно за населението, за да могат хората да възприемат по-лесно държавните чиновници, с които контактуват и да им бъде тяхната служба известна. Обратното, това изобщо не е необходимо при титлите, които са лишени от функции и властнически компетенции. За отбелязване на съответното качество на лицето – т. е. именно титлата – не е необходимо разбиране на словесното съдържание на термина. Неразбираемата гръцка дума придава даже поголяма дистанцираност, което е характерно за отношение към титуловани лица. В такъв случай защо е преведено, при това в крайна сметка от латински, наименованието на куропалата? Това би могло да бъде обяснено с факта, че става дума за някаква дворцова институция, чийто носител действително е за някаква дворцова институция, чийто носител действително е имал определени служебни задължения. Тъкмо те биха могли да наложат наименованието на длъжността да бъде славянско, за да може да отразява и да прави разбираемо нейното съдържание.

В този случай остава питането доколко институцията е заимствувана от Империята и доколко е чисто българска. Наистина България възприема ромейските институции с известно закъснение и не винаги такива, каквито са те в този момент в Константинопол. Така през XIII век в Търново се обръщат към комниновите образци. В нашия случай обаче разминаването е от няколко столетия. Трудно може д а се допусне, че през Второто царство, при това по единствено сведение от XIV век, би могла да бъде усвоена ромейска институция, дворцова служба, която в самата Империя е загубила това си качество преди поне пет столетия. Същевременно прякото препращане към ромейската титла в самия текст не може са бъде пренебрегвано. Именно по тази причина съм склонен да приема следния вариант. Както изглежда, в Търново е съществувал сановник, който е имал грижата за двореца като цяло и за неговата охрана в частност – т. е. нещо като майордом. Неговото славянско наименование е било „хранитель палатѣ“. При търсене на идеологическа основа в Константинопол за изтъкване на някакви традиции, древност на достойнството и т. н. той е бил съпоставян с ромейския куропалат. Всъщност по този начин, посредством калкиране, е възникнало и посоченото по-горе наименование. До тук, по моему, би трябвало да се спре със съпоставките. Българският служител по същество не е ромейският куропалат. По своите основни характеристики българската служба не би трябвало да се сравнява с ромейската. „Чиста“ титла тя не е, а както вече се каза, не е приемливо да претендираме заимствуване с разлика от около половин хилядолетие. В стремежа си да наподобяват живота в константинополския двор в Търново са заели наименованието, без да се интересуват от съдържанието на институцията.

Как стои въпросът при съпоставката с другите балкански страни? Сама по себе си сръбската институция е достатъчно неясна, за да си позволяваме да я сравняваме с още по-неясната българска. Въпросът пък с влашките и молдовски дворници стои по по-различен начин. Да си позволим сравнение с така добре представена в изворите и проучена институция би било не по-малко неприемливо, тъй като прекаленото детайлизиране на изводите не може да не доведе до грешки. Още повече, че двете румънски княжества в този случай са били повлияни повече от Маджарско, нежели от България. На практика ние не знаем даже дали българският сановник изобщо е имал някакви правораздавателни компетенции – нещо основно за влашкия или молдовски дворник. Разбира се, някакво влияние откъм юг не може да бъде изключено – още повече като се има предвид славянското наименование на достойнството – но докъде е стигало то е трудно да се определи. И така, единственият по-сигурен извор на сведения си остава самият текст. Относно характера на институцията можем да съдим най-вече по наименованието ѝ: „хранитель палатѣ“. Без съмнение това указва на някакви грижи за двореца, неговата охрана и, вероятно, цялостното му ръководство. Вече имах възможност да изтъкна, че става дума за действително изпълнявани задължения. С това обаче не бих искал да отхвърля титуларния характер на институцията. Напротив, тя безспорно е присъствувала в йерархията, което се потвърждава и от самия факт на молитвата, която предвижда особено чинопоследование за въздигането на сановника.

Бих искал специално да подчертая, че става дума за едно от най-висшите достойнства в Царството. До този извод се достига не само от характера на задълженията като надзорник на двореца или от съпоставката с положението на ромейския куропалат, но и от историята на самата молитва. В Империята тя визира трите най-висши достойнства през по-ранния период: кесар, новелисим и куропалат. Същото е и положението в България и Сърбия, където вече най-висшите достойнства са това на деспота и кесара. Присъствието на „пазителя на палата, който се нарича и куропалат (ис)“ отново потвърждава принадлежността му към върховете на йерархията.

За съжаление, нещо по-конкретно не можем да твърдим. Не се знае нищо нито относно инсигниите, нито за формулите за назоваване, нито за канцеларията и подчинените на интересуващия ни сановник. В някои от

тези случаи паралели с Империята са допустими, но винаги има опасност от изгубване на мярката, което ме кара да се въздържа от тях. Не са ни известни и отделни лица, носители на сана.

2. Протовестиарий

Единственото сведение за протовестиарий в средновековна България дължим на „Историята" на Йоан Кантакузин и по-точно на разказа за бунта при сваляне на цар Йоан Стефан"[57]. Самата дума е от гръцки произход и представлява явна заемка от ромейската система, което твърде много улеснява и изследването на българската институция.

Протовестиарият в Империята е наследник на comes sacrae vestis от V век. Той е шеф на частния вестиарий на василевса. Съществено е да се направи разлика с публичния вестиарий, който има съвсем друг характер и се началствува от един χαρτουλάριος τοῦ βεστιαρίου. Тази служба дължи своята значимост до голяма степен на сложния дворцов церемониал, изискващ множество костюми. Трябва да се отбележи, че във вестиария са се съхранявали не само дрехите на владетеля, но и различни скъпоценности, което придава на тази служба и характер на съкровищница[58]. Първоначално длъжността на протовестиария е запазена изключително за евнуси, но с течение на времето спецификата ѝ значително се променя. Постепенно тя придобива титуларен характер. И през XIV век, според трактата на Псевдо Кодинос, протовестиарият запазва някои функции в двореца, но трябва изрично да се отбележи, че те са изключително парадни[59]. В по-късния период титлата все по-често започва да се раздава на роднини на василевса и на лица, натоварени с военно командуване, а това, само по себе си, изключва дейното участие в дворцовите церемонии. По същото време протовестиарият е сред най-висшите сановници на Империята – заема едно от първите места в листата[60]. Като такъв той е имал право на съответното облекло и инсигнии. Трактатът на Псевдо Кодинос ни дава тяхното описание, а разполагаме и с данни за одеждите на протовестиариите в Сърбия[61]. Освен това се знае, че този сановник е имал право на епитета „μεγαλοδοξότατος"[62]. В изворите се срещат и имената на някои жени на протовестиарии, които са назовавани „πρωτοβεστιαρίσσα" или „πρωτοβεστιαρία", ала това не е някаква особена титла, а само пренасяне на достойнството на мъжа при назоваване на неговата съпруга[63].

Особено внимание би трябвало да отредим на сръбските протовестиарии, тъй като институционната система на тази страна стои най-близо до българската. За първи път този сановник е споменат в Сърбия в едно писмо на Владислав Милутинович от 1323 г., където става дума за protobistial Jurech[64]. Протовестиариите присъствуват нееднократно в документите на сръбските и на босненските владетели, както и в тези на някои господари по днешните албански земи[65]. Съхранените данни не поставят никакви особени проблеми при изучаването на институцията, която изглежда не се е отклонявала значително от ромейския си първообраз. Интересно е да се отбележи това, че в средновековна Сърбия интересуващият ни придворен сановник, покрай титуларната си характеристика запазва и много от първоначалните функции по съхраняване на владетелската съкровищница[65].

Тук бих искал да се спра малко повече на данните относно одеждите на сръбските протовестиарии. Тях ние дължим на портрета на неизвестен протовестиарий (Константин?) от втората половина на XIV век в Добрун[67]. Той е относително добре запазен, ала само до коленете. Велможата е облечен в остро изрязана около врата дреха, която се закопчава отпред с низ от бисери. Ръкавите са тесни и имат наръкавници също с ред бисери (може би отново закопчалки) на китките. Има и пояс, съставен от различни метални плочки и голяма катарама. Интерес представлява съпоставката с ромейските протовестиарии. Трактатът на Псевдо Кодинос съобщава, че протовестиарият има зелен жезъл, украсен със злато, зелени чорапи, както и зелен тампарион с ширити[68]. При това положение е трудно да се прави каквото и да било сравнение с данни за цвета, който явно има знаков характер. Отликите са очевидни, но не бихме могли да претендираме, че на портрета протовестиарият е изобразен с дворцовата си униформа – това е очаквано, но не задължително. Във всеки случай едно такова отклонение не би могло да обосновава съществени различия в самия характер на интересуващия ни сан. От друга страна, посочените

[57] Ioannis Cantacuzeni imperatoris Historiarum, t. I, l. II. 26, p. 458_{19}.

[58] Bury, The Imperial Administrative System, p. 125; Bréhier. Les institutions, p. 130; Guilland. Protovestiaire, p. 202; Oikonomidès. Les listes de préséance, p. 305.

[59] Verpeaux. Pseudo Kodinos, p. 167, 198-216; Bréhier. Les institutions, p. 151; Guilland. Protovestisire, p. 202-204.

[60] Verpeaux. Pseudo Kodinos. p. 134-137; Guilland. Protovestiaire, p. 204.

[61] Verpeaux. Pseudo Kodinos, p. 153; Verpesux. Hiérarchie et préséance, p. 422; Guilland. Protovestiaire, p. 204; Ј. Ковачевић. Средновековна ношња балканских словена, (Посебна издања САНУр кн. CCXVр Историјски институт кн. 4), Београд 1953, с. 58-59.

[62] Guilland. Protovestiaire, p. 205.

[63] Guilland. Protovestiaire, p. 220.

[64] Новаковић. Византијски чинови и титуле, с. 261.

[65] Новаковић. Законски споменициии, с. 97, 174-175, 198, 200, 213, 236, 601.

[66] Никововић. Византијски чинови и титуле, с. 262-263.

[67] Ковачевић. Средновековна ношња балканских словена, с. 58-59.

[68] Verpeaux. Pseudo Kodinos, p. 153.

данни не дават никакви възможности да правим каквито и да било изводи относно униформата на българските протовестиарии. Вярно е, че България по-стриктно спазва ромейските образци, ала профанизиране е налице и тук. Така всякакви предложения биха имали съвършено произволен характер.

Интересни данни получаваме за сходната служба във Влашко и Молдова. В изворите този сановник се появява още от XIV столетие. За първи път го срещаме в Угровлахийската земя – „протокнстнлр попшор“ е упоменат като член на Съвета в една грамота на Йоан Мирча Стари от 8 януари 1392 г.[69]. Трябва да се отбележи, че терминът „протокнстнлр“ е сравнително рядко срещан и то главно през XIV-XV век. По-често се употребява „кнстнлр“ или „кнстнлрнпк“[70], а в XVII в. (6 март 1628, 13 януари и 5 август 1634, 3 август 1639 и др.) – също и „келпкїн скркокнщнпкь“[71]. В латинските текстове от Влашко употребяваните термини са: „thesaurarius“, „supremus thesaurarius“, „Camerae praefectus“[72]. В Молдова този служител се зове „кнстнлрпнкь“ или „кнстнлрь“, като за първи път се появява в Съвета по времето на Александру Добрия[73]. В латиноезичните документи от Молдова употребяваните наименования са: „wysthernik“, „thezawrarius“, „thesaurarius magnus“, „supremus thesaurarius“, а на немски „Schatzmeister“[74]. Тезата за ромейския произход на гореспоменатите институции на двете румънски княжества не би могла сериозно да бъде поставена под съмнение. Смятам за безспорно и приемането ѝ посредством посредничеството на славянските страни на Балканите – България и Сърбия. Именно затова възниква и писанието за сходството с българската институция и доколко можем да правим изводи посредством сравнение. За щастие интересуващият ни сановник е добре изяснен от румънската историография, което дава добра основа за сетнешни проучвания[75].

При разглеждане задълженията на румънските вестиерници на първо място би трябвало да се изтъкне, че те запазват първоначалния характер на ромейската служба като завеждащи и пазители на владетелския гардероб-съкровищница. Това се потвърждава и от задължението на угровлахийския вистиерник да доставя скъпи платове и кожи за двора на господаря воевода[76]. Тези си функции той запазва чак до XVII столетие, когато те биват поети от великия камараш. Тук би трябвало изрично да се подчертае, че господарският гардероб, както и в Константинопол, има също и характер на съкровищница. Нещо повече, в княжествата на север от Дунава това е и държавната хазна, където се съхраняват приходите на държавата от данъци и др. Този факт до голяма степен определя и службата на вистиярника, който във Влашко и Молдова е началник на фискалното ведомство[77]. Той се грижи не само за съкровищата, ала и за прибирането на доходите, разрешава необходимите разходи и периодично дава отчет за дейността си пред господаря воевода или пред натоварен от него болярин. В Молдова вистиярникът е бил длъжен да се отчита всеки три месеца пред Съвета. При своята дейност този сановник има в подчинение цял чиновнически апарат. След служителите в него на първо място трябва да посочим втория и третия вистиярници, които се появяват в изворите към XVI-XVII в. и са имали задача да подпомагат своя шеф и да водят регистрите за инкасиране и разходи[78]. Логотетът на вистиарията е нещо като секретар на хазната, а дияците, камарашите и писарите на вистиарията са имали преди всичко изпълнителни функции[79].

Накрая трябва да се подчертае, че в княжествата на север от Дунава протовестиарият (наричан по различни начини) запазва служебния характер на сана. Това прави впечатление при сравнение с Империята, където, както бе казано, достойнството придобива все повече титуларна специфика. От своя страна Сърбия също пази в своята институционна система задълженията му на съкровищник или ковчежник. Тези наблюдения биха могли да бъдат интересни за нас при решаването на въпроса относно съответните позиции на българските протовестиарии при двора на Търново.

Следи от разглеждания тук сан са се запазили и в султанския двор. Знае се, че Османската империя съхранява много от традициите на Константинопол. Създава се отново една държава с претенции за универсалност, със сходна политическа идеология и структура, но редуцирана през призмата на исляма. Така сред личните служители на падишаха, изброени в кануннамето на султан Мехмед II впечатление прави хазине-

[69] Documenta Romamiae historica, ser. B, vol. I, No17, p. 43.

[70] DHR, ser. B, vol. I, Na 11, 35, 37, 38, 52, 56, 58, 60, 61, 64-66, 86, 87, 94, 110, 239, 241 etc., S t o i c e s c u. Sfatul domnesc, p. 218.

[71] S t o i c e s c u. Sfatul domnesc, p. 218.

[72] S t o i c e s c u. Sfatul domnesc, p. 218.

[73] DHR, ser. A, vol. I, No 10, p. 14; S t o i c e s c u. Sfatul domnesc, p. 223.

[74] S t o i c e s c u. Sfatul domnesc, p. 223.

[75] G r i g o r a ş. Instituţii feudale din Moldova, p. 270-273; S t o i c e s c u Sfatul domnesc, p. 217-227; V. G e o r g e s c u, P. S t r i h a n. Judecata domneasca, p. 134-135; Instituţii feudale din târile române, p. 502-504.

[76] S t o i c e s c u. Sfatul domnesc, p. 219-220; Instituţii feudale din târile române, p. 502-503.

[77] S t o i c e s c u. Sfatul domnesc, p. 219-220, 224; G e o r g e s c u, S t r i h a n. Judecata domneasca, p. 134-135; G r e g o r a ş. Instituţii feudale din Moldova, p. 271-273; Instituţii feudale din târile române, p. 502-503.

[78] S t o i c e s c u. Sfatul domnesc, p. 221-222, 226; G r o g o r a ş. Instituţii feudale din Moldova, p. 271-272.

[79] S t o i c e s c u. Sfatul domnesc, p. 222, 227; G r i g o r a ş. Instituţii feudale din Moldova, p. 272; Instituţii feudale din ţârile ronâne, p. 503.

дарбашията, който е трети по ранг и стои веднага след капуагасъ и одабашията[80]. Приликата на този сановник с ромейския протовестиарий се затвърждава и от факта, че той, както изглежда, не е най-действената фигура при управлението на финансите. Хазната в османската държава е създадена през втората половина на XIV век[81]. В началото не е имало особена финансова администрация, ала необходимостта за уреждане заплащането на войската заставя великия везир Чандарлъ Кара Халил паша (1368–1373) да създаде държавна хазна (Hazine-i Âmire), различна от султанската съкровищница (Hazine-i Hassa). В нея с приходите и разходите се разпорежда вече великия дефтедарин (baş defterdar) и дефтердарите, които същевременно имат и своето място при подреждането на достойнствата[82]. В този комплекс би трябвало да се разглеждат и позициите на хазинедарбашията, чието твърде почетно място сред личните обслужващи на падишаха, отново ще подчертая, твърде много напомня ромейския протовестиарий.

Както вече имахме възможност да установим, данните за протовестиарии в средновековна България са твърде бедни – всъщност само едно споменаване – което именно дава основание на френския учен Р. Гийан да твърди, че посоченият от Йоан Кантакузин Раксин е български принц, получил титла от константинополския василевс[83]. По същество това твърдение отрича тезата за съществуването на протовестиарии в средновековна България или, най-малкото, отрича единственото сведение за тях. Аз не бих се осмелил да подкрепя едно такова становище, още повече, че косвени данни се съдържат в други два текста (в една от месемврийските грамоти и в чина за царска коронация), които безспорно са свързани с България. Освен това въпросният болярин е тясно свързан с двора в Търново и участвува активно в преврата срещу младия цар Йоан Стефан. Всичко това прави твърде малко вероятно твърдението, че той е бил ромейски велможа.

Протовестиарии в средновековна България е имало, но е трудно да кажем нещо повече от тази констатация. Преди всичко посоченият извор не дава възможност да решим въпроса дали това е служба или почетна титла. През интересуващия ни период в Империята санът има чисто титуларен характер. От друга страна, в Сърбия и особено във Влашко и Молдова като че ли преобладават служебните характеристики като шеф на централната финансова администрация. При липсата на каквито и да било по-конкретни данни относно България предпочитането на което и да било от двете предложения би имало до голяма степен произволен и съмнителен характер. И все пак тук ще си позволя да изкажа становището, че протовестиарият и в Търново вероятно е имал някакви служебни характеристики, свързани с царското съкровище. Даже и в Константинопол интересуващият ни сановник запазва определени функции. Те са чисто почетни и свързани с придворния церемониал, ала все пак съществуват. При това положение, след като протовестиарият не губи поне теоретично своите правомощия, а в Сърбия и в княжествата на север от Дунава ги запазва и утвърждава, смятам, че и положението на българските протовестиарии е било сходно. Обратното не би трябвало само да се предположи, но да се докаже, което съобразно изворите не е възможно. При това положение им се струва задължително да приемем, че интересуващият ни сановник е имал своето, дори и само почетно, място в дворцовата администрация.

Горната теза се потвърждава и от някои допълнителни данни за участие на сановник, назован „**кнстїаръ**“ в ритуала по царската коронация според преписи от български, руски и сръбски сборници[84]. Тук обаче може да бъде поставен въпросът за стойността на този текст като извор за средновековната ни история. Другаде съм се спрял по-обстойно на неговия отговор, а тук ще си позволя само няколко думи. По мое мнение почти пълното съвпадане на ромейския първообраза и българското (както и сръбското, и руското) чинопоследование не бива да ни притеснява. То е напълно естествено, като се има предвид единната ритуална система на Православната Църква, защото става дума именно за църковно чинопоследование. От своя страна съществуващите отлики и подмяната на някои от титлите, преди всичко в заглавията на молитвите, свидетелствуват, че разполагаме не с някакъв буквален превод, правен без оглед на неговото използуване, а е неотменна част от Евхологиона на православните славяни през Средновековието. Така в разглеждания текст интересуващият ни **„вистиар“** има едно ритуално почетно служене при коронуването на владетеля. Информацията, която можем да почерпим, не е особено голяма, но все пак потвърждава неговото присъствие в институционната система на Второто царство.

Така, смятам, че имаме основание да свържем протовестиария с царската съкровищница. Нещо повече – има косвени данни, дето той е имал определени задължения и към управлението на финансите. Тях черпим от грамотата за манастира св. Никола в Месемврия, издадена от цар Йоан Александър, в която се казва: „Поради това собственоръчно дарува злато от **вестиария** за Моето царство (ἐκ τοῦ βεστιαρίου

[80] Турски извори за историята на правото, I, с. 12.

[81] S. S h a w. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, v. I, Empire of Gazis: The Rise and Decline ot the Ottoman Empire (1280-1808), Cambridge 1976, p. 119-120; вж. и Б. Н е д к о в. Османотурска дипломатика и палеография, т. I. София 1966, с. 59.

[82] Турски извори за историята на правото, I, с. 12-13; Н е д к о в. Османотурска дипломатика и палеография, I, с. 49 сл.; L y b y e r. The Government of the Ottoman Empire, p. 167 sq., 247; S h a w. History of the Ottoman Empire, p. 119-120.

[83] G u i l l a n d. Protovestiaire, p. 205.

[84] I v. B i l i a r s k y. Le rite du couronnement, p. 104, lignes 51-52, 55.

τῆς βασιλίας μου) за изпълнение и осъществяване на освободителния и божествен хрисовул[85]. Ясно е, че в случая не става дума за някакъв служител, а за царската хазна, но съвпадението на термините е безспорно и, по моему, достатъчно, за да се наложи тезата за протовестиария като началник на царските финанси (**вестиария**), за които става дума в текста. Всъщност това мнение е вече изказвано от Д. Ангелов[86].

За да бъдем пълни в аргументацията си, ще изложим и едно възражение, направено от покойния П. Коледаров. Става дума за това, че и двата термина – протовестиарий и вестиарий – са застъпени в извори на гръцки език, което поставя питане не за съществуването на службите, но за точното им наименование в България. Тук би трябвало да се отбележи, че още в Супрасълския сборник се среща наименованието „ѓнзьница“[87], а във Виргинската грамота – „дємосіонъ“[88]. Второто наименование иде от гръцки и бележи същата реалия, но като че ли има по-експликативен характер. Имайки предвид проблемите около Виргинската грамота, не е излишно да се отбележи, дето този термин, макар и рядко се среща и в Сърбия, но в гръцки акти[89]. От своя страна думата „ризница“ има същото словесно съдържание като „вестиарион“, а може би е и калка. Тя, безспорно, е популярна в славянските езици. Именно това дава основание на П. Коледаров да изложи становището, че това именно е било наименованието на царската хазна в България през Средновековието, а нейният началник се е зовял „челѣнникъ ѓнзьничьскъ“[90]. За съжаление, този автор не е ползувал текста на горепосоченото чинопоследование за царска коронация, където терминът „вестиарий“ се среща и на славянски език. Все пак не изключвам възможността в употреба да са били и двата термина, но се осмелявам да твърдя, че „вестиарий“ или „протовестиарий“ вероятно са имали по-официален характер. Разбира се, може да е имало известни различия през различните периоди.

По-долу предлагам кратка просопографска справка за единствения известен български протовестиарий.

[85] Παπαδοπυλου – Κεραμεως Αναλεκα, σ. 469_{14}; Дуйчевъ. СБК, II, с. 144-145; Мутафчиев. Към историята на месемврийските манастири, с. 668.

[86] Д. Ангелов. Приходи на средновековната българска държава, ИП, 1945-46, кн. 4-5, с. 389-390.

[87] Ставрьяновъ. Супрасльская рукопись, с. 120_{25}; Супрасълски или Ретков сборник, I, с. 120_{25}.

[88] Ильинскій. Грамоты, с. 18_{79}.

[89] Новаковић. Законски споменици, с. 492.

[90] Koledarov. Le titulariat des boyards, p. 202.

Както вече бе казано, този велможа ни е известен единствено от текста у Йоан Кантакузин, който разказва за свалянето на цар Йоан Стефан и на управляващата с него царица-майка: „В началото на пролетта (на 1331 г. – бел. моя, И. Б.) дойде писмо от Византион до василевса, което му известяваше, че двама от динатите у мизите – протовестиарият Раксин и логотетът Филип – въстанали срещу управляващата ги съпруга на Михаил, която бе леля на крал Стефан, и я лишили от властта“[91]. Първото, което прави впечатление сред сравнително бедните данни, е твърде странното име на интересуващия ни велможа (Ῥαξίνας). То не е българско. Струва ми се малко вероятна и възможността да произлиза от гръцкото ῥάξ, ῥαγός = „гроздово зърно“, „пъпка“ или вид паяк (т. е. Гроздан). Това поставя въпроса дали и протовестиарият Раксин не е произхождал из средите на българското болярство от куманско потекло, което през късното Средновековие има силни позиции в държавата.

Това, което можем да твърдим с относителна сигурност е, че интересуващият ни сановник е имал немалко влияние в управляващите кръгове на държавата. То се потвърждава от факта, че той става един от ръководителите на бунта срещу цар Йоан Стефан. Както изтъква Л. Йончев, в случая вероятно става дума за сблъсък на болярски групировки, борещи се за властта[92]. Не е напълно ясна ролята на самия Йоан Александър при тези събития. Що се отнася до Раксин, можем да предположим, че той е започнал своята кариера още по времето на цар Михаил III Шишман Асен. Той, може би, е бил притесняван от властниците по времето на неговия син, когато силните на дена са били явно царицата-майка и Белаур. Възможно е протовестиарият да е бил несъгласен с просръбската политика на управляващите. Това подсказва и някои възможности относно по-сетнешната съдба на Раксин, преки данни за която няма. По-горе споменах, че не се знае дали бъдещият цар е участвувал в заговора за отстраняване на неговия предшественик. Факт е обаче, че просръбската политика на двора в Търново продължава и след 1331 г., макар и с известни корекции. Тук би трябвало да се обърне внимание на това, че впоследствие нито протовестиарият Раксин, нито логотетът Филип намират място в Синодика. Това, може би, подсказва, че двамата заговорници са изчезнали от управлението на Царството след осъществения от тях преврат. От друга страна, това, може би, е провал и на антисръбската групировка сред българското болярство. Така, разбира се, не искам да предпо-

[91] Ioannis Cantacuzeni imperatoris Historiarum, t. I, l. III. 26, p. 458_{19}; ГИБИ, (ИБИ, XXII), с. 266.

[92] Йончев. Некоторые вопросы политической истории Болгарии (1330-1332), с. 33-35; вж. и Божилов, Асеневци, с. 151.

ложа някакво взаимодействие между новия цар и неговите предшественици – напротив, обратното се доказва както от потушаването по-късно на метежа във Видин, така и от преследването на един от синовете на Михаил III дори и в Империята. Просто искам да изкажа предположението, че, възползувал се от заговора, цар Йоан Александър се е отървал от заговорниците[93]. Разбира се, това не може да излезе извън рамките на една хипотеза.

3. Велик примикюр

Имаме едно единствено сведение за велик примикюр в средновековна България – това е упоменаването великия примикюр Цамблак в Синодика[94]. Този текст, сам по себе си, не дава възможност да правим някакви заключения относно статуса на интересуващия ни дворцов сановник. Неговата стойност се състои главно в това, че съобщава за съществуването на такъв. Затова, понеже отново става дума за заемка от институционната система на Империята, ще се обърнем към първообраза, за да обсъдим възможността и допустимостта за правене на паралели, което да даде възможност за изграждане на известна представа за положението в България.

Макар и службата да има твърде древни корени[95], първите сведения за велик примикюр в собствения смисъл на думата произхождат от втората половина на XI век. Л. Брейе ги свързва с времето на управление на Никифор Вотаниат [96], а Р. Гийан – с това на Алексий I Комнин[97]. Първоначално, както и повечето дворцови служители, великите примикюри са били евнуси. Те са били отговорни за задълженията, които по-рано е изпълнявал ректорът и то не само в двора, но и изобщо в свитата на василевса[98]. В трактата си Псевдо Кодинос дава подробно описание на изключително почетната служба на великия примикюр по време на приеми. Той има привилегията да дава на василевса неговия скиптър, който един паж на вестиария донася, а ако василевсът му го върне, той има правото да го пази в ръка[99]. Това, разбира се, е по-скоро участие в церемонията, нежели реална служба (в административен смисъл), ала великите примикюри са имали и други задължения, които ги нареждат ако не сред държавната администрация, то поне в кръга на дворцовите служители. Те са свързани с организирането на живота в двора и с кортежа на владетеля. По тази линия великият примикюр има за свои подчинени великия примикюр и проталагатора[100]. Той е висш сановник, който у Псевдо Кодинос заема едно от челните места в йерархията, както и в другите листи от този период[101].

Разполагаме и с описание на одеждите на константинополските велики примикюри[102]. Те са имали право на бродиран със злато скиадион, на каввадион, подобен на този на висшите сановници, на коприна с кайсиев цвят. Скараниконът на великия примикюр е бил украсен с портрети на василевса от цветно стъкло; отпред – прав, а отзад – седнал. Жезълът на велможата е бил от позлатено дърво. Всеки елемент от униформата има знаково значение и ако я сравним с данните, които притежаваме относно другите сановници, ще получим реална представа за твърде високото положение на великия примикюр в константинополския двор.

Особен интерес за нас представлява развитието на институцията. Възникнала като дворцова служба за евнуси, тя все повече започва да се дава на близки роднини на василевса без връзка с предишните функции. По този начин санът се свързва вече главно с мястото, което дава в йерархията – т. е. придобива по-ясно титуларен характер. В подкрепа на казаното може да се посочи фактът, че в по-късните извори великите примикюри са повечето военни, натоварени с важни експедиции[103]. Самото им отсъствие от столицата изключва възможността те да са изпълнявали някакви задължения при двора. Все пак санът на великия примикюр не се превръща в „чиста“ титла, тъй като, поне на книга, той остава свързан с някои, макар и церемонилани функции.

Единственото сведение за велик примикюр в България е от такъв характер, че не предоставя никаква възможност за правене на каквито и да било заключения относно характера на институцията. По същество то дава информация само за нейното съществуване и за наименованието ѝ. Тук му е мястото да се отбележи, че българският велик примикюр е точна заемка от наименованието на ромейската институция „ὁ μέγας πριμικήριος“. Този факт, както и общата насока в конструирането на титуларната и административна система на Второто българско царство дава основание да се направи заключението, че двете институ-

[93] Тук бих искал да обърна внимание на факта, че в текста на Кантакузин се говори за сваляне на царицата, а не на царя. Може би така се пази авторитета на институцията!

[94] П о п р у ж е н к о. Синодикъ, с. 90, § 135.

[95] B u r y. The Imperial Administrative System, p. 122-123.

[96] B r é h i e r. Les institutions, p. 148.

[97] G u i l l a n d. Primicier, p. 144.

[98] B r é h i e r. Les institutions, p. 148.

[99] V e r p e a u x. Pseudo Kodinos, p. 174-175; G u i l l a n d. Primicier, p. 144-145.

[100] V e r p e a u x. Pseudo Kodinos, p. 182_{18-21}, 185_{5-14}; B r é h i e r. Les institutions, p. 148; G u i l l a n d. Primicier, p. 145.

[101] V e r p e a u x. Pseudo Kodinos, p. 137_{6}, 300_{8}, 307_{8-9}, 320_{27}, 334_{37-38}, 344_{16}, 347_{11-12}.

[102] V e r p e a u x. Pseudo Kodinos, p. 155; G u i l l a n d. Primicier, p. 144.

[103] B r é h i e r. Les institutions, p. 151; G u i l l a n d. Primicier, p. 140, 150 suiv.

ции са съответни не само по име, но и по основните си характеристики. В Търново службата едва ли е претърпяла значителни промени, ала, от друга страна, не може и да предположим, дето тя напълно, дори и в детайли, копира константинополската, особено по одежди, церемониал и т. н. Доколкото нямаме данни за евнуси в България през XIV век, би трябвало да отпадне и тази възможност, още повече като се имат промените в самия Константинопол.

Особено важно е за нас да установим дали в Търново санът на великия примикюр е само титуларен или се свързва с определени задължения. Съвсем краткият текст, достигнал до нас, не съдържа никаква информация в това отношение. Все пак ще трябва да се отбележи, че, доколкото достойнството присъствува в листата, титуларен характер не може да му бъде отказан. Дали неговите носители са имали някакви придворни задължения? (Навярно!) Дали те винаги, при всички случаи реално са ги изпълнявали? (Едва ли!) На тези въпроси твърд и безспорен договор не може да бъде даден. Все пак аз съм склонен да предположа, че, следвайки ромейската традиции, и в Търново великият примикюр е бил придворен служител и е надзиравал различни дейности около обслужването на владетеля. Той е бил един от най-висшите сановници на Царството, ала, за съжаление, нищо по-конкретно от това не можем да кажем.

Велик примикюр Цамблак

Цамблак[104] е единственият известен български велик примикюр. Сведенията за него дължим на текста на Синодика: „цамблакоу велико-моу прнмнкюрю, къ“[105]. Въз основа на мястото, което заема в реда на изброяването, може да се каже, че това е бил един от висшите български боляри около средата на XIV век. Дейността му би трябвало да се свърже най-вече с времето на цар Йоан Александър. Както изглежда, в случая ние разполагаме само с фамилното му име, но не и със собственото. То ни дава основание да го причислим към големия род на Цамблаковци[106], които са дали много знаменити личности в културата и политиката през последните десетилетия от съществуването на българската държава, а и сетне.

Великият примикюр Цамблак е бил столичен болярин, светско лице, близък на владетеля. По време на изготвяне на текста той е бил вече покойник. С други данни за него не разполагаме.

[104] Θεοχαρίδης. Οἱ Τζαμπλάκοντες, Μακεδονικά, 5, 1959, σ. 170-180.
[105] Попруженко. Синодикъ, с. 90, § 135.
[106] За тях вж. Θεοχαρίδης. Οἱ Τζαμπλάκονδες, passim.

4. Епикерний

Наименованието на службата се среща неколкократно в изворите за средновековната история на България. Откриваме го във формите „епнкерьнн“, „епїкернн“, „нпнкерьнн“[107]. Както се вижда, думата има гръцки произход, а институцията представлява част от цялостното влияние, което дворцовият живот на Константинопол упражнява върху Търново. В този смисъл отново трябва да се подчертае, че тя би трябвало да бъде разглеждана в общобалкански план, което без съмнение ще допринесе за по-детайлното ѝ проучване.

В Империята епикерният е споменат за първи път по времето на василевса Леон VI[108]. Най-често е наричан „ἐπικέρνης“ или „πιγκέρνης“, което наименование произлиза от глагола „ἐπικεράννυμι“ – „смесвам“, „бъркам“. Среща се обаче, и като „ὁ τοῦ βασιλέως οἰνοχόος“, „ἀρχιοινοχόος“, „οἰνοχοῶν“, „κυλικιφόρος“, „ὁ ἐπὶ τοῦ κεράματος“[109]. За отбелязване е, че е имало отделни епикернии на василевса и на василисата. Службата на този сановник е била да се грижи за царските вина, както и да налива по време на големи гощавки. Това определя и близостта му до владетеля. Първоначално длъжността е била заемана от евнуси[110]. Общата промяна в дворцовата култура и придворния живот през последните столетия от съществуването на Империята се отразява и върху нея. Царските епикернии вече не са евнуси, от каквито дворът почти напълно се опразва. В този смисъл трябва да се разглежда и постепенното повишаване на значението и тежестта на епикерниите в йерархията. У Псевдо Кодинос този служител заема вече 14-то място в листата[111].

Основният въпрос, който стои пред нас във връзка с поставените пред настоящото дирене задачи, е дали при Палеолозите епикерният се превръща само в почетна титла, даваща единствено място в йерархията и несвързана с никакви функции. На това настояват писалите по въпроса автори[112]. На друго място бе отбелязано, че всички влизащи в листата на Псевдо

[107] Златарски. Житие и жизнь, с. 12; Й. Иванов ъ. Български и византийски пръстени, с. 2, табл. 1; Антонова. Новооткрит надпис, с. 81-82; Попруженко. Синодикъ, с. 90; Дуйчевъ. СБК, II, с. 291.
[108] Oikonomidès. Les listes de préséance, p. 306.
[109] Guilland. Maître d'hôtel, p. 188; Oikonomidès. Les listes de préséance, p. 135_5.
[110] Bury. The Imeperial Administrative System, p. 128; Bréhier. Les institutions, p. 134; Guilland. Maître d'hôtel, p. 189; Oikonomidès. Les listes de préséance, p. 306.
[111] Verpeaux. Pseudo Kodinos, p. 137.
[112] Bréhier. Les institutions, p. 151; Guilland. Maître d'hôtel, p. 189; Malingoudis. Über drei Titel, S. 80.

Кодинос достойнства имат титуларен характер, поради което нямаме право да го отказваме и на епикерния. Проблемът е дали санът не се свързва и с определена служба при двора. В случаите, когато става дума за „чиста" титла, авторът на трактата изрично посочва липсата на каквито и да било функции, ала в този случай не е така. Церемониалната служба на епикерниите е изрично отбелязана[113]. От друга страна, знаем, че някои достойнства са могли да бъдат давани само заради мястото в йерархията и да не са били реално свързвани с никакви задължения за конкретното лице, макар и по принцип такива задължения да са съществували. В този смисъл съответната титла-служба се дава като „чиста" титла. Примери за това могат да бъдат приведени, включително и за пинкерните. Нерядко като такива са били назначавани видни военачалници или управители на провинции, чиято дейност не е била свързана със столицата и сама по себе си изключва възможността да има нещо общо с грижите за царското вино[114]. Когато говорим за самата институция обаче, не бива да забравяме, дето тя никога не губи напълно церемониалните си функции и в този смисъл нямаме правото да я причисляваме към т. нар. „чисти" титли.

Както и другите титуловани лица, пинкернът има своите инсигнии, съответни на мястото му в церемониала. Благодарение на Псевдо Кодинос знаем, че одеждите му са били като тези на великия примикюр, ала без жезъл[115].

Сходна служба, но с известна разлика в наименованието съществува и при двора на сръбските владетели. Така, в един надгробен надпис от манастира Трескавица до Прилеп е записано името на „ѡакъ кожи дакнижникъ, енохиарь цара оуроша"[116]. Надписът е датиран от 1362 г. Без съмнение службата е съществувала и в Босна. „Пехарникът" присъствува в една грамота на бан Матей Нинослав от 1240 г. за дубровничаните и е поставен веднага след воеводата и тепчията[117]. Новакович смята, че наименованието „пехарник" свидетелствува за най-голямото отдалечаване на босненския двор от константинополските традиции[118]. Без съмнение обаче, за тъкмо обратното свидетелствува сръбското наименование „енохиар", което произлиза от гръцкия термин „οἰνοχόος". Що се отнася до самата служба на интересуващия ни сановник в сръбските земи, то не може да има съмнение, че той в общи линии следва ромейския си първообраз – т. е. задълженията му са свързани с царското вино и обслужването на приемите[119].

Значително повече данни можем да получим от грамотите на угровлахийските и молдовски владетели. В документите от Мунтения институцията се нарича обикновено „пеҳарникъ" („пахарнек") или „чашникъ"[120], а в един единствен случай и „пичерникъ"[121]. В наративни текстове се среща и формата „кредничѣре"[122], а в документи от XVII век и „великїи кничерпецъ" (3. VIII. 1639) и „старѣишинꙋ книжскъ" (6. III. 1628). В Угровлахийското княжество интересуващият ни сановник е споменат за първи път (като пичерник) в една грамота на Йоан Мирча Стари от 8 януари 1392 г. Това е един от влиятелните придворни сановници. Присъствието му в Съвета е редовно след 1424 г., а дотогава се явява в този орган само два пъти (10 юни 1415 г. и 18 февруари 1424). Заема място винаги след столника и преди пивничаря. Както личи от самото му наименование, пичерникът, пахарникът или чашникът се е занимавал с виното на господаря[123]. Той е имал за задача да опитва от чашата, за да удостоверява, че в питието няма отрова. Сервирал е лично само на големите празници, а инак е заместван от свои подчинени. Посочените задължения дават представа за пахарника като за изключително доверено лице, близък до владетеля. Споменатите погоре функции обаче представляват само парадната страна на службата. Основната задача на интересуващия ни сановник е била да се грижи за господарските лозя и изби, както и да събира доходите от това производство — напр. десетината от виното. Неговата тежест нараства през XVI век, когато той прибавя към званието си епитета „велик" и се включва между най-висшите сановници.

При изпълнение на задълженията си пахарникът е подпомаган от цял апарат подчинени, между които трябва да се упоменат вторият пахарник, купарят и пивничарят. Вторият пахарник присъствува за първи път в документ от 28 ноември 1580 г., а купарят – в документ от 28 април 1519 г. Последният е бил наричан „пехарник за всички дни" и е имал непосредствената грижа за обслужването на господарската маса[124]. Пивничарят е сравнително дребен дворцов чиновник, който е бил подчинен на купаря и се е грижел за избата на двореца. По-сетне е бил измес-

[113] V e r p e a u x. Pseudo Kodinos, p. 175$_{17}$, 207-218.
[114] G u i l l a n d. Maître d'hoôtel, p. 194-201.
115 V e r p e a r x. Pseudo Kodinos, p. 155; G u i l l a n d. Maître d'hôtel, p. 189.
116 С т о ј а н о в и ћ. Стари српски записи и натписи, I, с. 43.
117 M i k l o s i c h. Monumenta serbica, p. 28.
118 Н о в а к о в и ћ. Византијски чинови и титуле, с. 264. Все пак трябва да се отбележи, дето в един акт от манастира Ксеропотамос се среща текстът „...τοῦ Παχάρι κῦρ Μανουὴλ..." – Actes de Xeropotamou, No 12, p. 101.

[119] Н о в а к о в и ћ. Византијски чинови и титуле, с. 263-264.
[120] DRH, ser. B, vol. I, Na 52, 56, 58, 60, 61 etc. Dicţionarul elementilor române, p. 37-38.
[121] DRH, ser. B, vol. I, No 17 p. 43 (8.I. 1392).
[122] P. P a n a i t e s c u, Cronicile slavo-române, p. 230.
[123] S t o i c e s c u. Sfatul domnesc, p. 273-276; G e o r g e s c u, S t r i h a n. Judecata domnească, p. 135-136; Instituţii feudale, p. 350.
[124] S t o i c e s c u. Sfatul domnesc, p. 276; Instituţii fuedale, p. 130, 350.

тен от ключаря на пивницата[125]. За „ѧѹбаш пнвннчєр“ се говори още в грамотата на Мирча Стари от 8 януари 1392 г.[126]

Така пред нас се разкрива един доста разгърнат апарат, който до голяма степен съответствува на доста разностранните задължения на пахарниците във Влашко. За отбелязване е, че тези служители имат тук (но не и в Молдова) и някои военни функции – великият пахарник командува една пахарническа придворна чета, а през втората половина на XVII век нееднократно се среща като командуващ различни отреди. Тези факти обаче говорят и за известно размиване на задълженията. Така, в края на XVIII столетие пахарникът губи изцяло своите служебни характеристики и се превръща в „чиста“ титла.

В Молдова интересуващият ни сановник се е зовял най-често „чашникъ“, в латиноезичните документи „tisifer“, „paharnig“ или „pincerna“[127]. За първи път в грамотите е споменат чашникът Илия на 16 септември 1408 г., но в един договор с Полша – още на 6 октомври 1407 г.[128] Службата е напълно сходна с тази на влашкия сановник, но тук няма данни за военни атрибуции[129]. Изключително близко до владетеля лице – през XVI-XVII в. той е първи след личните служители на господаря воевода. В Молдова апарата на чашника е по-голям от този в Мунтения: тук, освен вече изброените служители, има и трети пахарник и плоскар. Вторият пахарник резидира в Хуш и се грижи за тамошните лозя на владетеля, а третият има сходни задължения по отношение на Бакъу и Тротуш[130]. След тях по ранг е плоскарят, който се споменава за първи път на 6 март 1443 г.[131]. Този служител не се среща в изворите след XVI век, когато, както изглежда, е изместен от купаря – сановник със сходни задължения с тези във Влашко. Накрая отново е пивничарят, който и тук също име грижата за господарската изба.

Интерес във връзка с настоящото дирене представлява твърде разнообразната терминология за обозначаване на виночерпеца във Влашко и Молдова: чашник, пахарник, пичерник, виночерпец и др. Това поставя въпроса доколко съпоставката с положението в Империята и в България е допустимо. Разбира се, сходна служба е имало при дворовете на всички владетели и средновековна Европа – това са френският „grand échanson“, германският „Mundschenk“. В Маджарско сходната институция се зове „regaliun magister“ или „pahárnok“, ала там няма особена власт и тежест при двора[132]. В Полша също има виночерпец с типично дворцови задължения, който разполага с цял апарат от подчинени[133]. Тук му е мястото да се изтъкне, че същностната разлика между тези служители и визираните по-горе сановници от двора в Константинопол и в другите балкански страни се корени в някои характерни различия в самата дворцова култура. Мистичното преклонение пред василевса натоварва и личните му служители с особена роля в един полурелигиозен ритуал, което от своя страна определя и мястото им в йерархизираната обществена стурктура. В този смисъл би трябвало да вземем предвид факта, че Влашко и Молдова чисто географски са на границата на двата християнски свята, а с надживяването на завоеванието от XV век те и темпорално преминават раздела на две епохи, определили съдбините на народите от европейския Югоизток. Това се отразява и на посочените по-горе наименования. Най-силно впечатление прави употребата на термина „пичерник“, който при това е най-ранен от всички – още от края на XIV век. Няма съмнение, че думата представлява транслитерация на гръцкото „πιγκέρνης“, вероятно през българския „епикерний“. Това свидетелствува за по-голямо влияние на страните, разположени на юг от Дунава през по-ранния период. От своя страна най-често употребявания във Влашко термин „пахарник“ също отвежда към следи от южнославянско влияние, но се свързва преди всичко със Сърбия и Босна. Типичното пък за Молдова „чашник“ изглежда представлява влияние преди всичко на Полша и Литва. Както вече имах възможност да отбележа, смятам, че предлаганото разнообразие на термите е свързано и с разнообразие на следваните традиции. Положението във Влашко и Молдова наистина не е еднозначно, ала след направения по-горе преглед смятам, че може да се твърди, че и в двете княжества доминират традициите от Империята, дошли вероятно чрез България или Сърбия.

Това е и разковничето на проблема. Твърде бедните извори за средновековна България не дават възможности за правене на детайлни заключения, ала все пак позволяват да се изкаже мнението, че не е имало особени различия с положението в Константинопол, в Сърбия и с това във Влашко и Молдова. Сведенията, с които разполагаме, сочат епикерния като едно от най-високопоставените лица в Царството. Този пост е заеман често от царски роднини, какъвто е случая е царския братовчед Петър и

[125] S t o i c e s c u. Sfatul domnesc, p. 276; Instituţii feudale, p. 361.

[126] DRH, ser. B, vol. I, Np 17, p. 43.

[127] DRH, ser. A, vol. I, Na 13, 23-25, 27-32 etc.; S t o i c e s c u. Sfatul domnesc, p. 277.

[128] DRH, ser. A, vol. I, No 23, p. 33.

[129] G i g o r a ş. Instituţii feudale din Moldova, p. 272-273; S t o i c e s c u. Sfatul domnesc, p. 277.

[130] G r i g o r a ş. Instituţii feudale din Moldova, p. 278-279; G e o r g e s c u, S t r i h a n. Judecata domneascr, p. 136.

[131] DRH, ser. A, vol. I, No 225, p. 344; S t o i c e s c u. Sfatul domnesc, p. 279.

[132] Ч и з м а д и а и др. История, с. 89-90.

[133] W o j c i e c h o s c k i. L'Etat polonais, p. 69.

с великия епикерний Срацимир[134]. Въобще връзката с владетеля е изрично подчертавана в изворите – монахът Силвестър е бил по-рано епикерний на цар Йоан Александър[135]. Трябва да се отбележи, че даже самият факт на споменаването в Синодика е многозначителен.

За изключително високото положение на интересуващия ни сановник в българското общество през късното Средновековие говори и фактът, че те са притежавали ктиторско право – т. е. правото да създават манастири. Това, от една страна, свидетелствува за солидно състояние, а от друга, дава големи възможности на дарителя. Става дума за т. нар. „ктиторски манастири“[136], които са се намирали в зависимост от някое частно лице, построило или възстановило определена обител – една широкоразпространена в Империята практика. Ктиторът определял устава. Той имал правото изображението му да присъствува в храма, а името му – в помениците и да бъде споменавано при богослужение. Смятам, че данни именно за такива отношения откриваме в житието на св. Теодосий Търновски. Посочването на „Епикерниев манастир“[137] не оставя съмнение, дето става дума именно за ктиторска обител, назована според сана на дарителя. Същото положение отразява и една приписка в сборник със слова на Ефрем Сирин, където отново се говори за „...**къ епнкерневъ монастїрн**...“[138]. Същевременно трябва да се отбележи, че известният епикерний Срацимир подарил селото Мармарин на Зографския манастир с благословението на василевса Йоан V Палеолог[139]. Тези данни са достатъчни, за да направим съответните заключения за ктиторското право на интересуващите ни сановници.

Във връзка с настоящото дирене е от особена важност да се отговори на въпроса дали в средновековна България по времето на Второто царство са съществували поотделно службите „епикерний“ и „велик епикерний“. Както вече имахме възможност да видим, в двете княжества Влашко и Молдова съществува службата на великия пахарник или великия чашник. В България също има данни за присъединяване на този епитет към наименованието на институцията. В Шуменския надпис Срацимир изрично е назован „велик епикерний“[140]. Същевременно в текста от Синодика и в надписа от пръстена този епитет не присъствува. Дава ли това възможност да разграничим сана на епикерниите от този на великия епикерний? Смятам, че има основание да се предположи, че и в средновековна България такова разграничение е съществувало. Вероятно великият епикерний, който е бил висш дворцов служител, е имал под свое ръководство цял апарат и вероятно някои от подчинените му са се зовяли просто „епикерний“. Същевременно обаче трябва изрично да се подчертае, че преки данни за такова нещо отсъствуват. Смятам, че не бихме могли да тълкуваме посочените по-горе примери в този смисъл. Напротив, има основание да се твърди, че всички известни ни лица са били именно велики епикернии, макар и в текстовете да са посочени без този епитет. Основание за това твърдение ми дава фактът, че става дума за изключително високопоставени лица – роднини и близки на царя. Не би могло да се предположи, че тези лица са били просто едни от многото дребни служители при двора. Именно затова се въздържам да разглеждам обикновените епикернии в отделен параграф. Стриктното придържане към запазените извори не позволява такъв подход, тъй като преки данни действително отсъствуват.

Друг особено важен за настоящото дирене въпрос е дали санът на епикерния във Второто българско царство е бил свързан с някакви служебни задължения или е представлявал „чиста“ титла. Ф. Малингудис предпочита второто решение[141]. Трудно бих могъл да бъда толкова категоричен. Разбира се, доколкото присъствува със свое място в йерархията, епикерниевото достойнство има качеството на титла. Това не противоречи на изпълнението на определени дейности при двора. Така, у Псевдо Кодинос ромейският пинкер запазва своите задължения на царски виночерпец[142]. Не бихме могли да приемем, че тя е била изпълнявана от друг сановник. Същевременно твърде е възможно санът да е бил даван понякога само за място в йерархията, без конкретното лице да е обвързано с изпълнение на задълженията. Както видяхме, това е честа практика в Империята, а относно България тя намира известно потвърждение в намирането на пръстена на епикерния Петър на юг от Хемус, както и в разпръснатите из страната „епикерниеви манастири“. Твърде вероятно е визираните сановници да са обитавали в провинцията и действително да не са изпълнявали никакви задължения при двора в Търново. Когато разглеждаме самата институция обаче, не можем да подминем факта, че именно това, както изглежда, е бил царският виночерпец.

И така, в обобщение може да се каже, че има всички основания да се твърди, че епикерниевият сан в средновековна България не се е различавал много от своя първообраз в Империята, нито от паралелните инсти-

[134] Й. Иванов ъ. Български и византийски печати, с. 2; Malingoudis. Die kyrillischen Inschriften, S. 104; W. Regel, E. Kurtz et B. Korablev. Actes de Zoguaphou, Приложение къ XIII тому Виз. временика, Санктъ Петербургъ, No XXXVI, p. 87.

[135] Попруженко. Синодикъ, с. 90, + 131.

[136] Д. Цухлевъ. История за българската църква, т. I, София 1911, с. 527-530.

[137] Златарски. Житие и жизнь, с. 12.

[139] Regel, Kurtz et Korablev. Actes de Zographou, No XXXVI, p. 87-88; Кузев. Великият епикерний Срацимир, с. 14.

[140] Антонова. Новооткрит надпис, с. 81-82; Malingoudis. Die kyrillische Inschriften, S. 87.

[141] Malingoudis. Über drei Titel, S. 80.

[142] Verpeaux. Pseudo Kodinos, p. 175_{17-18}.

туции във Влашко и Молдова. Това е бил висш титулован велможа от най-близкото обкръжение на владетеля. Непосредствената му задача е била да се грижи за виното на царската трапеза, която той лично е обслужвал на големите празници. Във връзка с това стои и администрирането на лозята и избите на владетеля, както вероятно и отговорността за събирането на десятъка върху виното. Великият епикерний навярно е имал свой апарат от подчинени, ала данни за тях в изворите отсъствуват. Стриктното придържане към запазените текстове не позволява някакви по-конкретни заключения.

По-долу предлагам просопографска справка за известните епикерния.

Епикерний Петър

Този болярин е известен единствено от надписа върху пръстен: „† **петръ нпнкерѵнн братѵчадъ** ☩**рвъ**“[143]. Пръстенът е намерен край Айтос преди Първата световна война и по своите епиграфски особености се датира от XIII век[144]. През това столетие е живяло и интересуващото ни лице. Имаме всички основания да твърдим, че той е бил велик епикерний. Става дума за един от най-видните сановници в Царството. В текста е изрично подчертано, че той е бил братовчед на владетеля. За съжаление, не можем да определим за кого от българските царе става дума.

Вероятно дейността на Петър е била свързана с Тракия, макар да е възможно пръстенът да е попаднал там случайно, а той да е бил столичен болярин. Все пак наличните данни са такива. Ако е така, то ще трябва да приемем, че в конкретния този случай санът е бил даден само като титла, без да се прави някаква връзка с реално обслужване на царската трапеза. Разбира се, всичко това са предположения, които трудно могат да бъдат убедително доказани.

Епикерний N., монах Силвестър

Той е познат от § 131 на Палаузовия препис на Синодика: „**мѡнахоу сїлвестрѵ· нже вѣ҃і епїкѣрнн келнкааго** ☩**рѣ їѡана александра нѣчнаа паѫ҃**“[145]. Фактът, че той е споменат веднага след имената от царската фамилия, може да бъде указание за силни позиции в обществото, ала не можем да приемем безрезервно становището на Ф. Малингудис, че то говори задължително за преимущество на епикерниите в йерархията пред споменатите след него[146]. Едва ли можем да търсим такова подреждане в този паметник. Интерес представлява изказаното от Ал. Кузев становище, че монахът Силвестър е идентичен с великия епикерний Срацимир[147]. В негова подкрепа могат да бъдат посочени близостта по време, както и известното сходство в имената (т. е. първата буква от тях), което евентуално би могло да има значение. Това обаче ми се струва недостатъчно, за да бъде предположението убедително доказано. С оглед на това тук ще се въздържа да го подкрепя с надеждата, че ще се появят нови материали, които да го потвърдят или отрекат.

Това, което можем да твърдим с относителна сигурност, е, че епикерният, бъдещият монах Силвестър, е бил един от висшите велможи по времето на цар Йоан Александър и именно нему е бил служител. Преди смъртта си се е замонашил и е приел името, с което ни е известен от текста. По времето на изготвяне на Синодика вече е бил покойник.

Велик епикерний Срацимир

Великият епикерний Срацимир[148] е един от малкото сановници на средновековна България, за които имаме повече от едно сведение. За първи път той е посочен в една грамота на Йоан V Палеолог от 1344 г., с която се потвърждава дарението на селото Мармарин по долното течение на река Струма на манастира Зограф. Там четем: „Ἐπεὶ ὁ πιγκένης τοῦ ὑψηλοτάτου βασιλέως τῶν Βουλγάρων καὶ περιποθήτου θείου καὶ συμπενθέρου τῆς βασιλείας μου κῦρ Στραντζιμήρος...“[149]. Другото сведение за интересуващия ни велможа произхожда от Шуменския надпис на Срацо от времето на цар Йоан Шишман: „†...**постакенн отъ** ☩**а аѕъ кѵлагроѫ царь їѳ шншмлан сѣнъ келнкаго царѣ їѡана александра прндохъ к градѹ шоѵмен по цареко помаїанне с нлѣ некеснаго царѣ** ☩**а н аѕ срацо пнсахъ кноѵкъ келнкаго епнкернѣ срацнлнра снн слока“[150]. Тук не ще се спирам подробно на основанията да смятам, че става дума за едно и също лице – това вече е направено от Ал. Кузев. Ще си позволя само да подчертая, че е трудно да се предположи, че две различни лица с едно и също име са заемали почти

[143] Й. Иванов. Български и византийски пръстени, с. 2, табл. 1; Дуйчев. СБК, II, с. 291; Malingoudis. Die kyrillische Inschriften, S. 104.

[144] Mslingoudis. Über drei Titel, S. 81.

[145] Попруженко. Синодикъ, с. 90.

[146] Malingoudis. Über drei Titel, S. 81.

[147] Кузев. Великият епикерний Срацимир, с. 15.

[148] За него вж. Кузев. Великият епикерний Срацимир, с. 14-17.

[149] Regel, Kurtz, Korablev. Actes de Zographou, No XXXVI, p. 87.

[150] Антонова, Новооткрития надпис, с. 81-82; Malingoudis. Die kyrillische Inschriften, S. 87.

по едно и също време една и също служба. И така, най-напред трябва да отговорим на въпроса кога е живял Срацимир. Шуменският надпис не е датиран, но е посочено името на владетеля – цар Йоан Шишман. Това дава възможност да го ситуираме между 1371 и 1388 г. (т. е. възшествието на престола и завладяването на Шумен от османлиите). Все пак струва ми се, че датирането би трябвало да клони към началото на този период. Това може да бъде от полза и за определяне на времето, когато е живял дядото на писача Срацо. Тук трябва да се държи сметка и за другото сведение – а именно, че с грамота от 1344 г. Йоан V Палеолог потвърждава неговото дарение за Зограф. Тези данни ситуират дейността на интересуващия ни сановник през втората четвърт на XIV столетие. Той е заемал поста си през първите години на управлението на цар Йоан Александър, ала може с увереност да се предположи, че кариерата му е започнала още при цар Михаил Шишман.

Срацимир е бил изключително високопоставено лице[151], влиянието на което изглежда е прехвърляло пределите на Царството. Гореказаното поставя въпроса дали в издадената грамота на малкия по това време Йоан V Палеолог не можем да открием някаква политическа мотивация. За да можем да отговорим, събитията би трябвало да бъдат разгледани в общобалкански контекст. След смъртта на Андроник III през 1341 г. в Империята избухва една продължителна гражданска война, която изтощава и последните сили на бездруго изпадналата в криза държава. За нейния изход не са без значение и позициите на съседните страни – Сърбия, България и турските емирати в Анатолия. Ясно е, че въпросният документ е издаден от групировката около Анна Савойска и великия дукс Алексий Апокавк, която е държала столицата. Наистина, прави впечатление, че през 1344 г. (т. е. годината на грамотата) дипломатическите усилия на василисата, насочени към привличане на българския цар за съюзник, се увенчават с известен успех. Тя се обръща към него за помощ и прави териториални отстъпки в Горна Тракия. Йоан Александър откликва, макар и неговите действия да са по-скоро демонстрация на лоялност, нежели истинска военна подкрепа[152]. Смятам, че имаме право да предложим разглеждането на грамотата на Йоан V, издадена през същата 1344 г., като част от дипломатическите усилия на групировката около василисата. Твърде е възможно тя да се е опитала

[151] А л . К у з е в (Великият епикерний Срацимир, с. 16-17) лансира идеята, че разглежданото лице е роднина, пръв братовчед, на цар Йоан Александър. Това си заключение той тегли от горепосочения текст от грамотата на Йоан V Палеолог. За съжаление аз не бих могъл да го потвърдя – видно е, че думите за роднинството са поставени в родителен падеж и явно се отнасят до царя, а не до неговия епикерний.

[152] I o a n n i s C a n t a c u z e n i i m p e r a t o r i s Historiarum, t. II, l. III. 66, p. 406-407, l. III, 68, p. 420; А н г е л о в. Българо-византийски отношения, II, с. 35-37, Б о ж и л о в. Асеневци, с. 154-155.

да спечели за своята кауза един от влиятелните сановници в търновския двор, като потвърди направеното от него дарение. По този начин се потвърждава не само личното влияние на Срацимир в управлението на страната и при вземането на важни решения, но и тежестта на сана на великия епикерний в двореца.

Срацимир е бил женен и е имал деца. Това се потвърждава от надписа на неговия внук – Срацо. По времето на цар Йоан Шишман той изглежда е бил вече покойник, макар и това да не е изрично посочено в текста. Обаянието му обаче не е било загубено. Десетилетия след първото сведение за неговото дарение внукът смята за необходимо да спомене името на своя дядо – още едно свидетелство за значимостта на последния. Самият Срацо не само носи името му, но и запазва традицията за участие в дворцовия живот. Неговият сан не е изрично упоменат в надписа, но изглежда твърде вероятно той да е работел във владетелската канцелария.

Накрая искам да отделя няколко реда за предложените от Ал. Кузев възможности за идентификация. За монаха Силвестър вече стана дума. В същото заглавие авторът предлага още една възможност – Срацимир да бъде идентифициран с епикерния, основал манастир, за когото става дума в житието на св. Теодосий Търновски или с тогова от приписката, ако те не са идентични помежду си[153]. За съжаление, преки данни за такава идентификация отсъствуват. Колкото и привлекателно да изглежда да обединим всички налични сведения за сана в едно лице, това засега не изглежда особено вероятно. Не мога да приема, че Срацимир – един столичен велможа и царска роднина – е владял в района на Сливен. Това би трябвало да се докаже, а не само да се предположи.

5. Столник

Наименованието на службата на този сановник ни е познато единствено от надписа върху златен пръстен, принадлежал на царския столник Слав[154]. Разбира се, това единствено сведение може да свидетелствува само за съществуването на институцията, но не и да служи за основа на цялостното ѝ осмисляне. За тази цел ще трябва отново да се обърнем към съответните служби в съседните балкански страни и преди всичко в Империята.

За царската трапеза в Константинопол се грижи особен състав, начело на който стои дворцов функционер, наречен „ὁ ἐπὶ τῆς τραπέζης“.

[153] К у з е в. Великият епикерний Срацимир, с. 15-16.

[154] Д у й ч е в ъ. СБК, II, с. 291. M a l i n g o u d i s. Die kyrillische Inschriften, S. 103.

През VII век това вече е твърде важен пост[155]. Макар и да е споменат нееднократно в трактата на Филотей[156], този служител не намира място в нито една от листите, произхождащи от периода IX-X век. Става дума за една от придворните институции, запазени за евнуси. От самото наименование става ясно, че това е лице, което се е грижело за масата – както за нейното снабдяване, така и за особения церемониал на банкета[157]. За тази цел той е имал под свое ръководство специални сервитьори, наречени „ὑπουργοί“ или „ἐγγιστάριοι“. Трябва изрично да се каже, че е имало отделен служител, който се е грижел за масата на василевса (ὁ ἐπὶ τῆς τραπέζης τοῦ δεσπότου) и за тази на василисата (ὁ ἐπὶ τῆς τραπέζης τῆς αὐγούστας)[158]. Понякога тези сановници са били натоварвани и със съвсем нетипични задачи, като водене на военни кампании (напр. при Леон VI в Италия), а в самите задължения на столника на василисата е влизала и грижата за нейните частни лодки.

След 1204 г. значението на ὁ ἐπὶ τῆς τραπέζης нараства. У Псевдо Кодинос той вече присъствува в листата и заема място в нейната среда[159]. От този автор получаваме данни и за особената му униформа: бродиран скиадион, копринен каввадион и златно-червен жезъл[160]. Макар и подчертано церемониални, константинополският столник запазва задълженията си по обслужване на царската маса[161]. Все пак трябва да се отбележи, че съществува забележима тенденция тази придворна служба да придобива все по-церемониален характер и да се превръща в титла – това са немалкото случаи, когато тя се дава на лицата само за място в йерархията, без конкретния сановник да е обвързан с действителни грижи за банкетите в двореца[162]. При василевсите в Никея и при Палеолозите са познати множество членове на властващата династия, които са били носители на този сан[163].

В средновековна Сърбия терминът „столник“ не е регистриран в изворите, ала нееднократно откриваме наименованието „**стакнльць**“[164]. Най-ранното му споменаване произхожда от времето на крал Стефан Дечански, а повечето се свързват с годините след реформите на цар Стефан Душан. Само по себе си това навява на мисълта, дето става дума за някакво приближаване към ромейските традиции. В това отношение Стоян Новакович е категоричен, че сръбският ставилац представлява институция, паралелна на ромейския „ὁ ἐπὶ τῆς τραπέζης“[165]. Интерес предизвиква упоменаването на интересуващия ни служител в Дечанския хрисовул от 1330 г. Там ставилците са измежду тези, за които изрично е отбелязано, че са взели участие в свикания от краля събор[166] – едно категорично указание за значимостта на сана. Всичко това, без съмнение, дава основание да се предположи, че институцията в общи линии следва константинополската традиция.

Със значително повече сведения разполагаме относно земите на север от Дунава. Столникът присъствува в дворцовия живот и на Угровлахийското, и на Молдовското княжество[167]. Откриваме го още през XIV век – в Мунтения през 1392 г.[168], а в Молдова – през 1393 г.[169]. За обозначаване на институцията се използуват най-различни наименования. Най-често, разбира се, се среща „**столникъ**“, ала откриваме също така и „**трапезостронтель**“ (6 март 1628 г.), а в латинските документи и в някои наративни извори: „stolnig“, „magister mensarum“, dapifer“, „cucinae praefectus“, „supremus dapifer“. Функциите на столника са пряко свързани с обслужването на господарката маса: той се грижи за набавянето и подготвянето на храната, той лично обслужва владетеля при големи празници и даже има задължението да опитва от блюдата, за да гарантира, че яденето не е отровно. За изпълнение на тези си задачи влашките и молдовски столници са били подпомагани от свой апарат, сред които трябва да бъдат упоменати вторият, а в Молдова и третият столник и шуфарят. Вторият столник се появява във Влашко вероятно към средата на XVI век – за първи път е споменат в изворите на 26 юни 1588 г., а в Молдова от XVII век[170]. Третият столник е още посетнешно явление (1700 г.) и смятам, че не представлява някакво пряко влияние от балканското Средновековие. Шуфарят или великият шуфар е шеф на готвачите[171]. Във Влашко той се появява в 1560 г., а в Молдова едва през XVII век. В Мунтения шуфарят се грижи и за снабдяването на двора с риба. С това са свързани и някои данъчни компе-

[155] B u r y. The Imperial Administrative System, p. 125.

[156] O i k o n o m i d è s. Les listes de peréséance, p. 97_4, 135_{1-2} etc.

[157] B u r y. The Imperial Administrative System, p. 125-126; G u i l l a n d. Maître d'hôtel, p. 179-180; O i k o n o m i d è s. Les listes de présénce, p. 305-306.

[158] O i k o n o m i d è s. Les listes de préséance, p. 135_{1-2}; B u r y. The Imperial Administrative System, p. 126.

[159] V e r p e a u x. Pseudo Kodinos, p. 138_2.

[160] V e r p e a u x. Pseudo Kodinos, p. 157_{15-23}.

[161] V e r p e a u x. Pseudo Kodinos, p. 207-218.

[162] G u i l l a n d. Maître d'hôtel, p. 181-183.

[163] G u i l l a n d. Maître d'hôtel, p. 184-185.

[164] Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 298, 653, 691; Н о в а к о в и ћ. Византијски чинови и титуле, с. 252-253.

[165] Н о в а к о в и ћ. Византијски чинови и титуле, с. 253-254.

[166] Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 653.

[167] S t o i c e s c u. Sfatul domnesc, p. 280–284; Instituţii feudale, p. 456; Dicţionar elementilor româneşti, p. 223.

[168] DRH, ser. B, vol. I, No 17, p. 13.

[169] DRH, ser. A, vol. I, No 4, p. 5–6.

[170] S t o i c e s c u. Sfatul domnesc, p. 282.

[171] Instituţii feudale, p. 465.

тенции – по-точно събирането на десятъка върху рибата. За нас този служител едва ли представлява особен интерес – самата дума има латински произход и изглежда не иде от Империята, от България или от Сърбия.

Смятам, че си заслужава да обърнем внимание и на някои ромейски традиции, запазени в султанския двор. Докато за Влашко и Молдова въпросът може и да е спорен, което дава възможност на В. Джорджеску да претендира, че интересуващата ни институция е чисто румънска, възникнала под средноевропейско влияние[172], то в Османската империя явно преобладават източните традиции, наследени от Империята и от Халифата. Интересни данни в това отношение можем да почерпим от Кануннамето на султан Мехмед II – текст, датиран към 1470-1478 г. Съответната институция тук е тази на чашнигир-башията, който е шеф на чашнигирите, поднасящи яденето на царската трапеза[173]. Той е дванадесети по ред в йерархията и стои между чакърджибашията и другите шефове на дворцови отряди. Както вече бе казано, този служител се грижи за храната при двора, но също така трябва да организира и да осъществява банкетите[174]. Сходствата с ромейската институция са очевидни.

За съжаление, въз основа на единственото българско сведение не можем да твърдим друго освен факта на съществуването на службата. Изглежда, че този кратък български текст не е известен на В. Джорджеску, за да твърди той, че тази служба представлява чисто румънско творение[175]. Всъщност и самият славянски термин е достатъчен, за да ни убеди в противното. Смятам, че извършените по-горе наблюдения дават достатъчно основание да се направи изводът, че става дума за едно общобалканско явление. Това заключение от своя страна позволява да сравняваме българските столници с тези на Империята, Сърбия или двете княжества. Не може да има съмнение, че и в Търново този сановник се е грижел за царската трапеза. Всъщност царят е изрично упоменат в надписа на столника Слав. От друга страна, в България отсъстват сведения за апарата от подчинени на интересуващия ни служител. Такива той по всяка вероятност е имал, но в изворите няма сведения за тях. Конкретизирането има въз основа на материала от Влашко и Молдова, ми се струва произволно.

Накрая би трябвало да се отговори на питането дали в България столникът реално е изпълнявал своите задължения или само е получавал сана за място в йерархията. Горните думи издават виждането ми по този въпрос. Смятам, че нямаме право да отричаме едни, поне церемониални функции.

[172] G e o r g e s c u. Bizanţul şi instituţiile române, p. 459.

[173] Турски извори за историята на правото, I, с. 12.

[174] L y b y e r. The Government of the Ottoman Empire, p. 245; I n a l c i k. The Ottoman Empire, p. 81.

[175] G e o r g e s c u. Bizanţul şi instituţiile române, p. 459.

Столник Слав

Този велможа е познат от надписа върху споменатия вече пръстен: „слав(ъ) столник(ъ) царев(ъ)“[176]. Славянският произход на името не буди съмнение. Става дума за висш служител при двора в Търново, личен столник на владетеля.

Има предложени две възможности за идентификация. Някои учени смятат, че столникът Слав и деспот Алексий Слав са едно и също лице[177]. Основание за такова твърдение дава единствено името. Същевременно трябва да се отбележи, че това име не е някаква рядкост, за да позволява такива твърдения. Тезата ми се струва напълно неприемлива. Наистина не знаем нищо за съдбата на мелнишкия господар след 1230 г., ала не е за вярване, че този твърде издигнат и влиятелен в мащабите на целия Балкански полуостров болярин, братовчед на царя, зет на император Анри и носител на най-високото достойнство, би могъл да стане столник. Против едно такова твърдение говори и текстът в Синодика, където Алексий Слав присъствува с деспотската си титла[178].

Другото предложение за идентификация е свързано с откриването на пръстен с надпис: „Доброслакъ пръ(стень)“, който е твърде подобен на пръстена на столника Слав. Знакът на лилията, както и сходството в имената дава основание на В. Вълов да твърди, че двамата боляри са били роднини[179]. За съжаление, тази идея не се подкрепя от никакви други данни, което я прави малко вероятна. Наличните извори не позволяват тя да бъде нито доказана, нито отхвърлена, но това от самосебе си я прави произволна.

6. Велик комис на царските обори

Сведенията за съществуването на тази придворна служба черпим от преписката на папа Инокентий III, където става дума за „comestabulus

[176] Д у й ч е в ъ. СБК, II, с. 291; M a l i n g o u d i s. Die kyrillische Inschriften, S. 103.

[177] N i c o l. Despotate of Epiros, p. 125 n. 2 (вж. критиката у Б о ж и л о в, Асеневци, с. 97).

[178] П о п р у ж е н к о. Синодикъ, с. 87 § 115 Пал.

[179] В ъ л о в. Новите разкопки, с. 47.

Sergius“[180]. Като допълнителни можем да приемем и данните от грамотите, където присъствуват „комисъ съ конѣдин“ и „комисн“[181]. Явно е, че тези два случая не визират една и съща служба, тъй като в единия случай става дума за висш функционер от столицата, а в другите – за провинциални чиновници от средна ръка. Същевременно не би могло да има съмнение, че това са служители от една и съща система, същността на която ще се опитаме да изясним.

Наименованието на институцията е достигнало до нас само в латинската си форма (или превод?) – „comestabulus“ – тъй като известията са запазени само в три латински документа, излизащи от канцеларията на Св. Престол. По мое мнение имаме основание да смятаме, че и на български то е имало сходно звучене, тъй като такова е то и на гръцки. Всъщност става дума за транскрибиране на латински термин. На български самата дума „комис“ иде от гръцкото „κόμης“, което от своя страна е транслитерация на латинското „comes,– mitis“. Като се има предвид силното влияние на Империята върху българската институционна система, сходна служба би трябвало да дирим преди всичко в Константинопол. Разбира се, лице, което се е грижело за конете и оборите на владетеля, е имало при всички дворове в Европа, ала най-голямо внимание би трябвало да обърнем на две ромейски институции: „κόμης τοῦ σταύλου“ и „μέγας κοντοσταύλος“.

Службата на „κόμης τοῦ σταύλου“ (т. е. „комис на царските обори“) се среща твърде често в тактиконите то края на X век[182]. Този служител се е грижел за конете на василевса, за тяхното събиране и прехрана[183]. През X век е имал доста широки пълномощия, особено в случай на война. По време на кампания той командува военните конвои, а в мирно време в столицата придружава василевса при завръщането му от църквата на св. св. Апостоли. Институцията е упомената за последен път в Ескориалския тактикон (Тактикон на Икономидис) и изглежда, че изчезва към края на XI век. През XIV столетие в изворите срещаме един „κόμης τῶν βασιλικῶν ἱππῶν“, който, както изглежда, не е имал ранг в йерархията, тъй като не е посочен в листата на Псевдо Кодинос[184].

[180] Д у й ч е в ъ. Преписката...., No IX с. 31, No X с. 33, No XVI с. 45. П. П а в л о в (вж. Просопографски бележки, с. 6-7) изобщо отхвърля съществуването на такъв сан и го приравнява на „протостратор“.

[181] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 18_{99-100}, 29_{10}; Д у й ч е в. Рилската грамота, с. 52_{56}.

[182] O i k o n o m i d è s. Les listes de préséance, p. 53_{20}, 103_{16}, 107_{16}, 123_{57}, 141_{9}, 145_{30}, 249_{30}, 271_{16}.

[183] B u r y. The Imperial Administrative System, p. 113-114; J o n e s. The Later Roman Empire, II, p. 625-626; G u i l l a n d. Grand Conétable, p. 99-102; O i k o n o m i d è s. Les listes de préséance, p. 338-339.

[184] G u i l l a n d. Grand Conétable, p. 102-103; O i k o n o m i d è s. Organisation administrative (1025-1118), p. 145; V e r p e a u x. Pseudo Kodinos, p. 168-170.

По мое мнение именно службата на „κόμης τοῦ σταύλου“ е най-подходяща при търсене на паралели на българската институция. Тя отговаря и на тенденцията да се възприемат някои по-стари ромейски образци. Въпреки това не бива да избягваме от обсъждането и на една друга възможност – а именно ромейския „μέγας κοντοσταύλος“[185]. Както изглежда, този служител се появява през XI-XII век и представлява заемка от Запада, в частност от норманската държава в Сицилия. Той няма нищо общо с комиса на царските обори нито като функции, нито като положение. Става дума за едно от най-висшите лица в двора, което заема единадесето място в йерархията. Службата му се състои в командуването на отряда от франкски (западни) наемници. Както се вижда, не съществуват никакви основания да правим каквито и да било паралели между ромейския велик контоставлос и засвидетелствувания български функционер. От една страна е твърде рано да търсим в България в началото на XIII в. една сравнително късна ромейска институция, а от друга, самият характер на службата е от такова естество, че едва ли има място в българската действителност. Отхвърляйки тази възможност, ние ще трябва да се върнем отново към комиса на царските обори. По всяка вероятност Сергий е изпълнявал именно такава служба при двора в Търново.

При изясняване характера на българската средновековна институция изключително полезно може да бъде сравнението с великия комис от Влашко и Молдова, когото срещаме в изворите от XV век насетне. В Мунтения той е упоменат за първи път в една грамота от 10 юни 1415 г.[186], а в Молдова малко по-късно – на 14 април 1435 г.[187]. И в двете княжества характерът на службата на великия комис е сходен – той се е грижел за господарските коне и обори[188]. Едно от основните му задължения е снабдяването на животните с фураж. В този смисъл той е участвувал в администрирането на постъпленията от натуралния данък върху сеното, а в Молдова е управлявал и бранищата около река Прут, подпомаган в това от особени свои подчинени – бранищари. Великият комис е придружавал господаря при езда. Освен това той се е грижел за откарването на конете, които Влашко и Молдова са дължели като данък на Високата порта. Присъствувал е и на празниците (Богоявление и Георгьовен), на които се представят конете, включително и талма-баша (конят, подаряван от султана на господаря воевода). В своята дей-

[185] V e r p e a u x. Pseudo Kodinos, p. 137, 155, 175, 300, 305, 309, 320, 334, 344, 347; B r é h i e r. Les institutions, p. 397; G u i l l a n d. Grand Conétable, p. 103-104.

[186] DRH. ser. B, vol. I, No 38, p. 81; S t o i c e s c u. Sfatul domnesc, p. 294; Instituţii feudale. p. 112.

[187] DRH. ser. A, vol. I, No 139, p. 193; S t o i c e s c u. Sfatul domnesc, p. 296; Instituţii feudale, p. 112.

188 S t o i c e s c u. Sfatul domnesc, p. 293-298; Instituţii feudale, p. 111-112.

ност този велможа е бил подпомаган от няколко втори и трети комиси[189], от комишели[190] и от рахтиван[191], който се е грижел за впрегатните принадлежности.

Смятам, че съществуват всички основания да се твърди, че румънската институция е тясно свързана и вероятно произхожда от българската. За това свидетелствува и самото наименование. В славянските документи тя стои като „конюшь", а по-рядко и в по-претенциозни текстове – „конюш" или „конохранитель" (вж. една молдовска грамота от 20 януари 1657 г.)[192]. В латиноезичните документи този служител е назоваван „magister agazonum", „agazonum magister alias comiss", „stabuli praefectus", „agazonum et stabuli praefectus"[193]. Все пак именно славянските наименования са първични, което и позволява правене на изводи по сходство относно положението в България с цел получаване на по-пълна представа за търновската институция.

Със същата цел би трябвало да отредим съответното внимание и на сходната служба в османския двор, който в много отношения запазва и продължава някои ромейски традиции. Така, в Кануннамето на Мехмед II от 1470-1478 г. се посочва, че двамата мирахори (Miri-ahor или Emir-al Ahor) стоят на 10-то място в придворната йерархия, след капуджи-башията и преди чакърджи-башията[194]. Под ръководството на тези сановници са се намирали царските коне и оборите вътре и вън от палата[195]. Тяхната организация брои 2080 души през 1540 г. и достига 4322 в началото на XVII в. – това са различни ветеринари, налбанти, сарачи и т. н. В Османската империя тя има свои поделения и в провинцията, където население с особен статус има задължението да отглежда коне и да ги предава на султана – т. нар. „конари". Същите тези люде се редуват и на служба в столичните обори. Изглежда, че това е една традиция, наследена от средновековните балкански държави и е сродна с тази за отглеждане на ловни птици или кучета, за които ще стане дума. В това отношение интерес представляват данните за „конюх"[196] в сръбската провинциална администрация и изобщо за конните служби извън столиците.

[189] S t o i c e s c u. Sfatul domnesc, p. 297; Instituţii feudale, p. 112.

[190] Instituţii feudale, p. 113.

[191] Instituţii feudale, p. 398.

[192] S t o i c e s c u. Sfatul domnesc, p. 293. Последното наименование може, разбира се, да се дължи и на полското влияние, което е особено силно в Молдова през XVII век.

[193] S t o i c e s c u. Sfatul domnesc, p. 293.

[194] Турски извори за историята на правото, I, с. 12.

[195] L y b y e r. The Government of the Ottoman Empire, p. 131; I n a l c i k. The Ottoman Empire, p. 81; Н е д к о в. Османотурска дипломатика и палеография, I, с. 35, 43.

[196] Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 310, 429, 430, 507, 508, 509, 596, 609, 614, 628.

Едва ли положението в България е било много по-различно, ала все пак трябва да се отговори на някои съществени питания. На първо място това е проблемът с точното наименование на службата. Латинската форма „comestabulus" би могла да служи само за отправна точка. По мое мнение предложението на В. Златорски тя да бъде преведена с „воевода" звучи неубедително[197]. Смятам, че с относително голяма сигурност може да се твърди, че наименованието се е изграждало около думата „комис". Към този извод ни водят както запазената латинска форма, така и паралелите с Константинопол и с Влашко и Молдова, а найвече засвидетелстването на „комиси" в грамотите. Разбира се, може да се твърди, че формата „comestabulus" е преведена и представлява по-скоро смислова съответка, нежели транслитерация, ала това не предлага никакво решение и само затруднява единствено възможното такова. Все пак със съжаление ще трябва да кажем, че присъствието на елемента „комис" е единственото, което може да бъде поддържано с относителна сигурност относно търсеното наименование. Твърде вероятно е той да е бил назоваван и „велик" или да е бил свързан с царските обори, за да се подчертае положението му в столицата, но преки сведения в този смисъл отсъствуват.

Що се отнася до самия характер на задълженията на интересуващия ни придворен функционер, то, по мое мнение, сериозни разногласия не биха могли да възникнат. Той се е грижел за конете на владетеля, надзиравал е царските обори, тяхното поддържане, отглеждането на животните и снабдяването им с фураж. Вероятно великият комис е стоял начело на голяма служба, която е имала своите поделения както в Търново, така и в провинцията. За съжаление, за нейната организация, както и за вероятното ѝ отношение към администриране постъпленията от някои данъци или изпълнението на ангарии, имащи отношение към посочената по-горе дейност, почти нищо определено не може да се твърди.

Смятам, че имаме всички основания да заключим, че великият комис е бил един от висшите сановници при царския двор. За това свидетелстват не само характера и значението на службата му и паралелите със съседните страни, но и данните за comestabulus Сергий. В преписката на папа Инокентий III той е представен като много влиятелен човек, който е един от пратениците до Св. Престол, а сетне и продължава мисията след задържането на архиепископ Василий в Дирахиум. Разбира се, това не би могъл да бъде случаен човек. Той е и единственото лице, заемало службата, името на което е достигнало да нас.

[197] **В. З л а т а р с к и. История, III, с. 175-176 бел. 3.**

Великият комис Сергий[198] ни е познат единствено от преписката на папа Инокентий III с българите[199]. Този болярин, заедно с презвитер Константин, продължава мисията до Рим, след като архиепископ Василий е спрян още преди да прекоси Адриатика. Това пратеничество тръгва от Търново и е част от политиката на българския цар с папството. На пътя, по който то преминава, има посветено особено изследване[200]. След успешното изпълнение на задачата Сергий и Константин се завръщат в България[201].

Не би трябвало да има съменине, че Сергий е принадлежал към столичното болярство. За самия него обаче не можем да кажем почти нищо повече от това, вероятно е имал силно влияние при двора по времето на цар Калоян. Каква е била посетнешната му съдба не се знае. П. Мутафчиев предлага той да бъде идентифициран със севастократор Стрез[202], ала за това не съществува никакво основание освен близкото време, по което живеят и началните букви на имената им.

7. Царски съветници

В житието на св. Сава от Теодосий Хиладарец се разказва, че когато крал Владислав идва в Търново, за да прибере мощите на светеца, българският цар, желаейки да ги запази, за да увеличи Божията благодат в престолния град, се допитва какво да прави до патриарха и до своите съветници („**сконъ сѣкѣтникъ**“)[203]. За царските съветници се говори още веднъж в същото произведение във връзка с тълкуването на един кошмар на владетеля[204]. Трудно е да правим заключения въз основа само на тези сведения, които, още повече, произхождат от небългарски текст. Все пак основният въпрос, на който ще трябва да се отговори е дали става дума за някаква институция или просто за обкръжението на царя – т. е. хората, с които той се съветва по важни дела.

За решаването на поставеното питане могат да ни бъдат полезни някои съпоставки с положението в съседни балкански страни. Така, в

[198] М у т а ф ч и е в. Владетелите на Просек, с. 236-238; З л а т а р с к и. История, III, с. 175-179; Д у й ч е в ъ. Преписката, с. 92; S w e e l y, Basil of Trnovo's Journey, p. 118-123; П а в л о в, Просопографски бележки, с. 5-9.

[199] Д у й ч е в ъ. Преписката, No IX с. 31, No X с. 33, No XVI с. 45.

[200] S w e e l y. Basil of Trnovo's Journey, p. 118-123.

[201] З л а т а р с к и. История, III, с. 178-179.

[202] М у т а ф ч и е в. Владетелиите на Просек, с. 236-237, вж. бел. 88.

[203] Живот светого Саве, 1860, с. 204.

[204] Живот светого Саве, 1860, с. 206.

княжествата на север от Дунава е позната институцията „съветник“. В Угровлахийското княжество за първи път тя се среща в един латиноезичен документ от 27 декември 1391 г. – „consularius“[205], а в славянската си форма „**прѣкосѣкѣтникъ**“ (дат.) – в документ от 9 октомври 1492 г.[206]. В Молдова за такъв функционер се споменава за първи път в грамота от 12 юли 1434 г. В текстовете термините „съветник“ и „първосъветник“ се срещат заедно чак до XVII в., когато вторият е изоставен – за последен път го срещаме на 10 март 1641 г. Според съвременната румънска историография през разглеждания период „съветник“ и във Влашко, и в Молдова означава член на Съвета, но същевременно и съветник на владетеля и най-общо сановник[208]. Интересно е да се разтълкува вече споменатото първо сведение на славянски език от Влашко (9 октомври 1492 г.): „**прѣкосѣкѣтникъ жупанъ станкъ логофетъ**“[209]. Струва ми се несъмнено, че при този случай „първосъветник“ и „жупан“ сочат някакъв ранг, докато „логотет“ е служба. Ранговата особеност, без значение дали задължително включва членство в Синклита, безспорно дава институционализиран характер на принадлежността към най-близкото обкръжение на владетеля. Разбира се, що се отнася до Влашко и Молдова такъв въпрос не би могъл да създава обсебени затруднения при изследванията, тъй като историографията разполага със сравнително богат материал за тези страни.

Въпросът е как стоят нещата в България. На първо място трябва да се отговори каква е връзката между „съветника“ и Синклита. Тук веднага трябва да се отбележи, че терминът „Съвет“ не е типичен за средновековна България. Употребява се „Синклит“ („**снгклитъ**“, „**сугклитъ**“)[210]. От своя страна формата „Съвет“ се среща в Сърбия[211] и в румънските княжества[212]. Тези факти поставят един много важен въпрос. Като се има предвид, че единствените данни за съветници в България произхождат от сръбски извор, може да бъде поставено под въпрос самото съществуване на институцията в България или поне това ѝ наименование. Не е невъзможно сръбският автор да е заменил действителния български термин със сръбски. Все пак аз не бих се решил да лиша изследванията върху институционната система на средновековна България от един текст при тъй бедната изворова база по този проблем. Основание затова ми дават и данните от съседните страни, които могат да бъдат използувани като

[205] DRH. ser. B, vol. I, No 15, p. 36-37.

[206] DRH. ser. B, vol. I, No 234, p. 374.

[208] Instituţii feudale, p. 441.

[209] DRH. set. B, vol. No 234 p. 374.

[210] K a l u ž n i a c k i. Werke, S. 25; З л а т а р с к и. Житие и жизнь, с. 20.

[211] Вж. напр. Житие на Стефан Дечански от Г р и г о р и й Ц а м б л а к, с. 96.

[212] Instituţii feudale, p. 438-440.

допълнителни. Административната терминология за целия Балкански полуостров е обща или поне изключително близка през късното Средновековние. Това е особено характерно за двете славянски страни и за Влашко и Молдова. В този смисъл не би трябвало да отхвърляме данните от житието на Св. Сава като извор за нашата история, ала това все още не е основното питане: дали интересуващата ни институция трябва да бъде задължително свързана със Синклита-Съвета. По моему връзка несъмнено съществува, но не бих се осмелил да я нарека безусловна. Такова твърдение би решило по един произволен начин отнапред въпроса за структурата на царския съвет – един от сложните и неосветлени проблеми на средновековната ни история. Съветниците вероятно са били членове на Синклита, ала не бих се осмелил да твърдя, че „съветник" е означавало „член на Синклита" или пък, че член на този колективен орган се е зовял „съветник".

От друга страна, неприемлива ми се струва тезата, че „съветник" в разглеждания случай не е институционализирано понятие и означава само някой, който дава съвети на владетеля. Смея да твърдя, че по-вероятно е да става дума за най-близки служители при двора или лица, притежаващи определен ранг.

Накрая, за да завърша, ще отбележа, че при тези налични данни на никой от поставените въпроси не може да се даде неоспорим отговор. Това, което си позволявам да твърдя с относителна сигурност е, че става дума за регламентиран институционен термин (титла или служба), който бележи най-близките на владетеля лица, имащи влияние и тежест в двореца.

8. Педагог

Единственото сведение за „педагога", като придворна служба по време на Второто царство дължим на хрониката на монаха Ефрем. В разказа си за събитията, настъпили след смъртта на цар Калоян, той казва: „Сина на цар Асен пък с педагога (παιδαγωγός) отвели още малък чак при скитите, та там да търси помощ и спасение"[213]. Сведението не е напълно ясно и на първо място възниква въпросът дали става дума за обикновен учител или за особено лице, натоварено с възпитанието на царските деца. Освен това при положение, че текстът е гръцки, не може да бъде заобиколено питането дали този именно термин е бил употребяван в търновския двор. Като имаме предвид характера на единственото сведение, окончателен и неоспорим отговор не може да бъде даден, ала все пак тук ще се опитаме да достигнем до определено становище.

При наличните данни всяко решение на първия от поставените въпроси би могло да бъде оспорено. За съжаление, и другите извори за посочените събития и особено Георги Акрополит не съдържат нищо, което да подкрепи или отхвърли настоящата теза. Текстът у споменатия автор е следния: „И тъй, когато (Калоян) по този начин умрял, завладял властта над българите синът на сестра му, на име Борил, след като взел за жена вуйна си скитянка, а сина на Асеня – Йоан – който бил още в детска възраст, някой като го грабнал тайно, казал, че е отишъл при скитите"[214]. Тук този, който отвежда децата, е назован просто „някой" (τίς). Двата извора не си противоречат, ала, за съжаление, не се и допълват в смисъла, в който ни интересуват. Във всеки случай е ясно, че се има предвид някакво лице, което не позволява децата да попаднат в ръцете на новия владетел. Като имаме предвид, че те биха могли да станат коз в ръцете на борещите се за властта групировки, присъствието им в царството не ще да е било съвсем безопасно за тях[215]. В този смисъл бихме могли да предположим, че бягството е било добре предварително организирано, че зад него е стояла някоя от групировките и, че един от организаторите е било именно споменатото и в двата извора лице (т. е. този „педагог" или „някой"). Това дава основание да го определим като заемащ високо положение при двора. Неговото изрично упоменаване като „педагог", по мое мнение, не оставя съмнение, че той е бил натоварен или – още по-ясно казано – „назначен" – за обучение и възпитание на децата на владетелското семейство. В този смисъл би трябвало да отпадне и проблемът доколко става дума за някаква придворна служба – „педагогът" е изпълнявал именно такава.

Дали обаче той е упоменат в този единствен при това гръцки текст с точното й наименование? Думата „**педагогъ**" присъствува в тази си форма в писмени паметници от Средновековието, но се срещат и синонимите: „**пѣстоунъ**", „**пѣстоунъникъ**", „**наказатель**", „**казатель**", „**настакъникъ**"[216]. В текста на хрониката, разбира се, откриваме тъкмо гръцкия термин. Това прави невъзможно да се установи с абсолютна сигурност точното му славянско наименование. Все пак е напълно допустимо предложението, че именно тази запазена форма е била в употреба при двора в Търново. Друго предположение би имало само негативен характер, без да може да предложи някакво решение.

[213] Ephraemii monachi Imperatorum et Patriarcharum, p. 316 v. 7829; Самият Търновград ще разтръби победите, с. 79.

[214] Acropolita Opera, t. I, p. 21_{4-9}.

[215] вж. А. Данчева – Василева. България и Латинската империя, с. 80; Божилов. Асеневци, с. 69-70, 77.

[216] Slovnik jazyka staroslovenského, t. 25 (П-ПОБНТН), Praha 1973, p. 25.

Остава единствено питането дали става дума за постоянна дворцова служба или за такава, която е съществувала само при нужда. Неговият отговор би могъл да ни даде много ценна информация, тъй като този, комуто царят е поверил възпитанието на децата си, ще да е бил влиятелно лице и, ако става дума за постоянна служба, тя вероятно е била включена в йерархичната листа и следователно има титуларен характер. На това питане обаче отговор не може да бъде даден. Тук почти произволно ще си позволя да предположа, че институцията не ще да е имала постоянен характер. Следи от такова нещо в ромейските листи не откриваме, а, както се знае, дворът в Търново се е стремял почти точно да копира Константинополския.

9. Апокрисиарий

Когато става дума за апокрисиариите във Второто българско царство би трябвало изрично да разграничим царските пратеници и служители по съобщенията, които принадлежат към централната управа и провинциалните служители със същото наименование, които срещаме в текстовете на грамотите и за които ще стане дума в следващата глава. Тук не ще се опитаме да проследяваме всички царски пратеничества, за които има данни, но ще се задоволим само с тези случаи, когато съответните лица са изрично упоменати със своята длъжност в текстовете. Това значително ограничава обхвата на настоящото дирене, тъй като запазените извори съвсем не са многобройни: едното се съдържа в т. нар. „Житие на княз Стерган", отнасящо се до севасторкатор Стрез[217], а другото вземаме от разказа на архиепископ Данило за събитията след битката при Велбъжд[218]. Разбира се, биха могли да бъдат привлечени и някои допълнителни данни, които ще бъдат използувани при изложението.

При изучаването на институцията на апокрисиариите преди всичко трябва да се отбележи особеното значение на пощите и съобщенията в онази епоха, когато поддържането на контакт с всички части на държавата е било една от най-важните и не най-лесни задачи на администрацията. В това отношение впечатление правят постиженията на някои империи от античността. Що се отнася до съобщенията в средновековна България, ние можем да правим само изводи по аналог с положението в Империята, ала тук трябва да се отчитат огромните разлики между двете страни във всяко едно отношение. Ромейските извори дават сравнително добра информация по интересуващия ни въпрос. Тук не си поставяме за цел един по-широк обзор на институцията на апокрисиариите (светски или църковни) в Империята, още повече, че такъв вече е правен[219]. По-голямо внимание заслужават именно царските апокрисиарии, които са били нещо като куриери при двора в Константинопол[220]. Тук непременно трябва да се отбележи, че съобщителната служба в Империята като цяло е била силно централизирана и се е намирала през ранния период под ръководството на логотета на дрома[221]. Самото наименование на този служител показва, че той е отговарял за пощите и за пъгната мрежа, а в последствие в неговото ведомство са включени и външните отношения и изключителната юрисдикция над чужденците. Може да се каже, че това е едно от лицата, които са имали постоянен достъп до василевса, откъдето иде и влиянието му. Разбира се, не може да се изключи и значението на администрираната от него област – това значение е достатъчно само по себе си, за да даде тежест на една институция в управленския апарат. Интересно е да се отбележи, че в Багдадския халифат също е имало аналогична служба по ръководството на пощите и съобщенията, като наименованието на сановника е било „Окото на Багдад". Това е съвсем естествено, тъй като без съмнение управлението на такава голяма и сложна система, обхващаща цялата територия на държавата, изисква централизиран апарат. За съжаление, паралелната служба в България не ни е известна, но смятам, че не може да има съмнение, че тя е съществувала.

Може да се каже, че от служителите в централната съобщителна администрация са ни известни наименованията само на царските пратеници – апокрисиарии. Така, в разказа си за събитията след сръбската победа при Велбъжд, архиепископ Данило пише: „**къ тъ часъ пріндоше поклисарн отъ крата цароу тоулоу клнхалоу рекомаго кълагоуь и отъ кьсѣхъ келелоштьнѣихъ зелле тое...**"[222]. Това сведение заслужава най-голямо внимание. Ситуацията е следната. Нарушвайки примирието, сърбите са ударили дезорганизираната българска войска и са я разгромили. Царят е убит. Неговият брат – Белаур – който се оформя като силния човек в държавата, заедно с първите велможи изпраща пратеници до крал Стефан Дечански и до младия крал Стефан Душан. В този смисъл можем напълно основателно да поддържаме тезата, че тук става дума именно за царски пратеници и в никакъв случай за пратеници на отделни динати или за местни служители по съ-

[217] М у т а ф ч и е в. Владетелите на Просек, с. 271.
[218] а р х и е п и с к о п Д а н и л о. Животи, с. 193.
[219] T. K o e v. Die Institution der Apokrisiarioi, Etudes balkaniques, No 4, 1978, S. 57-61.
[220] K o e v. Die Institution der Apokrisiarioi, S. 58.
[221] B u r y. The Imperial Administrative System, p. 91-93; B r é h i e r. Les institutions, p. 301-303; G u i l l a n d. Les logothètes, p. 31-33; O i k o n o m i d è s. Les listes de préséance, p. 311-312; O i k o n o m i d è s. Organisation administrative (1025-1118), p. 131.

общенията. Това са именно пратениците на тези, които са поели временно властта след опразването на престола при споменатите трагични обстоятелства. За съжаление, не се казва нищо по-конкретно за интересуващите ни лица – нито кои са били те, нито дали постоянно са заемали службата или са били натоварени с нея ad hoc.

Следващото свидетелство произлиза от един твърде съмнителен извор и би трябвало да бъде използувано не като конкретно посочване, а като свидетелство за наличие на термина в текст, който, макар и легендарно, описва двора на един български местен господар. Става дума за Житието на княз Стерган, в което се разказва, че този същият „**послa поклисаре стефаноу краλю да его ласкютъ, иωнеправдуютъ крεζа**..."[223]. Без съмнение, неавтентичният характер на текста не ни позволява да твърдим, дето тук имаме конкретно сведение за конкретни събития от дейността на севастократор Стрез. Важното обаче е, че все пак терминът присъствува в текста. Несъмнено и в този случай става дума за пратеници. Те наистина не принадлежат към царския двор, но имаме основания да смятаме, че дворовете на повечето местни господари – още повече този на царския брат и претендент за престола Стрез – са се стремели да наподобяват столичния.

Бих искал да обърна внимание и на самия термин. И в двата споменати текста присъствува формата „**поклисарь**". Тя има по-разговорен характер, ала без съмнение произлиза от „ἀποκρισιάριος", с която е и идентична[224]. Свидетелствата са съвсем ясни, че става дума за царски вестоносци или пратеници. Такива са и провинциалните служители, данни за които се съдържат в грамотите. Разбира се, в текстове от този характер е трудно да бъдат те разграничени, тъй като и едните, и другите са са ползували от съответните облекчения при преминаване, макар и статусът им да е бил твърде различен.

Сходството между българските и ромейските служители по съобщенията, които са наименовани с един и същ термин, оформя интересуващата ни институция като общобалканска. Това се потвърждава и от данните за средновековна Сърбия. Те са много по-богати от българските и тук не е необходимо да ги проследяваме. Ще си позволя да се спра само на едно сведение: терминът присъствува в житието на Стефан Лазаревич от Константин Костенечки[225] и това представлява чудесен пример за съпричастността му и към сръбската институционна система, отразена в произведение на автор от български произход. Във всеки случай имаме пълно основание да заключим, че във всички балкански страни терминът запазва своето основно значение на служител по съобщенията.

За съжаление, трудно може да се каже нещо повече за самата организация на службата. Единственото, което знаем с относителна сигурност, е, че при нейното изпълнение апокрисиариите са се ползували с определени привилегии, свързани с ангарийни задължения на населението. В домашните извори нееднократно се срещат термините „митатон", „приселица", „падалище" и т. н.[226], които именно бележат задължението на населението да снабдява с подслон, храна и други необходими продукти преминаващите през определена територия или населено място войски или държавни чиновници[227]. Апокрисиариите по всяка вероятност са се ползували и от транспортните ангарии, които хората от страната са били задължени да изпълняват при едни или други обстоятелства[228]. По такъв начин е било улеснено осъществяването на една скъпоструваща и непроизводителна държава дейност, която е била необходима на обществото за поддържане на неговото равновесие и изобщо за управлението на Царството. В този смисъл такъв вид ангарии не би трябвало да бъдат включвани в категорията на някакъв вид експлоатация. Разбира се, злоупотреби е имало – именно такива случаи визира и Законникът на цар Стефан Душан, в който става дума за злоупотреби с приселицата и изобщо се наказва ползуващия се от нея, когато е сторил зло на приемащия го[229]. Това не е била същността на споменатото задължение, чиято цел в крайна сметка е поддържането на администрацията.

И така, за да обобщим, можем да кажем, че апокрисиариите и в средновековна България запазват характера на службата такъв, какъвто е в Империята, откъдето иде първообразът на институцията. Те са царски вестоносци, натоварени с предаването на определени сведения от столицата до съответния адресат. Същевременно отново трябва да се подчертае, дето тези служители са част от една голяма и добре организирана система за предаване на информация вътре в Царството и извън него. За съжаление, нейната цялостна структура не може да бъде възстановена. Може обаче да се каже, че разглежданите тук служители не са били между ръководителите ѝ. Напротив, те са били технически изпълнители – преносвачи на известията.

---

[222] архиепископ Данило. Животи, с. 193.

[223] Мутафчиев. Владетелите на Просек, с.271.

[224] Љ. Проти ћ. Поклисари, Гласник етнографског музеја у Београду, кн. X, Београд 1935, с. 94-99.

[225] Куев, Петков. Събрани съчинения на Константин Костенечки, с. 405 сл.

[226] Ильинскій. Грамоты, с. 18_{87}, 19_{101}, $25_{31,32}$, 29_{11}; Ласкарисъ. Ватопедската грамота, с. 5_{14}; Андреев. Ватопедската грамота, с. 193_{14}.

[227] Вж. Дуйчевъ. СБК, II, с. 324; Ангелов. Приходи, с. 402; Андреев. Ватопедската грамота, с. 105; История на България, т. III, с. 208.

[228] Ильинскій. Грамоты, с. 25_{33}, 29_{11}; Г. Т. Данаиловъ. Старница изъ държаното стопанство въ старобългарско време. Български прѣгледъ, год. IV, 1898, кн. XII, с. 45; Ив. Сакжзовъ. Данъчната система въ срѣдновѣковнитѣ ни манастири, Духовна култура, кн. 20-21, с. 135; Бобчевъ. За нѣкои тегоби, с. 28; История на България, т. III, с. 208.

[229] Новаковић. Законик Стефана Душана, с. 48-49, 181-182.

Във връзка с казаното смятам, че трябва изрично да направим разлика между вестоносците и особените посланици, изпратени за водене на преговори. За такива споменава в своята хроника монахът Ефрем. В разказа за преговорите между Теодор II Ласкарис и Константин Асен те са назовани „πρέσβεις“[230]. Впрочем терминът е широкоразпространен у ромейските автори[231]. Струва ми се сигурно, дето в посочения случай не става дума за царски апокрисиарии, тъй като едва ли хронистът Ефрем би заменил произволно един гръцки термин с друг. За съжаление, не бих се осмелил да твърдя, че имаме данни за някаква друга особена институция. По-скоро става дума за велможи, които царят е изпратил по конкретен повод, в точно определен случай, да водят преговори от негово име. Разбира се, те също по някакъв начин се включват в общата съобщителна и дипломатическа организация, ала в никакъв случай не са идентични с вестоносците апокрисиарии.

[230] E p h r a e m i i m o n a c h i Imperatorum et Patriarcharum, v. 9237-9238.
[231] Вж. у П. А н г е л о в. Българската средновековна дипломация, с. 171.

Раздел II. ВОЕННИ ЧИНОВЕ В СТОЛИЦАТА

В настоящия раздел ще бъдат представени известните ни военни чинове в централната управа на българската държава от времето на Второто царство. Все пак бих искал предварително да направя едно уточнение. Част от изброените по-долу служби са действително ангажирани с военната администрация и отбраната на страната. От известните нам такъв вероятно е бил великия воевода, който се оформя като помощник на владетеля във военната област. Други, каквито са протостраторът и протокелиотинът, принадлежат към дворцовите сановници и службата им е имала церемониален характер. В този смисъл бих искал да подчертая, че събирането на представените тук институции е до голяма степен изкуствено и се основава не на някакво доказано съществувало през Средновековието подреждане, а на действителната или предполагаема съпричастност към военното командуване и охраната на двореца.

Военната функция е една от най-важните през Средновековието. Във всички държави, и то не само в Европа, воините образуват една особена социална група, която се ползува с определени права и привилегии. Особено на Запад те, заедно с клира, гражданското съсловие и селяните, са основен структуроопределящ елемент на обществото устройство. В периода на преход от Античност към Средновековие и в Империята военните чинове в много отношения поглъщат гражданската администрация, което намира най-ясен израз в темната организация.

Казаното по-горе в най-общи линии важи и за българското общество, тъй като държавата възниква във война и във война непрекъснато доказва своето право на съществуване. Същевременно трябва да се отбележи, че именно военните кампании на Царството са най-добре представени в изворите. Това се дължи преди всичко на факта, че нашата историография разчита най-вече на гръцки текстове и е съвсем естествено в Империята да регистрират най-пълно именно военните сблъсъци с България. Това, за съжаление, не означава, че имаме богати данни за устройството и организацията на армията. Напротив, те почти отсъстват. Все пак по-долу ще опитам да синтезирам по-съществения от достигналите до нас данни.

Няма съмнение, че и по време на Второто българско царство владетелят продължава да бъде върховен главнокомандуващ. Тази му функция далеч не е формална, тъй като имаме множество данни как сам той

застава начело на повечето военни кампании. Така е и по времето на цар Йоан I Асен и при цар Калоян, така е и при кампаниите на цар Борил в Тракия. Цар Йоан II Асен лично участвува в битката при Клокотница, а и след това в обсадата на Чорлу. Цар Михаил II Асен оглавява похода в Тракия и даже бива ранен в него. Константин Асен, макар и осакатен, участвува на колесница и в кампаниите в Тракия и срещу метежниците на Ивайло, където намира и смъртта си. След като заема престола самият Ивайло лично ръководи отбраната на страната срещу татари и ромеи. Начело на войската е и цар Михаил III, който бива убит от сърбите в битката при Велбъжд. Тези примери не са единствените, ала и те са достатъчни и едва ли се нуждаят от коментар. Интересно е да се отбележи само това, дето българските царе значително по-често от василевсите лично оглавяват военни кампании. Това вероятно се дължи на много по-добре отработените механизми изобщо на държавно управление в Империята.

Казаното, разбира се, не означава, че с командуването на отделни походи не са били натоварвани и други лица, различни от владетеля. Данните в това отношение са по-бедни, но все пак могат да бъдат посочени някои пълководци. Още скоро след възстановяването на българската държава боляринът Добромир Хриз бива изпратен в Македония, за да действува там срещу противника[1]. Няколко десетилетия по-сетне севастократор Александър оглавява военна кампания срещу маджарското нашествие в северозападните дялове на Царството[2]. През двадесетте години на XIV век в Тракия се проявява Иван Русина, който за малко даже да успее да влезе в Константинопол[3]. Могат да бъдат дадени още примери. За нас важното е, че никъде в изворите не са посочени военните длъжности, заемани от отделните военачалници, което би могло да ни помогне в разбирането на структурата на военното командуване. Тук му е мястото да се отбележи, че притежаването на особен военен чин или заемането на определена служба далеч не е задължително, за да бъде оглавен поход или цяла кампания. Много често и пълководците на Империята, за която имаме несравнимо повече данни, са посочвани само с името си или с придворен сан-титла, който явно дава само място в йерархията и няма отношение към командуването на войската. В този смисъл изследването не бива задължително да свързва данните за ръководство на някакви кампании с притежаването на военен сан.

[1] М у т а ф ч и е в. Владетелите на Просек, с. 176 сл.; З л а т а р с к и. История, III, с. 121 сл.

[2] З л а т а р с к и. История, III, с. 369; Б о ж и л о в. Асеневци, с. 93.

[3] I o a n n i s C a n t a c u z e n i i m p e r a t o r i s Historiarum, t. I, p. 178-179, 295-296; N i c. G r e g o r a e Byzantina historia, t. I, p. 415; История на България, т. III, с. 308, 309, 324, 330.

Засегнатият проблем поставя и питането за организацията на спомагателните чуждестранни отреди, действуващи заедно с българските въоръжени сили. За периода на Второто царство, особено в първите десетилетия, характерни са куманските пълчища, които често разоряват Тракия. Тук бих искал да спомена твърде интересния случай с куманина Манастър, чието име се споменава във връзка със смъртта на цар Калоян. Не ще се спирам подробно на това печално събитие, случило се пред стените на Солун. Обясненията за него са неоднозначни и в историографията няма единно мнение по тях[4]. Нас ще ни интересува единствено съобщението в „Чудесата на св. Димитър Солунски“ от Йоан Ставракий, според което подозрението за смъртта на царя пада върху Манастър. В историческата книжнина този кумански велможа често е наричан „воевода“. Предварително искам да изтъкна, че това е напълно произволно и не намира никакви преки потвърждения в изворите. По същество в текста той присъствува като „ἀρχισρατηγὸς τῆς στρατιᾶς αὐτοῦ (т. е. на цар Калоян)“ или „ὁ τῆς δυνάμεως αὐτοῦ (т. е. пак на цар Калоян) στρατηγὸς“[5], което в славянския превод съответствува на „**воєначѣлникъ иже воинѣтъвъ егѡ**“ или „**иже силы егѡ началникъ**“[6]. Наистина гръцкият термин „ἀρχιστρατηγός“ съблазнява да бъде преведен с „велик воедода“, но не смятам, че в този случай имаме право да се отклоним от писаното. Преди всичко точното съответствие на „велик воевода“ на гръцки би била не посочената по-горе дума, а „ὁ μέγας στρατηγός“. По-сериозното основание за отхвърляне на тезата за великото воеводство на Манастър е самият славянски вариант. За отбелязване е, че и в двата случая са използувани експликативни изрази, с които преводачът се е стремял да стои по-близо до оригинала и в които не би трябвало да дирим някакъв конкретен институционен смисъл. Освен това ние не знаем какво точно е било положението на Манастър в българската войска. Посоченият текст оставя впечатлението, че той е бил вторият човек след царя. Това би трябвало да означава, че е бил български сановник, а не кумански вожд, предводител на спомагателни отряди. То, разбира се, е възможно, особено като имаме предвид широкото присъствие на кумански родове в българското болярство, но сведенията не са достатъчни за някакво по-категорично твърдение. Във всеки случай не смятам за оправдано да се прави предположението, че Манастър е бил велик воевода[7].

[4] I v. D u j č e v. La bague-sceau du roi bulgare Kalojan, BSE, XXXVI, 2, 1975, p. 181; Г. Ц а н к о в а - П е т к о в а. Асеневци, с. 73-76; Б о ж и л о в. Асеновци, с. 55-56.

[5] Ἰωακείμ Ἰβηρίτου Ἰωάννου Σταυρακίου λόγος εἰς τὰ θαύματα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, Μακεδουικά, ἐν Θεσσαλονίκη, 1940, σ. 371 (37), 372 (11).

[6] З л а т а р с к и. История, III, с. 585-586.

[7] Точно обратната позиция заема П. П а л о в (Просопографски бележник за някои български военачалници от XII-XIV век. Военноисторически сборник, кн. 5, 1992, с. 7, 9-11). Аргументите на колегата се основават единствено върху факта, че Манастър е бил военачалник. Това е така, обаче не изглежда достатъчно убедително като аргумент за заемането на един точно определен конкретен военен пост.

Разгледаният епизод от българската история е свързан с още едно интересно сведение, отнасящо се до войската. В различни жития на св. Йоан Рилски се известява, че след смъртта на цар Калоян тялото му било придружено до Търново от 300 избрани воини[8]. Тук би могло да възникне питането дали става дума за някакво вътрешно разделение във войската – „избрани воини". То едва ли може да получи твърд отговор. Само въз основа на този текст не бихме могли да правим каквито и да било заключения.

За изясняване на някои черти на централната военна управа би могло да ни помогне проследяването на организацията на българската армия. За съжаление, малко се знае за въоръжените сили в провинцията, които са били на местно подчинение. Такива, по всяка вероятност, са съществували – за това свидетелстват известните ни военни чинове, принадлежащи към провинциалната администрация. Все пак трябва да се изтъкне, че основните сили през времето на Второто царство са били на централно подчинение, каквато е изобщо типичната не само в България военна уредба през късното Средновековие.

Не разполагаме с много сведения и за начина на набиране на войниците. Опълчение вероятно е съществувало, но дали това е била преобладаващата форма, имаме основание да се съмняваме, като се има предвид професионализмът и скъпото въоръжение на армиите през късното Средновековие. За истински наемници-чужденци данни отсъствуват. По мое мнение не като такива би трябвало да разглеждаме куманските отреди. В случая по-скоро става дума за привличане на нещо като съюзници, на които е била обещавана богата плячка от територията на Империята. Посложен е проблемът с така наречената прония. Това е една фигура, която без съмнение има важно място в Империята и в Сърбия[9]. В българската историография изглежда преобладава мнението, че положението и в България е било сходно. Това е твърде възможно и даже вероятно, ала преки податки в изворите отсъствуват. Ето защо в стремежа си да бъда максимално коректен, ще се въздържа от каквито и да било заключения и коментарии.

В изследванията нееднократно е изтъквано, че в късния период и в българската държава войската е била формирана от едрите земевладелци, които трябвало да набират и да въоръжават съответен отряд[11]. Това твърдение се основава на предварително положително даден отговор на проблема за съществуването на феодализъм в България. За съжаление, изворовите данни по въпроса са такива, че посоченото твърдение се оказва напълно произволно и може да бъде вярно само по случайност или в случай, че приемем марксистката теза за петте обществено-икономически формации. Същевременно има един сръбски текст, който не може да бъде подминат: „ѥгда нѣлать крань кнти, сїи конска: кьсакн кнеѕь н конкода н колнарнн да прнїдеть со конскодь скоодь ка цароу скоедоу где любо коудат н кьсакн колнарнн нлн кластелнна нже не прїндеть со конскодь скоодь на крань ка цароу, да лншнт се любо жнкота н нѣленїа его ка коудоутъ царека, аще бн кнло цареко покелення н онь кн небрегаль того, да лншнтъ се своего жнкота". Този текст на два пъти е цитиран от един и същи автор в потвърждение на гореизложената теза без ни най-малък намек, че става дума за сръбски, а не за български извор[12]. Такова прехвърляне ми се струва неприемливо, макар и да имаме всички основания да смятаме, че българската и сръбската системи са твърде близки, ако не и идентични. Нещо повече, не съществуват основания да съзираме в текста данни за някакво феодално опълчение. С някои от посочените термини се визират служебни лица, а и самото устройство на сръбското царство, в което през цялото време властта по места принадлежи на различни местни господари, не може да се сравнява с това в България.

За съжаление, и самата организация на българската войска, отделните ѝ бойни единици, тяхното формиране и командуване остават недостатъчно ясни. Едно от малкото сведения в това отношение дължим на Анри дьо Валансиен, който разказва, че цар Борил дошъл на битката при Филипопол с 33 000 души, които бил разделил на 36 отряда (старофренски „batailles")[13]. За съжаление, не можем да възстановим българското наименование на тези отреди. Може би то да е било „плъкъ", но това не може да бъде доказано. Ясно е само, че става дума за сравнително големи военни единици, които са се състояли от около хиляда души.

Накрая на изложението за военните чинове в действуващата армия бих искал да спомена и един по-общ социален и идеологичен момент. В почти цяла Европа „воин" е разпространеното наименование на аристокрацията[14]. На Запад „milites" отговаря на това, което в Чехия и Полша се зове „wojowie". Данни за такова разделение има даже и за Русия. В такъв смисъл може да се разбира и упоменаването на „властели, воини и бедни" в сръбски законови текстове. Твърде е вероятно и у нашите западни съ-

[8] Й. Ивановъ. БСМ, с. 382; Й. Ивановъ. Жития на св. Йоанъ Рилски, ГСУ ифф.кн. XXXII, 13, 1936; СБЛ, т. IV.134.

[9] Вж. П. Мутафчиевъ. Войнишки земи и войници във Византия през XIII-XIV вѣкъ, Сп. БАН, 27, 1923, 1-113; Г. Острогорски. Пронија. Пролог историји феодализма у Византији и у јужнословенским земљама, Београд 1951.

[11] Андреев, Ангелов. История, с. 161-162; Д. Ангелов, Б. Чолпанов. Българска военна история от втората четвърт на X в. до втората половина на XV в., София 1989, с. 213.

[12] Вж. по-горе бел. 10.

[13] De Valenceinnes. Histoire de l'empreur Henri de Constantinople, (ed. Lognon), p. 41.

[14] Тарановски. Историја, с. 19.

седи така да се е зовяла дребната аристокрация. Все пак трябва да се отчете, че западното и най-вече иналианското влияние в Сърбия е много по-сериозно.

Данни за България в това отношение липсват. Не можем обаче да не обърнем внимание на демонстрираното по-особено отношение към воините в много български текстове. В литургичните произведения на патриарх Евтимий многократно се отправят молитви към Бога за „палата и цялото воинство“[15]. Интерес представлява и едно място от литургията на св. ап. Яков, където се казва: „Дай мир на света и на твоите църкви и на свещениците на нашия цар, на воините и на всички твои люде“[16]. Това е известна литургична формула, но не мисля че значението ѝ, както и направеното в текста подреждане трябва да бъдат пренебрегвани. На друго място – в литургията на св. Йоан Златоуст – отново се отправя молба за укрепване на христолюбивото воинство[17]. Сходни текстове има и у българския химнописец Ефрем от XIV век. Особен интерес в това отношение представлява „Молебенът-канон на царя“, където се проси мир, благодушие и закрила за царя, за неговите воини и за народа[18]. Разбира се, на всичко това може да се погледне просто като на молитвени формули, които в крайна сметка биват повтаряни и до днес в Православната църква при богослужение. Все пак не вярвам в Средновековието те да са били лишени от всякакъв смисъл. Воинството е подчертано и изрично разграничено от народа. Този факт трябва да се има предвид, макар и да не смятам това да доказва наличието на някакво съсловие – една категория (взета във феодалния смисъл на думата), която остава чужда за българското Средновековие.

Няколко думи трябва да отредим и за придворните военни чинове. Измежду представените по-долу такива биха могли да бъдат протостраторът и протокелиотинът. За съжаление, за последния може да се каже твърде малко. Неговите военни функции са по-скоро плод на предложение, нежели на изворови податки. Можем да съдим само по съдбата на единия от двамата извести ни сановници, заемали службата – а именно протокелиотинът Приязд, който е паднал в битка. Службата на протостратора е малко по-ясна само защото тя има паралел в Империята и може да бъде сравнявана с него. Но е ясно обаче доколко такива съпоставки са допустими, тъй като в изворите не се казва нищо конкретно за българските протостратори, освен съобщението за съществуването на поне един такъв. Явно е, че Касимбек е приближено на владетеля лице, но точно какви са били функциите му при двора не знаем. В този смисъл определянето им като „церемониални“ или „придворни“ е донякъде произволно. Напротив, самият факт, че санът е заеман от татарин, говори за вероятно пряко отношение към военното ръководство.

За да завърша, бих искал отново да подчертая, че настоящият раздел не представя някакъв отделен ред в институционната система. Събраните и разгледани в него институции не са обособени като едно цяло в изворите. Напротив, те са събрани заедно от автора на изследването, тъй като имат някакво действително или предполагаемо отношение към централната военна администрация и въобще към военното дело. Две от тях принадлежат към най-висшите достойнства и несъмнено имат и титуларна стойност.

1. Велик воевода

Някои откъслечни сведения[19] ни дават основание да обосновем съществуването на службата на великия воевода в Български по време на Второто царство. Като става дума за нея, бих искал преди всичко да отбележа, че това е отделна служба, имаща своето особено място в управленската структура на държавата. Тя не представлява някакво вътрешно степенуване в рамките на воеводския сан. Същевременно обаче е видно, дето произходът на двете институции е общ, както и наименованието им. В този смисъл бих искал да подчертая, че всичко казано за самия термин „воевода“ в параграфа, посветен на този функционер, се отнася и до великите воеводи, доколкото словесното съдържание на думата ни помага при изучаването на институцията.

Преди да вземем отношение по самата същност на службата на великия воедова смятам за необходимо да проследим някои от основните виждания по този въпрос, отразени в историческата книжнина. В своето изследване, посветено на търновския царски надгробен надпис от църквата „Св. 40 мъченици“, акад. протойерей Ив. Гошев поставя питането в какво отношение е службата на великия воевода към тази на ромейския μέγας δούξ[20]. Две десетилетия по-късно Г. Острогорски вече е категоричен, че те си съответствуват[21]. За съжаление, не бих могъл да подкрепя таково едно виждане, което е определено преди всичко от търсене на някаква словесна близост между наименованията. Ромейската институция на великия дукс си има своето развитие на флотата на Империята[22]. Никое от сведенията,

[15] Kalužniacki Werke, S. 289-290, 295, 309, 326, 358, 370, 383-384, 392.
[16] Kalužniacki Werke, S. 333.
[17] Kalužniacki Werke, S. 301.
[18] Пр. Матеич. Българският химнописец Ефрем, с. 117, 118, 120.

[19] Попруженко. Синодикъ, § 136 Пал. с. 90; P. Petrov, E. Grozdanova Woiwode, S. 101.
[20] Ив. Гошев. Търновски царски надробен надпис, с. 24.
[21] Острогорски. Серска област после Душанове смрти, с. 14.
[22] Verpeaux. Pseudo Kodinos, p. 167; Guilland. Le droungaire de la flotte, p. 222-223.

отнасящи се било до българската история по време на Второто царство, било до Сърбия, не може да бъде тълкувано в тази план. Дейността на нито един от великите воеводи, поне според наличните данни, не би могла да се свърже с морето.

Изказано е и предположение за това, че службата на великия воевода съответствува на ромейския протостратор[23]. И при този случай, както изглежда, се е изхождало от търсене на някаква езикова близост в термина. Лично аз не бих подкрепил и това предложение, тъй като смятам, че съответствуващия на „воевода" гръцки термин е „στρατηγός". Идентификацията с протостратора би насочила дирения-та ни с съвсем друга посока. Освен това институцията на протостратора изглежда е съществувала като такава в държавната система на средновековна България.

Друг проблем, поставен също от Ив. Гошев, е този за отношението на сана на великия воевода към титлите на някои владетели, както и към титулатурата на българския цар[24]. Наистина в изворите българският владетел на два пъти е назован „велик воедова". В Песнивеца на цар Йоан Александър от 1337 г. четем: „**пѣснь къслѣдъ хѵ црю … дакшаѧго нами келнкаѧго коекодж … їѡа҃ алеѳа҃ра**"[25]. Другият интересуващ ни текст произхожда от горепосочения надпис от църквата Св. 40 мъченици в Търново. В него поставящата го е назована: „**съпржга ц/а/река н анеѱїа келнкааго коекодьı їѡана ц/а/рѣ кл/ъ/гародьı асѣнъ**"[26]. Ив. Гошев смята, че е твърде възможно титлата „велик воевода" да е влязла в официалната титулатура на царете вследствие на роднинските връзки с влашките господари. Като аргумент за това се посочва фактът, че я откриваме именно от цар Йоан Александър насетне, а точно този владетеля е женен за дъщерята на Йоан Александър Басараб (1338–1364). Поставя се и въпросът дали титлата е била лична или се е запазила до османското завоевание от синовете на този български цар.

Посочените текстове наистина поставят интересни проблеми пред изследователите на българската владетелска титулатура, ала смятам, че разрешаването им не бива да се търси в тази насока. Такава добавка към царската титла е не само нетипична, но и недопустима за средновековна България, както и за Империята, чиито традиции се следват. На първо място, за разлика от западноевропейската система, тук царят не може да

[23] K o l e d a r o v. Le titilariat des boyards, p. 196.

[24] И в . Г о ш е в. Търновски царски надгробен надпис, с. 23-24.

[25] Д у й ч е в ъ. СБК, II, с. 69; СБЛ, II, с. 146.

[26] И в . Г о ш е в. Търновски царски надгробен надпис, с. 7; Т о м о в и ћ. Морфологија, с. 87.

носи и друга, при това значително по-ниска титла. Идеологически предполаганият универсален характер на царската власт изключва такава възможност. От друга страна, самото сродяване с влашкия господар не би могло да даде на българския владетел правото да носи неговата титла. Не може да бъде отговорено на настоящото питане и с някакви претенции за суверенитет над земите на север от Дунав: преди всичко самата царска власт е достатъчна за това, а и посоченото сродяване не дава основания за такива.

Всичко това ме кара да отхвърля идеята, че „велик воевода" присъствува в титлата на цар Йоан Александър и тези на неговите наследници. Наличието ѝ в горепосочените текстове трябва да бъде обяснено с използването на термина „воевода" в неговия най-общ смисъл на „военоначалник", „пълководец", а не като конкретна институция или титла. По този начин българският цар е бил назован „велик пълководец" – нещо, което не би трябвало да ни учудва през разглеждания период. В този смисъл интересуващото ни назоваване трябва да бъде включено сред официалните епитети за дворцово славословене на владетеля, но това представлява тема за отделно проучване.

Би трябвало да се отреди съответното внимание и на въпроса за използването на титлата „велик воевода" от някои местни владетели в славянските страни на Балканите, тъй като той засяга една съществена страна на интересуващата ни институция. За съжаление, относно България такива данни отсъствуват, но затова ги откриваме у сърбите. Тук бих искал да обърна внимание на изключително интересната личност на Йоан Оливер, който е носил последователно и едновременно титлите „велик /на/чалник", „велик слуга", „велик воевода", „севастократор" и „деспот". По-специално нашето внимание трябва да се съсредоточи на два надписа от монастира „Св. Гавриил Лесновски" в Кратовско. Първият е ктиторски надпис за даренията на Йоан Оливер за светата обител[27]. В него велможата е споменат с титлата „велик воевода", която очевидно е притежавал в момента. Интерес представлява и фактът, че в същия този текст по идентичен начин е назован и св. архангел Михаил: „**келнкаго коѥкоде кънигн/хъ/ снлъ а҃рнстратїга мїхаила**". Това, безспорно, е една впечатляваща съпоставка, целта на която е да възвеличае ктитора. Важното за нас в този случай е, че целият надпис изразява самочувствието на могъщ местен господар, а не положението на един държавен чиновник, пък бил той и много издигнат в службата. Същото впечатление оставя и надписът около лика на Йоан Оливер в посочения монастир, който по същество представлява неговия

[27] Й. И в а н о в ъ. БСМ, с. 157 (№14).

cursus honorum[28]. Няма съмнение, че в него са изредени последователно получените титли, а не заемани служби.

Титулярният характер на сана на великите воеводи се потвърждава и от данните на някои босненски грамоти. На първо място тук бих искал да упомена един документ на Сандал Хранич, чиято значимост ме кара да си позволя да цитирам част от текста: „ѫ имѣ отъца и сина и светаго дѹха амінь· ми господинь воевода сандаль храничь милостию божиѭ великы воевода босански ··· за нашоу слоужбоу, милости и градове, жоупе, и земле· кое приимисмо одь краљевьства босанскаго ···“ – следва отбелязване, че неговото владетелство е потвърдено от маджарския крал и от турския цар[29]. Почти владетелско самочувствие демонстрира в своята грамота и великият воевода Радосав Павлович[30]. Горните текстове несъмнено доказват, че в посочените случаи великото воеводство не е някаква служба. Не изглежда такива дарения да са направени от кралски чиновници в провинциалната администрация в качеството им на такива. Не бива да ни смущава и изричното упоменаване на „служба“ в грамотата на Сандал Хранич, както и двойното споменаване на воеводския сан, втория път с уточнението „босненски“. Службата в този случай е общото служене на краля, за каквото е задължен всеки, който е под неговия суверенитет. От своя страна „босненски“ би трябвало да се разбира като принадлежност към тази държава, нежели като уточняване на обхвата на някаква служба.

И така смятам, че горепосочените текстове, произлизащи от сръбските земи доказват, че санът на великите воеводи, освен като служба, е могъл да бъде даван и като чисто почетно достойнство, без каквато и да било връзка с някакви служебни задължения. С това не искам, разбира се, напълно да отрека служебния характер на институцията. Просто трябва да се изтъкне фактът, че тя освен служебен има и титулярен характер, както е с повечето висши служби в двореца и централната администрация. Твърде е възможно през късната епоха титулярната характеристика на сана да е започнала да надделява и той по-често да е бил даван само за място в йерархията, нежели за изпълнение на определени задължения. За съжаление, такива данни относно положението в средновековна България отсъствуват, ала вярвам, че имаме всички основания да приемем сходния или даже идентичен в това отношение характер на институционната система на Второто царство, която не само има общ ромейски прототип със сръбската, но даже сама оказва влияние върху нея. Такова е и положението с Угровлахийското и Молдовското княжества, където терминът „воевода“ окончателно се превръща в лична титла, притежавана от владетеля на страната и от някои членове на неговото семейство[31].

Както вече имах възможност да отбележа, великият воевода запазва служебната си характеристика както в България, така и в Сърбия чак до падането на тези държави под османска власт. Нашата задача е да проследим данните за тази институция във Второто българско царство и да очертаем същностните ѝ черти. Какво положително може да се каже са службата на великия воевода според данните от наличните извори? Преди всичко трябва да се изходи от това, което ни дава самото словесно съдържание на думата. То съвсем категорично насочва към военни функции. Великият воевода по всяка вероятност е бил висш военен командир и ми се струва, че такъв един извод трудно може да бъде оспорен. Остава само питането за неговото точно място в държавния апарат и във военната администрация. Ст. Новакович твърди, че той е командувал цялата войска на страната или цялата войска, участвуваща в отделна определена война[32]. Д. Ангелов и Б. Чолпанов твърдят, че великият воевода е втори във военната йерархия и иде веднага след царя, чийто заместник в командуването на армията е именно този функционер[33]. От своя страна съавторите на единственото особено изследване, посветено на воеводския сан в нашата историческа книжнина, смятат, че по време на война великият воевода е бил пълководец, а при мир е командувал големи военни части[34].

С решаването на този проблем е свързано и питането дали великият воевода е бил един в Царството или е имало повече лица, заемали поста. Предварително трябва да се каже, че окончателен отговор засега не може да се даде. Все пак по-вероятно е великият воевода да не е бил един в цяла България, но доколко другите реално са изпълнявали службата или са били носители само на титли – това не може да се твърди със сигурност въз основа само на наличните изворови сведения.

В запазените текстове няма данни, които да потвърждават тезата, че е съществувал върховен главнокомандуващ на българската армия (при постоянна такава служба), различен от царя. От друга страна, ако великият воевода е бил само един в Царството, което не е напълно изключено, то той явно ще да е заемал някаква висша и единстве-

[28] Й. Иванов ъ. БСМ, с. 158-159 (№16).
[29] Новакови ћ. Законски споменици, с. 324.
[30] Новакови ћ. Законски споменици, с. 330-331.
[31] I. Bogdan. Originea voievodatului la români, Bucureşti 1902 (= Analele Academiei Române, Memoriile secţiuni istorice, III, t. 24, 1902, 191-207); E. Vîtosu. Titulatura domnilor şi asocierea la domnie în Ţară Românească şi Moldova (pînă la secolul al XVI-lea), Bucureşti 1960, 105-113; S. Columbeanu. Cnezate şi voievodate româneşti, Bucureşti 1973; Instituţii feudale din tările române, p. 168-113; Ив. Билярски. Два наръчника за питакиа от късното Средновековие, с. 256-257.
[32] Новакови ћ. Византијски чинови и титуле, с. 198-199.
[33] Д. Ангелов, Б. Чолпанов. Българска военна история, с. 215.
[34] Petrov, Grozdanova. Woiwode, S. 101.

на военна служба. Без да се прави пряк паралел, може да се каже, че вероятно положението му е било сходно с това на ромейския велик доместик.

При тази изворова база по-голяма детайлизация на изводите би довела до грешки и произволни твърдения. Ето защо, за да обобщя, ще кажа, че за българските велики воеводи може да се твърди с относителна сигурност само това, че са принадлежали към най-висшите кръгове и службата им е била свързана с ръководството на армията. Всичко останало са догадки, които никога не ще бъдат напълно предпазени от критика.

Велик воевода Георги Тертер

Става дума за бъдещия деспот, а сетне и български цар Георги Тертер. Във връзка с настоящото дирене интерес представлява текстът у Георги Пахимер: „ἐπεὶ καὶ στρατιγῶν δῆλος ἦν τοῦ μείζοντος ἐφιέμενος“[35]. Какво дава основание да смятаме, че в случая става дума за службата на великия воевода? Другаде съм се спрял по-подробно на въпроса, че гръцкият термин „στρατηγός“ съответствува на славянския „воевода“, който е калкиран от него. От друга страна, воеводите по времето на Второто царство по всяка вероятност са заемали постове на провинциални управители и споменаването на интересуващото ни лица в столицата буди съмнения. От изворите е известен фактът, че Георги Тертер заема особено високо положение сред българските боляри и това именно го прави твърде опасен за царя. Така ромейският автор разказва следното: „Между най-изтъкнатите (в Търново) беше и Тертер, към когото българският народ беше много привързан и когото българите величаеха. Него василевсът пожела да го сроди с Асен и да го почете с достойнства, защото у него влечението към царската власт беше голямо...“[36]. В изложението по-долу се казва, че въпреки деспотската титла велможата не престанал да заговорничи срещу цар Йоан III Асен. Няма съмнение, че в този случай не става дума за обикновен столичен сановник или болярин. Георги Тертер явно е бил изключително високопоставено лице с голямо влияние. Като свържем това му положение с назоваването му като стратег, можем да получим достатъчно основания поне да изкажем хипотезата, че той е имал именно сана на велик воевода. За съжаление, преки данни за пълководческа дейност на Георги Тертер нямаме и не може да се каже доколко той е изпълнявал службата, нито пък дали я запазва и след получаването на деспотското достойнство.

[35] Georgii Pachymeris De Michaeli et Andronico Palaeologis, t.I, I. VI. 8, p. 447; Pachymères, Relations historiques (ed. A. Failler), t.I, p. 567_{15-16}.

[36] Georgii Pachymeris De Michaeli et Andronico Palaeologis, t.I, I. VI. 8, p. 447; Pachymères, Relations historiques (ed. A. Failler), t.I, p. 567; ГИБИ X (ИБИ, XXII), С. 179 сл.

Велик воевода Константин, монах Теодул

Този български болярин ни е известен единствено от текста на Синодика: „ѥлнкомоу воєкωдѣ костантїноу иже ѳєωдоулъ нарєчєнь бг҃ъ къ иноишьскомь ωбразѣ· кѣчнаа пама҃ть·“[37].

Въз основа на този текст може да се каже само, че става дума за един от най-изявените сановници в Царството. За такова твърдение основание ни дава самото му включване в Синодика. Живял е през XIV столетие. Не може да се каже доколко реално е изпълнявал задълженията на велик воевода и се е занимавал с армейско командуване или е бил носител само на титлата. Във всеки случай може да се твърди, че е починал от естествена смърт, като преди това се е замонашил и е приел името Теодул – „Раб Божи“. Друго за това лице не е известно.

2. Протостратор

Разполагаме само с едно сведение за протостратор в средновековна България. Това е съобщението на Георги Пахимер за протостратора Касимбек, чиято дейност е свързана с размирното време около въстанието на Ивайло[38]. Това единствено споменаване не може да ни даде друго, освен факта на съществуването на институцията в българското царство. За да достигнем до нейната същина обаче, ще трябва отново да изхождаме от съпоставки с Империята.

В Константинопол протостраторът е един от „οἱ βασιλικοὶ ἄνθρωποι“, които, за разлика от личните обслужващи на владетеля, не са евнуси дори и през най-ранния период. Службата има военен характер, макар понякога и декоративен. Първите сведения за ромейски протостратори са от VIII век, през царуването на Константин V. Те са шефове на една от придворните служби и техни подчинени са страторите, армофилаксите и ставлокомитите. Протостраторът язди до василевса. Той е могъл да въвежда чужди пратеници вместо протоспатария. По времето на изготвянето на трактата на Филотей интересуващата ни институция не заема особено високо място в йерархията, ала впоследствие се издига. Протостраторът

[37] Попруженко. Синодикъ, с. 90.

[38] Georgii Pachymeris De Michaeli et Andronico Palaeologis, T. I, 1. VI. 19, p. 466-468; Pachymères, Relations historiques (ed. A. Failler), t. II, p. 589-591.

има силни позиции не толкова заради важността на службата си, колкото заради близостта до василевса[39]. В по-късния период Никита Хониат сравнява службата на протостратора с тази на френските маршали[40], а Псевдо Кодинос ни съобщава как той придружава владетеля, носи неговия меч и води коня му[41]. Имаме обаче основания да смятаме, че реалните функции на протостратора са били значително по-широки. Те са свързани преди всичко с военно командуване. По време на кампания той е начело на леката кавалерия, авангарда и патрулните войски[42]. Понякога протостратори командуват цялата армия и стоят начело даже на военноморски сили[43]. Всъщност това е един от най-висшите сановници в Империята, който стои сред първите в ранглистата[44].

В средновековна Сърбия службата на протостратора не е регистрирана, но Ст. Новакович като че ли е склонен да я идентифицира с тази на тепчията[45] – становище, което ми е трудно да приема за доказано. От друга страна, трябва изрично да се отбележи, че румънският страторник няма нищо общо с протостратора и по-пълна представа за неговата служба можем да получим от другото й наименование – „постелник“[46]. Това е лице от личното обслужване на господарите воеводи и самото наименование на институцията има съвсем друг произход в сравнение с този на ромейските или българските протостратори.

Що се отнася до България, то и тук самото съществуване на институцията може да бъде поставено под съмнение. То се подсилва и от вече споменатия факт, че тя не присъствува в другите балкански страни. От своя страна Георги Пахимер изрично подчертава, че Касимбек е удостоен като протостратор от Михаил VIII Палеолог[47]. Би могло да се предположи, че отново се сблъскваме с типичното за Империята даване на ранг на чужденци с цел да бъдат те привлечени към политиката на Константинопол. Струва ми се обаче, че едно такова заключение би било малко прибързано. Произлизащ от ромейската система, санът на протостратора би

[39] B u r y. Impeiral Administrative System, p. 117-118; B r é h i e r. Les institutions, p. 132-133; G u i l l a n d. Protostrator, p. 156-158; O i k o n o m i d è s. Les listes de préséance, p. 337-338; O i k o n o m i d è s. Organisation administrative (1025-1118), p. 145.

[40] B r é h i e r. Les institutions, p. 145.

[41] V e r p e a u x. Pseudo Kodinos, p. 168, 173, 176.

[42] B r é h i e r. Les institutions, p. 397; G u i l l a n d. Protostrator, p. 164-165.

[43] G e o r g i i P a c h y m e r i s De Michaeli et Andronico Palaeologis, t. I, p. 206, 209, 337; I o a n n i s C a n t a c u z e n i i m p e r a t o r i s Historianum, t. I, 1.II.1, p. 312; R a y b a u d. Gouvernement, p. 240-241.

[44] V e r p e a u x. Pseudo Kodinos, p. 137.

[45] Н о в а к о в и ћ. Византијски чинови и титуле, с. 200-201.

[46] DRH, ser. B., vol. I, Na 81, 102, 103, 112, 117, 120, 138 etc; Instituţii feudale dîn tările române, p. 371-371, 457.

[47] G e i r g i i P a c h y m e r i s De Michaeli et Andronico Palaeologis, t. 1, 1.VI. 19, p. 466; P a c h y m é r e s, Relations historigues (ed. A. Failler), t. II, p. 598_{8-9}.

могъл да бъде възприет и от българските владетели. Изглежда, че именно за това става дума и в случая с Касимбек, който пак у Пахимер е назован „протостратор на Лахана“ (Λαχανὰ δέ καὶ τό αὐτοῦ πρωτοστράτορα Τζασιμπάξιν)[48]. Смятам, че този текст дава достатъчно основания да не изключим татарина от средите на българските сановници и да смятаме, че неговата служба-титла е присъствувала в йерархичната система на Второто българско царство.

Тук му е мястото да се спрем и на изказаното от П. Коледаров становище, че в българската институционна система „протостратор“ е идентично на „велик воевода“[49]. Смятам, че е твърде опасно да се подкрепя едно такова виждане. Основания за него могат да бъдат намерени само във военните функции на двамата сановници. Връзка между наименованията на институциите няма и предположението, че става дума за точна езикова заемка, е необосновано.

И така, в заключение можем да кажем, че българските протостратори са били едни от най-видните функционери в държавата. Свидетелства за това е близостта на Касимбек до царя. Задълженията има са били съсредоточени основно във военната област. Имайки предвид изключително бедните сведения, за едно толкова високопоставено лице може да се предположи, че институцията е била временно явление в България. Нищо по-конкретно не бих посмял да твърдя.

Протостратор Касимбек

Касимбек е единственият известен ни по име[50] български протостратор. Той е покръстен татарин, когото Михаил VIII Палеолог удостоява с този сан, за да го привлече на страната на поставения от ромеите цар Йоан III Асен[51]. Това ни дава основание да заключим, че става дума за един от силните хора в България. Този факт от своя страна свидетелствува, че разглежданото лице принадлежи към българските велможи и не е чужд за страната.

Не може да се твърди със сигурност дали Касимбек е получил сана само като титла или и реално е изпълнявал задълженията на протостратор. Не се знае и каква е била по-сетнешната му дейност в

[48] G e o r g i i P a c h y m e r i s De Michaeli et Andronico Palaeologis, t. I, 1. VI. 19, p. 467; P a c h y m è r e s, Relations historiques (ed. A. Failler), t. II, 591_{13-14}.

[49] K o l e d a r o v. Le titulariat des boyards, p. 196.

[50] П. П а в л о в отхвърля тезата, че посоченият от Г. Пахимер Κουτζιμπάξις се е казвал „Касимбек“ – вж. Просопографски бележки, с. 12-14.

[51] G e o r g i i P a c h y m e r i s De Michaeli et Andronico Palaeologis, t. I, 1. VI. 19, p. 466; P a c h y m è r e s, Relations historiques (ed. A. Failler), t. II, p. 589_{8-9}; З л а т а р с к и. История, III, с. 569; П а в л о в, Просопографски бележки, с. 11-14.

Царството, но от изложението става ясно, че той преминава на страната на Ивайло[52]. Георги Пахимер доста подробно разказва как протостраторът бива убит заедно с метежния цар на един банкет по заповед на хан Ногай[53].

Значително по-долу в произведението на същия ромейски автор, в редовете, посветени на царуването на Андроник II Палеолог, се споменава едно лице със сходно име. Докато името на съюзника на Ивайло се изписва „Τζασιμπάξις", то това е „Κουτζιμπάξις"[54]. Въпреки видните разлики, можем да предположим, че става дума за същото татарско име, но не, разбира се, и за същото лице. В случая това посочване буди интерес, тъй като Г. Пахимер дава и значението на името в превод: „На елински това означава Пръв сред хиеромонтите", което вероятно е значението също и на името на Касимбек.

3. Дука велик

Тази институция ни е известна единствено от надписа на дука Врана, който е открит още от Стефан Веркович и е претърпял множество издания: „† азъ крана доука келникъ // съткорн(хъ) града крнцука // (ила)ѣ (и)ѣсьца sξiк за молитъ//вѣ калоїѡ(ана) цр(ь)"[55]. Това е цялата информация, идеща от средновековна България. Службата е съществувала поне по времето на цар Калоян, като е засвидетелствувана в Източна Македония. Самото ѝ наименование ни кара да търсим произхода ѝ в Империята. В Константинопол има институция със сходно име и това ни задължава да обсъдим възможността за правене на паралели с нея.

Разбира се, информацията относно Империята е несравнимо по-богата. Тя дава възможност да се осмисли историческата обстановка при разпадането на темната организация след битката при Манцикерт, което и

[52] П. П е т р о в (вж. История на България, III, с. 287) твърди, че скъсването между Касимбек и цар Йоан III Асен се дължи на предпочитането, оказано от последния на Георги Тертер, който именно е бил назначен за протостратор на мястото на татарина. Другаде имах възможност да изкажа становището, че Георги Тертер е бил велик воевода, а не протостратор. Останалата част от изложената теза е предположение. От своя страна П. Павлов напълно отхвърля всякакво сближаване между Ивайло и Касимбек – вж. Просопографски бележки, с. 12-13.

[53] G e o r g i i P a c h y m e r i s. De Michaeli et Andronico Palaeologis, t. I, l. VI. 19, p. 467-468; P a c h y m é r e s, Relations historiques (ed. A. Failler), t. II, p. 591; З л а т а р с к и. История III, с. 573; История на България, III, с. 288.

[54] G e o r g i i P a c h y m e r i s De Michaeli et Andronico Palaeologis, t. II, l. VII. 14, p. 590.

[55] Й. И в а н о в ъ. БСМ, с. 30; Д у й ч е в ъ. СБК, II, с. 27; Т о м о в и ћ. Морфологија, с. 37; M a l i n g o u d i s. Die kyrillische Inschriften, S. 47.

довежда до цялостно централизиране на администрацията. Институцията „μέγας δούξ" се появява към края на XI век във връзка с реформите, предприети от Алексий I Комнин. До 1118 г. този функционер окончателно се оформя като командуващ ромейската флота[56]. Като такъв той е споменат и в трактата на Псевдо Кодинос[57]. В този документ той заема петото място в йерархията, което свидетелствува, че е запазил силната си позиция и по времето на Палеолозите.

Институцията е нетипична за Сърбия. Нейното наименование се среща в един документ на Балша III от 1420 г.: „ѣа, самодрьжакнн господарь калша, по милостн божнен доука келнкн н господарь зедлан зетскон..."[58]. Както виждаме, този текст отразява едно съвършено различно положение на нещата. Зетският господар демонстрира владетелско самочувствие, което отсъствува в българския надпис.

Имайки предвид направените по-горе наблюдения, би трябвало да се подчертае, че всякакви преки паралели с положението в Империята или в сръбските земи са неприемливи. Имаме всички основания да смятаме, че българската институция се е различавала твърде много от едноименната ѝ ромейска. С данни за български флот през интересуващия ни период почти не разполагаме и нямаме право да правим каквито и да било предположения за връзки на службата на великия дукс с военноморските сили. Все пак твърде вероятно си остава тази институция да има отношение към военното командуване.

Единствените данни, на които бихме могли да се облегнем с по-голяма степен на сигурност, са тези от самия надпис. В него сановникът е представен като изключително високопоставено лице, което може да построи или да ръководи строителството накрепост или град. Присъствието на надпис в Източна Македония поставя питането дали не става дума за някакъв провинциален администратор, вероятно управител на област. В този смисъл би могла да бъде схваната и една съпоставка с институцията на дуксовете, които в България са били управители на провинции. Дали не става дума за вътрешно степенуване на тази именно служба, принадлежаща към териториалната администрация? Тези евентуални предположения не могат катергорично да бъдат отхвърлени въз основа на този единствен текст, ала лично аз не съм склонен да ги приема. На първо място трябва да се подчертае, че в текста е изрично посочена близостта с царя. Независимо как ще преведем израза „за молитѣ" – дали като „по искане" или като „за благото"[59] – връзката с

[56] B r é h i e r. Les institutions, p. 140-141; G u i l l a n d. Drongaire, p. 222; O i k o n o m i d è s. Organisation administrarive (1025-1118), p. 147.

[57] V e r p e a u x. Pseudo Kodinos, p. 134; G u i l l a n d. Drongaire, p. 230.

[58] Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 583.

[59] Вж. Д у й ч е в ъ. СБК, II, с. 27, 307.

центъра на държавата си остава достатъчно ясно изразен. Още повече, че епитетът „велик“ обикновено не се ползува за провинциални, а за столични функционери.

За да обобщя, искам да кажа отново, че по мое мнение българските дукове са били военни функционери в централната администрация. Без съмнение санът е имал и титуларна стойност – да не забравяме, че все пак в него присъствува ромейското влияние, дори и само заради наименованието. Всякакви по-конкретни твърдения биха били произволни.

Врана дука велик

Този велможа ни е познат от горепосочения надпис. Безспорно е, че става дума за висш сановник, приближен на царя, чието име е изрично посочено. Надписът е намерен през 1889 г. от Стефан Веркович край село Кърчово при горното течение на Белица на пет часа път североизточно от гр. Демир Хисар в Македония[60]. Самото това село е споменато в текста. Внимание заслужава формата Крицува (Крицива). Тя е изопачено предаване на Българското „кръчово“, „крѫчово“ (от „крѫчнн“, „крѫчь“, „крнчъ“ и т. н., което би трябвало да означава „рудар“, „железар“[61]). Това дава и известна информация за писача на текста, тъй като в него изговора следва правилата на гръцката фонетика. Такова заключение води към извода, че или създателят на надписа, или поръчалият го дука велик е бил грък и не е владеел перфектно славянски език.

Какво знаем за самия Врана? Няма съмнение, че не разполагаме с кръщелното му име, а с неговата фамилия. В такъв случай той трябвало да принадлежи към известния ромейски род Врана (Βρανᾶς), който дава някои значими политически лица в началото на XIII столетие – между тях са Алексий Врана, победителят на сицилийските нормани и неговият син Теодор Врана. Първият от двамата бива убит още през 1186 г. и съответно отпада като възможност за идентификация. Остава синът му – Теодор. Още Й. Иванов изказва предположението, че той е идентичен с дука Врана от надписа[62]. Става дума за едно от влиятелните лица в Тракия в първите години след латинското завоевание, че и преди това. Именно той е водач на тракийските ромеи след скъсването с цар Калоян[63]. За съжаление, трябва да се отбележи, че така предложената идентификация не може да бъде доказана. Не смятам обаче, че дука Врана от надписа трябва непременно да бъде идентичен с някое от познатите ни от други извори лица. Струва ми се невероятно той да е Теодор Врана. Основание за това ми дава общо взето ясно изразената негова антибългарска политика. Освен това трябва да се отчита, че той е един изключително високопоставен сановник, който вече има силни позиции в Тракия. В този смисъл не изглежда много вероятно изворите да пропуснат да отбележат преминаването му на българската служба, а още по-малко да го открием единствено в един кирилски надпис от Македония.

Това, което можем да твърдим с относителна сигурност, е, че дука Врана е принадлежал към известния ромейски род. След завоеванието на Константинопол от кръстоносците той, вероятно, е преминал на българска служба и е получил висок военен пост. По време на някаква кампания в Македония той е построил или възстановил крепостта край днешното село Кърчово. Всичко останало е само предположение и да се настоява на една или друга идентификация изглежда произволно.

4. Протокелиот (Протокелиотин)

Наименованието на службата се среща на два пъти в Синодика – „протокелїотнноу“, „протокелїωтнноу“ (дат.)[64]. Безспорно е, че думата има гръцки произход и, че може да се свърже с близкото обкръжение на владетеля. За съжаление обаче паралелно наименование на чиновник в Империята не е известно. В изворите се среща терминът „κελλιώτης“[65], но контекстът на употребата му не разрешава сравняване с българската институция.

Като че ли румънските извори предоставят по-добра възможност за съпоставки. Предварително обаче бих искал да отбележа, че и на север от Дунава терминът „протокелиотин“ не се среща в тази си форма. Вниманието ни трябва да се насочи към сходното наименование „келарь“[66], с което понякога се назовава службата, известна повече като „ключар“ или „ключник“. Самата дума и нейната етимология не поставят някакви трудноразрешими проблеми. Произходът иде от латинската дума „cella“, но прякото заимстване е станало от гръцката „κελλάριος“, а в румънския език е дошла от славянския[67]. Доколкото посочения гръцки термин не бележи някаква дворцова институция от Константинопол, с него не ще се занимаваме. По-интересен е молдовският. Разбира се, той не е идентичен с българското наименование и в този смисъл едно

[60] Й. Иванов ъ. БСМ, с. 29-30; Дуйчев ъ. СБК, II, с. 306-307.
[61] Й. Иванов ъ. БСМ, с. 33-34.
[62] Й. Иванов ъ. БСМ, с. 33.
[63] За него вж. Златарски. История, III, с. 29, 126, 138-239.

[64] Попруженко. Сонодикъ, с. 90.
[65] Du Cange. Glossarium, col. 631.
[66] Dicţionar elementilor româneşti, p. 40 (Mold. 16 oct. 1538-1540). Идентична по наименование монастирска служба се среща и в Русия – вж. Срезневскій. Материалы для словаря древнерусскаго языка, т. I, 1204.
[67] Скурт дикционар етимоложик, с. 179.

евентуално сходство между двете институции не би могло да се предположи, ако не бъде доказано. За това трябва да се разгледа самото им съдържание.

Наименованието на службата на ключаря (идентичен, както вече отбелязах, с интересуващия ни термин келар) е засвидетелствувано за първи път в Угровлахия на 29 августа 1469 г.[68], а в Молдова – на 12 май 1425[69]. Още от самото начало великият ключар е висш сановник и понякога член на Съвета във Влашко. Преди да стане обичаен негов член при Матей Басараб той е споменаван неколкократно сред присъствуващите. Службата получава по-голяма тежест през XVI век. След 1634 г. той вече редовно присъствува в Съвета, заемайки място след великия бан на Крайова, логотета, спатария и вистиария и преди столника, комиса, пахарника и др. Това си място ключарят запазва и в края на XVII век. Що се отнася до атрибуциите му, то те най-общо са свързани със снабдяването на двора с провизии[70]. Той е имал грижата за всичко, което се доставя в господарските складове и за това, което се харчи от тях. Такива са сведенията и на Евлия Челеби. В Мунтения ключарят вероятно е изпълнявал и задълженията на житничаря. Негови подчинени са вторият и третият ключар (XVI в.), както и ключарите по отделни въпроси[71]. Както вече видяхме, в Молдова институцията е засвидетелствувана даже още по-рано. Тук този сан няма толкова голяма тежест, както във Влашко, но атрибуциите му са сходни с гореказаните: той е най-главен в господарките складове и се грижи за снабдяването на двора. И в Молдова към XVII век се появява втори ключар[72].

Когато подхождаме към търсенето на паралели с България, трябва да се отбележи изрично, че формата „келарь“ се среща само в Молдова, където и без друго преобладава българското, нежели сръбското влияние, за разлика от Влашко. Въпреки това правеното на изводи въз основа на съпоставки в този случай е много опасно. Наличните български извори свидетелствуват единствено за съществуването на институцията и не позволяват да се твърди нищо определено за характера на нейните задължения. Писалите по въпроса автори (а трябва да отбележим, че става дума само за отделни забележки) смятат, че протокелиотинът е бил адютант на царя, като същевременно се е грижел за неговата безопасност[73]. Това, разбира се, е твърде възможно, но същевременно не може да бъде доказано. За съжаление ще трябва да отбележа и това, че сходство с молдовския ключар-келар също не може да се докаже. Едно сравнение би било напълно произволно, особено като се има предвид, че и термините не съвпадат. Затова тук ще се въздържа да настоявам на каквито и да било паралели.

В полза на тезата за военните задължения на интересуващия ни служител говори само фактът, че протокелиотинът Приязд е загинал, както изглежда, в бой, защитавайки своя господар. Дали това е достатъчно? С относителна сигурност бихме могли да твърдим само, че става дума за високопоставени сановници, близки до владетеля – двама от тях са намерили място в Синодика. Техните военни функции са много вероятни и аз съм склонен да ги приема.

Протокелиотин Проданко

Той ни е известен от текста на § 133 от Палаузовия препис на Синодика: „**протокелїотнноу проданкоу, кѣчнаа**“[74].

Става дума за висш сановник от втората половина на XIV столетие. Вероятно е бил твърде близък на царя, за да намери място в Синодика. Друго, за съжаление, не е известно.

Протокелиотин Приязд

За този български болярин ни съобщава § 134 от Палаузовия препис на Синодика: „**протокелїѡтнноу прїѧздѣ и ѡевѡдѣ балдю, иже оубїенн бѣ въ за кѣрн гна своего, кѣчнаа палаа**“[75].

И Приязд е живял през втората половина на XIV век, по всяка вероятност по време на цар Йоан Шишман, комуто е бил един от приближените. Имаме основание да смятаме, че смъртта си е намерил по време на османското нашествие. Думите „убит за вярата на господаря си“ свидетелствуват, че е възможно да е бил погубен именно от иноверците. Във връзка с казаното можем да предположим, че Приязд е бил натоварен с някакво военно командуване, тъй като името му стои редом с това на воеводата Балдю. Друго за него не знаем.

---

[68] DRH, ser. B, vol. I, p. 229-230; S t o i c e s c u. Sfatul domnesc, p. 284; Instituţii feudale dîn tările române, p. 107.

[69] DRH, ser. A., vol. I, No 61 p. 88, No 63 p. etc.; S t o i c e s c u. Sfatul domnesc, p. 287; Instituţii feudale dîn tările române, p. 108.

[70] Тук му е мястото да се отбележи, че сходни са задълженията и на редките монастирски келари, както и на ромейските, но отново ще подчертая, че при тях не става дума за високопоставен дворцов служител.

[71] S t o i c e s c u. Sfatul domnesc, p. 284-287; Instituţii feudale dîn târile române, p. 107.

[72] S t o i c e s c u. Sfatul domnesc, p. 287-288; Instituţii feudale dîn târile ronâne, p. 107-108.

[73] K o l e d a r o v. Le titulariat des boyards, p. 207 note 36; А н д р е е в, А н г е л о в. История, с. 150; История на България, Т. III, с. 259.

[74] П о п р у ж е н к о. Синодикъ, с. 90.

[75] П о п р у ж е н к о. Синодикъ, с. 90.

Раздел III. ЦАРСКА КАНЦЕЛАРИЯ

Владетелската канцелария е един от основните центрове на властта в почти всички държави отпреди XVIII столетие. Тя е прототип на съвременното правителство или Министерски съвет и това най-добре се вижда в запазения в немския език термин „Kanzellariat“. Нейното значение и тежест в управлението е в пряка зависимост от монархизацията на властта. Така в Рим тя се появява в I в. сл. Р. Хр. и този факт се свързва с едно сериозно изместване на компетенциите или по-скоро реалното управление от Сената към принцепса. Тази традиция се запазва почти през цялото хилядогодишно съществуване на Империята. Реалната власт и действията по нейното осъществяване са съсредоточени именно в канцеларията на василевсите и това не зависи от капризите на придворния живот.

За съжаление, отново трябва да се каже, че преки податки за организацията на царската канцелария в България липсват. За нея трябва да съдим по запазените данни за някои от служителите ѝ и по актите, съставени и изготвени в нея. Именно те ми дават основание да смятам, че в много отношения канцеларията в Търново е била изграждана по образеца на тази в Константинопол. На практика всички известни служители в нея имат своя първообраз – и като наименование, и като съдържание на службата – в институционната система на Империята. Това са различни логотети, начело с великия логотет, тайникът-мистик и граматиците. Трудно е да предположим, че такива заемки могат да бъдат правени случайно, без да се заимствува като цяло структурата, към която те принадлежат.

Същите наблюдения могат да бъдат направени и върху грамотите, произхождащи от царската канцелария, които в своите характерни особености следват именно ромейските образци[1]. Даже и самото наименование на документите е транскрибирано или калкирано от гръцки: „хрисовул“, „оризмо“ или „златопечатно слово“. Нещо повече, следва се цялостната структура и основните формули на издаваните в Константинопол акти. Същевременно би трябвало да се отбележи съществуването на отделни особености, дължащи се понякога на профанизация, както и изключителната бедност откъм съхранени документи, което би могло да бъде аргумент при осмислянето на самата продукция на канцеларията. Именно тези моменти изискват една по-внимателна съпоставка при решаване на въпроса за идентичността или степента на близост между канцелариите в Константинопол и в Търново.

Предварително бих искал да подчертая, че за идентичност между двете едва ли би могло да се претендира. България не може да повтори или да пренебрегне хилядолетната традиция на Империята. Историята на имперската канцелария е изключително интересна. Проследяването ѝ в столицата на бреговете на Босфора не е предмет на настоящото дирене, поради което ще се спра само на някои най-общи черти. Владетелската канцелария се оформя като една от най-близките и доверени на василевса служби. Това е, може би, най-доброто място за начало на кариера в администрацията. Същевременно обаче, канцеларските служби, с изключение на най-висшите, никога не биват включени в йерархичната система. За разлика от личните обслужващи на василевса и двора, никой от тези функционери, които в много по-голяма степен представляват действителните трансмисии на властта, не получава особено високо място в листата по силата на самата си служба. Това дава още един повод сериозно да оспорим схващанията за идентичност между титуларна система и управленски апарат в Империята.

В Константинопол никога не се оформя истинско правителство, но затова именно канцеларията на владетеля най-силно напомня за този орган. В този смисъл е интересна за отбелязване координиращата роля на някои висши сановници[2]. Особено важно е да бъде изтъкната създадената от Алексий I Комнин особена служба на „λογοθέτης τῶν σεκρέτων“, която през по-късния период бива наследена от тази на великия логотет[3]. Сходни функции има и т. нар. „μεσάζων“, който, както изглежда, го наследява[4].

Имперската канцелария на Константинопол оказва силно въздействие върху почти всички балкански страни. Това се дължи не само на цялостното културно излъчване на Империята към православния свят, ала и на преки контакти с тази служба, която именно е натоварена с външните отношения. Сръбските владетели изграждат своята канцелария така, че да може да задоволи потребностите от административно обслужване и на завоюваните бивши ромейски територии в Македония, Тесалия и Епир.

[1] Вж. В. Стоянов. Дипломатика на средновековните извори. Владетелски документи, София 1991, с. 65.

[2] Bréhier. Les institutions, p. 91.

[3] Bréhier. Les institutions, p. 276-277; Zakythinos. Despotat, II, p. 104; Guilland. Les logothètes, p. 75-78, 101-103; Raybaud. Gouvemement, p. 213; Oikonomidès. Organisation administrarive (1025-1118), p. 132; Oikonomidès. La chancellerie impériale, p. 168-169.

[4] Guilland. Le protovestiarite Georges Sphrantzès, REB, 6, 1948, p. 52; Oikonomidès. La chancellerie inperiale, p. 168-169.

Още по-комплициран е въпросът във Влашко и Молдова, в които има и славянска, и гръцка, и латинска канцеларии. Работата в тях е изисквала твърде добро образование и познаване на понякога твърде различни дипломатически практики. Известно ни е и разделението на компетенциите между различните логотети в тях[5], дияците[6], писарите[7] и другите подребни служители.

Би било интересно при правения тук преглед да се кажат някоклко думи и за канцеларията в султанския османски двор, който наследява много традиции от василевсите. Нейният ръководител се зове „нишанджи", а главният секретар – „калфа"[8]. Великият везир също имал своя канцелария, начело на която стои чиновник, наречен „реисюлкютаб"[9]. Съществено място в разглежданите служби заемат писарите, които имат възможност за много добра кариера чак до нишанджии или даже велики везири, но тярбвало да минат през степените на тескереджия и реискютаб.

Може да се каже, че и българската канцелария се е стремяла да следва константинополските традиции, но не и да повтори това, което е съществувало на Босфора. Какво можем да твърдим с относителна сигурност за нея въз основа на наличните данни? За съжаление, не можем да възстановим целия ѝ състав. Неин ръководител безспорно е бил, поне за определен период, великият логотет. От другите служители знаем за логотетите, тайника и граматиците. Те ще бъдат разгледани поотделно по-долу. Вероятно към царската канцелария са принадлежали и много от споменатите като писачи в различни документи или надписи лица, ала поради отсъствие на преки данни за конкретната им служба или характер на дейност те не са включени в настоящото изложение.

Твърде малко е съхранено и от продукцията на царската канцелария в Търново. Това са преди всичко дарствени грамоти за различни български и светогорски манастири, които по разбираеми причини визират главно югозападните дялове в Царството. Можем само да предполагаме, че и положението на светите обители около столицата е било сходно, ала не е имало място като Атон, където документите да бъдат запазени. Все пак си заслужава да се отбележи, че хрисовулите са най-тежките и официални

[5] S t o i c e s c u. Sfatul domnesc, p. 170-185; G r i g o r a ş. Instituţii feudale din Moldova, p. 244-254; G e o r g e s c u, S t r i h a n. Judecată dommească, p. 125-129; Instituţii feudale dîn tările române, p. 277-278.

[6] Instituţii feudale dîn târile române, 153.

[7] Instituţii feudale dîn târile române, p. 360.

[8] Турски извори за историята на правото, I, с. 12 сл.; H. I n a l c i k. The Ottoman Empire, p. 101.

[9] Турски извори за историята на правото, I, с. 13; H. I n a l c i k. The Ottoman Empire, p. 102.

документи, което прави тяхното значение още по-важно за средновековната ни история.

Интересно изключение от казаното по-горе прави Брашовската грамота на цар Йоан Срацимир[10]. Тя е далеч по-кратка и по-лека по форма и това се обяснява от самото ѝ предназначение. Нейното действие е относително ограничено – тя се отнася до търговците от прикарпатския град, който през късното Средновековие има важно място в осъществяването на обмена в цяла Югоизточна Европа. Липсата на каквато и да било тържественост издава едно много по-делово и ненатоварено с важни идеологически функции отношение, за разлика от това към големите български или светогорски манастири. Впрочем сходни черти има и много по-ранната Дубровнишка грамота на цар Йоан II Асен, но тя вес пак е значително по-тържествена и издава други политически цели.

С дейността на владетелската канцелария се свързват и запазените международни договори. В това отношение най-голям интерес предизвиква договорът с Дубровник от времето на цар Михаил II Асен[11], който третира както политическите, така и икономическите връзки между двете държави. При неговото разглеждане обаче би следвало да се отчита и фактът, че такива акти са резултат на две насрещни волеизявления и влияние в случая е оказала и огромната парктика на републиката на св. Власий, която също има изградена перфектна славянска канцелария.

По мое мнение внимание би трябвало да се обърне и на документите, които свидетелствуват за силната политическа, икономическа и духовна експанзия на италианските комуни на Балканите. Това са дарствената грамота на цар Йоан Александър за венецианците и договора на добруджанския господар деспот Йоан Теретр с генуезците. Ползуването им в интересуващия ни тук аспект обаче би следвало да става много внимателно. Трудно бихме могли да твърдим със сигурност, че грамотата на цар Йоан Александър е излязла от българската царска канцелария във вида, в който тя е на разположение на историческата наука днес. Тя е запазена в няколко преписа, при това все на италиански език[12], който едва ли е бил актуален в Търново. По мое мнение договорът на деспот Йоан Тертер – наследника на деспот Добротица – с генуезците по-скоро отразява практиката на лигурийската република, нежели на канцеларията на владетеля на Добруджанското княжество[13].

Другата важна страна от дейността на царската канцелария в Търново, която за съжаление е още по-зле застъпена в запазените документи,

[10] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 30.

[11] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 155-159.

[12] V. G j u z e l e v. Relations bulgaro-vénitiennes, p. 72-73.

[13] S. D e S a c y. Mémoire sur un traité, p. 319-326.

е официалната кореспонденция. От нея имаме запазени съвсем малко образци. Това е преди всичко преписката на папа Инокентий III с българите[14], писмото на депост Яков Светослав до киевския митрополит Кирил[15], писмото на цар Йоан Александър до венецианския дожд Андреа Дандоло[16], както и писмото на търновския патриарх Теодосий до зографските монаси[17]. Разбира се, част от тези документи не представляват интерес във връзка с настоящото дирене, тъй като не произхождат от владетелската канцелария. Трудно е да се правят каквито и да било обобщения върху този само материал. Видно е обаче, че скоро след възстановяването на българската държава в Търново се изгражда образован и добре организиран апарат, който да води кореспонденцията на владетелите с чужбина. Това е особено важно в един период на усилени международни контакти, свързани с усилията за признаване на държавността.

Казаното по-горе поставя и изключително интересния въпрос за езиците на царската канцелария. Естествено основните вътрешни и някои външни актове са издавани на славянски. Тази славянска канцелария впоследствие оказва много силно влияние в княжествата на север от Дунава. От своя страна някои международни актове са били вероятно изготвяни на два езика. За съжаление, с текста на такива не разполагаме, ала можем да го предположим за някои от наличните. Същевременно може да се твърди, че някои от документите са били изготвяни изцяло на друг език. Такъв е случаят с преписката на цар Калоян с папа Инокентий III. Може да се предположи, че изобщо контактите с италианските държави, а, може би, и с Маджарско са се осъществявали на латински език. Не може да има съмнение, че в Търново е съществувала и гръцка канцелария. От нея са излезли и грамотите на цар Йоан Александър за месемврийските монастири[18]. За съжаление, ние не разполагаме с такова голямо гръкоезично документално богатство, с каквото разполага сръбската историография, ала все пак можем да кажем, че по всяка вероятност кореспонденцията с Империята се е водела на гръцки (една традиция още от времето на цар Симеон I[19]). На този език са били вероятно изготвяни и някои други документи, от които, за съжаление, няма запазени.

[14] Д у й ч е в ъ. Преписката, passim.

[15] В . А н г е л о в. Из старата българска, руска и сръбска литература, II, с. 142-147.

[16] G j u z e l e v. Relations bulgaro-vénitiennes, p. 74.

[17] Д у й ч е в ъ. СБК, II, с. 171.

[18] А. П а п а д о п о ú л о у – К е р а м é ω с 'Ανεκδότα, σ. 467-470; Дуйчевъ, СБК, II, с. 140 сл.

[19] G. K o l i a s. Léon Choerosphaktès, magistre, proconsul et patrice. Biographie – Correspondance (texte et traduction). Athènes 1939, ГИБИ, IV, 1961, с. 175-182.

Наличието на латинска и гръцка, а и на самата славянска канцелария предполага и присъствието на високообразовани и подготвени хора, които да работят в тях. При това става дума не само за отлично познаване на езиците, но и на дипломатическата практика, идеща преди всичко от Империята, чието влияние, както видяхме, е било най-силно. Именно тази практика представлява особен интерес, но поради липсата на извори тя не може да бъде детайлно проследена. Все пак интересно е да се кажат няколко думи за възможния път при изготвяне на самите документи. Основна роля в този процес са имали логотетите. Великият логотет навярно е този, който е изготвял акта и го е подпечатавал. Техническата калиграфска работа е била вършена от граматиците на канцеларията. За разлика от Империята, в България царят не е подписвал лично грамотите, но неговото участие в изготвянето им не би могло да бъде пренебрегвано. По същия канцеларски път е минавала и владетелската кореспонденция. Всичко това обаче са предположения, тъй като не са запазени никакви извори. Остават единствено паралелите със съседните страни.

1. Велик логотет

Службата на великия логотет е спомената изрично само на два пъти в запазените извори: от текста на Синодика ни е известен великият логотет Добромир[20], а великият логотет Мита е споменат като меценат в приписка към сборника със слова на св. Григорий Богослов от XIV век[21]. Без съмнение институцията е съществувала по време на Второто българско царство, но тя поставя и някои странични проблеми, които ще се опитаме да разрешим по-долу.

Посочените изворови данни сами по себе си подсказват, че поради твърде откъслечния си и оскъден характер те не биха могли да служат за основа на осмислянето на институцията, без да се прибягва до съпоставка с положението в другите балкански страни. Няма съмнение, че службата на великия логотет и на логотетите изобщо представлява заемка от институционната система на Империята. Самият термин също е гръцки. Той е сложносъставен – състои се от „λόγος“ и „τίθημι“ и преведен би трябвало да означава „словослагател“, „този, който слага словото“ (в случая – печата). Това дава вече някаква насока на диренията, ориентирана към изпълнение на определени функции във владетелската канцелария. Тези наблюдения се доказват и от историческите свидетелства.

[20] П о п р у ж е н к о. Синодикъ, с. 90 § 137.

[21] Б . Ц о н е в ъ. Описъ, II, с. 200. Е. К о ц е в а. Приписка 1350-1360 гг., с. 253.

Длъжността на великия логотет (ὁ μέγας λογοϑέτης) в Империята е създадена, може да се каже, при административните реформи на Алексий I Комнин под наименованието „λογοϑέτης τῶν σεκρέτων“[22]. Идеята е да има координатор на различните служби в столицата, докато василевсът отсъствува. През XIII-XIV век великият логотет е шеф на дипломацията и истински канцлер на суверена[23]. В трактата на Псевдо Кодинос се казва, че великият логотет изготвя простагмите и хрисовулите, изпращани от василевса на кралете, султаните и топарсите, което е и собствената му функция[24]. Интересно е да се отбележи това, че от всички логотети, споменати у този автор, единствено великият логотет запазва службата си и не се превръща в носител единствено на титла, осигуряваща му само място в йерархията. През интересуващия ни период той е един от найвисшите функционери в Империята.

Имаме достатъчно данни за логотети и в средновековна Сърбия. Проблемът тук е дали е имало някаква вътрешна диференциция (“велик логотет“ – „други лототети“) в службата. По този въпрос Стоян Новакович е категоричен – разлика не е съществувала, имало е само велик логотет, но поради отсъствие на други чиновници със същото наименование, той се е зовял само „логотет“[25]. Какви възможности за тълкуване дават изворите? Наистина на повечето места службата е спомената без какъвто и да било епитет, макар че в някои от случаите действително става дума за велик логотет. Такива са повечето места в грамотите, където логотетът е свидетел на акта или самият той го е изготвил по заповед на владетеля. Имаме основание да смятаме, че те визират именно службата на великия логотет, но епитетът пред названието на сана отсъствува. Все пак има един текст, отнасящ се както до Сърбия, така и до Босна, в който изрично се говори за „велик логотет“, и за „велико логотетство“ – това е една грамота на крал Стефан Томаш от 14 октомври 1458 г.: „**прнде… почтенн властелннь, логофеть степань ратковнћь, н понска одь господства мн мнлость што моу е дао логофецтво велнко н власть надь црькваман ….. оучннн мнлость господство нн почтеномоу властелнноу нашемоу, верномоу слоуӡн, логофетоу степаноу ратковнћоу· што моу е дао логофететство велнко н обласť надь црькваман… како е бнло логофетоу велнкомоу свето почнвшега господнна деспота старога стефана…**“[26]. Този текст, по мое мнение, е несъвместим с тезата на Ст. Новакович. В него присъствува не само наименованието „велик логотет“, но и това на службата му – „велико логотетство“. Изрично са посочени както Босненското кралство, така и сръбската държава. Това сведение, макар и късно, все пак съществува, а и сравнението с другите балкански страни води към приемане на съществуването на отделна длъжност „велик логотет“.

За съжаление, твърде малко са данните за самата същност на интересуващата ни служба в Сърбия. Без съмнение тя е пряко свързана с владетелската канцелария. Основание за това заключение ни дават неednoкратните посочвания на логотетите като съставители на запазени документи[27]. Особено внимание заслужава текстът от Законника на цар Стефан Душан, където е регламентирано колко перпера трябва да получи логотетът за изготвяне на съответния хрисовул[28]. Може да се твърди, че хрисовулите и изобщо владетелските документи са изготвяни именно от великия логотет. С тези констатации интересуващата ни институция напълно се вписва в общобалканския контекст. Това ни дава основане да твърдим, че нейните функции се припокриват с тези на ромейския ѝ първообраз и паралелните служби в другите съседни страни. Същевременно има и някои типично сръбски особености. Тук преди всичко трябва да се посочат два текста, които свидетелствуват, че логотетите (по всяка вероятност великите логотети) са имали някаква власт и в църковните дела. Става дума за изрична разпоредба на Зокнонника и за вече споменатата грамота на крал Стефан Томаш[29]. За съжаление, тези текстове не са напълно ясни, което дава остоване на Ст. Новакович да предположи, че великите логотети са били нещо като министри по църковните дела[30]. Това предположение има много малко основания в изворите. Струва ми се невероятно да е имало особен чиновник по делата на църквата. Все пак то не би могло да бъде оборено въз основа само на досега известните сведения. Лично на мен обаче много по-вероятно ми се струва да става дума за отделни случаи на ангажираност по църковните дела.

Няма съмнение, че сръбските велики логотети са били едни от найвисшите функционери в държавата. Интересно е в този смисъл да се проследи мястото, на което са споменавани те в документите, например при посочване на свидетелите на акта, макар и то не винаги да указва за

[22] B r é h i e r. Les institutions, p. 276-277; Z a k y t h i n o s. Despotat, II, p. 104; G u i l l a n d. Les logothètes, p. 75-78; O i k o n o m i d è s. Organisation administrative (1025-1118), p. 132.

[23] B r é h i e r. Les institutions, p. 101-103; O i k o n o m i d è s. La Chancellerie impériale, p. 168-169; R a y b a u d. Gouvernement, p. 213.

[24] V e r p e u x. Pseudo Kodinos, p. 174.

[25] Н о в а к о в и ћ. Византијски чинови и титуле, с. 259; С т. Н о в а к о в и ћ. Служба логотета (великог логотета) у старој српској држави, Београд 1886.

[26] Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 343-345.

[27] Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 183, 185, 200, 247, 398, 489, 710, 713, 760.

[28] Н о в а к о в и ћ. Законик Стефана Душана, с. 102, § 134.

[29] Н о в а к о в и ћ. Законик Стефана Душана, с. 26, 161-162; с ъ щ и. Законски споменици, с. 343-345.

[30] Н о в а к о в и ћ. Византијски чинови и титуле, с. 260.

точното място на сановника в йерархията. Така, на едно място логотетът е поставен след великия челник и челник ризнички[31], другаде е пред жупан, челник и кефалия[32], в грамота на деспот Стефан Лазаревич от 1405 г. логотетът е посочен преди великия челник и воеводата[33], а само две десетилетия по-сетне двамата логотети са последни – след воевода, велик челник и протовестиарий[34]. Тази несигурност в цитирането говори или за промени в положението или, по-скоро, за несигурния характер на подреждането на свидетелите на акта като извор за точното място на лицето на йерархията. То обаче не би могло да постави под съмнение високото му положение при двора и в администрацията.

Значително повече и по-богати са изворите за Угровлахийското и за Молдовското княжество. В тях разграничението между велик логотет и другите логотети е добре отразено в изворите и в историографията и изобщо не подлежи на съмнение[35]. Във Влашко великият логотет се споменава за първи път в документите от последното десетилетие на XIV[36]. Службата му е в господарската канцелария[37]. На първо място следва да се отбележи фактът, че великият логотет е пазител на големия печат, с който били подпечатвани международните документи и тържествените хрисовули. Средният печат е бил за малките хрисовули, а малкият – за обикновените господарски решения и предписания и са се съхранявали съответно от втория и от третия логотети. Тази позиция е давала особено силно влияние на великия логотет в администрацията, още повече, че той е изготвял и самите документи – давал е инструкции за тяхното написване и ги е редактирал след това. Тази му дейност е от особено значение – става ясно, че в повечето случаи актите на владетеля са изцяло в ръцете на интересуващия ни функционер. До XVI век документе не са били подписвани от господаря воевода и печатът единствен е удостоверявал тяхната автентичност. По традиция великият логотет е приподписвал всички решения на Съвета, а в много случаи той е бил натоварен и с тяхното изпълнение. Имал е и някои особени съдебни правомощия, както и компетенциите на нотариус. Както виждаме, великите логотети (за определен период те били двама) във Влашко са висши държавни служители. Става дума за член на Съвета, който има трети ранг след великия бан и дворника. Средствата за издръжката на интересуващия ни функционер са идели от такси за издаване на документи – понякога твърде значителна сума. Самото изпълнение на службата е изисквало много добро познаване на славянския език и дипломатика, което сочи, че постът е бил заеман само от образовани люде от висшето болярство. Подчинена на великия логотет е била цялата владетелска канцелария – другите логотети, дияците, граматиците и др.

В Молдова службата на Великия логотет са споменава за първи път в документ от 7 януари 1403 г.[38] Функциите му са били, може да се каже, идентични с тези на съответния влашки функционер, ала тук той заема най-високия ранг сред сановниците в княжеството[39].

Що се отнася до средновековна България, то тярбва да се подчертае, че разполагаме с две изрични посочвания на велик логотет[40]. Това, по мое мнение, е достатъчно основание да разглеждаме интересуващата ни българска институция в общобалкански контекст. В този смисъл тя може и трябва да бъде разграничена от обикновените логотети – не толкова според характера на работата, колкото по ранг, по място в йерархията.

Съвременната българска историография не е оставила незабелязан досега сана на великия логотет. Общо взето обаче разлика между него и другите логотети не се търси, а самият той бива определян като пръв министър или канцлер на царя[41]. Разбира се, тази оценка е в значителна степен осъвременена, ала тя по същество не е много далеч от истината. Наличните данни ни дават възможност да видим във великия логотет един твърде високопоставен сановник: Добромир е включен в текста на Синодика, Мита е столичен меценат, назован „всепочтен между велможите на българското царство“, а Филип, който по мое мнение е бил велик логотет, е бил един от ръководителите на превратa срещу цар Йоан Стефан. За по-конкретни изводи обаче можем да разчитаме главно на съпоставки със съседните страни. В този смисъл ще си позволя да настоя, че и в Търново великият логотет е бил преди всичко началник на царската канцелария. Веротяно той е съхранявал държавния печат и е изготвял основните владетелски документи. Под негово ръководство са били другите логотети, граматиците и другите служители в канцеларията. За съжаление, не можем да твърдим нещо друго по-конкретно за функциите и задълженията на великия логотет. Казаното за съ-

[31] Новакови ћ. Законски споменици, с. 90.
[32] Новакови ћ. Законски споменици, с. 203.
[33] Новакови ћ. Законски споменици, с. 221.
[34] Новакови ћ. Законски споменици, с. 236.
[35] Stoicescu. Sfatul dommesc, p. 170-184; Grigoraş. Instituţii feudale dîn Moldova, p. 244-254; Georgescu, Strihan. Judecată domnească, p. 125-129; Instituţii feudale dîn ţările române, p. 277-278.
[36] DRH, ser. B, vol. I, No 12, p. 32.
[37] Stoicescu. Sfatul domnesc, p. 170-177; Georgescu, Strihan. Judecată domnească, p. 125-129; Instituţii feudale dîn tările române,. 277-278.

[38] DRH, ser. A, vol. I, В съвета – No 54 p. 79, писал акта – No 13 p. 19, No 17 p. 24, N0 42 p. 62 etc.
[39] Grigoraş. Instituţii feudale dîn Moldova, p. 244-254; Stoicescu. Sfatul domnesc, p. 177-184; Georgescu, Strihan. Judecatâ domnescâ, p. 125-129; Instituţii feudale dîn tările române, p. 277-278.
[40] Попруженко. Синодикъ, с. 90; Цоневъ. Описъ, II, с. 200; Коцева. Приписка 1350-1360 гг., с. 253.
[41] Андреев, Ангелов. История, с. 149; История на България, III, с. 258.

ответната служба в Империята, в Сърбия или във Влашко и Молдова по всяка вероятност се отнася и за българските сановници, ала преки данни за това отсъствуват.

По-долу предлагаме просопографска справка за известните велки логотети.

Велик логотет Филип

Това лице ни е известно единствено от разказа за свалянето през 1331 г. на цар Йоан Стефан, който се намира в историята на Йоан Кантакузин: „В началото на пролетта дойде писмо от Византион до василевса, което му известяваше, че двама от динатите у мизите – протовестиарият Раксин и логотетът Филип – възстанали срещу управляващата ги съпруга на Михаил, която бе леля на крал Стефан, и я лишили от властта“[42]. Както виждаме и самият автор пише, че е била свалена майката, нежели сина ѝ, който номинално е бил цар. От това става ясно, че данните свидетелствуват за борба на болярски групировки, търсещи по-голямо влияние в държавата. В този смисъл се изказват и други съвременни историци[43]. Не може да се смята и за окончателно разрешено питането дали в основата на преврата не стоял бъдещият цар Йоан Александър, който естествено не би афиширал такава евентуална своя дейност поради роднинските си връзки с династията.

Що се отнася до самия Филип, то изворовите данни не дават богата възможност за обобщения. Без съмнение става дума за представител на висшето столично болярство. Само достатъчно влиятелен човек би могъл да организира един, при това успешен, преврат срещу царя и стоящата около трона групировка. Именно това ми дава основания да смятам, че въпросният Филип не е бил просто един от логотетите, но е заемал поста на велик логотет. Само той би могъл да му се осигури достатъчно влияние и стабилни позиции за осъществуване на посочените действия.

За съжаление, не разполагаме с други данни за този велможа. Изглежда, че той изчезва от политиката след идването на цар Йоан Александър на власт. Тук ще си позволя да повторя някои свои наблюдения, предложени вече в просопографската статия за протовестиария Раксин. Вече бе казано, дето не е напълно сигурно дали самият Йоан Александър е участвувал в подготовката и провеждането на преврата срещу цар Йоан Стефан, макар и да се възползува от него, а и по-сетне демонстрира подчертана враждебност към един от синовете на цар Михаил III. Нещо повече, евентуалната антисръбска насоченост на действията на Филип и Раксин би била и след 1331 г. в конфликт с все по-силната обвързаност с намиращата се във възход държава на нашите западни съседи в последващите десетилетия. В този смисъл може да се направи предположението, че организаторите на успешния преварт може и да са станали жертва на собствения си заговор при положение, че новият цар е искал да се легитимира не като бунтовник срещу сина на своя вуйчо, а като продължител на династията. Разбира се, такова предположение не може да бъде убедително доказано, но може да бъде едно от обясненията за изчезването на великия логотет Филип и на протовестиария Раксин от политическата сцена в България след 1331 г.

[42] Ioannis Cantacuzeni imperatoris Historiarum, t. I, l. III, 26, p. 458$_{19}$; ГИБИ. X (ИБИ, XXII), с. 226.

[43] Л. Йончев. Некоторые вопросы политической истории Болгарии (1330-1332), с. 33-35; Божилов. Асеневци, с. 151.

Велик логотет Добромир, монах Доротей

Този сановник ни е познат единствено от посочването в §137 в Палаузовия препис на Синодика: „··· ѳ҃тѭ велиκомѹ дѡбрѡмирѹ, наре··· иноμѹ κъ имнишьскомѣ wбразѣ дорѡ··· κѣчна мѵ паμѧ̃“[44]. За съжаление, и в този случай отново ще трябва да се задоволим само с това да отбележим, че той е бил висш столичен сановник по времето на цар Йоан Александър. Към края на живота си или пред самата си смърт великият логотет Добромир напуснал света и постъпил в монастир, приемайки монашеското име Доротей. Други данни за него не са ни известни.

Велик логотет Мита

Великият логотет Мита ни е познат от приписката към сборник със слова на св. Григорий Богослов от XIV век. Името му е споменато поне дважди в текста[45]: „··· прїимѣте кашего раба ѯодаго мита логоѳетѣ малое // прїношение ···“ и „иж написахѣ снѫ книгѫ прѣкослакъ нарицаахѫ сѧ самѣмь // повелѣнїемь всепочѣтенаго къ келиѫжѣ̀ бѵлгарскаго // цр҃ѧ логоѳетѣ мита“.

Първият въпрос, който трябва да си зададем, е дали Мита наистина е заемал поста на велик логотет. Той възниква, тъй като текстът е силно повреден и цялото му звание липсва. Неговото пълно наименование може да бъде възстановено само след добавяне на повредената част от ред 25:

[44] Попруженко. Синодикъ, с. 90.

[45] В. Цонев ъ. Опись, II, с. 200. Коцева. Приписка 1350-1360 гг., с. 253.

„··· къ пацлатъ тоцу келн[коцу лоγофетγ···]“. Всяко възстановяване, а, разбира се, и това, внася известна несигурност, но аз съм склонен да го приема. Основание за това ми дава твърде високото положение на интересуващото ни лице в обществото, намерило ярко изражение в таксата на приписката. Там той стои редом с имената на царя, царицата и на младия цар Йоан Шишман и даже е назован като „всепочтения между велможите на българското царство“.

Текстът дава възможност сравнително точно да се определи времето, по което тя е съставена. Изрично е указан цар Йоан Александър. „Новопросветната и благоверна царица Теодора“ може да бъде само втората жена на този владетел. Интересно е и споменаването на „младия цар Шишман“. Всичко това дава основание да определим, че Мита е заемал високия си пост между 1350 и 1360 г.[46] Явно е, че той се е ползувал с доверието на владетеля. Освен това сановникът едва ли е бил безучастен към твърде деликатните събития около свиканите в Търново по това време събори.

Така Мита се представя като един от висшите и най-влиятелни сановници в Царството. Освен това не можем да пренебрегнем факта, че той е бил високообразован човек и виден меценат в културния живот на столицата. За съжаление, за личния му живот не знаем нищо. Не е известна и по-сетнешната съдба на великия логотет, чието име не се среща другаде в изворите.

2. Логотети

Терминът „логотет“ се среща неколкократно в изворите за интересуващия ни период. Обикновено го откриваме във формата „лоγофетъ“ (род. падеж „лоγофетъ“, ж. р. „лоγофетица?“)[47], което напълно отговаря на гръцкия правопис на думата – „λογοθέτης“. Срещат се обаче и форми като „лоγофетъ“ („лѡфетъ“)[48], което се свърза повече с транскрипцията, употребявана във Влашко, Молдова и Русия. Както ще видим, не може да има съмнение, дето тази служба е съществувала в институционната система на средновековна България и е имала важно място в нея. Също така несъмнен е фактът, дето тя е заимствувана от ромейската институционна система, към която се налага отново да се обърнем, за да се опитаме да си изградим по-пълна представа за положението в България.

[46] Е. К о ц е в а. Приписка 1350-1360 гг., с. 257.

[47] П о п р у ж е н к о. Синодикъ, с. 90, § 130 и § 137; Ц о н е в ъ. Описъ, II, с. 200; К о ц е в а. Приписка 1350-1360 гг., с. 253.

[48] Й. И в а н о в ъ. БСМ, с. 606; К о д о в. Опис БАН, с. 15.

От самото си възникване службата на логотетите в Империята се свързва с финансите. Първоначално те са данъчни чиновници, натоварени да следят за точността на сметките на различните администрации, с контрол върху държавните плащания за наемници и др., а също и със самото събиране на данъците. Логотетите се появяват в изворите през IV-V век. В Notitia dignitatum от IV в. тези служители все още не присъствуват, но можем вече да ги открием по времето на император Анастасий I. Първоначално те изглежда не са били важни функционери, тъй като са твърде многобройни в провинциалната администрация, ала значението им постепенно нараства и през VII век логотетът става пръв контрольор на обществените финансии[49]. Разбира се, трябва да се отбележи, че още от самото начало службата не е единна, макар и впоследствие разделението да става по-ясно. Така в изворите намираме данни за няколко вида логотети. Като изключим великия логотет, за когото вече стана дума, те са следните:

Лототет на държавното съкровище (λογοθέτης τοῦ γενικοῦ). Този функционер е споменат за първи път през 692 г. Той наследява предишния comes sacrarum largitionum. В тактиките от IX-X век се среща многократно[50]. Службата му е тясно свързана с централизирането на финансите. Той е висш чиновник, който осъществява контрол върху приходите и разходите на хазната. Юрисдикцията му се разпростира върху цялата територия на Империята[51]. Според Л. Брейе логотетът τοῦ γενικοῦ все още е ръководител на данъчната система в Никея и при първите Палеолози[52], но у Псевдо Кодинос той вече не е служител, а само носител на „чисто“ дворцово достойнство, което му осигурява единствено място в йерархията[53]. В изворите за средновековна България сред споменатите логотети не се среща такъв, чиято служба да е конкретизирана в държавното съкровище (още повече, че не можем да претендираме да е имало такова разделение в самата хазна). Това може да се дължи и на ограничените извори, но все пак не позволява правенето на такива паралели.

Логотетът на частното съкровище (λογοθέτης τοῦ εἰδικοῦ или ἰδικοῦ) е наследник на предишния πραιπόσιτος τοῦ εἰδικοῦ. От самото му наименование личи, че е следял за личното съкровище на владетеля[54]. Както вече бе отбелязано, няма основание за такова диференциране в България.

[49] B r é h i e r. Les institutions, p. 254-255; G u i l l a n d. Les logothètes, p. 5-8.

[50] O i k o n o m i d è s. Les listes de préséance, p. 51, 101, 107, 113, 145, 159, 249, но γενικός (λογοθέτης) – p. 167, 181, 269.

[51] B u r y. The Imperial Administrative System, p. 86-90; B r é h i e r. Les institutions, p. 256-257; Guilland. Les logothètes, p. 11; O i k o n o m i d è s. Les listes de préséance, p. 313-314.

[52] B r é h i e r. Les institutions, p. 276-277.

[53] V e r p e a u x. Pseudo Kodinos, p. 137, 156-157, 176.

[54] G u i l l a n d. Les logothètes, p. 85-93; O i k o n o m i d è s. Les listes de préséance, p. 316-317.

Армейският логотет (λογοθέτης τοῦ στρατιωτικιοῦ) е упоменат неколкократно в тактиките от IX-X век[55]. Той е наследник на бившия rationalis aerarii militaris или rationalis fisci militaris и се е грижела финансите на въоръжените сили, както и с управата на някои от дворците на владетеля, наречени „κάστρα"[56]. Откриваме го и в трактата на Псевдо Кодинос, но там вече не става дума за държавен служител, защото в текста изрично е посочено, че той няма никакви задължения[57]. Точен паралел в България не може да се посочи.

Логотетът на стадата (λογοθέτης τῶν ἀγέλων) се е грижел за част от имуществото на василевса, като е отговарял за големите скотовъдни центрове в Мала Азия[58]. Терминът се среща за първи път през IX век, но има своите корени в по-ранната администрация. Срещаме го в тактиките на Успенский, в трактата на Филотей, на Бенешевич и в Ескориалската тактика[59]. У Псевдо Кодинос и той е загубил служебния си характер[60]. Не е известен паралел в България.

Логотетът на дрома (λογοθέτης τοῦ δρόμου) е един от най-видните ромейски функционери. Първите сведения за неговата служба са от 760 г. Среща се неоднократно в тактиките от IX-X век[61]. Първоначално той отговаря за пощите и за пътната мрежа, откъдето произлиза и наименованието на длъжността му. Постепенно в неговите задължения са включени и външните отношения, както и юрисдикцията над чужденците. Той е бил изключително близко до василевса лице[62]. Интерес представлява фактът, че и в халифата има аналогична служба. Тамошният шеф на пощите се е зовял „Окото на Багдад" и е имал сходни задължения. У Псевдо Кодинос логотетът на дрома също е сан, лишен от конкретни функции[63]. Паралел в България не е известен, макар и да е твърде вероятно сходен служител да се съществувал.

Данни за логотети има и в документите от средновековна Сърбия. Първото споменаване в изворите датира от 6 септември 1327 г. в грамота на крал Стефан Дечански, писана от „ѓанко логоѳетъ"[64]. В много случаи логотетът е посочен и като „милостник" (свидетел) на акта или пък се посочва, че самият той го е изгонил. На тези случаи се спряхме по-горе и вече имах случай да изкажа становището си, че става дума за велик логотет, макар и епитетът като съставна част от наименованието на сана да не е изрично посочен. Въз основа на тези сведения обаче може да бъде направено важното заключение, че и в средновековна Сърбия интересуващата ни институция е съществувала, повтаряйки в своята служебна характеристика основните същностни черти на ромейския си първообраз.

Твърде по-богатият документален материал от Влашко и Молдова дава сравнително добра възможност да разгледаме в детайли интересуващата ни институция в княжествата. Предварително трябва де се отбележи, че и тук съществуването на логотети, различни от великия логотет, е вън от всяко съмнение. Наименованието на разглежданата служба във Влашко се среща най-често като „логоѳетъ" или „логоѳетъ", но понякога откриваме и наименованието „слокоспнсатель" (8 септември 1510 г.) а в документи от XVII век – „слокоположникъ" (т. е. точно калкиране на гръцкия термин – вж. 6 март 1628, 16 януари 1634, 3 август 1634, 20 август 1646) или „старѣшнн келнкїн кннгочїн" (3 август 1639)[65]. Употребяваните латински термини са съответно „logofet", „logotheta", „secretarius", „summus secretarius", „summus secretarius et cancellarius"[66]. Твърде разнообразни са и употребяваните в Молдова термини. Така освен познатото логофет-логотет в славянските документи се среща и „канцлерь" или „слокоположникъ" и „слокоположитель"[67]. Съответното наименование в латинските текстове е „logofet" или „cancellarius"[68].

Наличните данни напълно потвърждават тезата, че и в двете княжества службата на логотетите е следвала в основното своя ромейски и южнославянски образец. Най-общо може да се каже, че и във Влашко, и в Молдова тези функционери са свързани с работата на владетелската канцелария, с изготвянето на съответните акти или с осъществяването на общ надзор над администрацията[69]. В случая най-интересен за нашето

[55] O i k o n o m i d è s. Les listes de préséance, p. 51, 101, 107, 115, 139, 145, 249, но στρατιωτικός (λογοθέτης) – p. 167, 181, 269.

[56] B u r y. The Imperial Administrative System, p. 90-91; G u i l l a n d. Les logothètes, p. 25; O i k o n o m i d è s. Le listes de préséance, p. 314.

[57] V e r p e a u x. Pseudo Kodinos, p. 138, 162-163, 184.

[58] B u r y. The Imperial Administraive System, p. III; G u i l l a n d. Les logothètes, p. 71; O i k o n o m i d è s. Les listes de préséance, p. 314.

[59] O i k o n o m i d è s. Les listes de préséance, p. 51, 53, 55, 103, 107, 117, 139 etc.

[60] V e r p e a u x. Pseudo Kodinos, p. 138, 163, 184.

[61] O i k o n o m i d è s. Les listes de préséance, p. 51, 103, 107, 117, 139, 229, 249 etc.

[62] B u r y. The Imperial Administrative System, p. 91-93; B r é h i e r. Les institutions, p. 301-303; G u i l l a n d. Les logothètes, p. 31-33; O i k o n o m i d è s. Les listes de préséance, p. 311-312; O i k o n o m i d è s. Organisation administestive (1025-1118), p. 131.

[63] V e r p e a u x. Pseudo Kodinos, p. 138, 159-160, 178.

[64] Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 398.

[65] DRH, ser. B. vol. I, No 35 p. 76, No 101 p. 176; vol. III, No 78 p. 167 etc.

[66] S t o i c e s c u. Sfatul domnesc, p. 172.

[67] DRH, ser. A, vol. I, No 54 p. 78; H u r m u z a k i. Documente, 1/2, p. 867 (от 1436 г.); Cronicele slavo-române, ed. P. Panaitescu, Bucureşti 1959, p. 77; S t o i c e s c u. Sfatul domnesc, p. 177.

[68] DRH, ser A, vol. I, No 57 p. 83; S t o i c e s c u. Sfatul domnesc, p. 177.

[69] G r i g o r a ş. Instituţii feudale dîn Moldova, p. 244-254; S t o i c e s c u. Sfatul domnesc, p. 170-184; G e o r g e s c u, S t r i h a n. Judecată domnească, p. 125-129; Instituţii feudale dîn tările române, p. 277-278.

дирене е фактът, че в княжествата на север от Дунава се прави изрична разлика между великия логотет и другите логотети. Вторият логотет във Влашко[70] е наречен още „мали логотет“ или „vice cancellarius“. Занимава се с вътрешните документи. Той е първенец сред вторите магистрати, а през XVII век заседава и в Съвета. Интересно е да се отбележи, че този служител се занимава и с нуждите на църковната канцелария. В началото на XVII век има двама втори логотети. В Молдова[71] вторият логотет е споменат за първи път в документ от 13 март 1458 г.. Среща се и като „подканцлеръ“ или „subcancellarius“. У Димитър Кантемир той е поставен на 11-то място сред болярите от първи ранг. Службата му е изключително свързана с канцеларията, като даже има правото да изпълнява там функциите на великия логотет в негово отсъствие.

Третият логотет[72] е значително по-рядко упоменаван в изворите. Службата му е също в канцеларията на господарите воеводи. Той е държал малкия печат. Притежавал е много добра обществена позиция за по-сетнешна кариера в администрацията.

Същевременно в Угровлахийското и в Молдовското княжества е имало и други логотети, придадени към съответните служби или към отделни сановници. Между тях могат да бъдат посочени логотетът на вистиарията, логотетът на Дивана (Съвета), логотетът на тайната и др. Службата им също е била канцеларска, ала спецификата ѝ зависи до голяма степен от ведомството, към което са били придадени[73].

Проследяването на службата на логотетите в Империята, в Сърбия и във Влашко и Молдова представлява една добра основа за изучаването на българските логотети. Както можахме да се убедим, в балканските страни институцията не се отклонява от ромейския си първообраз. Нямаме основание да предположим такова отклонение и относно България. Така се налага работната тези службата да бъде разглеждана в общобалкански контекст, да се търсят паралелите, а не различията, което от самосебе си я ситуира във владетелската канцелария. Тя, разбира се, би трябвало да получи потвърждение от изворите за Второто българско царство.

И така, логотетският сан се среща неколкократно в запазените извори. Тук ще прескоча посочванията на велики логотети, на които бе отреден отделен параграф. Остават три места в средновековните текстове, където има данни за интересуващата ни институция. Тя естествено се свързва със столицата – такива са случаите с логотета съпруг на Зоя[74], както и този от твърде неясната приписка от Песнивеца на цар Йоан Александър от 1337 г.[75] Същевременно трябва да се отбележи, че има данни и за дейност на логотет извън столицата. Такъв е логотетът Петър, който се е грижел за определени имоти в Никопол[76]. За съжаление, това сведение произхода от неавтентичната Калиманова грамота и самият този факт го поставя под съмнение. То обаче едва ли би трябвало да бъде отхвърляно с лека ръка, особено като се има предвид, че фалшивите документи са се изготвяли обикновено въз основа на други, истински, чиято форма и съдържание нерядко са били повтаряни.

Както се вижда, сведенията са от такова естество, че не предоставят почти никакви данни за самата същност на службата. Те обаче са достатъчни за доказване на самото ѝ съществуване в средновековна България и за осмислянето ѝ като паралелна и почти идентична с нейния ромейски първообраз и с едноименните служби в другите балкански страни. Големият въпрос, който стои пред настоящото дирене, е дали в България няма сливане между „логотет“ и „велик логотет“. В предходния параграф се опитах да му отговоря и достигнатият отговор е отрицателен. В изворите има изрични посочвания на велики логотети, които ние не можем да пренебрегнем. Проблемът е в това доколко другите логотети са различни от великите такива. Вече можахме да установим, че понякога сведения за велик логотет присъствуват без посочване на епитета „велик“ като част от наименованието на сана. Такъв е случаят с великия логотет Филип, единия от организаторите на превратата срещу цар Йоан Стефан. Особено комплициран е случаят с „логотетицата Зоя“. Разбира се, не тя, а съпругът ѝ е заемал службата, ала самото ѝ включване в таксата на Синодика говори за твърде високо обществено положение, а това прави резонно предположението, че става дума за велик логотет. Това предположение аз не мога категорично да отхвърля, но не бих се осмелил и да го поддържам. На същата страница в същия извор е посочен и „великият логотет Добромир“, което веднага поставя питането защо мъжът на Зоя и съответно съпругата му не са назовани по този начин. Би могло, разбира се, да се възрази, че в случая имаме работа не със самия сановник, а с неговата жена, ала това едва ли прави нещата по-приемливи.

От своя страна горепосоченото споменаване на логотет Петър в Никопол изключва възможността да го определим като велик логотет. Противниците на идеята за съществуването на други логотети освен великия просто трябва да отхвърлят сведението. Всички тези наблюде-

[70] S t o i c e s c u. Sfatul domnesc, p. 176-177.
[71] S t o i c e s c u. Sfatul domnesc. p. 183-184.
[72] S t o i c e s c u. Sfatul domnesc, p. 177, 184; G r i g o r a ş. Instituţii feudale dîn Moldova, p. 254; Instituţii feudale dîn tările române, p. 277-278.
[73] Instituţii feudale dîn tările române, p. 278.
[74] П о п р у ж е н к о. Синодикъ, с. 90.
[75] К о д о в. Опис БАН, с. 15.
[76] Й. И в а н о в ъ. БСМ, с. 606.

ния дават пълното основание да приемам паралела със съседните страни. Именно този факт дава и най-сериозно основание да претендирам за съществуването на други логотети (не „велики“), тъй като това съществуване е доказано, поне що се отнася до Империята, Влашко и Молдова.

За съжаление, в българската историография досега се е подхождало единствено по начин сякаш съществува единствено службата на великия логотет, който е определян като пръв министър или канцлер[77]. Естествено това се дължи на изворите, които не дават никаква възможност да направим каквито и да било вътрешни разграничения в службата. Дали е имало втори и трети логотети, както във Влашко и Молдова или логотети на отделни служби, както в Империята или и двете възможности – това не може да се каже. Такова детайлизиране е вероятно при предложената по-горе множественост на интересуващите ни служители, но конкретните форми остават неизвестни. Това, което можем да претендираме с относителна сигурност, е, че става дума за служители от владетелската канцелария, както и за ръководители на служители в отделни дворцови служби.

Нова насока на дейността очертава присъствието на логотета Петър в Никопол. То дава възможност да открием в логотетите управители на определени имоти в провинцията. Тази дейност не е чужда и на ромейските едноименни служители – армейския логотет и логотета на стадата. Твърде е възможно в България идентични служители да са управлявали и имотите на короната в провинцията. Все пак случаят с Петър изглежда не е такъв, доколкото той е бил натоварен със запазването на даренията на монастира блага. Този факт поставя и питането дали не става дума за частен или монастирски служител, който е носел същото наименование, както държавния. Такава възможност не може да бъде напълно отхвърлена, ала аз не бих си позволил да я поддържам, тъй като като тя би ни лишила от едно от наличните сведения. Дори и така да е обаче, то би повлияло преди всичко върху просопографския преглед, който следва подолу, тъй като осъществяваната функция си остава същата.

Логотет N., съпруг на Зоя

На практика не разполагаме с почти никакви данни за това лице. Не е известно и името му. Единственото, с което разполагаме, е посочването в § 130 от Палаузовия препис на Синодика: „ѕѡѫ λѡфетица вѣпаа ен паме·~“[78].

[77] Андреев, Ангелов. История, с. 149; История на България, т. III, с. 258.
[78] Попруженко. Синодикъ, с. 90 § 130.

Тъй като е недопустима да смятаме, че жена би могла да заема службата на логотет, стигаме до извода, че тук става дума за съпругата на логотета. Неговата служба е прикачена към нейното име. Що се отнася до самия съпруг, то трябва да се отбележи, че той вероятно е бил столичен болярин и е заемал посочения пост по времето на цар Йоан Александър.

По-горе имах възможност да набележа един от основните въпроси, които се поставят във връзка с това сведение: дали в случая става дума за логотет или за велик логотет. Ще си позволя отново да повторя, че при тази изворова база положителният или отрицателен отговор никога не може да бъде сигурен. В полза на великото логотетство говорят твърде високото положение на разглеждания сановник, принадлежността му към столичното болярство и т. н. Все пак предпочитам да не се отклоня от написаното и да го причисля към обикновените логотети, като препратя към указаните вече аргументи. Разбира се, повтарям, че на тази тези би могло също да се възрази. Тук си позволявам да я изложа само като едно от възможните решения, което следва логиката на по-горното ми изложение.

Логотет N.

Става дума за твърде неясната приписка от песнивеца на цар Йоан Александър от 1337 г. На втория неброен лист на ръкописа, на обратната страна, като че ли с ръката на самия писач е написано: „ПАНДАΖН λѡфетъ“[79]. Проблеми поставя първата от двете думи. Дали това е името на логотета, предадено по някакъв твърде особен начин? Този и други въпроси остават без отговор. Тук ще се въздържа да дам каквото и да било решение, което тъй или инак би било спорно при наличните извори.

Това, което може да се твърди с относителна сигурност, е, че не става дума за особено висш служител. Поне за това говори начинът, по който присъствува в ръкописа. Не може и сравнение да става с тържествените приписки на други столични меценати. Едва ли това е името на самия писач на ръкописа, който да е бил логотет при двора. Във всеки случай можем да твърдим, че става дума за столичен чиновник.

[79] Кодов. Опис БАН, с. 15.

Съществуването на това лице може да бъде поставено под съмнение поради факта, че сведенията за него произхождат от фалшивата Калиманова грамота[80]. Все пак да пренебрегнем напълно този извор е неправилно, тъй като при съставянето му са ползувани истински документи. Това дава известно основание да предположим, че посоченият Петър е реално съществувало лице.

Самият текст гласи: „и дадѡ имь на доунавь на грьлѡ ловиште ндѣже се ловѣть морѹни, и на никополан скеле, такова махала и феѡрова махала, и тоу ѳ доуганы дѣ и· петрь логофеть настоинѣ· цѩ прихѡдн ѿ доуганы, ѿ скел и ловища, да принесѫть оу манастирь“[81].

Без съмнение този текст не съдържа сигурни данни за някакъв служител от времето на цар Коломан. Само едно по-пълно изследване на документа би могло да ни насочи към неговия първоизточник, но това тепърва предстои. Засега можем да се задоволим само да отбележим, че вероятно е преписано името и горе-долу сходното положение на чиновник от времето на Второто царство. Дейността на логотет Петър може да бъде локализирана в Никопол. Той е натоварен със задачата да се грижи за имотите – дюкяни (вероятно по-късно добавка, като се има предвид формата „доуганы“), рибни ловища и скеле (и в този случаи използуваният термин буди големи съмнения) – дарени на монастира.

Тези данни без съмнение сочат, че някои логотети са били натоварени със стопански задачи извън столицата. Вече имах възможност да отбележа, че в Империята армейският логотет и логотетът на стадата имат някои сходни функции, ала в нашия случай става дума за монастирски, а не за царски имоти. Освен това има сведения, особено за по-ново време, че в румънските земи са съществували логотети като частни служители – управители на големи имения и др. И все пак не може да не направи впечатление, че логотет Петър е натоварен със службата си посредством царска грамота, каквато вероятно е бил оригиналът на коментирания тук фалшив документ. Това сочи за връзка с държавната администрация. То е и основанието ми да включа логотет Петър в настоящото изложение. За съжаление, нищо по-конкретно за него не може да се каже и най-важното, отново ще подчертая, че не може да се определи с точност времето на неговия живот и дейност.

[80] За този документ вж. В. Стоянов. Дипломатика на средновековните извори. Владетелски документи. София 1991, с. 101.

[81] Й. Иванов ъ, БСМ, с. 606.

В разказа си за пренасянето на мощите на св. Филотея в Търново патриарх Евтимий пише: „На сутринта, след като свърши божествената служба, царят се радваше и веселеше много заедно с цялото си воинство. Той си науми и добър план – да пренесе тялото на преподобната в своята държава. Обаче благоволи да изкаже ясно тази мисъл и на своите тайници и князе (и сконьмь таиникѡмъ и кнасемь), което и строи. А те, чувайки това, от царя, възгласиха като едни устни: „Царевото сърце е в Божиите ръце! Прави по-скоро, царю, намисленото от тебе, че ако превърнеш в дело намеренията, ще принесеш голяма полза на нашите души. Не само това, ала и земята ни и нашият град ще получат велика помощ!“[82]. Това е единственият текст, в който се съобщава за тайници. Може би поради тази причина интересуващият ни термин дълго не бе забелязван от изследвачите[83]. Пренебрегван е той и от преводачите на новобългарските издания на текста, в които присъствува само като „светник“ или „таен съветник“[84].

Самата дума „таиникъ“ е славянска, ала все пак първообразът на институцията, която ни интересува, трябва да бъде търсен отново в институционната система на Империята. Езиково думата „тайник“ напълно съответствува на гръцката „μυστικός“ (мистик). Това дава известна насока в диренията.

Службата на константинополските мистици ни е позната още от времето на Македонската династия. В листите от IX-X в. (тази на Бенешевич и тази на Икономидис) тя заема съответно 31-во и 37-мо място[85]. В трактата на Псевдо Кодинос мистикът е 30-ти, а в другите запазени рангови таблици от късния период рангът му варира между 26-та и 31-ва степен[86]. Разполагаме и с описание на одеждите му – тюрбан и епилурикон, без скараникон[87].

Мистикът е служебно лице, а не носител на титла, която само да му дава място в йерархията. Това изрично се посочва в трактата на Псевдо Кодинос, но неизвестният автор не съобщава от какъв характер са задълженията му и се ограничава само с уточнението, че те си личат от наименованието на институцията[88]. Това сведение не ни дава кой

[82] Kalužniacki. Werke, S. 96.

[83] Iv. Biliarsky. Les institutions de la Bulgsrie médiévale: tainik-mystikos, Byzantinoslavica, t. LIII (1), 1992, p. 53 suiv.

[84] Стара българска литература. Т. IV, Житиеписни творби, с. 214; патриарх Евтимий. Съчинения, с. 110.

[85] Oikonomidès. Les listes de préséance, p. 249_{31}, 271_{15}.

[86] Verpeaux. Pseudo Kodinos, p. 138, 300, 305, 309, 321, 335, 344, 347.

[87] Verpeaux. Pseudo Kodinos, p. 160.

[88] Verpeaux. Pseudo Kodinos, p. 179.

знае колко много информация, но все пак насочва за търсене на принадлежността на интересуващия ни чиновник към канцеларията. Недостатъчните извори водят след себе си и различни мнения в историографията. Така Р. Гийан, а след него и Л.-П. Рейбо смятат, че мистикът е бил един вид частен секретар на вадилевса[89]. Изказано е и становището, че той е бил началник на царската канцелария и под негово ръководство са се намирали останалите секретари[90], но то търпи критика, тъй като са познати неколцина от тези служители в рамките на едно царуване. Посочва се с основание, че мистикът е бил особено близко и доверено на василевса лице, което е и предпоставка за много по-голямо влияние в политическия живот, отколкото му отрежда мястото в йерархията. По всяка вероятност тази служба е била много добра отправна точка за кариера в администрацията.

И все пак принадлежността на службата на мистика към канцеларията на константинополските василевси не е безспорна. Съвсем друго становище защитава Н. Икономидис[91]. Той отрича да имаме данни, че мистикът е бил секретар на василевса. Няма съмнение, че е бил доверено лице, но няма посочвания да е изготвял някои от царските акти. Напротив, знаем, че е стоял начело на един от секретите (дворцовите служби), който е имал правораздавателни функции. Това именно дава основание на Н. Икономидис да определи мистика като юрист, служител в правораздаването. Наблюденията на видния гръцки учен несъмнено обогатяват познанията ни за институцията, ала не ми е лесно да ги съчетая с твърдението на Псевдо Кодинос, че служебните задължения стават видни от самото й наименование.

На други страни от дейността на мистика се спира П. Магдалино. Без да отрича да е имал и юридически компетенции, този автор особено настоява на някакви отговорности за дворцовото и обществено съкровище, особено за заплащане на заплатите[92]. Освен това този функционер се е грижел и за имуществата на някои монастири, което дава основание на П. Магдалино да го определи като „министър на църковния патронаж по времето на Палеолозите“[93].

Какво бихме могли да кажем за положението в средновековна България? Преди всичко би трябвало да се отговори на питането дали правенето на изводи по паралел между българския тайник и ромейския мистик е коректно. Каква информация ни дава текстът на патриарх Евтимий? Почти нищо освен наименованието и факта, че става дума за близки на царя лица. Повече внимание, помоему, трябва да се отреди на интересуващия ни термин. Той е изграден от основата „ТАН“, която във всички славянски езици има сходно значение, а по-старите и индоевропейски корени отвеждат към смисъла на „кражба“, „отнемане“, „лъжа“[94]. Образуваното по този начин име не се среща извън цитирания текст и, по мое мнение, е свързано изключително с институционната система. На друго място вече се осмелих да изкажа становището, че думата „тайник“ представлява калка от гръцката „μυστικός“[95]. Езиково двата термина напълно си съответстват. Тези изводи водят към заключението, че си съответстват и двете институции – българската и ромейската.

Към казаното могат да се прибавят и някои съображения от исторически, а не от езиков характер. Те трябва да бъдат извлечени от житието на св. Филотея. Както вече казах, несъмнено става дума за приближени на владетеля лица – поне като такива се появяват те в текста. Прави впечатление съчетанието „тайници и князе“, което според мене бележи висшите придворни функционери и сановници, ала все пак е по-добре да се въздържим от търсенето на някаква специална разлика, тъй като при наличните извори всяко много конкретно заключение е опасно.

Направените дотук наблюдения дават основание да се направи изводът, че българската институция на тайника е идентична или почти идентична с ромейските мистици. Това позволява някои обобщения за положението в търновския двор. Както и константинополските, така и нашите тайници са били служители в канцеларията на владетеля. Те са изключително доверени и близки до суверена лица с голямо влияние, макар и с не много висок ранг в листата. Вероятно са имали и някои юридически задължения. За съжаление, службата на тайника не е позната в другите съседни страни и паралелът с тях е невъзможен. Единствената институция, която поне по име има някакво сходство, това е „логотетът на тайната“ у румънците[96], ала бедните сведения не позволяват да се вземе твърдо решение дали става дума за същия тип чиновник, още повече, че пълно съвпадение в наименованията няма.

[89] R. Guilland. Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin. Le mystique, ὁ μυστικός. REB, XXVI, 1968, p. 279, L.-P. Raybaud. Le gouvernement, p. 227.

[90] J. Verpeaux. Nicéphore Choumnos, homme d'Etat et humaniste byzantin, Paris 1959 (Thèse lettres), p. 38 (цитирано по Raybaud. Le Gouvernement, p. 227).

[91] Oikonomidès. Les listes de préséance, p. 324.

[92] Magdalino. The Not-so-secret Function of the Mystikos. REB, XLII, 1984, p. 235-237.

[93] Magdalino. The Not-so-secret Function, p. 240.

[94] М. Фасмер. Этимологический слова русского языка, Т. IV, Москва 1987, с. 11.

[95] Iv. Biliarsky. Les institutions de la Bulgarie médiévale: tainik-mystikos, p. 55.

[96] Instituţii feudale dîn tările române, p. 278.

4. Граматик

Тази институция на средновековното българско царство е позната от няколко надписа и приписки[97]. При изясняването на нейния характер възникват някои затруднения не само от оскъдицата откъм извори, но и поради големите различия в значението на самия термин през различните епохи. Още от самото начало би следвало да се отбележи, че ние не разполагаме с текст, който да дава някакви преки сведения за положението и за задълженията на този функционер в държавния или придворния апарат. Единствените данни идат от посочвания на самия термин „граматик" с или без името на конкретното лице. Поради този факт отново ще трябва да се обърнем към съседните балкански страни, за да видим какви са възможностите за правене на паралели.

Империята е основният център, който излъчва влияние, а и определено гръцкият произход на термина насочва търсенията именно към Константинопол. Ромейските граматици са участвували в изготвянето на царските акти. Обикновено именно те са ги пишели под диктовката на василевса. Службата е скромна и няма официален характер, поради което не намира и място в йерархията, но тя често е била заемана от млади хора и е била много добра отправна точка за кариера в администрацията. Достатъчно е да се отбележи, дето измежду граматиците излизат видни политици като Михаил Псел, Никита Хониат и др.[98]. Югославският историк Л. Максимович отбелязва, че службата на граматика със сходни функции е съществувала и в провинциалната управа[99]. Това вероятно е така във връзка със задълженията като секретар на висшестоящо лице, ала има основания да се смята, дето е съществувала голяма разлика в конкретната работа, която е извършвал царският граматик и този в провинцията, както и в положението им в обществото.

Службата на граматика е позната и в сръбските земи, но, както изглежда, тя не е била типична за владетелските канцеларии там. Откриваме я в една грамота на босненския бан Матей Нинослав от 1235 г.: „А се, писахъ недѣлѣ десое, граматикъ кана нинослака келнега босѣнскога..."[100]. Както виждаме, става дума за лицето, изготвило акта на владетеля. Това дава основание да се твърди, че служ-

[97] А. В а с и л и е в. Ивановските стенописи, с. 10-15; М а р г о с. Надписът на Иво Граматик, с. 38; Д у й ч е в ъ СБК, II, с. 279; К а з. П о п к о н с т а н т и н о в. Още веднаж за надписа на Иво Граматик, Археология, 1983, 1-2, с. 102; Г ъ л ъ б о в. Нов средновоковен български епиграфски паметник, с. 184; S c h r e i n e r. Die Tataren und Bulgarien, S. 28; З л а т а р с к и История, III, с.425.

[98] B r é h i e r. Les institutions, p. 166-167.

[99] М а к с и м о в и ћ. Провинцијска управа, с. 107.

[100] Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 145.

бата на интересуващия ни чиновник и тук не се отклонява от характеристиките на ромейския първообраз. И все пак не можем да не отбележим факта, че тя твърде рядко се среща в сръбски владетелски документи.

Идентични са били и функциите на едноименния служител в княжествата на север от Дунава[101]. Там той е бил подчинен на великия логотет и е изготвял господарките акти. Във Влашко за първи път го откриваме в грамота от 10 юни 1415 г.[102], а в Молдова – 1422 г.[103]. През XVIII век институцията има три степени. Великият граматик е бил равен по ранг на великия пахарник и е бил влиятелно лице. Службата се запазва до XIX век, когато тъй е бил назоваван първият секретар на владетеля.

Имало и други служители в господарската канцелария със сходни функции. Дияците[104] също са изготвяли актите на владетеля и поради това доброто познаване на славянския език е било задължително. Те са влизали в болярската класа и службата им е била стабилна, светска и не е зависела от политиката. Имало е особени дияци, които са изготвяли латинските документи. В Молдова от 1549 г. се среща произхождащия от маджарски термин „uricar"[105]. Този служител първоначално е бил идентичен с дияка, ала от XVII век, когато документите започват да се издават и на румънски език, той се специализира по славянските. Служители в господарската канцелария в Молдова са и т. нар. „писари"[106]. Институцията е известна от XV в., като между самите служители има вътрешна йерархия (първи писар, втори писар и т. н.). Характерът на службата става виден от самото наименование. Първоначално писарите са равностойни на дияците, ала после се появява разлика – писарят остава в канцеларията на господаря воевода, а дияците са при Дивана.

Смятам, че всичко това дава основание да съчетаем българския материал с информацията, която предоставя положението в съседните православни страни, за да си изградим относно това как са стояли нещата при двора в Търново. Основен извор за положението на граматиците в средновековна България са приписките, както и някои епиграфски паметници. Най-ранните сведения произхождат от Битолския период от втората половина на XII век, където на няколко места се споменава името на писача

[101] G e o r g e s c u. Bizanţul şi instituţiile române, p. 145, n. 117; Instituţii feudale dîn tările ronâne, p. 209.

[102] DRH, ser. B, vol. I, No 38 p. 81.

[103] DRH, ser. A, vol. I, No 52 p. 76, No 54 p. 79 etc.

[104] Instituţii feudale dîn tările române, p. 153.

[105] Скурт дукционар этимоложик ал лимбии молдовенешть, Кишинэу 1978, с. 449 – „урик" от унгарски „örök"; Instituţii feudale dîn tările române, p. 486.

[106] Instituţii feudale dîn tările române, p. 360.

– Георги граматик[107]. За съжаление обаче, ще трябва да се отбележи, че в този случай не става дума за лице, изпълнявало интересуващата ни служба. Преди всичко става дума за земи, намиращи се под ромейска власт, а и самото социално положение на писалия и оскъдицата, в която живее, не водят към мисълта да става дума за някакъв приближен на владетеля.

Първото относително сигурно споменаване на граматик от периода на Второто царство също произхожда от приписка – писана на гръцки през 1342–1343 г. В нейния текст се съобщава фактът, че Теодор граматик е закупил книгата и се отбелязва, че това е станало по време на царуването на Калиман Асен, син на Йоан Асеня[108]. Именно цитираното име на владетеля ни позволява да свържем интересуващото ни лице с българската държава. Следващото споменаване на граматик произхожда от надписите в село Иваново, Русенско[109] – за съжаление, повечето то тези текстове не са още достатъчно добре изучени. От своя страна в надписа от с. Невша (XIII-XIV в.) вероятно става дума за Хинат граматик[110].

Всичките тези сведения, макар и откъслечни, дават основание да се заключи, че службата на граматика е съществувала в средновековна България и по-специално в периода на Второто царство. Информацията, която те носят, не отхвърля – даже напротив – възможността за правене на изводи по сходство с ромейската институция, както и с тази от Влашко и Молдова. Това дава възможност да отнесем поне част от писаното по-горе и към българската служба. В този смисъл може да се каже, че и в Търново граматикът е бил секретар на владетеля, който е вземал дейно участие при изготвяне на царските актове. Вероятно е имало различни чиновници, които са отговаряли за документите на различни езици – тук особено трябва да се отбележи значението на гръцкия. Казаното дава възможност да бъде изградена и по-пълна представа за структурата на царската канцелария. Тук му е мястото да отбележим, че вероятно е съществувала и службата писар, която се е съхранила по-сетне на север от Дунава, ала преки податки за нея отсъствуват. Същевременно нужно е изрично да се подчертае, дето граматици е имало не само в столицата, но и в канцелариите на провинциалните управители. Смея да предположа, че вероятно почти всички от известните ни лица са били свързани именно с провинциалната администрация, особено като се има предвид местоположението на повечето от надписите.

[107] Й. Иванов. БСМ, с. 453-454; Кодов. Опис БАН, с. 74-75.

[108] Златарски. История, III, с. 425; Schreiner. Die Tataren und Bulgarien, S. 28.

[109] А. Василиев. Ивановските стенописи, с. 10-15.

[110] Гълъбов. Нов средновековен български епиграфски паметник, с. 184.

В заключение може да се отбележи, че разполагаме с множество споменавания на граматици от периода XV-XVIII век[111]. Те фигурират като преписвачи или съставители на много от съхранените ръкописи. За съжаление, ще трябва да се отбележи, че тези сведения не биха могли да ни бъдат полезни във връзка с поставената задача на изследването. През периода на османското владичество интересуващият ни термин загубва институционното си значение и би трябвало да бъде схващан само като обозначение на грамотен, учен човек и т. н. В този смисъл той излиза извън кръга на нашите интереси не само темпорално, но и по същество.

Теодор граматик

Това лице е известно единствено от приписката към гръцки ръкопис от Ватиканската библиотека, съдържащ омилиите на св. Василий Велики[112]. В нея се съобщава, че книгата е била купена от Теодор граматик. Посочено е, че това става след нападението на татарите, по времето на цар Калиман Асен. Споменаването на българския владетел дава основание да свържем интересуващото ни лице с институционната система на Второто царство след смъртта на цар Йоан II Асен.

С лични данни за самия Теодор не разполагаме.

Васа граматик

Той ни е известен от една приписка, текста на която си позволявам да предложа по-долу:

се трꙋдолюбнкое кннꙗ аркадна ѿчнка кнсарн(она) кнтрсополнта прѣслакꙑскаго · спнсаꙗ ѿ дара кластн его рж(кож) касѣ гра/кн/тнка · нже съ кнѣ нстрѣкнꙗ кмалжж стѣзж · а хотащїн шестнокатн еж оушѣжть накаꙁатн кнѣ стѣнѣ · оутлачнтн себѣ прⷭ'ост'ранстко пж · не прнходан бо ѣдннонѣ по стѣзн поꙁн'акаѣ ѣслѣ · аще не кногащн н се ѵкѣдѣкь нꙁ'кѣстно кодntъ по не'н н к'ратнѣ · сн же нꙁбранаа кѣлагаѣ кѣтъ на прост'ранстко · рекж же на пажнть кгосаднжж · ндеже ѣсть жнтнѣ

[111] Б. Цоневъ. Описъ, I, с. 3, 13, 62, 63, 93, 241, 244, 412-413, 438, 442, 447; същи. Описъ, II, с. 5, 6, 7, 15, 24-25, 112-113; Хр. Кодов, М. Стоянов. Опис, IV, 1971, с. 16-17; Кодов. Опис, БАН, с. 74.

[112] Златарски. История, III, с. 425; Schreiner. Die Tataren und Bulgarien, S. 28.

послоушающимъ коукы сна· о хѣ ѣѣ гн нашемъ ен· аминь† † † † † †

къ лѣ сѵпе · прн стѣмь н прѣкѣсоцемь црн костаднпѣ · црцн его марнн · н ѡрасль ею мнханлѣ порфнрородпѣмь · н патрнарсѣ нгнатнн стльпоу праковѣрна · тѣ мн песн хрїсте ѕачало н конець :-†[113]

Това е единственото сведение за интересуващото ни лице. То поставя някои въпроси, на които ще се постарая да отговоря по-долу. Преди всичко трябва да се знае дали става дума за столичен служител или за такъв от провинцията и даже дали изобщо става дума за чиновник или просто за грамотен човек, назовал себе си „граматик". Към столицата отпраща единствено упоменаването на царското семейство и на патриарха, ала това за мен не е достатъчно основание. В самият текст на приписката далеч по конкретна информация съдържа позоваването на монаха Аркадий и особено на преславския митрополит Висарион. Смятам, че то позволява да локализираме местоживеенето на интересуващото ни лице около старата столица, която се запазва като голям административен и културен център. По втората чест на поставеното питане окончателен и безспорен отговор не може да бъде даден. Посочването на духовните лица по-скоро навежда не мисълта, че Васа граматик е принадлежал към църковните среди, нежели към държавната администрация. Все пак аз не приемам такова становище за доказано. По-вероятно е да става дума за секретар-граматик у някой местен управител или прелат. Във втория случай лицето, разбира се, не би било част от провинциалната администрация, но функциите му по същество биха били сходни или идентични.

И така, за Васа граматик знаем, че е живял около средата и през втората половина на XIII столетие. Дейността му се свързва с района около старата столица Преслав, поне през последните години от царуването на цар Константин Тих Асен. Ако приемем, че не е служил някъде в църковните канцеларии (в текста не е упоменат като свещенослужител), то той е бил поне в много тесни връзки с местното висше духовенство. Друго за неговата съдба, особено през последвалите размирни години, не се знае.

Хинат граматик

Това лице ни е познато от каменен надпис от с. Невша, публикуван от Ив. Гълъбов[114].

[113] Д у й ч е въ. СБК, II, с. 279.

[114] Г ъ л ъ б о в. Нов средновековен български епиграфски паметник, с. 184.

аѕъ хннатъ крд··
матнкъ ѣнѵ··
ьлнкъ пнсатн··

Дясната част от надписа, която е била върху съседен, но вече изгубен блок, липсва. Издателят доизгражда интересуващата ни дума от запазената ѝ втора част „матнкъ"[115]. Известни съмнения по този въпрос, както и изобщо към значението на термина в конкретния този случай би могло да има, но въпреки това аз съм склонен да приема предложеното от Гълъбов четене. Датировката е най-общо XIII-XIV век[116].

Персонални данни за лицето няма и не бихме могли да твърдим друго, освен, че вероятно става дума за чиновник от времето на Второто царство. Самото място, където е намерен надписа, изключва, помоему, възможността да става дума за столичен служител.

Иван граматик

Името и званието на този служител са ни известни от надпис-графит върху камък от Червен, за който споменава Ара Маргос[117].

нканъ··· грам[атнкъ]

Името напомня твърде на известния Иво граматик, ала самият издател не прави опит да свърже двете лица. Действително, текстът съдържа само името и е от такъв характер, че не дава възможност за никакви по-конкретни изводи за интересуващия ни чиновник.

Доброта граматик

Известен от надпис от с. Иваново, Русенско, произхождащ от пещерата с двата гроба[118].

пнса граматнкъ
а доброта
многрѣшнкі
пнсахъ

Асен Василиев отпечатва надписа само като рисунка, без разчитане и коментар. Имах късмета да ползувам личната книга на акад. Ив. Дуйчев,

[115] Г ъ л ъ б о в. Нов средновековен български епиграфски паметник, 184-185.

[116] Г ъ л ъ б о в. Нов средновековен български епиграфски паметник, с. 189.

[117] А. М а р г о с. Надписът на Иво Граматик, с. 39 обр. 2 (вж. и с. 40 бел. 13).

[118] В а с и л и е в. Ивановските стенописи, с. 13, обр. 6 (4).

който е отбелязал на полето и подчертал: „ДОБРОТА ГРАМАТНКЪ“. Смятам, че четенето е безспорно, но това не премахва съмненията относно действителното наличие на някакво служебно положение на лицето. Отсъствуват и каквито и да било персонални данни за него. Можем единствено с относителна сигурност да твърдим, че е живял и вероятно работил в провинцията.

Дан граматик

Надпис от с. Иваново, Русенско, които започва от западната и минава по северната стена на „Кръщялната“[119]:

ПНШЕ ДАНЪ ГРАМАТНКЪ ДЕТКО Н ДРЪ/Г/ РАДОСЛА/К/

Трите лица са живели и работили вероятно едновременно. Повече за тях нищо не знам.

Детко граматик

Известен единствено от надписа, където фигурира заедно с Дан и Радослав[120].

Радослав граматик

Известен единствено от надписа, писан заедно с граматиците Дан и Детко[121].

Трима неизвестни граматици

За тях се споменава е един от надписите по стенописите в с. Иваново, Русенско. Текстът е почти напълно нечетивен – може да се различи само: „ТРН ГРАМАТНЦН“[122]. Асен Василев, който предлага текста само като рисунка, не прави опит да го разчете, нито го коментира. То е и почти невъзможно. Въз основа на тази само информация не бих се осмелил да твърдя нищо по-конкретно за интересуващите ни лица.

[119] В а с и л и е в. Ивановските стенописи, с. 11, обр. 3 (7).
[120] Вж. бел. 119.
[121] Вж. бел. 119.
[122] В а с и л и е в. Ивановските стенописи, с. с. 15, обр. 7.

Той ни е известен като писач на най-интересния и предизвикващ най-бурни дискусии надпис от с. Иваново. Досега, най-общо, са предлагани три четения на текста. На първото от тях, което се свързва с името на първоиздателя А. Василиев, повторено по-сетне и с известни неуместни изменения от Й. Андреев[123], тук не ще се спирам, тъй като се смята за преодоляно в българската историография. Далеч по-голям интерес предизвиква предложеното от Ара Маргос[124]. „† АЗЪ НКО ГРАМ(А)ТНКЪ ПНСА СНІА СЛОКА ЕГДА ПОГЪІКЕ Ц(А)РЬ ГЕѠРГН Н АЗЬ ДОШЕЛЬ ѠТ РОМАННА Н НЕ НЦЛЬ КАКЬКАА ЦН ТНСА ПР(Е)ЦЕЖДІА РАДН Н(Е)ГА ПОКЪ(ГН)ААХЪ КЬ АРХАГГ(Е)ЛЪ Н КЪХЪ КЪ КЕЛНЦЪ ЖЪЛОСТН Н Б(ОГ)Ь ДА С(КЖ)Т(А)ЕТЬ АРХНЦАНДРНТА ДНѠННСНІА ЕЖЕ ЦЖ К(А)Л(ОУ)ГЕРННСОУКААШЕ ІѠТ ПАКН ТНЖЗН ДОКРННКІ РАДН НАСЕТНО КЬ НЪЦЖ САКЬЩАХЪ“. Твърде сходно е и четенето, което предлага Казимир Попконстантинов, въпреки че поставя някои специфични проблеми, особено в края на текста[125]: „† АЗЬ НКО ГРАМ(А)ТНКЬ ПНСА СНІА СЛОКА ЕГДА ПОГЪІКЕ Ц(А)РЬ ГЕѠРГН Н АЗЬ ДОШЕДЬ ѠТЬ РОМАННА І НЕ НЦЛЬ КАКЬ КРАТНТН СА ПРЪЦЕЖД(Н)ІА РАДН Н'А ПРЪБЪІКААХЪ КЬ АРХАГГ(Е)ЛЪ Н КЪХЪ КЪ КЕЛНЦЪ ЖЪЛОСТН Н Б(ОГ)Ь ДА СП(А)СЕТЬ АРХНЦАНДРНТА ДНѠННСНІА ЕЖЕ ЦЖ КАКЕРННСОУКААШЕ ЇКО ПАКЫ ТНЖЗН ДОКРННКІ РАДН НАСЕТНО КОНЪ ЦЖ ЗАКЕЩ(А)ХЪ“.

Какво можем да извлечем от така предложената от текста информация? Надписът е писан след смъртта на цар Георги II Тертер[126]. Самият Иво иде от Романия – т. е. от Тракия. Не съм склонен да приема тезата на Ив. Джамбов, че той произхожда точно от Копсис[127], която смятам за недостатъчно обоснована. Напротив, би трябвало да се обърне внимание на писаното от Ст. Смядовски, че вероятно Иво произхожда от западна България[128]. Този факт навежда на мисълта, че не става дума за местно лице от Романия, което не дава възможност той да бъде свързван с деспот Войсил или с някой от другите тамошни господари. Твърде вероятно е Иво да е принадлежал към царския двор и „бедата“ му да произтича от

[123] В а с и л и е в. Ивановските стенописи, с. 14; Й. А н д р е е в. Надписите при с. Иваново, с. 78.
[124] М а р г о с. Надписът на Иво граматик, с. 38.
[125] К. П о п к о н с т а н т и н о в. Още веднаж за надписа на Иво Граматик, Археология, 1-2, 1983, с. 102.
[126] М а р г о с. Надписът на Иво Граматик, с. 39; В. Г ю з е л е в. Училища, скриптории, библиотеки и знания в средновековна България (XIII-XIV в.), София 1985, с. 115-116; Инак у Й. А н д р е е в. Надписите при с. Иваново, с. 77-84.
[127] И в. Д ж а м б о в. За произхода и първоначалната дейност на Иво Граматик, Археология, 1989, 2, с. 45.
[128] С м я д о в с к и. Няколко езикови бележки, с. 42.

смъртта на младия цар Георги II Тертер. След тези събития той дири убежище в придунавската област. Така смятам, че има достатъчно основания да се изкаже предположението, че става дума първоначално за светско лице, царски граматик.

При разискване на по-сетнешната съдба на Иво трябва да се има предвид, че двете приложени по-горе четения на надписа дават съвсем различни изводи. Така според предложения от А. Маргос текст, царският граматик е побягнал в „Архангелите“ след бедата и е приел покалугеряване от ръката на архимандрит Дионисий, когото благославя за това и с когото се съветва. От своя страна К. Попконстантинов смята, че Иво е бил изпратен в манастира[129] – голямо за времето си книжовно средище – където бил заварен от новината за бедата, попречила му да се прибере. Той благодари на архимандрит Дионисий за грижите и после му оставя коня си. Както се вижда, трактовката е съвършено различна и си прилича само по това, че поне първоначално Иво е светско лице, външно за монашеското общежитие. По същество втората трактовка изключва възможността да става дума за царски граматик. Все пак тук ще избягна да вземам отношение по епиграфския спор, което не влиза и в кръга на поставената пред настоящото дирене тема. Ще си позволя само да отбележа, че това е още едно свидетелство, че пълното изучаване и публикуване на надписите от с. Иваново, Русенско, тепърва предстои.

[129] К. Попконстантинов. Още веднаж за надписа на Иво Граматик, с. 104.

Глава III

ПРОВИНЦИАЛНА АДМИНИСТРАЦИЯ

Раздел I. УПРАВИТЕЛИ С ОБЩА КОМПЕТЕНТНОСТ НА ОТДЕЛНИ ТЕРИТОРИАЛНИ ЕДИНИЦИ И СЕЛИЩА

Административно-териториалното деление е едно от основните компоненти на държавността и неговото изясняване е от изключително значение за цялостното осмисляне на управленската структура. И тук, за съжаление, отново трябва да кажем, че изворите, съдържащи данни за провинциалната организация на средновековна България са извънредно оскъдни. Липсата на информация прави невъзможно изграждането на пълна представа за нея като цяло или в отделните ѝ детайли. Все пак длъжни сме да съберем запазеното от вековете и да се опитаме поне най-общо да възстановим нейния образ.

За да изясним структурата на провинциалната администрация и отношенията на отделните нейни звена помежду им, както и съподчинеността на различните областни управители, би трябвало да се опитаме да възсъздадем преди всичко характера и обхвата на съществувалите по време на Второто царство административно-териториални единици. Оскъдните ни данни за тях черпим от грамотите.

В българската историческа книжнина най-често се среща тезата, че територията на Царството е била разделена на хóри. Самият термин е гръцки. Срещаме го в няколко от запазените документи: в Дубровнишката грамота на цар Йоан II Асен, във Виргинската, приписвана на цар Константин Асен и в Мрачката на цар Йоан Александър. Както се вижда, макар и невинаги използувани с еднакво значение, терминът е популярен във владетелските документи и се среща като през XIII, така и през XVI столетие. Към тези данни би следвало да се добавят и споменаванията на „страна", „област" или „земя", които биха могли да имат сходно с горното значение. Тях откриваме във Ватопедската, Дубровнишката, Виргинската и в Рилската грамоти.

Безспорно най-голям интерес предизвиква терминът „хóра", който най-ясно е отразен в Дубровнишката грамота. Дори и в рамките само на този документ обаче, значенията му не са напълно еднакви. Така на две места в текста той обозначава цялата страна или държава – в случая републиката на св. Власий или България – а не някоя нейна съставна част: „χωρτ ксен джрωкнншстѣн" или „πω ксен χωρτ црьн".[1] Това значение

[1] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 17, 19.

не ще ни интересува. По-долу в същия текст терминът вече бележи само част от територията на Царството. Тук бих искал да обърна внимание на едно съпоставяне на термините „земя“ и „хóра“, което ми се струва важно. Самият израз гласи: „**и дѡ кѡнѣ лнкѡ ꙁемлѣ нлн хѡрѣ дѡднѫ**...“, след което следва изброяване на различни градове, хори и една „земя“[2]. Веднага възниква въпросът дали в текста е сложен знак за равенство между „хóра“ и „земя“ посредством съюза „или“ или те са по този начин противопоставени. В българската истирическа книжнина тези два термина обикновено се разглеждат като еднозначни[3], но по мое мнение в този текст те са противопоставени. Т. е. преводът би следвало да е: „в която и да е от земите или от хóрите...“. Аргументи за това твърдение могат да бъдат почерпани от следващото изложение, където са изброени хóри и една земя. Хорите са назовани по името на главния град, а „земята“ – посредством етноним: „**ꙁемля арбанаськꙗ**“[4]. След нея стои само Солун, който не е бил български. Смятам, че всичко това дава основания да приемем, щото (поне в хипотетичен план) „земя“ и „хóра“ са неравнозначни понятия, макар едното да представлява българско съответствие на гръцката дума.[5] По-долу в същата Дубровнишка грамота отново става дума за хóри, като този път заедно с тях са упоменати и „градове“: „**пѡ кѣхъ хѡрѣ҃ ѿ҆ркѵ н градѡкѣхъ**“[5]. Този откъслек създава значително по-малко затруднения при тълкуване. Остава открит обаче въпросът дали терминът, който ни интересува, в случая бележи някакви административни единици или просто страните, противопоставени на градовете (т. е. град-неград).

Впрочем за хóри става дума в още два от хрисовулите. Така във Виргинското златопечатно слово употребата на множествено число прави възможно тълкуването на термина в смисъл на административни единици: „**по хорѣ҃ н по градокѣхъ**“ и „**по хѡрѣ҃ ѿ҆ркѵ**“[6]. В Мрачатата грамота думата е отново употребена в двете ѝ значения. При първото споменаване безспорно става дума за цялата държава – „**по всѣи хѡрѣ҃ нашѣмъ**“, ала при второ́то се визира отделна област: „**хѡрѣ҃ ѕрѣ҃ма**“ (сред. п.).

Към горните сведения би трябвало да добавим и данните за земите около Преслав, наречени у Георги Акрополит и у Теодор Скутариот „Петрова хора“ (τοῦ Πετροῦ χώρα)[9]. Тук става дума за владенията на първия български цар от Второто царство около старата столица, които по традиция запазват неговото име в названието си.

И така, след прегледа на запазените извори остава да бъде даден отговор и на основното питане доколко терминът „хóра“ в средновековна България е имал някакъв стриктен юридически смисъл на административно-териториална единица или е бил употребяван само най-общо като „край“, „страна“ и т. н. Както вече имах възможност да спомена, произхóдът на думата е гръцки и обяснения за смисъла ѝ би трябвало да търсим най-вече в самата ромейска административна система. Лексикално тя означава „страна“ или „земя“, но и в Империята я срещаме като административно-правен термин. От XI век, с разпадане на темната организация, в ромейските извори може да се открие непрецизност в терминологията, при която наименования, използувани за обозначаване на райони, се използуват и в администрацията. Такива са: „χώρα“, „τόπος“, „γῆ“, „ἐπαρχία“. Поради твърде обърканото им отразяване в текстовете, техните принципи не могат да бъдат точно определени[10]. В това отношение могат да бъдат приведени множество примери – главно от Морея, Тесалия и Епир. Интерес представлява и противопоставянето между Константинопол (Πόλις) и провинцията (χώρα), което откриваме в една грамота на Михаил VIII Палеолог от 1277 г.[11].

Вижда се, че само въз основа на запазените домашни извори трудно би могло да се заеме едно окончателно становище дали думата „хóра“ по време на Второто царство е имала някакво и какво точно институционно значение. Наличието ѝ и в ромейската административна система прави по-вероятно и съществуването ѝ в България. Както изглежда, терминът е наследен от ромейското владичество, като естествено бива възприет по-разговорния гръцки вариант, вместо отиващия си „тема“. Тази работна теза дава възможност за по-пълно осмисляне на запазените български текстове.

Преди да се опитаме да възстановим отделните административни единици-хóри, трябва да отделим съответното внимание на някои сходни термини. На първо място това е „земя“. Вече стана дума, че в Дубровнишката грамота Арбанашката земя е приравнена с хóрите, ала е назована с етноним, а не с името на главния си град. На два пъти се среща интересуващият ни термин и във Виргинския хрисовул. В първия случай така е назована цяла Сърбия[12]. Повече внимание изисква изразът „**долнаѧ ꙁемлѧ**“, чрез който е обозначена Македония[13]. Нему особено вни-

[2] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 15$_{3-5}$.
[3] К о л е д а р о в. Политическа география, II, с. 9и.
[4] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 13$_{4}$.
[5] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 13$_{8}$.
[6] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 18$_{97, 99}$.
[7] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 23$_{27}$.
[8] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 25$_{18}$.
[9] A c r o p o l i t a Opera, I, p. 20; Th. S c u t a r i o t a Compendium chronicorum, p. 457-457; ГИБИ, VIII (=ИБИ, XV), с. 154.

[10] A. P a r e t Werlé r. Recherches sur l'administration, p. 79; М а к с и м о в и ћ. Провинцијска управа, с. 21-25; А н г е л о в. К. вопросу о правителях фем, с. 62.
[11] F. M i k l o s i c h et J. M ü l l e r. Acta et diolomata graeca medii aevi sacra et profana, III, p. 89.
[12] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 14$_{3}$.
[13] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 15$_{5}$.

мание е отредил П. Коледаров[14]. Нас ни интересува само доколко в него може да се търси някакъв административен смисъл. На това питане е трудно да се отговори, още повече, че и самата грамота, доколкото е фалшификат, не може точно да бъде датирана. Във всеки случай документът изглежда изхожда от време, когато Македония не е част от българската държавна територия, което прави институционното значение на термина „Долна земя" още по-съмнително. Към това трябва да се добави и фактът, че по този начин е означена една прекалено обширна територия, за да бъде обхванатата само в една административна единица. Ето защо съм склонен да приема, че става дума за историко-географско понятие, с което се именоват югозападните български земи.

Терминът „земя" се среща и няколко пъти в договора на цар Михаил II Асен с Дубровник. В някои от случаите отново е визирана цялата държава – България или Сърбия[15], но по-голям интерес предизвикват случаите, когато се говори за „земите на светото ти царство"[16] или за „земите на високия севастократор Петър"[17]. Тук употребата на множествено число не би трябвало да бъде пренебрегвана – става дума за множество „земи", които са под властта на българския цар или на неговия зет. Дали това представлява институционен термин или става дума за владенията? Трудно е да се отговори, но аз смятам, че решението клони по-скоро към първия вариант. Преди всичко трябва да се има предвид, че в същия този документ думата е употребявана и в единствено число – „къ ѕеллѣ ѥтого тн ⷬрⷭтка"[18] („в земята на светото ти царство") – което именно бележи държавата като цяло. При това положение си струва да се помисли дали последващата употреба на множественото число в същия официален документ е случайна.

Така, макар и с известни съмнения, съм склонен да приема терминът „земя" като част от българската административна номенклатура. Остава само да се отговори на питането за неговото съотношение с „хóра". Положението се усложнява от факта, че двата са противопоставени в Дубровнишката грамота. Освен това изразът „Арбанашка земя" е единственото конкретно посочване на определена област, достигнало до нас. Без да смятам това становище достатъчно убедително доказано, тук ще си позволя да кажа, че изглежда „земите" са били по-големи територии (или равни с хóрите) и са обхващали една обособена област, вероятно в новозавоюваните краища. Твърде е възможно те да са се свързвали с районите, населени с небългари в

[14] К о л е д а р о в. Името Македония в историческата география, София 1985, 210 с.
[15] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 155_2, $156_{16,26}$, $157_{37,38}$.
[16] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. $157_{31, 35, 37, 40}$.
[17] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. $157_{32,35}$.
[18] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 156_{26}.

западните или южните части на държавата. Не бих могъл да взема отношение към питането за евентуални разлики в административния статус.

Другият термин, който привлича вниманието, е „страна". Ще се спрем на данните от Ватопедската грамота. Точно на интересуващото ни място текстът на документа е повреден и впоследствие добавен от издателя: „ѕелѡ нарнцаѣлѡѥ ѕ(ѕ)лалтѡ лежѫщее (к)ъ стра[нѣ сѣрѣтѣи...]"[19] Самият М. Ласкарис отбелязва, че тъй като селото Семалто се намира при Серес, това възстановяване е твърде правоподобно[20]. Всъщност присъствието на думата „страна" в текста е безспорно – добавката се състои главно в названието на страната. Ще си позволя да не съм напълно съгласен със заключението, според което текстът представлявал административна единица. Наистина, това е вторият по значение град в Източна Македония, но смятам, че съществуват достатъчно данни, че влязъл в пределите на Царството след битката при Клокотница, той е бил включен в административно-териториална единица с център в Мелник[21]. При това положение ни остават три възможност. Първата е да оспорим четенето на М. Ласкарис, а втората – да предположим, че „страна" в българската административна система през XIII век се е зовяла някоя от по-малките административни единици, която в конкретния случай е била подчинена на мелнишкия управител. Третата възможност е да решим, че интересуващият ни термин изобщо няма институционно значение като в случая само се бележи местоположението на село Семалто в Серско. При това положение ще трябва да се откажем от включването му в административната номенклатура. Какво ни дава самата дума? „Страна" представлява точен превод на гръцката дума „χώρα" – в този план трябва да се разглежда и нейното присъствие в администрацията. Ето защо ми са струва неприемливо наличието на двата термина по едно и също време, но със съвършено различни значения. Това е и причината да отхвърля втората от предложените три възможности за тълкуване на текста. Така остават първата и третата – изборът между тях е труден и почти недоказуем като позиция. Въпреки това тук ще си позволя по-скоро да изкажа съмнение в предложеното от М. Ласкарис четене, нежели да приема, че в официален документ е пропуснато отбелязването на административната единица в полза на посочването на най-близкия значим град.

Друг термин, на който трябва да обърнем съответното внимание е „област". И неговата употреба е твърде неоднозначна, дори в официалните документи. Самата дума е славянска, ала вероятно представлява калка от гръцката „ἐπαρχία". Това, до голяма степен, определя и съответните

[19] Л а с к а р и с ъ. Ватопедската грамота, с. 5_3.
[20] Л а с к а р и с ъ. Ватопедската грамота, с. 8.
[21] Вж. И. Б и л я р с к и. Бележки за административното устройство на Източна Македония, ИП, 1993, 1, с. 88-94.

значения. Така на няколко места тя е употребена като синоним на „власт“[22]. Това значение нас не ще ни занимава, тъй като търсим свързването ѝ с определена територия. Такива места в документите не липсват, но те не винаги имат строго институционно значение. Така е и във Виргинската, и в Мрачката, и в Рилската грамоти[23]. Терминът се употребява даже за обозначаване на цялата държава[24]. Най-голям интерес във връзка с поставените пред настоящото дирене задачи безспорно представляват две места във Виргинската грамота, където се говори за Прилепска и за Положка област[25]. В този случай, вероятно, понятията присъствуват в своя институционен смисъл на административни единици. Затруднението иде обаче от неавтентичния характер на самия хрисовул. Безспорно данните, съдържащи се в него, имат своята историческа стойност, ала при всеки отделен случай би трябвало да се решава дали не става дума за сръбски реалии, тъй като връзката и оригиналната Милутинова грамота от 1300 г. не подлежи на съмнение. Именно затова съпоставката със сръбските документи е наложителна. В златопечатното слово на крал Стефан Урош II Милутин за манастира „Св. Георги Бързи“ за област се говори на три места. В единия случай думата е употребена в смисъл на „власт“[26], но в другите два има смисъла на някаква териториална единица и даже изрично са указани Скопската и Положката области[27]. Тази съпоставка несъмнено свидетелствува за сръбския произход на термините и същевременно прави присъствието на термина „област“ в българската административна номенклатура твърде съмнително. Все пак посочените сведения не бива да бъдат напълно пренебрегвани. Трябва да се отчита и фактът, че Прилепската хóра е упоменатa и в Дубровнишката грамота, което може да даде рамките на една традиция. Нещо повече, може да се твърди, че самата дума „област“ е калкирана от гръцката „ἐπαρχία“ именно в България, тъй като се среща в твърде стари паметници, като Супрасълския сборник и е малко вероятно да се загуби тук, за да се запази в Сърбия като административен термин. Във всеки случай смятам, че въпросът за нейното значение в интересуващия ни аспект остава открит.

След казаното по-горе бих искал да насоча вниманието към едно споменаване в текст, който няма характер на официален документ. В Житието на св. Йоан Рилски от патриарх Евтимий се казва, че бъдещият подвижник бил роден и възпитан в село Скрино, „къ прѣдѣлѣ сѫщѣ срѣдечъскыихъ“[28]. Интересува ни терминът „предел“. Трудно е да се каже дали той е използуван в някакво административно значение. За това биха могли да ни бъдат от полза някои географски данни. Всъщност село Скрино е достатъчно отдалечено от Средец[29], за да бъде определено то по отношение на този град. Не бих могъл да приема, че едно село, разположено на десния бряг на Струма и намиращо се по-близо до Велбъжд, нежели до Средец, може да бъде определено просто като „в средешките предели“. Това дава основание да съзрем друга връзка между двете, която би могла да бъде само административна или църковно-административна. Така достигаме до възможността да се предположи и наличието на една голяма териториална единица в Средец, която да е обхващала и част от Северна Македония. Такова твърдение е трудно доказуемо, но ми изглежда приемливо, като се има предвид положението на града в средновековна България. Остава въпросът дали разглежданият текст отразява положението на нещата в X в. или това по време на изготвянето на житието. Лично аз отдавам предпочитание на второто решение, тъй като ми изглежда по-вероятно патриарх Евтимий да пише от позициите на съвременното му положение, наместо да отразява нещо, което да е неактуално нито за него, нито за четящия. Разбира се, това не изключва възможността Средец да е заемал сходно положение и по времето на цар Петър – напротив, даже го предполага.

И така, направихме възможното да съберем наличните данни за големите административно-териториално единици по време на Второто царство. Остава само да изясним отношението между тях и разликите, обусловили различните наименования. За съжаление, българските извори съдържат много малко данни, които да ни дадат възможност да съпоставим отделните термини. По същество те са ограничени във вече коментираното съотношение между „хóра“ и „земя“ в текста на Дубровнишката грамота. Все пак имаме известни основания да твърдим, че става дума за административни единици от един и същи ранг, които може би се различават по организация, но едва ли са субординирани. Т. е. осмелявам се да твърдя, че горепосочените единици са вероятно големите в няколкостепенната териториална структура на Царството.

Какво ми дава правото да предложа такова решение? На първо място то не противоречи на изворите. Нещо повече, смятам, че в този случай можем да открием реплика на процесите, развиващи се в Империята. Вече стана дума, че при разпадането на темната организация в административния речник навлизат множество разговорни термини, които до този момент са нямали институционно значение[30]. Именно тези народни по своя произход термини биват възприети в българската администт-

[22] Ильинскій. Грамоты, с. 18_{82}, $27_{49,69}$, 28_{78}, $29_{12,13}$.
[23] Ильинскій. Грамоты, с. 15_{16}, 24_{20}, 26_{48}, 28_{76}.
[24] ильинскій. Грамоты, с. 27_{72}.
[25] Ильинскій. Грамоты, с. $16_{34,40}$.
[26] Новаковић Законски споменици, с. 616.
[27] Новаковић. Законски споменици, с. 610, 613.
[28] Kalužniacki. Werke, S. 7; Й. Ивановъ. БСМ, с. 371.

[29] Ив. Дуйчев. Рилският светец и неговата обител, София 1947, с. 89.
[30] Ahrweiler. Recherches sur l'administratrion, p. 79; Максимовић. Провинцијска управа, с. 21.

ративна номенклатура при първите Асеневци. Това се потвърждава и от факта, че всички разглеждани по-горе наименования представляват заемка или калка от гръцки, като и значенията вероятно, доколкото можем да преценим, съвпадат: χώρα = χωρα, χώρα = страна, γῆ = земля, ἐπαρχία = область. Фактически отсъствува единствено „τόπος“, което би трябвало да съответствува на славянското „място“, но при настоящото дирене последното не бе открито като административно-правно наименование. Смятам, че това наблюдение представлява добра основа за разглеждане на изворовите данни относно средновековна България. Длъжни сме, същевременно, да отчитаме и особеностите на страната. Преди всичко трябва да се каже, че тук не се развиват същите процеси като в Империята. Преди всичко не се наблюдава разпадане на наследената от късната Античност административна структура – темите. Въобще това не е преходен период предизвикан от някакво вътрешно развитие. Напротив Царството изгражда административната си уредба като реплика на Империята, организацията на която заварва при своето възстановяване в предпоследното десетилетие на XII век. В този смисъл би следвало да се каже, че липсата на яснота в българската административно-териториална структура, поне през XIII столетие, се дължи и на объркаността на ромейската административна номенклатура в тези епоха.

За да приключим с разглеждането на големите административни единици, бих искал да предложа списък на известните от тях. Поради това обаче, ще трябва да се отговори на едно питане, поставено от Дубровнишката грамота. В нея, наред с изброените хóри, присъствуват и няколко града, за които не се казва направо да са били център на административна единица. Това са Бъдин, Браничево, Белград, „Търново и по цяло Загорие“, Преслав, Адрианопол, Димотика и Солун[31]. Подходът към всеки от тях не бива да е еднакъв – Търново например е столица, а Солун изобщо не влиза в пределите на българската държава и присъствува в текста навярно само за авторитет. Въпросът с Адрианопол и Димотика също е доста деликатен, тъй като тези два града не са български и само за кратко време са били под властта на търновските царе. Данните за Преслав за щастие се засичат със споменатата вече Петрова хóра. Смятам, че Бъдин, Браничево и Белград са били центрове на административни единици в северозападните покрайнини. Там е действувал по-преди Белота, а и по традиция те са важни средища, които далеч надхвърлят значението на някои изрично упоменати хóри. Остава открит въпросът за „Търново и цяло Загорие“. В историческата книжнина обикновено се смята, че това е наименование на цялата държава или поне на цяла Северна България и част от Тракия с Нишко и Софийско[32]. В случая обаче, явно става дума за района около столицата, като се има предвид ограничението откъм Бъдни и Преслав. Дали това е било хóра е трудно да се каже, но отговорът по-скоро ще да е отрицателен, доколкото столицата по принцип има особено управление.

И така, известните ни хóри, области, земи и т. н. са следните:

1. Бъдинска хóра. Спомената е в Дубровнишката грамота. Градът се оформя като най-големия политически и културен център в Северозападна България през късното Средновековие. Впоследствие става столица на деспот (и цар) Яков Светослав, на Шишман, на деспот Михаил Шишман, на деспот Михаил, на Белаур и накрая на цар Йоан Срацимир. Доколкото се следва територията на владенията на по-сетнешните господари, може да бъде определен, макар и не съвсем точно, и териториалният обхват на хóрата. На север тя вероятно е обхващала и земи по левия бряг на Дунав[33], а на юг естествената граница се свързва с билото на Балкана. На запад ограничението иде от страна на областите с център в Белград и Браничево. Най-сложен е въпросът с източните граници, тъй като сведенията за тях са относително най-бедни. Смятам, че тук естествената граница би трябвало да минава по река Искър или най-много до Вит, включително и Тетевенско.

2. Белградска хóра. Присъствува в Дубровнишката грамота. Спорна територия между България и Маджарско. С променлив успех е в български ръце докъм края на XIII век, след като преминава у сърбите. Обхваща част от северозападните покрайнини на държавата – вероятно неголеми територии поради основно дефанзивната политика в това направление. Има твърде променлива съдба.

3. Браничевска хóра. В общи линии следва съдбата на Белградската, с която си поделят северозападните дялове на Царството.

4. Скопска хóра. Изрично е посочена като такава в грамотата, дадена на дубровничаните. Градът е значим център още от Античността. Намира се в пределите на България до средата на XIII век, след което е завладян от ромеите. От края на столетието става столица на сръбското кралство, а после и на царството. Хóрата е обхващала земите в северна Македония и по течението на река Вардар. На север вероятно е стигала до Враня включително[34]. На запад тя вероятно е опирала в Арбанашката земя, а на юг – в Прилепската хóра. По-труден е въпросът с източните граници. На североизток те вероятно са опирали в Средешката област, тъй като в по-

[31] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 13$_{3-7}$.

[32] P. K o l e d a r o v. More About the Name „Zagore“, BHR, 4, 1974, p. 92 sq.; К о л е д а р о в. Политическа география, II, с. 12.

[33] Anonymi descriptio Europae orientalis, p. 38; B o ž i l o v. Zur Geschichte des Fürstentums Vidin, S. 113-119.

[34] Смятам тезата за отделна Вранянска хóра за недоказана – вж. К о л е д а р о в. Политическа география, II, с. 12.

ранния период е малко вероятно да е имало отделна административна единица с център във Велбъжд. На изток естествена граница са планините, по билото на които върви вододела на Струма. Най-деликатно е положението на югоизток. Тук ще отбележа само, че виждам границата надолу по Вардар, но без Струмица.

5. Мелнишко. Преки данни за тази административно-териториална единица липсват, но е ясно, че района Мелник–Струмица–Просек оформя важно средище на няколко полу- или съвсем независими господари още от края на XII век – Добромир Хриз, севастократор Стрез и деспот Алексий Слав. Вероятно след Клокотнишката битка земите на последния са влезли в Царството и са оформили една административна единица с център бившата престолнина на деспота. Има данни, че около средата на XIII век Мелник е бил център на провинция, включваща в пределите си даже Серес[35]. Тези наблюдения дават възможност да се определи и обхватът на областта. Тя вероятно е обхващала цялата българска част от Източна Македония с Пирин и части от Рило-Родопския масив. На запад и северозапад границите навярно са опирали о Прилепско и Скопско, на север – в Средешката област, а на юг – о владенията на деспот Мануил в Солун. На изток пределите не са съвсем ясни, ала вероятно са стигали до Тракия и Източните Родопи.

6. Арабанашка земя. Спомената е в Дубровнишката грамота. По всичко личи, че нейно средище трябва да е бил град Драч.

За статуса ѝ стана вече дума по-горе. Териториалният обхват трябва да бъде определен според етно-географски особености и от сведенията за другите хóри. В този смисъл може да се твърди, че замята е обхващала днешна Албания, като на север е граничела със сръбските владения, на изток – със Скопската и Прилепската хóра, а на юг – с Деволската.

7. Деволска хóра. Сведенията за нея отново идат от грамотата, дадена на рагузанските търговци. Тя явно е обхващала днешна Албания и е била ограничена от Адриатика, Арбанашката земя, Епир и Прилепската хóра. Тези територии само за кратко време са били части от българската държава през късното Средновековие, но, както изглежда, цар Йоан II Асен е съумял да изгради и там относително стабилна администрация.

8. Прилепската хóра е сравнително добре представена в изворите - среща се и в Дубровнишката, и във Виргинската грамоти. Но второ място е назована „област". Обхващала е дялове от Западна Македония между Арбанашката земя, Скопската и Деволската хóри и Мелнишко. В нейните граници вероятно е влизал и Охрид, доколкото отсъствуват запазени данни този град да е бил административен център. В границите на българската държава Прилепско е до средата на XIII век, когато е завоювано от ромеите, а сетне – от сърбите.

9. Средешка област. Макар и преки данни почти да липсват, освен вече указаното споменаване в житието на св. Йоан Рилски, трябва да се отбележи, че става дума за един извънредно важен от стратегическо, икономическо и комуникационно гледище регион. За по-късния период данните за такава област са несъмнени – във Витошката грамота изрично става дума за среднешкия кефалия[36]. Естествените граници на областа се покриват с географския район Краище, затворен между Балкана, Рила, северна Македония и Средна гора и Тракия. Това е кръстовище на пътищата между западните и източните дялове на полуострова и е твърде странно, че градът не е споменат в Дубровнишката грамота. Макар и пренебрегван в по-ранните документи, ние не можем да си позволим да пропуснем тази област в настоящето изложение.

10. Крънска хóра. И тя се споменава в христовула за търговците от Републиката на св. Василий. Обхваща дялове от северна Тракия на изток от Софийско. На изток опира в Боруйската хóра. Въпросът с южната граница остава открит, тъй като Филипопол не е споменат като център на провинция в същия документ. Самият град Крън има интересна по-сетнешна съдба[37]. Своят връх той достига при деспот Елтимир, като въобще в първите десетилетия на XIV век този район се оформя като център на няколко полунезависими владетели – деспот Елтимир, деспот Войсил и деспот Срацимир. Данните от грамотата на цар Йоан II Асен дават възможност да забележим този град още от първите десетилетия на предходното столетие.

11. Боруйската хóра също присъствува в Дубровнишката грамота. Без съмнение тя е разположена в източната част на Горнотракийската низина – район на военно съперничество между Империята и България, който относително често сменя господарите си. Именно поради това е трудно да се каже каква традиция би могла да бъде създадена за Боруй като административен център.

12. Преславска или Петрова хóра. Това са бившите владения на цар Петър, който той получава след като се оттегля от активното управление на държавата в полза на брат си[38]. Заслужава да се отбележи, че бившата столица има важно идеологическо значение при възстановяването на Българското царство, което обяснява и оттеглянето на по-големия брат там. Трудно е да се определи точният териториален обхват

[35] И. Билярски. Бележки върху административното устройство в Източна Македония около средата на XIII век, с. 88-94.

[36] Ильинскій. Грамоты, с. 296.

[37] Бурмов. Шишмановци, с. 220 сл.; същи. Към историята на Крънската област, passim; Божилов. Асеневци, № I/28; Nikov. Die Stadt und Gebiet Krn-Krouns, passim; Ат. Попов. Крепости и крепостни съоръжения, passim.

[38] Acropolita Opera, I, p. 20; Божилов. Асеневци, № I/2.

на хо́рата, на юг тя граничи с Балкана, а на запад – с областта около столицата. За разликата от повечето други хо́ри, Преславската не се обособява като полусамостоятелно владение през по-сетешния период и явно остава под властта на центъра.

13. Карвунската хо́ра. Също спомената в Дубровнишкия хрисовул. Това е територията на днешна Добруджа. Трудно е само да се определи южната граница и да се отговори на питането откога Варна влиза в нейния обхват. Този край има изключително интересна история през следващия период. През първата половина на XIV век там се оформя едно независимо княжество под власта на представители на Тертеровата династия. То просъществува до последното десетилетие на века и е наречено от Ханс Шилтбергер „третата България“[39].

14. Търново и цяла Загория[40]. Областта около столицата вероятно е имала особена администрация, различна от останалите провинции. Включвам я в това изброяване не защото се опитвам да я приравня, а защото по териториален обхват и ранг тя вероятно е била сходна с хо́рите. От текста не остава съмнение, че Търново се свързва с „цяло Загоре“. Вече стана дума, че повечето автори са склонни да виждат в „Загоре“ цялата държава, но това едва ли е съвсем точно в този случай, след като присъствува като една от земите при изброяването. Оттук вадя и заключението, че интересуващият на район ще да е обхващал територията около престолния град. Ограничения от изток и запад са били Бъдинската и Петровата хо́ри. За съжаление, не може нищо определено за администацията на столичната област.

Вече изказах съображенията, поради които не включвам в настоящия списък Адрианопол и Димотика, а още повече Солун. Накрая бих искал да обърна внимание и на някои вероятни, но неспоменати в изворите областни центрове. На първо място това е Филипопол. Наистина необясним изглежда фактът, че най-големият град в Горна Тракия не е упоменат в Дубровнишката грамота. Малко е вероятно това да се дължи на грешка, а още по-малко на изключването му от привилегиите на рагузанските търговци. Във всеки случай сега е почти невъзможно да се каже какви съображения са оставили града извън грамотата. Може обаче да се твърди, че поне през определени периоди от време той ще да е и център на някаква административно-териториална единица. Така стои въпросът и с по-големите градове по Черноморието. По-трудно е да се отговори дали Ловеч е бил такъв център през XIII век. Градът безспорно се оформя като голям център, ала липсата на конкретни области в този регион (да не забравяме, че деспот Яков Светослав тръгва вероятно от Тетевенско!) ме карат да се въздържа от положителен отговор.

За да привършим с големите териториални единици, трябва да се спрем и на промените, настъпили след кризата в края на XIII столетие. Те, общо взето, следват логиката и образеца на реформите в Империята, но с едно закъснение от няколко десетилетия до един век. Трудно е да се каже какви са били наименованията на новите административно териториални единици. В Империята те са зовят „катепаникион“ и се ръководят от кефалия. Както ще видим по-долу, именно кефалията е новият провинциален ръководител и в България през XIV век, ала названието „катепаникион“ не е запазено в изворите[41]. По моему най-вероятно е да са се запазили някои от старите наименования (хо́ра, област и т.н.), още повече, че те са регистрирани и в извори от XIV век – Мрачката грамота и антидатираната Виргинска[42]. Липсват данни и за обхвата на отделните административни единици, както и за центровете им. Знае се само за средешкия кефалия от Витошката грамота. Смятам, че „Полошката област“ от Виргинската грамота[43], би трябвало да бъде изключена, тъй като тези територии през XIV век не са били под българска власт.

* * *

Изясняването на характера и обхвата на административно-териториалните единици е необходим етап при разглеждането на статуса на отделните провинциални управители. Трудността в нашия случай иде от това, че почти липсват текстове, които да свързват наименованието на някого от управителите с определен вид провинция. Това, което може да твърди с относителна сигурност е, че през XIV век се налага институцията на кефалията. По-трудно е да се даде отговор относно предходното столетие. Именно затова би трябвало да се съпоставят данните за тези функционери, които са били или за които с претендира да са били управители.

На първо място тук се хвърля на очи коментираната теза на П. Петров относно севастите. Моята аргументация по този въпрос е развита на друго място и не виждам необходимост тук да я повтарям отново.

Особено внимание би трябвало да се отреди на воеводския сан и на неговото съотношение с останалите. Тук проблемите идат от това, че освен чисто административните характеристики воеводата има и чисто

[39] Х. Ш и л т б е р г е р. Пътепис, София 1971, с. 84.

[40] По въпроса вж. K o l e d a r o v. More adout the Name Zagore, p. 92 sq.; К о л е д а р о в. Политическа география, II, с. 12.

[41] Твърдението на П. К о л е д а р о в (Политическата география. III, с. 10) е недоказуемо, а това относно „катепаните“ смятам за недоразумение.

[42] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. $16_{33-34, 40}$, $18_{97, 99}$, $25_{27, 28}$.

[43] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 16.

военни такива, което поставя въпроса за конкретните му позиции в областното управление. По-специално ще ни занимава въпросът дали воеводата е бил основния провинциален управител през XIII век и какви са били отношенията му с кефалията през следващото столетие. На първия не бих се осмелил да дам положителен отговор. Данните за тези функционери са от такава естество, че той би прозвучал прекалено произволно. Освен това те се срещат в изворите за целия период на Второто царство, което по-скоро навежда на мисълта, че са управлявали области с особен статус или месторазположение или са имали за задача да надзирават някакви по-големи териториални единици. За съжаление, твърде бедните данни не позволяват да се каже нещо повече. Ще си позволя само да отбележа, че изказаното предположение щото „воевода" представлява славянското съответствие на „кефалия"[44] ми се струва напълно произволно. Без съмнение това са различни служби, които при това се засичат по едно и също време. Безспорно воеводата е по-висшестоящият от двамата, ала е трудно да се каже дали са съществували някакви отношения на субординация или просто става дума за ръководители на различни по вид административни единици. На това питане при тези извори не би могъл да се даде еднозначен и твърд отговор.

Особен интерес предизвикват позициите на дукса като представител на провинциалната управа. Предварително трябва да се каже, че отново става дума за заемка от институционната система на Империята, което до голяма степен определя и насоката на диренията. Повечето автори, писали за дуксовете, са на мнение, че и в България тези функционери са областни или градски управители[45]. От своя страна М. Ласкарис и Петър Коледоров ги приравняват с кефалиите като твърдят, че „кефалия" било народното наименование, а „дукс" – официалното[46]. Безспорно сходство между двете служби е на лице, но не бих се съгласил с пълното им отъждествяване. Ако проследим наличните извори, ще видим, че никъде (освен във фалшивата Виргинска грамота) двете институции не се засичат във времето. Това навежда на мисълта, че става дума за назоваване на провинциални управители през различни периоди от историята на Второто царство. Изглежда, че дуксът постепенно е бил изместен от кефалията през последните десетилетия от самостоятелното съществуване на българската държава през Средновековието. Това, по всяка вероятност, не е станало изведнъж, а постепенно – както в Империята. За съжаление, процесът в България не може да бъде проследен в детайли, но имаме правото да твърдим, че той в основни линии повтаря ромейските традиции, но с известно закъснение.

За пълнота на изложението би трябвало да се спрем и на две институции, за които често се твърди да са заемали позиции на провинциален управител, но чието съществуване в България стои под въпрос. Това са банът и жупанът. Тук едва ли и необходимо да се спираме нашироко на въпроса за жупите и жупната организация. По мое мнение те, както и стоящият начело им първенец – жупанът, не са присъствували в административната система на Второто царство. За жупи се говори единствено във Виргинската грамота[47], но това изглежда е пряка заемка от сръбски документ при изготвяне на фалшивия хрисовул. Освен това тези сведения са напълно изолирани и не се потвърждават от друг извор. Извън посоченото притежаваме само упоменаването на жупана Богдан от разказа за пренасянето на мощите на св. Йоан Рилски[46], но то произхожда от XV век и най-вероятното представлява резултат от някакви контакти с княжествата на север от Дунава.

Малко по-сложен е проблемът с бановете, тъй като за бан Янука се говори в един османски текст[49]. Има посветено особено изследване, в което се достига до извода, че такава институция не е съществувала по време на Второто българско царство[50]. Тук само ще повторя, че наличните извори не позволяват да се предположи банът да е бил провинциален управител в България. Напротив, по-достоверните данни на Витошката грамота отричат възможността да придаваме излишна тежест на споменатия османски текст.

Така, въз основа на наличните извори може да се изгради следната картина. Най-високо по ранг между провинциалните управители стоят воеводите, които са ръководели вероятно някакъв особен тип административни единици. По-ниски по ранг са били дуксовете през XIII век и кефалиите през XIV век. Заменянето на едните с другите не ще да е станало изведнъж, а в продължение на един по-дълъг период през първата половина на XIV в. За съжаление, почти нищо не може да се каже за отношенията между воеводите, от една страна, и дуксовете и ке-

[44] К о л е д а р о в, Политическа география, II, с. 11.

[45] М. Л а с к а р и с ъ. Ватопедската грамота, с. 38; Д у й ч е в ъ. СБК, II, с. 321; А н д р е е в. Службите на провинциалното управление, с. 12; А н д р е е в. Ватопедска грамота, с. 152; А н д р е е в, А н г е л о в. История, с. 152-154; А н д р е е в. Българската държава през средновековието, с. 140; П. К о л е д а р о в. Политическа география, II, с. 11.

[46] М. Л а с к а р и с ъ. Ватопедската грамота, с. 38; К о л е д а р о в. Политическа география. II, с. 11.

[47] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 17_{74}.

[48] K a l u ž n i a c k i. Werke, S. 420-421.

[49] A h m e d F e r i d u n b e y. Megmu'a-i münşa'at üs-salatin. C. I, Qostantiniye 1274 (1857-1858); I. B e l d i c e a n u-S t e i n h e r r. Recherches sur les actes des règnes des sultans Osman, Orkhan et Murad I, Acta historica Societatis academicae dacoromanae, t. VII, Monachii 1967, No 43, p. 224.

[50] I v. B i l i a r s k y. Les institutions de la Bulgarie médiévale: y avait-t-iel des bans eu Bulgarie d'avant la conquête furque, Bulgarian Historical Review, 1992, 1-2, p. 98-94.

фалиите, от друга. Струва ми се обаче, че разликите са били главно в някои специфики на териториалните единици, намиращи се под ръководството на едните и на другите, а не в смисъл на степенуване или на отношение като част към цяло. Във връзка с това бих казал, че не е известно дали е имало по-малки административно-териториални единици и какви са били те.

* * *

По-горе се опитах да изясня статуса на тези управители на провинции, които присъствуват в изворите с наименованието на заеманата от тях длъжност. Извън това обаче има и запазени сведения за някои чиновници с обща компетентност, ръководели определени територии, конкретният сан на които е останал неспоменат в текстовете. Поради тази причина няма посветени отделни параграфи по-долу в този раздел, но това не означава, че разглеждането им не би допринесло за изясняването на административната структура на Второто царство. Именно за тях ще става дума по-долу.

Първото сведение, на което бих искал да се спра, произхожда от Ансберт и визира срещата на кръстоносците с един „жупан или сатрап на България" (quendam iupranum vel satrapam Bulgarie)[51]. В случая нас ще ни интересуват термините „жупан" и „сатрап", които вероятно (а за втората от тях – сигурно) не отразяват точно заеманата от лицето служба. Самият текст е доста объркан и не дава ясна представа за това какво би трябвало да се разбира под „България". Това предизвиква много дискусии[52], както до настоящия момент е трудно да се вземе окончателното становище дали става дума за администратор или за местен велможа, като и дали неназованото лице е принадлежало към българската или към ромейската администрация.

Без съмнение към българската държава е принадлежал т. нар. княз Белота, ала и в този случай е трудно да се каже дали става дума за някакъв администратор. Този велможа ни е познат от преписката на папа Инокентий III с българите, където откриваме едно писмо на Белота до папата и неговия отговор[53]. Смятам, че след статията на Иван Божилов[54] може да се смята за преодоляно становището, че това лице е идентично на цар Борил[55] или пък, че е бил маджарски магнат[56]. Принадлежността на Белота към българската държава се доказва от писмото на папата до архиепископ Василий, където той е поставен редом с цар Калоян и с търновския предстоятел[57]. Остава въпросът за позициите на велможата в северозападните покрайнини. Макар и да е категоричен, че става дума за управител, дори и Иван Божилов не изключва възможността Белота да е някакъв местен господар, поставил началото на традицията, довела да полунезависимите владения на Шишмановци във Видин и на Дърман и Куделин в Ждрело[58]. И наистина, писмото демонстрира едно твърде високо самочувствие за обикновен администратор. От друга страна, разкъсването на държавата не е характерно за времето на цар Калоян, а и изразът „per nos transierit" от писмото на Белота би могъл да намери най-различни тълкувания. Именно затова всяко окончателно становище ще е несигурно. Във всеки случай, ако се приеме, че става дума за някакъв управител, трябва да се отбележи, че северозападните дялове на Царството – Белград, Браничево, а може и Видин и Ниш – са образували една твърде голяма териториална единица в конкретния онзи момент и нейният ръководител ще е имал голяма тежест в държавата, за да бъде един от българските кореспонденти на римския първосвещеник.

Следващият сановник, наименованието на чиято служба не ни е известно, е управителят на Просек по времето на цар Калоян – Ецциисмен. По въпроса за идентификацията му със севаст Чъсмен, както и относно твърдението на Мутафчиев, че той е бил кефалия на крепостта, съм се спрял на други места в настоящето изследване. Според разказа на Никита Хониат, Ецциисмен, който управлявал Просек и околните земи, успял в отсъствие на Бонифас дьо Монфера да завладее почти целия Солун, без цитаделата на града, ала после се оттеглил.[59]. Така пред нас възниква въпросът след като той не е бил кефалия (тази служба не е оформена и в Империята по това време), каква по-точно длъжност е имал в поверените му територии. Във всички случаи става дума за лице със силно влияние в местната администрация, а и в държавата. Заслужава си да се отбележи, че на границата между XII и XIII век, а и след това Просек се

[51] A n s b e r t a e Historia, in: C h r o u s t. Quellen zur Geschichte..., p. 56 19-33.

[52] З л а т а р с к и. Ансбертовият „жупан или страп на България" не е бил Добромир Хриз, в: Избрани произведения, т. II, с. 359-375; З л а т а р с к и . История, III, с. 17 сл.; М у т а ф ч и е в. Владетелите на Просек, с. 179 сл.

[53] Д у й ч е в ъ. Преписката, No V с.26-27, No VII с. 29.

[54] И в. Б о ж и л о в. Белота – български владетели от началото на XIII век, ИП, 1977, 1, с. 71-81.

[55] Ѳ. И. У с п е н с к і й. Образованіе Втораго болгарскаго царства, Одесса 1879, с. 329 бел. 3.

[56] З л а т а р с к и. История, III, с. 160-161 бел 1.

[57] Д у й ч е в ъ. Преписката, No X, с. 32 24-25.

[58] Б о ж и л о в. Белота, с. 81.

[59] N i c e t a e C h o n i a t a e Historia (ed. I. Bekkeri, Bonn.) p. 818; М у т а ф ч и е в. Владетерите на Просек, с. 225.

оформя като едно от важните военни и политически средища в Македония – там резидират и Добромир Хриз, и севастократор Стрез. Освен това на Ециисмен е била подчинена немалка военна единица. Точни данни за нея нямаме, но не бива да се забравя, че именно действията на този пълководец към Солун са най-успешните сред вековните опити на българите да завземат този град. Достатъчно е да бъдат посочени данните, съдържащи се в самия текст на Никита Хониат: „Βλάχον τινά, Ἐτζυσμένος τὴν κλῆσιν φρουροῦντα Πρόσακον καὶ ὅσα τῶν ἐκεῖθι τῷ Ἰωάννῃ κατήκοα...“.[60]. Буквалният превод би трябвало да означава: „някой си влах, Ециисмен назован, който пазел (защитавал) Просек и другите тамошни [земи], намиращи се под [властта на] Йоан...“. Разбира се, „пазел“ или „защитавал“ в случая е равнозначно на „управлявал“ – една замяна на термините, която е разбираема в епохи на войни и размирици. По-голям интерес предизвиква уточняването „другите, намиращи се под властта на Йоан земи“. Те трудно биха могли да бъдат точно очертани въз основа само на този текст, но е ясно, че става дума за обширни територии в Македония, ако не и всички земи под българската власт там. Накрая бих искал да направя едно предложение. Знае се, че Добромир Хриз оформя владенията си именно около Просек. В такъв случай се налага питането дали и административно-териториалната единица, ръководена от Ециисмен, не наследява обхвата на тези владения. Положителният отговор би ни позволил да излезем от рамките на хипотезите и да очертаем една доста обширна територия.

За да разгледаме следващия случай, ще останем в източна Македония и да се спрем на сведението за т. нар. „bailliu“ на цар Борил. За него ни разказва Анри дьо Валансиен, според когото при обсадата на Серес от страна на кръстоносците, местните гърци предпочитали да предадат града на българския управител на Мелник[61]. Безспорно е, че тук под старофренската дума „bailliu“ се крие наименованието на българската институция, обозначаваща някакъв провинциален управител. Тя не би могла да бъде възстановена със сигурност и тук ще се ограничa да кажа, че става дума за управител на хóра. Несъмнено е, че това е човек с немалко влияние и власт в Източна Македония, който би могъл да защити град като Серес и даже да го поеме под ръководството си.

Наименована в изворите остава и длъжността на мелнишкия управител Драгота, който първоначално съдействува, а после се опитва да се противопостави на ромеите. Така, разказвайки за похода на Йоан III Дука Ватацес в българските предели в Македония, Георги Акрполит пише: „Неин (на крепостта Серес – бел. моя, И.Б.) защитник (φύλαξ) беше

[60] N i c e t a e C h o n i a t a e Historia, p. 818.

[61] V i l l e-H a r d o u i n. ed. Natalis de Wailly, p. 376; V a l e n c i e n n e s ed. Lognon, p. 84-85 (619); Б о ж и л о в. Асеневци, с. 70.

българинът Драгота, който пребиваваше в Мелник (ἐς Μελενίκον τὰς οἰκήσεις ποιούμενος)“ и по-долу „Началникът на крепостта Драгота (ἐπεὶ δὲ ὁ κρατῶν τοῦ ἄστεος Δραγωτᾶς)“[62]. Тук не смятам за нужно да се спираме подробно на действията на Драгота в полза на никейците. Ще добавя само, че по-долу в същия текст става дума за още едно лице от българската администрация в региона. Никола Литовой е назован „началник на крепостта“ (ὁ τὴν ἡγεμονίαν διέπων τοῦ ἄστεος ὁ Λιτοβόης Νικόλαος)“[63]. Другаде съм се постарал значително по-обстоятелствено да разгледам тези податки[64]. Тук ще си позволя само за повторя достигнатите изводи. Преди всичко се налага интересното заключение, че Мелник и Серес, както вече стана дума по-горе, са се намирали в една териториална единица с център в първия от двата града. Прави впечатление и фактът, че докато Драгота е бил управител на цялата област или хóра, то Мелник е имал отделен градоначалник в лицето на Никола Литовой. Това е единственият случай, при който откриваме данни за субординационни отношения вътре в рамките на една провинциална администрация. За съжаление обаче, не можем да кажем дали службата на Никола Литовой е била с обща компетентност или става дума само за военен шеф на гарнизона. Не са ни известни и точните наименования на заеманите от двамата постове, а произволното им гадаене смятам за ненужно – то би било само повторение на казаното по-горе с отчитане на епохата и ранга на административната единица.

Накрая бих искал да се спра на случая със севаст Алексий от Станимашкия надпис. Ние знаем титлата – севаст – но не и длъжността на този велможа. Ясно е само, че той е бил поставен начело на някаква административна единица в района. Освен това се казва, че градът е бил построен от цар Йоан II Асен[65]. Цялостното тълкуване на текста не е задача на настоящето изложение. Ще се интересуваме само от данните относно административното преустройство на Тракия след битката при Клокотница. За действията на българския цар Г. Акрополит казва, дето той поставил в градовете „воини, стратези и събирачи на държавните данъци“[66]. На друго място съм се опитал да обоснова становището, че „стратези“ в този случай вероятно означава българския воеводски сан в смисъл на областен управител. Във всички случаи обаче посоченият текст отразява една масова подмяна на административния апарат, какъвто навярно е и случая със севаст Алексий. Тук възниква въпросът начело на каква териториална единица стои той. Станимака е значимо

[62] A c r o p o l i t a Opera, I, p. 74_{24-25}, p. 75_{12-13}.

[63] A c r o p o l i t a Opera, I, p. 76_{1-2}.

[64] вж. И в. Б и л я р с к и. Към въпроса за административно устройство в Източна Македония около средата на XIII век, passim.

[65] З л а т а р с к и. Асеновият надпис при Станимака, с. 405.

[66] A c r o p o l i t a Opera, I, p. 43; повторена и у S c u t a r i o t a Chronica, p. 475.

средище в Родопите, ала, от друга страна, се намира в непосредствено близост с Филипопол, което поставя под съмнение евентуалната теза, че градът може да е бил център на хóра или друг вид голяма област. Това съмнение се засилва и от изричното указание, че Алексий бил сложен начело на новопостроена (вероятно поправена) крепост. Това говори за известна липса на традиции и по-скоро подчертава значимостта на царевото дело, нежели на самия град. До окончателно решение за длъжността на севаст Алексий едва ли ще стигнем някога. Във всеки случай, ако се приеме тезата за ограничен обхват на областта около Станимака и без Филипопол, то трябва да отхвърлим възможността той да е бил воевода.

И така, след като се опитахме да проследим териториално-административната уредба на Второто българско царство и да съпоставим данните за управлението на провинциите, ще се осмеля по-долу да предложа отделни изследвания за известните вам служби от обща компетентност, както и просопографски данни за заемащите ги лица.

1. Воевода

Институцията на воеводата е една от най-типичните за славянското Средновековие. Същото може, разбира се, да се каже и за самия термин. Не е чужд той и на българските извори. Срещаме го многократно и в най-различни текстове. Това, както и самото му звучене, до голяма степен определя и различния смисъл, с който бива натоварван. По-долу ще бъде направен опит той да бъде проследен в изворите, за да бъде отделено институционното му значение, което ни интересува с оглед на поставената задача.

Съдържанието на самата дума „воевода" не поставя особени проблеми пред изследвачите. Тя е съставна и представлява съчетание между „вои" и „водити". Изглежда обаче, че и в този случай може да се търси ромейското влияние. По мое мнение думата представлява калка от гръцката дума „στρατηγός" („στρατηγεύω" = „воеводствувам"), който то, от своя страна, също може да бъде разложен на „στρατιά", „στρατός" и „ἄγω" (aor. „ἠγόν"). В този смисъл словестното съдържание на славянския термин напълно съответствува на гръцкия, още повече, че той се появява именно в България и именно малко след Покръстването. Разбира се, една такава съпоставка би трябвало да се прави много внимателно. Изведените заключения никога не ще бъдат напълно защитени от атаки. Едно от възможните възражения може да бъде, че до интересуващия ни термин би могло да се стигне независимо от гръцкия език, а само по сходство във функциите. Такава позиция, разбира се, е възможна, ала тя е също толкова недоказуема. Същевременно трябва да се има

предвид времето на възникване на термина и фактът, че голяма част от административните наименования са гръцки или силно повлияни от езика на Империята.

Най-старите паметници, в които се среща терминът „воевода", произхождат от периода след Покръстването, когато Константинопол упражнява огромно влияние във всички сфери на живота на неофитите. Откриваме го в Законъ соудныи людьмь, в разпоредбата, регламентираща разделението на плячката[67]. Става дума за висш военен командир, поставен редом с княза. Същият текст се повтаря и в славянската Еклога, преведена по същото време. Това съвпадение не буди никакво учудване, тъй като и двете разпоредби произлизат от един и същи оригинал. Интерес представлява фактът, че на тях в гръцкия първообраз съответствува думата „στρατηγός"[68].

Въпреки всичко не би могло да се твърди, че възникналата като калка от „стратег" славянска дума „воевода" запазва точното значение на гръцкия термин и напълно му съответствува. Напротив, в славянски преводи на гръцки текстове с „воевода" се превеждат най-различни гръцки думи: „στρατηγός", „στρατολογήτης", „στρατιώτης", „στροτοπέδαρχος", „ἀρχιστρατηγός", „ἄρχων", „ἡγεμών", ἡγούμενος", „σατράπης"[69]. Да проследяваме отделните текстове не е задача на настоящето дирене, ала ще си позволя да приведа някои от най-значимите. Думата „воевода" се среща неколкократно в Супрасълския сборник. В повечето случаи тя отговаря на „ἡγεμών" в гръцкия текст[70], което би трябвало да означава, че е лишена от особено институционно значение. От своя страна причастието „ἡγεμονεύων" е преведено с „воюѥ сѫштоу"[71]. На някои места интересуващият ни термин съответствува на „στρατιώτης"[72], а близкият по съдържание термин съответствува на „воюѥводьство" – на „στρατηγία"[73].

Разнообразни са термините, преведени с „воевода" в славянския вариант на хрониката на Константин Манасий: στρατηλάτης[74], στρατηγέτης[75],

---

[67] Закон судный людем. Краткой редакции. Под ред. М. Н. Тихомирова, Москва 1961, с. 105.

[68] В. Ганев. Законъ соудьнии людьмь, с. 219-220.

[69] Срѣзневскій. Материалы, кол. 280; Slovnik jezyka staroslovenskeho, p. 217-218.

[70] Сѣвѣрьяновъ. Супрасльская рукопись, с. 15_{21}, 18_{28}, $47_{14, 25}$, $151_{13, 17}$, 154_{4}.

[71] Сѣвѣрьяновъ. Супрасльская рукопись, с. 68_{28}.

[72] Сѣвѣрьяновъ. Супрасльская рукопись, с. 245_{16}, 464_{14}.

[73] Сѣвѣрьяновъ. Супрасльская рукопись, с. 278_{23}.

[74] Bogdan. Cronica, p. 191; Constantini Manassis Breviarium, v. 5690.

[75] Bogdan. Cronica, p. 148. 158; Constantini Manassis Breviarium, vv. 4271, 4594.

στρχτάρχης[76], στρατάρχος[77], στρατιάρχης[78], πρωτοστρατηγός[79], с „военачалство“ са преведени думите στρατηγία и ἡγεμονία[80], а глаголът „**ковдъствовати**“ съответствува на „στρατηγεῖν“ или „στραταρχετν“[81]. Различни са и гръцките термини (те съответствуват в общи линии на горепосочените), които са преведени с „воевода“ в славянския вариант на хрониката на Георги Амартолос[82]. Всичко това дава интересен материал за осмислянето на службата на воеводата, на самата дума (термина), както и на отношението с ромейските стратези.

Както бе отбелязано по-горе, интересуващият ни термин в различните страни и в различните извори има понякога съвършено различни значения. Едното от тях се свързва със самия произход на думата и означава най-общо „военоначалник“, без това да бъде наименование на определена служба. Него откриваме неедноkратно в славянските текстове. Такъв е смисълът на думата, както е използувана тя в **Законъ съудныи людьмь** е и Еклогата[83]. В този смисъл можем да посочим и един текст от житието на св. Теодосий Търновски от патриарх Калист, където се казва, че светецът победил еретиците и евреите и подбудил към вяра царицата и клира „**іакоже нѣкоторыи воєвода храбрь къ брани тръгналъ**“[84]. В този смисъл често е употребяван интересуващият ни термин и в произведенията на патриарх Евтимий. В житието на св. Парашкева пише, че светицата защитава престолния град като някои „храбър воевода“ (**храбрыи воєвода**)[85]. В житието на св. Михаил Воин българският книжовник отбелязва, че той бил поставен за воевода (**къ воєводскыи къчнѣнь бѣкает сань**) поради многото си победи във войните и имал в подчинение много войска[86]. В този случай терминът е употребен в конкретно значение на определен сан, но текстът отразява ромейски реалии, които имат гръцки наименования, може да се каже, че българският преводач е имал предвид просто висш военен чин. Военните функции на воеводата са подчертани и в житието на св. Филотея от патриарх Евтимий и в похвалното слово за същата светица от Йоасаф Бдински, където се говори за воеводата Навкратий, който се биел срещу аганярите[87]. Интересуващият ни термин с това си най-общо значение на военоначалник се среща и в творбите на Григорий Цамблак. В похвалното слава за патриарх Евтимий се прави сравнение с доблестния воевода, който, дори и победен, събира армията си и извоюва победата[88], а в житието на крал Стефан Дечански св. Симеон (Стефан Неманя) е назован „**Доброи конни келникааго воєводи**“ (т.е. на Иисус Христос)[89]. Накрая ще посоча и едно споменаване в Апостол от 1610 г., където св. архангел Михаил е наречен „**нѣнѣ снлъ воєводд**“[90].

За да обобщим писаното по-горе, трябва да се отбележи, че в много случаи през интересуващия ни период терминът „воевода“ е употребяван само в смисъл на военоначалник без някакво конкретно институционно значение. Този факт се обяснява със самото словесно съдържание на думата и с произхода ѝ. Разбира се, като става дума за Иисус Христос или за св. архангел Михаил не би могло да се смята, че се визира определена служба в държавния апарат. По по-друг начин стоят нещата, когато със славянската дума „воевода“ се превежда наименованието на конкретна ромейска военна институция. Естествено е тя да е сходна с българската, но за пълно съответствие не може да става дума. Преди всичко видяхме, че термините, превеждани с „воевода“, са твърде много и различни. Освен това тази служба придобива едно специфично съдържание на Балканите и в Средна Европа, което не винаги можем да търсим в Империята. Ето защо горните текстове могат да дадат само допълнителна информация.

Когато думата „воевода“ е употребена като наименование на определена интситуция, нейните значения също са понякога не съвсем еднозначни. На първо място бих искал да се спра на това, което има пряко отношение към военната функция. В този случай отново трябва да се позовем на самата етимология на думата, която съдържа в себе си смисъла за ръководството на войската. Може да се постави питането за ромейските стратези, които безпорно са били и военни командири. Имайки предвид първите податки за воеводи в България, както и тясното обвързване на стратезите с темната организация, трябва да се отбележи, че предложения за идентичност между двате служби изглеждат неуместни. Стратегът е обединявал военната и гражданската власт в една голяма териториална единица в обградената от варварите Империята при прехода между Античност и Сред-

[76] B o g d a n. Cronica, p. 116, 118, 129, 151, 206; C o n s t a n t i n i M a n a s s i s Breviarium, vv. 3139, 3187, 3594, 4365, 6186.

[77] B o g d a n. Cronica, p. 214; C o n s t a n t i n i M a n a s s i s Breviarium, vv. 6465.

[78] B o g d a n. Cronica, p. 41; C o n s t a n t i n i M a n a s s i s Breviarium, vv. 1290.

[79] B o g d a n. Cronica, p. 192; C o n s t a n t i n i M a n a s s i s Breviarium, vv., 5725.

[80] B o g d a n. Cronica, p. 81; C o n s t a n t i n i M a n a s s i s Breviarium, vv. 1944, 1946.

[81] B o g d a n. Cronica, p. 145; C o n s t a n t i n i M a n a s s i s Breviarium, vv. 4167, 4579.

[82] вж. у И с т р и н. Хроника Георгия Амартола, III с. 215.

[83] Закон судный людем. (ред. М. Тихомирова), с. 105.

[84] З л а т а р с к и. Житие и жизнь, с. 27.

[85] K a l u ž n i a c k i. Werke, S. 74.

[86] K a l u ž n i a c k i. Werke, S. 173; II, с. 166.

[87] K a l u ž n i a c k i. Aus der panegyrischen Literatur, S. 107-108; I d e m, Werke, S. 93; СБЛ, II, с. 195; IV, с. 212.

[88] K a l u ž n i a c k i. Aus der panegyrischen Literatur, S. 51.

[89] Житие на Стефан Денчански от Г р и г о р и й Ц а м б л а к, с. 64.

[90] А. И. Я ц и м и р с к і й. Описаніе южнославянскихъ и рускихъ рукописей заграничныхъ библіотекъ, СбДРЯНС, т. 98, Петоградъ 1921, No 27, с. 37.

новековие. Тя е служба в защитаващата се Империя, а не в агресивна и по същество „варварска“ държава[91], каквато е България.

И така, положението на воеводата като военен командир едва ли може да бъде поставяно под съмнение, но, за съжаление, недостатъчните извори не позволяват да очертаем по-точно функциите му в българската войска през XIII-XIV век. Какво дават запазените текстове? В § 134 на Палаузовския препис на Синодика се съобщава, че воеводата Балдю бил убит за вярата на своя господар[92]. Макар и твърде кратко, това сведение дава възможност да съзрем в посоченото лице военен командир. Без съмнение и в средновековна Сърбия воеводският сан е свързан с военното командуване. В този смисъл можем да посочим разпоредбата на Законника на цар Стефан Душан, който в чл. 129 регламентира властта на воеводата в командуваната от него войска[93]. Без съмнение става дума за твърде високопоставено лице, тъй като властта му е почти като царската.

В историческата книжнина е широко разпространено виждането, че воеводата е изпълнявал и функциите на провинциален управител, което се съчетава с военните му функции[94]. То поставя някои изключително важни въпроси, на които трябва да се спрем, за да бъде предложеното проучване пълно. За съжаление, отново трябва да прибегнем към съпоставки със съседните страни, тъй като българските сведения са твърде недостатъчни като основа за едно цялостно изследване.

Вече бе казано, че паралелно проучване с ромейските институции е невъзможно. Пряката съпоставка със стретизите е недопустима, а другите провинциални управители не предоставят такава възможност. Затова пък твърде интересен материал може да бъде открит в сръбските извори. У нашите западни съседи воеводският сан придобива в известен смисъл титуларен характер и особено в Босна с него се зоват местни господари, които често демонстрират почти владетелското самочувствие в титулатурата си. Тук бих искал да се спра само на няколко места в сръбските актове, където воеводата е посочен на челно място при изброяването в защитните формули на грамотите. Така в един документ на княгиня Милица и синовете ѝ от 1395 г., както в един на Гюрг Бранкович и на брат му Лазар от 1410 г. воеводите са поставени на първо място при изброяването, пред кефалиите[95]. В Дечанския хрисовул воеводите са упоменати изрично като членове на свикналия от краля събор, ала не е съвсем ясно дали става дума за военни командири или за провинциални управители[96]. За отбелязване е, че в една грамота на цар Стефан Душан от ок. 1355 г. воеводите са упоменати на второ място след кефалиите[97]. Не мисля, че трябва да търсим в това някакво разместване в административната йерархия през втората половина на XIV век. Все пак от следващото столетие воеводата няколко пъти заема първата място при изброяването, както това е видно от някои договори с Дубровник.[98]

И така, поставя се питането в качеството си на какъв присъствува воеводата в посочените документи от западната част на полуострова. При неговото разрешение трябва да имаме преди всичко предвид факта, че в защитните формули обикновено се включват представители на провинциалната администрация, които биха могли с действията си да притесняват монастирските хора и владения. Поставянето на воеводите на първо място при изброяването е силно доказателство в полза на становището, че те са изпълнявали и службата на провинциални управители. Може обаче и тук да се постави питането дали и този случай не се оказва сходен със севаста и воеводата (сан, който има и титулярно значение) не е включен към „болярите“, нежели към „работници царства ми“. Не съм склонен да приема такова становище, тъй като воеводското достойнство не е принадлежало към т. нар. „чисти“ титли, които не са свързани с никакви служебни задължения. В този смисъл бих могъл да се позова на един текст от Стефан-Душанова грамота от 1340 г., в която термините „воєводи“ и „боляри“ са разграничени и противопоставени: „...**и обладающта зємлѣѭ и болѣри и воєводи и сановь цѣрьковныѣь**...“[99]. Бих рекъл, че този текст не оставя съмнение, че под „воеводи“ се разбира относително висши служители в провинцията.

Данните от средновековна Сърбия могат да бъдет съпоставени с тези от другите славянски и неславянски страни от Централна и Източна Европа. За отбелязване е, че воеводският сан е един от най-широко разпространените и при това надхвърля границите на православната общност. От маджарите той е употребен за първи път още през X век. В своя трактат „За управлението на Империята“ Константин Багренородни назовава техния вожд „воевода“ (βοεβόδος), като изрично го различава от „ἄρχων“[100]. Воеводският сан има своето място в държавната структура на Маджарско, ала трябва да се изтъкне, че той остава чужд на тамошните традиции и без съмнение се свързва с южните дялове на кралството и най-вече, разбира се, със Седмоградско. Така трансилванският воевода

[91] вж. И в. Б о ж и л о в. Раждането на средновековна България, ИП, 1-2, 1992, с. 3-34.

[92] П о п р у ж е н к о. Синодикъ, с. 90.

[93] Н о в а к о в и ћ. Законик Стефана Душана, с. 98-99.

[94] Б о б ч е в ъ, Титли и служби, с.240; P e t r o v, G r o z d a n o v a. W i o w o d e, S. 101-102.

[95] Н о в а к о в и ћ. Законоки споменици, с. 520. 528.

[96] Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 653.

[97] Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 720.

[98] Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 255, 258-259, 260.

[99] Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 409.

[100] C o n s t a n t i n i P o r p h y r o q e n i t i. De administrando imperio, p. 170, 172.

(вайда), който до XII век се зове и „princeps“, е главен управител и наместник на краля. В неговите ръце е цялата административна, съдебна и военна власт в страната. Той назначава своя подвоевода и ръководи чиновническия апарат[101]. Интерес за нас биха представлявали и сведенията за административната уредба на Видинско по време на неколкогодишното маджарско управление там през 60-те години на XIV век. В една грамота на крал Людовик (Лайош) Велики от 18 юли 1368 г. се споменава името на Georgius voivoda Bulgariae[102]. Тук безспорно също става дума за някакъв наместник-управител на дадена територия, при това за маджарски, а не за български чиновник. Смятам, че казаното по-горе е достатъчно за да се обоснове присъствието на воеводата в администрацията на кралството именно като провинциален началник. Интерес в случая предизвиква фактът, че тъкмо в агресията на юг-югоизток се развива интересуващата ни институция, която, без съмнение, има балкански произход.

Съществени данни предоставя и полската история. През най-ранния период самият княз на страната е бил и воевода[103]. По това време този сан безспорно се свързва с военните функции на владетеля. През XI-XII в. „воевода“ се зове вече палатинът, който през посочения период има голяма власт и представлява нещо като alter ego на княза. Той е бил не само шеф на двореца (като такъв си запазва и титлата „comes palatinus“), но и военен командир на acies palatina[104]. През по-късния период се създават и воеводствата като административно-териториални единици, чието начало се свързва с организацията на земите на короната[105]. Воеводата става пълновластен военен и граждански ръководител на съответната област. Интересно е да се отбележи, че този система е запазена в Полша до днес.

Преди да се занимаем с Балканите, би трябвало да кажем нещо и за руските воеводи. В Московската държава този сан е достатъчно добре известен. И там той се свързва с военни функции. За нас е по-важно, обаче, че данните отново сочат воеводата като областен управител. Тук специално бих искал да посоча службата на „**коѣрнѣ и коекѡда**“ като истински губернатор, резидиращ с съответната територия, за разлика от „**коѣрнѣ и намѣстникъ**“, което представлява „чиста“ титла [106]. Това е според един неосъществен проект от XVII столетие, който обаче много точно отразява самата същност на администрацията на Московската държава, един начин на мислене, който не успява да се наложи в Русия, но който е типичен за времето отпреди реформите на Петър I.

Без съмнение най-интересно развитие воеводският сан има във Влашко и Молдова, където това е лична титла, носена от владетеля на всяко от княжествата. По същество властта на тамошните господари-воеводи по своя твърде широк обхват, както и по своя произход едва ли се е различавала много от тази на едноименния сановник в Седмоградско. Основната разлика се състои в това, че господарите на Мунтения и Молдова са имали много по-голяма, а понякога на практика пълна независимост.

За да изясним същността на воеводския сан в княжествата на север от Дунава ще трябва да се върнем малко назад, за да проследим известни негови развития в средновековна Сърбия и Босна, където за първи път той придобива характеристики на титла, носена от полунезависими владетели. Именно като такива са посочени в документите воеводата Сандал и воеводата Петър Павлович, които владеят по наполовина жупата Конавал и град Сокол[107]. Подчертано владетелско самочувствие демонтират в актите си воеводата Радич Санкович и воеводата Радослав Павлович, като последният даже употребява в актите си формулата за назоваване „**господьство мн**“[108], която, като съответствие на гръцкото „δέσποτά μου“, е резервирана за най-висшите титли. Тук бих искал да се спра по-нашироко на два текста, които са от особена важност за решаването на поставената пред настоящото дирене задача. Първият е документ на воеводата Радослав Павлович, който напълно покрива изискванията на един владетелски документ с неговите елементи, печат и т.н. Най-силно впечатление прави все пак титлата: „**мнлостѣю божьюмь, мн господнн воекода радославъ паклокнѣ**“[109]. Още по-внушителна е титлата на друг босненски воевода също от първата половина на XV столетие: „**мн воекода юран, мнлостѣю божнюмь воекода долнньх кран н кѣе, почетнога споменоутьѣа снноваца многословьнога господнна херцега, а снн княза консака**“[110]. Не може да не направят впечатление няколко елемента. Преди всичко позоваването на Божията милост като извор на властта, което присъствува и в двата документа. Това е типично именно за владетелката идеология. Освен това не бива да се пренебрегва фактът, че във втория документ воеводският сан е отнесен към определени територии. Това отнема характеристиката му на лична титла и го сближава с владетелките такива, което по мое мнение, е резултат от някакво

[101] А. Чизмадиа, К. Ковач, Л. Астолош. История венгерского государства и права, Москва 1986, с.37, 102.

[102] Gjuzelev. Le guerre bulgaro-hongroise, No 12, p. 167.

[103] Z. Wojciechowski. L'Etat polonais au Moyen Age. Histoire des institutions, Paris 1949, p. 39.

[104] Wojciechowski. L'Etat polonais, p. 67.

[105] Wojciechowski. L'Etat polonanis, p. 243.

[106] Ostrogorsky. Das Projekt, S. 95-100, вж. S. 115.

[107] Новаковић. Законски споменици, с. 327, 329.

[108] Новаковић. Законски споменици, с. 236-237, 320-321.

[109] Новаковић. Законски споменици, с. 237.

[110] Новаковић. Законски споменици, с. 337.

недоразумение. Знаем, че в Сърбия в такива случаи обикновено се употребява терминът „господин“ (ако владетелят не е цар или крал). Така е и при княз Лазар, и при деспот Стефан Лазаревич, и при наследниците му. В тази случаи има ясно разграничение между личната титла „княз“ или „деспот“ и владетелската – „господин“. Вероятно изразът „**ковкода доанньк кран**“ се свързва със самия произход на воеводското достойнство, което идва от местен управител (ала тоя не може да е такъв „по Божия Милост“), което значение терминът запазва в Сърбия до края на Средновековието.

Но да се върнем към Влашко и Молдова! Примерите с Босна бяха необходими дотолкова, доколкото трябваше да се обоснове превръщането на воеводския сан в титла, носена от местни господар. Тук преди всичко бих искал да подчертая, че тази характерна за двете княжества черта не е изолиран случай, а има своите корени у южните славяни. Безспорно е, че воеводският сан на владетелите има славянски произход. Когато се опитваме да възстановим историята на интересуващата ни титла във Влашки и Молдова, пък и в Трансилвания, трябва да се има предвид, че става дума за стари територии на българската държава, които през по-сетнешния период се намират под политическото влияние пред всичко на Маджарско. В тази рамка трябва да се проследява и институционната система. Тук ще се въздържа да подкрепя прекалено амбициозното твърдение на П. Коледаров, който причислява угровлахийските и молдовските воеводи до самия край на XIV век едва ли не към чиновниците на българските царе[111]. Все пак произходът на титлата наистина би трябвало да се търси в някакви традиции на българската държава, които в крайна сметка са повлияли даже върху административната система на Маджарско. Това безспорно представлява интерес доколкото може да служи за допълнителен извор на информация за самата българска административна система, тъй като румънските институции не са обект на настоящето дирене.

И така, като говорим за положението във Влашко и Молдова, а и за Седмоградско, за нас ще е важно преди всичко доколко санът има титулярен характер и доколко той се интересува, тъй като тя без друго е неразделно свързана с властта на владетеля и не поставя особени проблеми. Относно владетелката титулатура на двете княжества има изписана немалко литература[112]. Тук бих искал да подчертая на първо място факта, че воеводският сан и в двете княжества има чисто титуларен характер. Макар и да се носи именно от владетеля и то от всички владетели на Влашко и Молдова, „воевода“ е лична титла на този владетел, както и на неговите синове, а не служи за обозначаването му като такъв (т.е. като владетел)[113]. Напротив, към владяната страна се отнася титлата „господар“ или „господин“, която е по същество истинската владетелска титла. Това става най-ясно от формулата „Йо Х. воевода, господар на цялата земя Угровлахийска (или Молдовлахийска)“.

Смятам, че румънските данни за воеводския сан са били най-полезни за нашето дирене, заедно с тези от Сърбия. Убеден съм, че имаме основание да твърдим, че терминът е наследен от местната българска администрация. Положението първоначално вероятно е било почти сходно с това в Седмоградско, но навярно друг е бил начинът за поставяне на сановника, както и отношенията с българския цар или маджарския крал. Трябва да се каже, че влашките и молдовски воеводи никога не са били част от администрацията на друга държава, макар и почти винаги – чак до заменянето на титлата през 1878 г. – да са били зависими от някого. За да уточним техния статус ще си позволя да направя следното обобщение: в двете княжества „воевода“ е лична титла на владетеля и на членовете на семейството му, тя няма отношение към владяната страна, на която той е „господар“, а не „воевода“. Това потвърждава титулярния характер на интересуващата ни институция. Същевременно прави впечатление и силна свързаност на титлата с владетелката институция. В този смисъл, без да противореча на гореказаното, бих искал да изясня, че титлата без съмнение е наследена от някаква заварена българска институция, най-вероятно от названието на управителите на административните единици на север от Дунава, които навярно са имали сходна положение със седмоградския вайда.

Воеводският сан се запазва и в османската административна система и там даже получава развитие[114]. Воеводите като султански провинциални управители са достатъчно добре познати в изворите. Тъй като тази служба не е обект на настоящето дирене, ще си позволя да обоб-

[111] К о л е д а р о в. Политическа география, II, с.23-25.

[112] I. B o g d a n. Originea voievodatului la români, Bucureşti 1902 (in A.A.R.M.S.I., s.III, t.24, 1902, p. 191-207); E. V î r t o s u. Titlatura domnilor şi asocierea la domnia în Ţară Romînească şi Moldova (pînă în secolul al XVI-lea), Bucureşti 1960; S. C o l u - m b e a n u. Cnezate şi voievodate ramâneşti, Bucureşti 1973; Ş. P a s c u. Les institutions centrales des pays roumains à l'époque feudale, Bulletin de la Faculté des lettres et de Philosophie de Starsbourg, 1976, No 5, p. 389-404; Instituţii feudale dîn ţările române, Dicţionar, p. 168-172, 508-510; Il. M i n e a. Gospodin şi gospodar. Cercetari istorice, 8-9, 1932-33, No 2, p. 241-255; I. B o g d a n. Iω din titul domnilor romîni. Convorbiri literare, an. XXIII (1889), p. 731-738; D. C i u r e a. Problema originii lui Io din înstitulaţa şi subscripţia documentelor româneşti. A.A.R.M.S.I., ser. III, t. XXVI, 1943, No 4; G. N a n d r i s. L'origine de Iω dans le titre des souverains bulgares et roumains. Revue des études slaves, t. XL, (= Mélanges André Vaillant), Paris 1964, p. 159-166; M. T a d i n. L'origine et la signification de la particule Iω dans le titre honorique de Bulgarie, de Serbie (méridionale), de Valachie et de Moldovie. Cyrillomethodianum, IV, Thessalonigue 1977, p. 172-196.

[113] Вж. посочената по-горе литература и по-специално E. V î r t o s u. Titulatura dominilor, p. 105-113.

[114] M. Z. P a k a l i n. Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüdü, t. III, İstanbul 1946, p. 598.

щя писаното за нея с няколко думи. Най-характерно е, че в османската административна система тя бележи тенденции на развитие по посока на все по-ясно изразени граждански, нажели военни функции. Османският воевода продължава да командува малък военен отряд, ала той вече разполага с много по-широки правомощия. Ако в периода преди средата на XV век воеводата е преди всичко военачалник и от тук става областен управител, то сега той вече е натоварен с опазването на реда, събирането на данъците, контрол и посредничество при внос и износ на стоки[115]. Трябва да се подчертае, че особено последните икономически компетенции са твърде нетипични за предидущия период, ала все пак това може да се разглежда като краен резултат на едно развитие, което по мое мнение следва логиката на развитие на институцията през цялото Средновековие – от типичен военачалник по посока на военачалник-администратор.

Очертаното положение в Сърбия, Маджарско, Полша, Русия, Влашко и Молдова и Османската империя ни позволява да походим към проучването на българските воеводи с работната хипотеза, че освен военната си функция, те са имали и длъжността на управители на някакви административно териториални единици. Към това трябва да се прибави и титулярният характер на институцията.

Какви основания има за тези твърдения? Преди всичко трябва да се каже, че домашните извори не са особено богати на информация. Необходимо е, също така, да се има предвид, че самото присъствие на лице с воеводски сан в провинцията все още не означава, че то изпълнява службата на провинциален управител. При все това тези случаи трябва да бъдат добре изучени, тъй като изпълняването на служби извън столицата е една от предпоставките лицето да принадлежи към териториалната администрация. В този смисъл бих искал да посоча двете сведения, произхождащи от Софийско, които по всяка вероятност се отнасят до воеводата Витомир[116]. Тук текстът е от такъв характер, че не би могло да се разбере каква по-точно е била службата на това лице. Посочвам този случай единствено поради факта, че се свързва с пограничните територии на Царството, както и поради това, че отсъствува какъвто и да е било намек за военна акция и изобщо за командуване на армия.

По-инак стоят нещата с известие на Мехмед Нешри за субашията на Провадия – Хюсеин бей. За него Страшимир Димитров смята, че е изпълнявал службата на воевода[117]. По всичко изглежда, че той действително е държал в ръцете си властта в града и околностите му. Не може да има съмнение, че става дума за управител на някаква административна единица, ала само въз основа на този текст не е възможно да се правят заключения за воеводския сан. Самият характер на сведението го прави несигурно. Макар да смятам я за вероятна, за добре обоснована и да приемам посоченото тълкуване, тезата, че под турското наименование „субашия“ се крие именно българският воеводски сан, си остава едно предположение, което може да бъде използувано само като допълнително доказателство.

При изясняването на характера на воеводската институция би могло да се използува и едно сведение на Георги Акрополит, който пише, че след битката при Клокотница цар Йоан II Асен завладявал повечето от крепостите на Теодор Комнин и поставил в тях „войници, стратези и събирачи на държавните данъци“ („...στρατιώτας ἐν τούτοις τάξας καὶ στρατηγοὺς καὶ τοὺς εἰσπραττομένους τὰ δημόσια φορολογήματα“)[118]. Във връзка с казаното вече относно произхода на термина „воевода“ и прилагайки същия подход, който използува Страшимир Димитров при тълкуването на чужд текст, и тук може да се твърди, че става дума за назначаване на воеводи, тъй като е ясно, че зад гръцкия термин „стратези“ се крие някаква български институция. Разбира се, може да бъде възразено, че става дума за военни командири (още повече, че се говори за крепости, войници и т.н.), а не за управители. Без съмнение обаче, текстът отразява именно цялостното заменяне на ромейската администрация с българска в новозавоюваните територии. В никакъв случай от него не са изключени гражданските служби, още повече, че изрично се посочват бирниците, които не са армейски чиновници. В този смисъл смятам, че имаме правото да съзрем именно българските воеводи, като провинциални управители, посочени у Акрополит като „стратези“. И тук обаче стои същото възражение, както при субашията, тъй като сведението има твърде косвен характер и заменянето на термините винаги може да бъде оспорено.

И така, преки и категорични сведения за службата на българските воеводи като провинциални управители в изворите отсъствуват. Посочената по-горе работна хипотеза се подкрепя единствено от указанията за воеводата Витомир в Софийско и от тълкуването на термините „слубашия“ или „стратег“. Това са косвени сведения, ала сърбани заедно те не могат да бъдат пренебрегвани. Така смятам, че въз основа на събрания материал, както и на положението в съседните страни мога да твърдя, че имаме достатъчно основания да се присъединим към становището, че воеводите са изпълнявали и функциите на провинциални управители.

---

[115] Petrov, Grozdanova. Woiwode, S. 108-121; Perov, Grozdanova. Mittelalterlische Balkanämter, S. 101-103.

[116] Дуйчев. СБК, II, с. 127, 291, 373.

[117] Нешри. Огледало на света, с. 94; Стр. Димитров. Управителят на Провадия, с. 42.

[118] Acropolita Opera, I, p. 43; Scutariota Compendium Chronicorum, p. 475.

За да обобщим достигнатите резултати, ще трябва отново да се повтори, че институцията се появява в средновековна България скоро след Покръстването и самият термин представлява калка от гръцки. Първоначално службата има чисто военен характер, както свидетелствува и самото ѝ наименование. Воеводският сан запазва тези си характеристики до края, ала е трудно да се каже точно каква воинска единица е била под негово командуване. Може да се твърди, че това е институцията с най-широко разпространение – срещаме я на практика във всички страни на Балканите, в Средна и Източна Европа. За щастие именно тамошните данни ни позволяват да достигнем и до другата характеристика на службата – именно функциите на провинциален управител. Като резултат от направените изследвания може да се каже, че те са били актуални и за средновековна България, макар и сведенията за това да са само косвени и да произлизат от чужди текстове.

Изворовите данни дават основание да смятаме, че воеводата е стоял сравнително високо в служебната йерархия на Второто царство. Този извод се подкрепя и от сведенията за другите страни. Упоменаванията в Синодика, където фигурират имената на царското семейство и на висшето болярство са сериозен аргумента в това отношение. Такъв е и случаят с Коледника, където четем, че ако Рождество Христово се падне в понеделник, за воеводите ще има радост, а за царя и болярите – придобивки[119]. Това не е пряко сведение – самият характер на текста изключва такова твърдение – но не може да има съмнение, че в съзнанието на писача воеводите стоят достатъчно високо, за да бъдат поставени редом с царя и болярите.

Воеводският сан е един от най-устойчивите в балканските страни. Той надживява османското нашествие и се запазва не само в турската администрация, но и у българите. Така в дефтер със запис на ленове в Моравия, датиран на границата между XV и XVI век, се говори за воеводата Цеко[120]. Друго интересно сведение откриваме в сръбски летопис от средата на XV столетие. Става дума за воеводата Радич (за когото ще стане дума по-долу)[121].

Воеводската институция има повече от хилядолетна история. Тя изчезва на Балканите през 1878 г. с независимостта на румънската държава, но се запазва като титла до Втората световна война. В Полша съществува и до днес. По време на османското владичество воеводският сан придобива друго, недържавно и неинституционно значение – така биват назовавани водачите на хайдушките дружини, а сетне и комитите, борещи се срещу поробителя. Този спомен се пази у българина и до наше време, но това е вече друга тема.

По-долу ще се опитам да представя просопографски бележки за известните лица, имали воеводски сан през Средновековието за периода на Второто царство.

Воевода Витомир

Този български болярин ни е известен от две сведения. На първо място трябва да се посочи един надгробен надпис, произхождащ от Бояна: „ПРѢСТАКН Сѧ РАБЪ ЌЖН АЛДИМИРЪ КОЕКОДИНЪ КНТОМИРОКЪ, СНИЪ МЕСѢЦА МАѢ ДЕНЬ· Ѳ· КЬ ЛѢТО ·S·Ѡ·N·Д· ІНДИКТО Ѯ·“[122] Другият извор, който се свързва с интересуващото ни лице е един надпис върху пръстен, открит в София: „КНТОМИРОКЪ ПРЪСТЕНЪ“[123].

Тези сведения ни позволяват сравнително точно да определим времето, по което е живял Витомир. След като знаем, че неговият син е починал през май 1346 г., можем да заключим, че воеводата е едно поколение преди това. Както се вижда той е един от видните личности в Софийско по това време. Вероятно е той да е бил управител на областта, макар това да не може да бъде твърдено с абсолютна сигурност. Другата възможност е да става дума за местен господар без място в администрацията, но носител на титлата, чиито владения са били в Софийско. Смятам за невероятна възможността да става дума за лице, водило случаен поход в това направление, тъй като е явно, че историята на цялото семейство е свързана с тези краища.

Би трябвало да вземем отношение и по въпроса за етническата принадлежност на интересуващия ни софийски болярин. Безспорно името на воеводата е славянско, ала това на сина му – Алдимир – е от тюркски произход. То не е непознато на средновековната българска история – така се казва братът на цар Георги I Тертер – деспот Елтимир. Този факт поставя питането дали и Витомир не произхожда от куманите, заселени в Западна България. Такъв извод е твърде вероятен, но окончателен отговор не може да бъде даден. При все това принадлежността на воеводата към българското болярство не стои под съмнение.

Софийският воевода Витомир е бил женен и е имал поне един син. Други данни за него няма открити.

---

[119] Я ц и м и р с к і й. Мелкіе тексты и замѣтки, с. 437; СБЛ, I, с. 317; P e t r o v, G r o z d a n o v a. Woiwode, S. 102.

[120] Б. Ц в е т к о в а. Нове данные, ВВр, XIII, 1958, с. 197.

[121] Љ. С т о ј а н о в и ћ Стари српски родослови и летописи, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, кн. XVI, Београд-Ср. Карловци 1927, с. 237, № 695.

[122] Д у й ч е в ъ. СБК, II, с. 127.

[123] Б а л а с ч е в ъ. Словѣнски надписи, с. 16; Д у й ч е в ъ. СБК, II, с. 291.

Воевода Балдю

Този български сановник ни е известен единствено от § 134 на Палаузовия препис на Синодика, чийто текст гласи: „··· и ѡвекѡдѣ БА́ЛДЮ ИЖЕ ѠКЕЇЕННІ БѢ́ШЖ ЗА БѢРЬІ ГЊА СВОЕГѲ, КѢЧНАА ПАДЬ(Т):~“[124]. Това сведение ни дава основание да отнесем живота и дейността на интересуващото ни лице към последните десетилетия от самостоятелното съществуване на българската държава през Средновековието. Приведените по-горе думи твърде много напомнят за Боженишкия надпис, който разкрива борбата срещу османските завоеватели в западните дялове на Царството. Можем да приемем, че думите от Синодика отразяват същите събития.

Относно самия воевода Балдю може да се каже, че той по всяка вероятност е бил военачалник, намерил смъртта си от турците. С друга информация не разполагаме. Не може да се каже нищо и относно самия характер на съпротивата, оказана от този болярин на завоевателя.

Воевода Асен

Това е посоченият от Мехмед Нешри „субашия на Провадия Хюсеин бей“, който предава крепостта си на завоевателите и по тази причина е заслужил топли думи от страна на османския хронист[125]. Нему има посветено особено заглавие от Страшимир Димитров. Този автор отбелязва, че турският термин „субашия“ можа да бъде разделен на „сю“, „сйу“ = „войска“ (старотурски) и „баши“ – главатар, началник. Това, от своя страна отговаря езиково на славянския термин „воевода“[126]. От „Хюсеин“ се извежда и името на воеводата – Асен[127]. Както вече имах възможност да кажа, това е едно убедително и добре обосновано становище, което аз приемам, ала то не може да бъде окончателно и безспорно доказано.

Какво знаем за самия Хюсеин-Асен? Когато Али паша тръгнал от Адрианопол и дошъл в Айтос, той бил посрещнат от субашията на Пъравади (=Провадия) на име Хюсеин бей, който, макар и неверник, се славел с великодушието си. Затова приветствувал пашата, но този не му се доверил и още на следващия ден преминал Камчъ (Камчия) и изпратил Яхши бей с пет хиляди човека към крепостта. Страхувал се пашата от измама. Беят пристигнал пред Провадия в един зимен и снежен ден, но решил да се разположи на открито. Като не знаел намеренията на османлиите, Хюсеин-Асен го поканил да се настани в крепостта, за да не се простудят конете. Яхши влязъл с хората си, но през нощта ударили по кулата и завзел града[128]. От казаното може да се направи заключението, че Хюсеин-Асен по всяка вероятност не е бил предател, а само се е опитал да отклони удара и се е предоверил на Яхши бей.

Нещо по-конкретно за този болярин трудно би могло да се каже. По всичко изглежда, че той е бил влиятелно лице, комуто е била поверена една от най-важните твърдини, пазещи сърцето на Царството. Името му поставя питането дали е принадлежал към управляващата династия, но при това състояние на изворите всяко решение би било малко или много произволно. С други лични данни, както и с такива за по-сетнешната му съдба не разполагаме. Нешри не споменава повече за него. Дали е намерил смъртта си в акцията на Яхши бей не е известно.

Воевода Радич

Съществува известно съмнение дали това лице трябва да бъде включено в настоящото просопографско изложение. Сведенията за него се датират повече от шестдесет години след падането на българската държава под османска власт и в този смисъл той не може да бъде част от администрацията на тази държава. Позволявам си обаче да му посветя няколко реда, тъй като той по всяка вероятност произхожда от българското болярство и воеводският му сан е проява на съхранения спомен за Царството.

Сведенията ни за Радич черпим от един сръбски летопис, който гласи: „ѫ тѫждє лѣто (1454 г. – бел моя И. Б.) мєхмєдь царь плѣни рад҃нча блъгарьскаго коікодоу оу софіи“[129]. На този доста занимлив текст особено внимание обръща В. Гюзелев, който го сравнява с някои данни у Лаоник Халкокондил, Дукас, Николай Кузански и др.[130]. Съвсем ясно е, че след завладяването на Константинопол ядовете на султан Мехмед II на Балканите не престават. Още на следващата година активността на деспот Георги Бранкович и на маджарите на юг от Дунава го принуждават да предприеме наказателна акция в западните дялове на

[124] П о п р у ж е н к о. Синодикъ, с. 90.
[125] Н е ш р и. Огледало на света, с. 94.
[126] С т р. Д и м и т р о в. Управителят на Провадия, с. 42.
[127] С т р. Д и м и т р о в. Управителят на Провадия, с. 44.
[128] Н е ш р и. Огледало на света, с. 94.
[129] Љ. С т о ј а н о в и ћ. Стари српски родослови и летописи, Зборник за историј, језик и књижевност српског народа, кн. XVI, Београд-Ср. Карловци 1927, с. 237, Nд 695.
[130] В. Г ю з е л е в. Николай Кузански за събитията в България през 1454 г., ИП, 1, 1986, с. 44-50.

полуострова – това се потвърждава от няколко текста[131]. Името на София изрично е отбелязано на посоченото място у Дукас. Там султанът престоява и даже оставя двора си. Н. Кузански отбелязва, че Мехмед II отново е отвоювал града от християните[132]. Това дава основание на В. Гюзелев да заключи, че София е била временно освободена от османската власт около средата на XV век от един представител на старото българско болярство[133]. Склонен съм да приема това становище, тъй като не изглежда приемливо да виждаме в него някакъв хайдушки главатар, нито сръбски военачалник – той изрично е упоменат като „български воевода". Разбира се, не твърдя, че става дума за някакви остатъци от българската държава – шест десетилетия са достатъчно голям срок. По-скоро тук трябва да съзрем воеводския сан в неговия титуларен смисъл, но и това остава единствено в рамките на предположението.

С други данни на Радич не разполагаме. Хрониката изрично пише, че той е бил пленен в София от султана. Намесата на самия владетел е индикация за мащаба на съпротивата, а косвено и за влиянието на интересуващото ни лице. Каква ще да е била по-сетнешната му съдба можем само да се досещаме.

2. Кефалия

Наименованието на този служител се среща неколкократно в българските извори за периода на Второто царство. Преди всичко трябва да бъдат отбелязани грамотите – откриваме го в две то тях. В защитната формула на Виргинския хрисовул пише: „**и да не имѣетъ никои кефалиꙗ**..."[134]. Значително по-богата информация се съдържа във Витошката грамота на цар Йоан Шишман: „**да не сѣдѣтъ имѣетхатн на манастирьцѣкж· и на людин село покачанѣ· иже са находатъ къ градѣ цр҃ка ин софн· на тѣхин людин да не имѣетѣ ни кефалне срѣдешъское то ни ин праχторе, ни кастрофилацн· ни ин десатницн**..."[135]. В този текст кефалията е свързан вече с град София, като е поставен начело на изброените след него лица от провинциалната администрация.

Интересуващият ни функционер е упоменат и в известния надпис на севаст Огнян от Боженишки Урвич[136]. Този извор представлява особен интерес във връзка с настоящото дирене, тъй като в него са посочени и титлата, и длъжността на българския сановник. Съответното внимание би следвало да се отреди и на твърдението на проф. Мутафчиев, че двама от управителите на Просек от първите десетилетия след възобновяването на българското царство са били кефалии на тази област в Македония[137].

Едно друго сведение се съдържа в житието на св. Ромил Видински от Григорий Доброписец. В него се разказва как скопелеският кефалия предупредил отшелниците за появата на разбойници-мюсюлмани[138]. Поставя се питането дали става дума за български или за ромейски служител. В полза на първото би могло да свидетелствува известието, че жилището на пирга на монасите са били построени от цар Йоан Александър. От друга страна, Константин Иречек е категоричен, че Скопелос е ромейска крепост[139]. По мое мнение трябва да се приеме второто становище, още повече като се има предвид разположението на града[140].

Самият термин „кефалия" е с гръцки произход – от „κεφαλή" т. е. „глава". Така достигаме и до етимологията на думата. Изказано е мнението, че кефалиите първоначално са били военни командири на отредите в дадена област, но постепенно са поели и граждански функции[141]. Интерес представлява тезата на Л. Максимович, който смята, че потеклото на термина е неофициално. Общият смисъл на „шеф", „главен" се превръща постепенно в най-широкия израз на управител на провинция през последните два века от историята на Империята[142]. На това не противоречи казаното на Д. Закитинос, че интересуващото ни понятие през по-ранния период е изполузавно за обобщаване на най-различни служби[143]. Институцията на кефалията в собствения смисъл на думата се оформя през XIII столетие. Тя се среща преди всичко в европейските провинции – Пелопонес, Тракия, Тесалия и почти не в малоазийските[144].

От XIV век данни за кефалии имаме и в сръбските документи, при това те са толкова многобройни, че по всичко личи, че институцията става там особено популярна. И в Сърбия тя запазва характера си на шеф

[131] D u c a s. Memorii, p. 395-396; Н е ш р и. Огледало на света, с. 274-277; Г ю з е л е в. Николай Кузански, с. 47-48.
[132] Г ю з е л е в. Николай Кузански, с. 46.
[133] Г ю з е л е в. Николай Кузански, с. 48-49.
[134] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 16_{42}.
[135] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 29_{5-8}.
[136] М у т а ф ч и е в. Боженишкият надпис, с. 493.
[137] М у т а ф ч и е в. Боженишкият надпис, с. 496.
[138] П. А. С ы р к у, Монаха Григорія Житіе прѣподобнаго Ромила, в: Памѣтники дрѣвней письмености и искусства, т. CXXXVI, СПб. 1900; Стара българска литература, IV, с. 493.
[139] И р е ч е к. Пътувания по България, с. 765, 847.
[140] P. S o u s t a l. Tabula Imperii byzantini, IV, Thrakien (Thrake, Rhodope und Haimimontos). Wien 1991, S. 446.
[141] М у т а ф ч и е в. Боженишкият надпис, с. 495-496; Д у й ч е в ъ, СБК, II, с. 345; Z a k y t h i n o s. Despotat, II, p. 85.
[142] М а к с и м о в и ћ. Провинцијска управа, с. 71-72.
[143] Z a k y t h i n o s. Despotat, II, p. 65-66.
[144] Z a k y t h i n o s. Despotat, II, p. 68-70.

на областното управление[145]. Все пак си заслужава да спрем своето внимание на някои от изворовите данни, които биха могли да ни предоставят ценни сведения за службата на кефалията в средновековна Сърбия. Преди всичко бих искал да отбележа, че този служител има твърде солидни позиции в провинциалната администрация. Това се потвърждава от факта, че в повечето случаи той е първи при изброяването в защитните формули на грамотите или заема едно от първите места[145]. Сравнително стабилно кефалията е поставен само след жупана и след воеводата[147], но това не учудва, като имаме предвид позицията на последните. Само в една грамота на цар Урош кефалията е сравнително назад[148], но това вероятно се дължи на твърде объркания изброяване в конкретния текст. В грамотата на Милутин от 1300 г. интересуващият ни чиновник е последен, ала това в случая е по-скоро подчертана, нежели ниска позиция[149].

Прави впечатление времето и териториалния обхват, в които откриваме институцията. Първото упоменаване се свързва с името на крал Стефан Урош II Милутин и датира от самото начало на XIV век[150]. Данни за нея имаме през това и през следващото столетие, при това не само в същинската сръбска държава, но и във владенията на братята Драгаши[151], в албанските земи[152] и др.

За настоящото дирене далеч по-интересни са данните относно самия характер на службата в Сърбия. В този смисъл изрично трябва да бъдат изтъкнати сведенията относно съдебните компетенции на сръбските кефалии – изрично упомената в документите[153] – които вероятно са били присъщи и на българските чиновници. Особен интерес представляват техните фискални правомощия по отношение на организираните в района им панагюри (панаири)[154].

И така, от гореказаното става ясно, че кефалиите в Империята и в средновековна Сърбия са служители в провинциалното управление. Службата няма титуларна стойност и за това свидетелствува и фактът, че отсъствува от йерархичната листа в трактата на Псевдо Кодинос. Показателно е, че този чиновник е могъл да бъде сменяван винаги, когато василевсът пожелаел[155].

[145] О с т р о г о р с к и. Серска област, с. 94; М. А н д р е е в. Служби по провинциалното управление, с. 15-16.

[146] Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 177, 180, 182, 314, 401, 423, 424, 453, 455, 456, 471, 473, 494, 673, 680, 683, 704, 720, 759.

[147] Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 494, 520, 528.

[148] Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 310.

[149] Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 609.

[150] Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 609.

[151] Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 453, 455, 456, 767.

[152] Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 199, 467.

[153] Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 170, 767.

[154] Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 620.

[155] М а к с м о в и ћ. Провинцијска управа, с. 76-78

Трябва да бъде отхвърлена тезата, че кефалията можел да бъде не само служител, но и местен владетел[156].

Каква териториална единица се е намирала под властта на кефалията? В литературата е изказано становището за съществуването на два вида кефалии[157]. Л. Максимович правилно уточнява, дето кефалията е имал под свое ръководство териториална единица, наречена катепаникион (а не кефалатикион), която, макар и неголяма по размер, не би могла да бъде ограничена в рамките на един град или крепост[158]. Имало е и служители с по-висш ранг, наречени „καθολικαὶ κεφαλαί“, които са ръководели значително по-големи територии[159].

Кефалията е разполагал с пълната гражданска и военна власт в поверената му територия. Преди всичко е трябвало да се грижи за спазването на законността, реда и отбраната. В този смисъл той е бил и командуващ на гарнизона в крепостта, и управител на гражданските дела. В по-късния период армията не е била свързана с териториалните структури, както при темната организация, а се е командувала централно. Така под ръководството на кефалията остават само местните териториални сили, но не и големи военни единици. Това е и причината на преден план да излязат гражданските функции на интересуващия ни служител, които, както изглежда, са били много по-широки от военните. Имаме данни и за участие на кефалиите в правораздаването[160].

След като бяха проследени основните черти на ромейската и на сръбската институции остава да бъде отговорено на питането доколко те са съпоставими с българската. За съжаление, сведенията за последната не са особени богати, ала все пак позволяват да се достигане до някои заключения. Преди всичко изрично искам да подчертая, че и в България става дума за служба, а не за почетна титла. Най-убедителното доказателство за това е Боженишкят надпис, който посочва българския велможа и с титлата, и със службата му: „Аз, севаст Огнян бях при цар Шишман кефалия...“[161]. Всякакви странични спекулации по този въпрос ми се струват излишни.

Не по-малко убедителни са и сведенията за това, че кефалията и в средновековна България е изпълнявал функциите на провинциален управител. В този смисъл във Виргинската грамота се съдържа изрична заб-

[156] вж. у М а к с и м о в и ћ. Провинцијска управа, с. 74-75.

[157] М у т а ф ч и е в. Боженишкият надпис, с. 497.

[158] М а к с и м о в и ћ. Провинцијска управа, с. 73, 78-79.

[159] Z a k y t h i n o s. Despotat, II, p. 61; М а к с и м о в и ћ. Провинцијска управа, с. 79.

[160] М у т а ф ч и е в. Боженишкият надпис, с. 498; Z a k y t h i n o s. Despotat, II, p. 65; М а к с и м о в и ћ. Провинцијска управа, с. 88-92.

[161] М у т а ф ч и е в. Боженишкият надпис, с. 493; вж. и Г ю з е л е в. Надписът от крепостта, – В: Боженишки Урвич, София 1979, с. 43-44.

рана за притесняване на манастирските блага. Интересни наблюдения могат да се направят върху прокараната в текста разлика между държавни служители и местни господари: „и да не метеха никои кефалиа· никоторн владѣц цр҃ства ми нн владѣщи гр҃ѣжиѣ по цр҃ствѣ ми“[162]. Смятам, че в случая „владелец царства ми“ би могло да се разглежда като служител на владетеля, упражняващ властта в провинцията, за разлика от „владелци“, господствуващи по царството ми“, което вероятно обозначава различни местни господари. Самата постройка на текста сочи, че кефалията трябва да бъде отнесен към първата група. Няма съмнение, че интересуващият ни функционер разполага с власт, която може да представлява заплаха за дарените с грамотата блага.

Далеч по-конкретни са данните, съдържащи се във Витошкия хрисовул на цар Йоан Шишман[163]. В този текст кефалията е директно свързан със София, т. е. с определена територия или град. Той е назован „средешки“ и е упоменато, че не бива да притеснява имотите на манастира, намиращи се в града и околностите. Освен това интересуващият ни функционер е поставен начело на цялата провинциална администрация. Правя този извод не само затова, че стои начело при изброяването на различните чиновници. Интерес представлява фактът, че всички те – практори, кастрофилаци, десетници и др. – посредством местоимението „ми“ са наречени негови служители. Върху този текст си заслужава да се помисли, тъй като той вероятно бележи разликата между чиновниците на централно и на регионално подчинение.

При разглеждане на данните от Витошката грамота би могъл да възникне въпросът дали наистина става дума за областен или пък за градски управител на София. В полза на последното би могъл да бъде приведен аргументът, че той изрично е назован като „средешки кефалия“. Такива случаи, както видяхме, има и в Сърбия. Лично моето мнение е, че такава хипотеза е неприемлива. Преди всичко текстът на документа ни представя един висш функционер, чиито позиции изглеждат далеч по-силни от тези на един градски управител. Освен това упоменаването на отделни села и извънградски имоти свидетелствува в полза на тезата, че властта на кефалията не е била ограничена в чертите на града. Освен това самото сравнение с т. нар. „градски кефали“ в Сърбия[164] не е особено коректно не само защото преки данни за такава институция в България няма (това би могло да се дължи и на бедните извори), но най-вече за това, че тези служители и у нашите западни съседи са осмисляни като

[162] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 16_{42} сл.
[163] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 29_{5-8}.
[164] Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 452.

някакво изключение и качеството „градски“ именно за това е подчертано. Случаят със средешкия управител не е такъв.

Някои допълнителни данни за службата на кефалиите в средновековна България могат да бъдат получени и от угровлахийските грамоти. Местната администрация в Мунтения има съществено разлики от ромейската или от българската, ала по времето на Йоан Мирча Стари Дръстър се управлява от „кефалїѣ“[165]. Това вероятно се дължи на продължаването на българските традиции в този, завладян за кратко време от влашкия господар-воевода, град. Във всеки случай сведението съдържа информация, че Дръстър е бил център на област, управлявана от кефалия, която се е числяла към Търновското царство или към владенията на деспот Добротица или към деспот Йоан Тертер.

Накрая бих искал да се спра на въпроса дали просекският управител Ециисмен, а и Добромир Хриз преди него, са имали сан на кефалия, както пише П. Мутафчиев[166]. Преди всичко трябва да се отбележи, дето относно Добромир Хриз този термин изобщо не е употребен в изворов текст. Изразът „τὸ κεφαλατίκιον“[167] би трябвало да се тълкува само като началствуване. При това тук не става дума за българска служба. Малко по-особен е случаят с Ециисмен: „Βλάχον τινὰ Ἐτζυσμένον τὸ ὄνομα, κεφαλὴν ὄντα περὶ τὸν Πρόσακον“[168]. Тук (ако приемем, че такъв текст наистина има) терминът присъствува и без съмнение визира български управител. Въпреки това аз не съм склонен да го приема като свидетелство за български кефалия в Просек по времето на цар Калоян. Вече бе изяснено, че става дума за служба, заета от Империята. Същевременно не бива да се забравя, че в началото на XIII столетие тя не е оформена окончателно и в ромейската административна система. Това, само по себе си, прави невъзможно и съществуването ѝ и в България по същото време. Струва ми се най-приемливо становището, че в случая с Ециисмен отново се срещаме с по-разговорната употреба на термина като „началник“, „управител“ и т. н., а не в особеното значение на конкретна институция.

Затруднения създава питането начело на каква административно-териториална единица в средновековна България стои кефалията. Има изказани различни становища. Проблемът се отнася и до съпоставянето на този функционер с други служители, за които, оправдано или не, се смята, че

[165] DRH, ser. B, vol. I, No 28 (от 1404 – 1405 г.), p. 64; V. G e o r g e s c u. Byzance et les institutions roumains, p. 462; i d e m. Bizanțul și instituțiile românești, p. 58.
[166] М у т а ф ч и е в. Боженишкият надпис, с. 496.
[167] N i c e t a e C h o n i a t a e Historia (ed. Bonnae), p. 664.
[168] По същество такъв текст липсва както в по-старото бонско издание на Никита Хониат (вж. p. 818), така и в по-новото, осъществено от ван Дитен (вж. p. 619). Тук го цитирам по статията на самия М у т а ф ч и е в. Боженишкият надпис, с. 496 бел.

са били териториални управители с обща компетентност: дукс, катепано и т. н. Решаването на тези въпроси се затруднява и от факта, че данни за катепаникиони в България липсват. Във всеки случай ясно е, че кефалията е бил един от най-високопоставените в провинциалната администрация през XIV век и над него вероятно е стоял само воеводата и то, може би, само по ранг.

В заключение може да се каже, че проследяването на изворовите свидетелства води до извода за почти пълно сходство между ромейските, сръбските и българските кефалии. Те са провинциални управители с обща компетентност, стоящи начело на основните административно-териториални единици. Службата се е оформила в Империята през XIII век и може да се предположи, че намира разпространение в съседните славянски страни през следващото столетие (да не забравяме сериозните основания да се съмняваме в автентичността и датировката на Виргинската грамота!). Единственото различие, може би, е в наименованието на управляваните от кефалия административни единици. Не е известно в България те да са се зовяли катепаникиони, ала не е известно и друго наименование. Можем да твърдим само, че то едва ли е било „хóра", тъй като малкото сведения за такива области произхождат от един по-ранен период и свидетелстват за техния значително по-голям териториален обхват.

Единственият известен по име български кефалия е севаст Огнян. Просопографски бележки за него съм предложил в параграфа за севастите.

3. Дукс (Дука)

Названието на тази служба се среща в няколко извора за средновековната българска история. Преди всичко трябва да спомена актите на българските царе. Във Ватопедската, Виргинската и Мрачката грамоти дукът стои веднага след севаста при изброяването в защитната формула[169]. Този функционер намира място и в една от месемврийските грамоти на цар Йоан Александър „ἀλλ'οὐδ'ὁ κατὰ καιρὸν δούξ ἐπιβαλεῖν τὸ σύνολον τῇ μονῇ"[170]. Терминът е отразен и в Сказанието за буквите от Константин Костенечки[171]. За дукс на Солунската тема се говори в Похвалното слово за св. Димитър Солунски от Григорий Цамблак[172], а в един славянски документ от Зограф е упоменат „дѣкъ /ѥѣста того/ куркалѡ андренополитъ"[173], но и в двата извора не се отразява положението в средновековна България и не биха могли да бъдат използувани с оглед на нашето изследване, освен като езикови реалности.

В текстовете на среднобългарски език терминът се среща и в двете форми: „доука"[174] и „доуѯ"[175].

Наименованието на ромейската институция „δούξ" произлиза от латинското „dux". В историята на Империята тя изживява големи промени. В ранните векове дуксовете са типични военни командири, подчинени на стратега на темата, а сетне сами застават начело на някои административни единици[175]. Битката при Манцикерт, която нанася силен удар на темната система, се отразява и върху съдбата на интересуващата ни институция. Дуксовете се оформят като типични провинциални управители на намалените по територия, но увеличени на брой административно-териториални единици. Като такива те се запазват още и през XIII век, главно в Мала Азия и на островите по Егея, където латинците нанасят помалко разрушения[177]. При Палеолозите основна единица в териториалната организация става катепаникионът, начело с кефалия, а дуксът (много често в комбинацията „δούξ καὶ ἀπογραφεύς") запазва известни функции в отбраната и във фискалния апарат[178].

Съгласно ромейските извори дуксът е държавен служител без място в титуларната йерархия. Той не се среща в листата на Псевдо Кодинос[179].

Службата на дукса не е характерна за провинциалната администрация на средновековна Сърбия. Може да се каже, че в актите на сръбските владетели тя не се среща по начина, по който я откриваме в България. Данните за велик дукс[180] визират нещо съвсем различно. От своя страна срещаният в някои латински текстове термин „dux" би трябвало да се превежда, по-скоро с „княз" и да бъде отнесен към определени владетели, нежели към интересуващите ни чиновници. Сходен е смисъла и на съществуващия в Седмоградско идентичен термин[181].

---

[169] Ильинскій. Грамоты, с. 18_{98-99},28_{28}; Ласкарисъ, Ватопедската грамота, с. 5_9; Андреев. Ватопедската грамота, с. 193_9.

[170] А. Παπαδοπούλου-Κεραμέως 'Αναλέκτα, I, σ.467. Дуйчевъ, СБК, II, с. 140; Мутафчиев. Към историята на месемврийските монастири, с. 654.

[171] Б. Ангелов. Из старата. т. II, с. 215-216.

[172] СБЛ, т. II, с. 236.

[173] Tcheremissinoff. Un acte slave, p. 8-9.

[174] Ильинскій. Грамоты, с. 18_{98-99}, 28_{28}; Ласкарисъ. Ватопедската грамота, с. 5_9; Tcheremissinoff. Un acte slave, p. 8-9.

[175] Б. Ангелов. Из старата, II, с. 215-216.

[176] Guilland. Drongaire, p. 222; Ahrweiler. Recherches sur l'administration, p. 52-55; Oikonomidés. Les listes de préséance, p. 343, 354; Максимовић Провинциска управа, с. 65.

[177] Bréhier. les institutions, p 140-141; Максимовић Провинцијска управа, с. 68-69; Ангелов. К вопросу о правителях фем, с. 58-60.

[178] Максимовић Провинцијска управа, с. 67, 70.

[179] Да не се обърква с великия дукс (ὁ μέγας δούξ), който е съвсем друга институция.

[180] Новаковић законски споменици, с. 583, 736.

[181] Instituţii feudale dîn ţările române, p. 180.

Авторите, писали за службата на дукса в средновековна България са на мнение, че той е бил областен управител, като М. Ласкарис смята, че това е било официалното наименование на управителя, а кефалия – разговорното[182]. Не мога да се съглася с последното твърдение, което не е доказано, а и се опровергава от данните за Империята и Сърбия (дали пък у нашите западни съседи, дори и в документите, не се е употребявало само разговорното наименование?!). Въпреки това приемам тезата за дукса като областен управител в българската държава. Данните от грамотите (особен интерес представлява тази за монастира в Месемврия) съвсем определено го свързват с провинциалната администрация. Изглежда, че този служител постепенно е бил изместен от кефалията в последните десетилетия на Второто царство. Известен проблем създават случаите, когато данните за двете служби се засичат по едно и също време. Всъщност това е един единствен случай – в неавтентичната и антидатирана Виргинска грамота. Ако изключим нейните данни, споменаванията на кефалии ще се съсредоточат след средата на XIV век и не ще се засекат с документалните споменавания за дуксове. При все това трябва да се изтъкне, че заменянето на двете институции не е станало изведнаж, а постепенно, при което може да се наблюдава един интересен процес. България изпитва силното влияние на Империята, но, както вече имах възможност да изтъкна по други поводи, не заема ромейските институции такива, каквито са те в съответния момент в Константинопол. При взаимодействието между двете страни се наблюдава едно по-късно изживяване на Комниновата епоха. Затова и заменянето на дукс с кефалия в България става едва през XIV век. Може би и в последващото си развитие службата на дукса е повторила това на ромейския си първообраз и се е съсредоточила във фискалната сфера, но за това данни отсъствуват и всяко такова твърдение би било произволно.

4. Градска управа

Съществуват няколко любопитни сведения за градски власти в изворите. Така в Рилския хрисовул е казано, че град Стоб няма никаква власт над монастирските хора[183]. В Рилската повест на Владислав граматик се разказва как градските първенци се опитват да предотвратят отнасянето

[182] Ласкарисъ, Ватопедската грамота, с. 38; Дуйчевъ, СБК, II, с. 321; Андреев. Службите на провинциалното управление, с. 12; Андреев. Ватопедската грамота, с. 152; Андреев, Ангелов. История, с. 152-154; Андреев. Българската държава, с. 140.

[183] Ильинскій. Грамоты, с. 27_{68-69}; Дуйчев. Рилската грамота, с. 53_{68-70}.

на мощите на св. Йоан Рилски от Търново[184]. В този случай не бива да се забравя обаче, че сведението се отнася до XV век – т. е. сравнително дълго време след падането на българската държава под османска власт. Най-интересните данни произхождат от житието на св. Сава от Теодосий Хилендарец, който разказва за смъртта на светията в Търново. Относно погребението му в българската столица се казва: „Блаженият патриарх Йоаким дошел с епископите и с игумените и с началниците на града (**начелницин града**) да погребе светото му тяло“[185].

Към тези сведения могат да бъдат прибавени и някои данни от грамотите. Измежду тях има такива, които навеждат на мисълта, че градът е присъствувал като особена административна единица в средновековна България. Така на две места (в Дубровнишката и във Виргинската грамоти) понятието „град“ е изрично отделено и дори противопоставено на „хóра“: „**пω всѣхъ хωрѣ̄ цр҃ьнн и градωвѣхъ**“ и „**по хорѣ̄ и по градовѣхъ**“[186]. В договора на цар Михаил II Асен с рагузанците на няколко места се говори за градове като за нещо обособено. Така, когато става дума за подялбата на сръбските земи между България и републиката на св. Власий, те са определени като „сръбските и поморски земи и градове“[187]. Разбира се, тези сведения не се отнасят пряко до българската държава, но все пак демонстрират едно виждане. На друго място в същия документ вече директно са посочени различни данъци и берии, от които дубровнишките търговци са били освободени[188]. Без съмнение това сведение указва града не само като икономическо и търговско средище, но и като административен център.

Посочените данни ни позволяват да се опитаме да дадем отговор и на най-съществения въпрос – дали има някакво противопоставяне между град и хóра (страна, земя, област) в административно отношение. Доколкото текстовете, с които се занимаваме, представляват официални документи, по-вероятно е в този случай да имаме работа с точни термини, а не с някакъв свободен език, отнасящ се до пейзажа и до укрепителната система. Разбира се, изводите трябва да се правят много внимателно, тъй като никакви варианти не могат да бъдат напълно изключени. Затова и прекалената конкретност при определяне на статуса на градовете не е защитена от грешки. С относителна сигурност може да се твърди само, че те са имали някаква административна обособеност по отношение на останалата територия или вътре в съответната голяма област.

[184] Kalužniacki, Werke, S. 417; СБЛ, IV, с. 387.

[185] Живот светога Саве (1860), с. 202.

[186] Ильинскій. Грамоты, с. 13_{8} 18_{97}.

[187] Ильинскій. Грамоты, с. $156_{16, 19}$, 157_{37}, 158_{49}.

[188] Ильинскій. Грамоты, с. 13_{8}.

Направените наблюдения позволяват да се върнем на въпроса за градските власти, доколкото те са отразени в гореспоменатите извори. Тези сведения поставят няколко интересни проблема. Преди всичко не е сигурно дали те трябва да бъдат обединени и изучавани заедно, тъй като може да става дума за съвсем различни неща. Убеден съм, че в някои от случаите не става дума за местна администрация. Така например сведението на Владислав Граматик би трябвало да се разбира само като „влиятелните първенци" в града – без това да има институционно значение. В случая безспорно става дума за християнски първенци, редом с установилата се вече османска администрация в бившата столица. Същевременно искам да отбележа, че не мога да приема, че в текста, отнасящ се до Стоб, нито в който и да било от другите случаи, се съдържат сведения за някакъв зародиш на комуни, каквито има в Западна Европа или в Италия. Данни за такъв градски живот в средновековна България няма и за това не са виновни само опустошенията на османското завоевание. Не би трябвало в този случай да се прибягва и до сравнение с положението в Империята, във Влашко и Молдова или пък в земите от западната част на полуострова. Тези територии и тяхното развитие, както и влиянието, оказано върху тях от Средна Европа или от Апенините ги прави съвършено различни както от България, така и помежду им.

В заключение може да се каже, че въпросът за градската управа остава открит. За неговото решаване не може да бъде достатъчно само едно споменаване, като това в житието на св. Сава. Би могло да бъде изказано само предположението, че поне столичният град е имал особено началство, което е посочено в житието на сръбския архиепископ. За съжаление не можем да кажем почти нищо що се отнася до конкретното съдържание на службата.

5. Кнез

Думата кнез или княз (**КНАЗЪ**, **КНАSЪ**, **КNЕSЪ**, **КNѢZЪ**) е широко разпространена в славянските езици. Първоначално тя обозначава племенния вожд. Предполага се, че етимологично има германски произход и представлява прастара заемка, възникнала в резултат на взаимоотношенията на славяни и източни германци (готи)[189]. По-сетне думата получава съвършено различни значения в отделните славянски езици. В полски тя се среща и в сакралната област, а у южните славяни понякога обозначава съвършено различни реалии. На руски запазва аристократичния си оттенък.

В изворите за средновековната българска история думата „кнез" или „княз" присъствува с твърде разнородни значения. Те биха могли да бъдат обособени в няколко групи. Първата от тях (трябва да се отбележи, че тя не е много голяма сред домашните извори) обхваща случаите, когато терминът е употребен да обозначи владетеля на определена страна или територия – т. е. употребен е като владетелска титла. Тук могат да бъдат изтъкнати сведенията на Солунската легенда, където четем за „**КЕЛНКѢ КNЕZЪ ДЕСНЛНРЪ ЛШОРАВСКѢ Н РАДНКОН КNЕZЪ ПРѢСЛАВСКН Н ВКСН КNЕZѢ БЛЬГАРЬСЦІЇН**...[190]." Разбира се, стойността на Солунската легенда като исторически извор може сериозно да бъде поставена под съмнение, но в този случай ние се интересуваме не от конкретните сведения, а от факта, че в езика съществува терминът „княз" за обозначаване на славянски владетели. В този смисъл могат да се тълкуват и известията за „**ЛНҲАЙЛЪ КЕЛЙКІЇН КНЯZЪ БОЛГАРСКІЇН**" в житието на св. Гавриил Лесновски[191]. пишейки за България, архиепископ Данило също употребява на два пъти интересуващия ни термин. Сръбският книжовник разказва как бил изпратен ангел, който пронизал „**СТРѢZА КNЕZА БЛЬГАРЬСКѢІЕ СТРАНѢ**"[192], а в житието на крал Милутин се казва: „**КЬСТА БО КЬ ТА ВРѢМЕНА КЬ ZЕМЛН БЛЬГАРЬСЦѢН КNЕZЬ НѢКЬТО ГЛАГОЛНЕМЬІЙ ШНШЛМАНЬ, ЖНВЪІ КЬ ГРАДѢ РЕКОМЪЕМЬ БЬДННН**...[193]. Тези сведения едва ли биха могли особено да ни помогнат. Знае се, че просекският господар Стрез е имал севастократонска титла, а не княжеска. От друга страна, нямаме никакво основание да предполагаме, че Шишман е бил княз – това не се потвърждава от никакъв друг извор. Явно е, че в случая става дума за владетел, но това не е някакво изключение, особено като се има предвид, че текстовете са сръбски, а в Сърбия интересуващата ни титла има такъв смисъл. В изворите относно нашите западни съседи има много такива случаи (вж. особено за княз Лазар Хребелянович), ала това остава встрани от нашите интереси. Накрая, във връзка с гореказаното може да се обобщи, че княжеското достойнство като владетелска титла (па било то само на някои от местните господари) е нетипично за късното българско средновековие. Макар и да съществува с това си значение в езика, този термин е нехарактерен за страната.

Втората група сведения обхваща случаите, когато княжеското достойнство не визира някакво особено и точно определено институционно значение, а най-общо се има предвид смисъл като „господар", „влас-

[189] М. Ф а с м е р. Эимологический словарь русского языка, т. II, с. 266; В. Г а н е в. Законъ соудныи людьмь, с. 186-187.

[190] Б. А н г е л о в. Из старата, II, с. 54, 65-66.
[191] Й. И в а н о в ъ. БСМ, с. 398-399; СБЛ, IV, с. 174-175;
[192] А р х и е п и с к о п Д а н и л о. Животи, с. 183.
[193] А р х и е п и с к о п Д а н и л о. Животи, с. 117.

телин", „голям човек", „богаташ". Тези случаи не са изключение. Така например в посланието си до Никодим Тисменски патриарх Евтимий нарича архангел Михаил „кнесь над людьми кожїнми"[194]. За князе в този най-общ смисъл на думата се говори и в житието на св. Филотея[195]. В един късен източнославянски препис на литургията на св. ап. Яков князете са поставени редом с господарите и пановете[196], а в житието на св. Йоан Рилски са противопоставени на „бедните"[197]. В този смисъл е употребявана думата и от митрополит Йоасаф Бдински[198]. Прави впечатление и изброяването на народните водачи в приписката на Исай Серски: „не къ бо кнѣа, ни вожда, ни настакника к людех, ни нѕкавлающа, ни спасающаго, но вса исполнишася страха нѕманатскаго.."[199].

Третата група сведения се свързват със сравнително по-точно значение на думата и те представляват за нас най-голям интерес. Тук трябва преди всичко да отбележим споменаването във Виргинската грамота, където интересуващият ни термин се среща на два пъти. В единия случай се изброяват хората, които не бива да закачат манастирските люде – там князът стои след севастите и практорите, а в другия се посочват тези, които да не влязат в земите монастирски – там князът е пети след севаст, дука, кастрофилакс и прахтор[200]. Явно е, че става дума за лица, натоварени с определена служба. Интерес представлява въпросът дали за такива функционери става дума и в няколко свидетелства, които нямат документален характер. Така в житието на св. Йоаким Осоговски срещаме израза „ѡ кнѣзь мѣстнѣи"[201], а в един откъслек се говори за княз Дамян, който се покалугерил и останал да живее в манастира Седемте престола[202]. По мое мнение, макар и да визират хора, намиращи се в провинцията, тези сведения не се покриват от грамотата. В случая съм склонен да приема, че става дума за някакви местни първенци, а самият термин „княз" е употребен в най-общото си и неинституционно значение, за което стана дума по-горе (т. нар. втора група).

Ползувам се от случая да обърна внимание на едно изключително интересно сведение от Видинско, датирано в първите десетилетия на османското владичество. В регистър от XV век са отбелязани княз Фрузин

[194] K a l u ž n i a c k i. Werke, S. 208.
[195] K a l u ž n i a c k i. Werke, S. 83, 96.
[196] K a l u ž n i a c k i. Werke, S. 309, note 1.
[197] K a l u ž n i a c k i. Werte, S. 20.
[198] K a l u ž n i a c k i. Aus der panegyrischen Literatur, S. 113. Така и житието на св. Гавриил Лесновски – вж. Й. И в а н о в ъ. БСМ, с. 398; СБЛ, IV, с. 174.
[199] Д у й ч е в ъ. СБК, II, с. 175; Б. А н г е л о в. Из старата, II, с. 160.
[200] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 15 14-15, 18 98-99.
[201] Й. И в а н о в ъ. БСМ, с. 412.
[202] Н а ч о в ъ. Листъ отъ хроника, намеренъ въ с. Голѣмо Бѣлово, с. 150-151.

и неговите синове Стоян, Стойко и Станислав, които като муселими живеят между Свърлиг и Шехиркьой, а задачата им е да довеждат чужденци, неподлежащи на харадж, както и тези от раята, които не принадлежат никому, за да пазят прохода[203]. Тук трябва да се отбележи, че тази служба е твърде нетипична, а и самият термин „княз" е изписан на турски по различен начин от обикновеното „кнез"[204]. Всичко това дава основание на Вера Мутафчиева и на Душанка Боянич-Лукич основание да заключат, че става дума за представител на местната християнска аристокрация, към което се присъединявам. Идеята, дето това може да се разглежда като сведение за Фружин – сина на цар Йоан Шишман – не би могла да бъде убедително доказана[205].

И така, от трите горепосочени значения на думата ние ще се интересуваме единствено от третото – т. е. от това, което визира конкретна служба в местната администрация. Тъй като сведенията от грамотата са твърде недостатъчни, за да се достигне до по-обобщаващи заключения ще трябва отново да обърнем поглед за сравнения с положението в близките нам страни.

Разбира се, най-голям интерес представляват сръбските данни, при това не само поради славянския произход на интересуващия ни термин, но и зарад широкото му разпространение у нашите западни съседи. При прегледа, който смятам да предложа по-долу, напълно ще пренебрегна сведенията за дубровнишкия кнез, които визират една съвършено различна институция[206]. Не ще се спирам и на употребата на термина като владетелска титла[207]. Вниманието привличат именно онези случаи, където кнезовете присъствуват във владетелските документи като представители на местната управа. Това са преди всичко дарствени грамоти, както и някои нормативни актове[208]. Прави впечатление твърде различното място, заемано от сръбския служител при изброяването. Все пак то клони да е на по-силни позиции в местната администрация в сравнение с тези на кнеза от Виргинската грамота. Обстоен коментар на положението в средновековна Сърбия не е необходим в рамките на настоящото дирене. Тук ще си позволя само няколко акцента, които ще ни позволят по-добре да осмислим статуса на интересуващия ни служител в земите на нашите западни съседи, а това би ни позволило да направим и уточнения относно

[203] Б о я н и ч-Л у к и ч. Видин и видинския санджак, с. 77.
[204] Б о я н и ч-Л у к и ч. Видин и Видинския санджак, с. 21-22, 93.
[205] Б о я н и ч-Л у к и ч. Видин и Видинския санджак, с. 21.
[206] Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 89, 138, 139, 146, 160, 177, 212, 229, 242, 299, 330, 342 и др.
[207] Вж. напр. Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 775.
[208] Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 105, 107, 108, 109, 177, 182, 255, 260, 310, 312, 389, 424, 453, 455, 456, 471, 473, 494, 601, 614, 616, 620, 662, 680, 683, 704, 720, 759.

службата на българския функционер. Така в една грамота на крал Стефан Душан от 1334 г. изрично е подчертано „кнезъ кралекыстка кли“[209]. Не може да не направи впечатление, че това е формулата, използувана за обозначаване на държавните чиновници, още повече, че тук тя е изрично противопоставена на „нн кн кластелнпь оу зекдли кралекыстка кли“. Службата на кнеза получава по-конкретни измерения според сведенията на един документ на господин Константин Драгаш от 26 март 1388 г.: „н соуда да нкдь нкстъ нн прѣдь кепалнокдь, нн прѣдь кнезокдь“[210]. Този текст не само потвърждава принадлежността на кнезовете към провинциалната администрация, но и сочи на техните съдебни правомощия. При това не би могло да има съмнение, че става дума за някакво държавно правораздаване, тъй като именно владетелят освобождава от него с акта си. Накрая си заслужава да се отбележи, че в грамотата на крал Милутин от 1300 г. за манастира св. Георги край Скопие се говори за „кнезъ жоупскн“, което навежда на мисълта, че кнезовете в средновековна Сърбия са били разграничавани според административната единица, за която са отговаряли.

Терминът „кнез“ се среща и в земите на север от Дунава[211]. Произходът му е същият – славянски – ала значенията във Влашко и Молдова и в Седмоградско са твърде различни. Ние ще се интересуваме от положението в двете отсам карпатски княжества, тъй като именно те изпитват силното влияние на империята и на православните страни на Балканите, поради което могат да предоставят интересен материал за сравнение. След като губи първоначалното си значение на вожд и владетел, терминът „княз“ в Мунтения и Молдова се свързва с една прослойка, която стои по-ниско от болярите, но по-високо от простолюдието. Сетне значението постепенно се обособява като „свободен човек“, „собственик“. Както се вижда, отсъствува база за сравнение с България.

Във връзка с настоящото дирене е особено важно да се отбележи, че институцията не загива с османското завоевание. Както и някои други, тя бива възприета и доразвита от турците при изграждането на новата административна система[212]. Особено интересна е една приписка от Кратово, писана „к дннн блгочъстнкаго н хол҃юбнкаго господара кnesa дндн́трїа“[213]. Почти владетелско самочувствие! Това до известна степен напомня за споменатото по-горе сведение за княз Фрузин и неговите синове. Въпреки това обаче, през този период кнезът си остава преди всичко селски кмет, натоварен с някои фискални и други функции, които осъществява връзката между османската администрация и населението[214]. Кнезовете са се наричали също и предводителите на влашки общности и на катуните както в Сърбия, така и в Османската империя[215].

От казаното по-горе ще ни интересуват най-вече функциите на кнеза като лице, осъществяващо връзката между населението и турската администрация. В това отношение особен интерес представлява един закон за кнезовете и примикюрите във Видинско[216]. От него става ясно, че тези лица са помагали при събирането на данъците, залавяли са избягалата рая и са я връщали и др. Въобще правят впечатление силните административно-полицейски функции. Интерес във връзка с оценката на положението на кнезовете представлява фактът, че службата фактически е била наследствена и се е предавала от баща на син (вж. § 5). Те в много отношения са били освободени от властта на санджакбейовете (§ 6), при това доскоро срещу съответните административни задължения те са имали зависими селяни, а по времето на закона – фискални привилегии (§ 3). Прави впечатление фактът, че в разглеждания османски закон кнезовете и примикюрите са разглеждани заедно, без да се сочи някакъв разграничителен белег между тях. Такъв е имало и празнината в сведенията би могла да бъде компенсирана с някои по-сетнешни извори: описанието на Османската империя от Али Чауш от София и Канунамето на Омер Авни (XVII в.)[217]. Тези автори пишат, че на кнезовете и примикюрите, които по време на завладяването на страната им са приели държавна служба, се дават посевни земи. Те са смятани за старейшини на раите, всеки за своето село. Същите помагали при събирането на данъците и залавяли избягалите. Тези служители или първенци са според посочените автори две групи: едната е с тимар – в нея влизат собствениците и кнезовете, а другата е освободена от някои данъци – в нея са включени примикюрите и техни близки (синове, братя и др.). Диференцирането е недвусмислено и от него става ясно, че кнезовете са имали по-високо административно положение. Всъщност такова заключение се потвърждава и според данни от Босна, където

[209] Новакович. Законски споменици, с. 167.

[210] Новакович. Законски споменици, с. 767

[211] Dicţionar elementilor ramâneşti, p. 48; Instituţii feudale, p. 108-109.

[212] Тук искам да се спра на писаното от митрополит Йоасаф Бдински, който нарича „княз“ османския управител на Търново – вж. Kalužniacki. Aus der panegyrische Literatur, S. 111, 112. това сведение има значение само като факт от езика на един български писател от късното Средновековие, тъй като истинското наименование на османската институция вероятно е било различно.

[213] Й. Иванов ъ. БСМ, с. 155, 156.

[214] Petrov, Grozdanova. Mittelalteriiche Balkanämter, S. 95 sq., Бояничч-Лукич. Видин и Видинския санджак, с. 20-21.

[215] вж. в Канунаме на Сюлейман Великолепни – Турски извори за историята на правото в българските земи, I, с. 54; Cvetkova. Influence exercée, p. 241. Beldiceanu. La région Timok-Morava, p. 112-113; Beldiceanu. Les Valaques de Bosnie, p. 124-125.

[216] Бояничч-Лукич. Видин и Видинския санджак, с. 178-179.

[217] Турски извори за историята на правото по българските земи, I, с. 220, 240.

един влашки кнез, като предводител на военизирано население с особен статус, е бил началник на 37 примикюра[218]. Дали това се отнася и до по-ранния период не може да се каже със сигурност, ала все пак са данни, на които можем да се опрем и които не бива да пренебрегваме с лека ръка.

И така основният въпрос, който стои пред нас, е все пак присъствували ли са кнезовете в провинциалната административна структура на Второто българско царство. Основание за съмнения ни дава твърде слабото им споменаване в документите и сама по себе си оспорваната стойност на неавтентичната Виргинска грамота що се отнася до България[219]. Все пак, както и да се реши проблемът около стойността на този документ със сведенията, съдържащи се в него, би трябвало да се борави твърде внимателно, за да не бъдат загубени важни данни за инак бедната ни на извори история. Изрично трябва да се подчертае, дето дори и да би бил неавтентичен като документ, текстът може да съдържа обективни данни, дори и само за това, че без съмнение е изготвен през Средновековието.

Случаят с кнезовете е по-особен, тъй като съществува вероятност в уж български документ да е била вкарана сръбска институция, чужда на съществувалата в Царството административна уредба. Съмненията в това отношение се засилват още повече от факта, че е изказано предположението, че Виргинската грамота представлява видоизменено копие на Милутиновия хрисовул от 1300 г., отнасящ се до същия манастир и имащ доста сходно съдържание. Без съмнение институцията на кнезовете е добре представена в средновековна Сърбия, при твърде оскъдни данни относно България. Всичко това прави опирането на един документ, за който се предполага, че е реплика на сръбски оригинал, особено опасно.

Поради казаното по-горе ще си позволя да направя сравнение между двата документа в тези им части, които засягат интересуващата ни институция. Става дума за изброяването в защитните формули. Текстът в Милутиновата грамота е следният: „Оброк да не дава апокрисиару, ни севасту, ни прахтору, ни кнезу, ни кастрофилаку, ни аподохатору, ни геракару, ни конюху, ни псару...[220], а по-долу: „ни севаст, ни прахтор, ни кнез, ни винар, ни позоб, ни конюх, ни писец...[221], след това отново: „... ни казнац, ни малък тепчия, ни съдия велик нито малък, ни севаст, ни прахтор, ни севаст градски, ни прахтор градски, ни градски страж, ни съдия градски, ни съдия жупски, ни кнез жупски“[222] и накрая: „ни практор, ни кнез, ни севаст, ни винар, ни комис, ни стратор, ни позоб...“[223] От своя страна изброяванията във Виргинската грамота са както следва: „ни севаст, ни прахтор, /ни/ кнез, ни кастрофилак, ни ватах, ни топщикал, ни да съди...“ и „ни севаст, ни дука, ни кастрофилак, ни прахтори, ни кнез, ни топщикал, ни винар, ни комис с коне, ни стратор, ни изгончия градски, ни писец, ни аподохатор, ни геракар, ни псар, ни десеткари...“[224]. Както виждаме, текстовете са твърде различни (дори и в рамките на един и същи извор) и трудно би могло да се каже, че са преписвани един от друг. Впечатление прави единствено относително твърдото съчетание севаст-практор-кнез, което се нарушава само по изключение. То обаче, по мое мнение, не дава основание за заключение за някакво пряко текстово копиране.

Въпреки казаното, съмнението, че институцията на кнезовете е плод на заимствуване от сръбски извори, остава. То би могло да бъде осъществено и без пряко преписване на съответния текст. Единственият по-сериозен аргумент за противното остава разпространението на институцията след османското завоевание, което не би могло да стане ex nihilo. Само по себе си неговото запазване говори за една съществена местна традиция, която продължава и под властта на завоевателя. И все пак не може да не направи впечатление твърде голямата концентрираност на интересуващата ни институция в северозападните дялове на българските земи и по-слабото ѝ разпространение в останалата част на страната. Дали това отново се дължи на сръбското влияние е трудно да се отговори.

И така, въз основа на съществуващите данни не може да се даде окончателен отговор на въпроса за съществуването на кнезовете в средновековна България през периода на Второто царство. Безспорно е, че всички налични данни за тези служители по някакъв начин се свързват със Сърбия. От друга страна, не би трябвало с лека ръка да отхвърляме една, дори и съмнителна, част от и бездруго бедните извори за средновековната ни история. В този смисъл аз не ще си позволя да изключа кнезовете от настоящото изложение, но в заключение ще отбележа, че тяхното присъствие в административната структура на Второто царство си остава проблематично.

---

[218] N. Beldiceanu. Les Valaques de Bosnie, p. 1125.

[219] По този въпрос авторите не са единодушни – Г. Баласчевъ. Същински ли е хрисовулътъ отъ царь Константинъ Тихъ (1258-1277)?, Минало, 1911, кн. 5-6, с. 178-187; Й. Ивановъ. БСМ, с. 578-581; Дуйчевъ. СБК, II, с. 338-351; П. Петров. Към въпроса за автентичността на Виргинската грамота и достоверността на съдържащите се в нея сведения, ГСУ фиф, 51, 2, 1957, с. 169-255; В. Стоянов. Дипломатика на средновековните извори. Владетелски документи, София 1991, с. 101-106.

[220] Новакови ћ. Законски споменици, с. 609.

[221] Новакови ћ. Законски споменици, с. 614.

[222] Новакови ћ. Законски споменици, с. 616.

[223] Новакови ћ. Законски споменици, с. 620.

[224] Ильинскій. Грамоты, с. 15 $_{14-15}$, 18 $_{98-99}$.

6. Примикюр

Службата на примикюрите е относително добре отразена в изворите. В защитната формула на Рилския хрисовул от времето на цар Йоан Шишман „**примикюрн**“ стои на трето място след севаста и практора[225], а във Витошкия същите служители (тук отбелязани като „**примикюре**“) стоят на пето място след кефалия, практор, кастрофилакс и десетник[226]. Другото сведение произхожда из проложното житие на св. Михаил Воин от Потука. Там се казва, че след като навършил 25-годишна възраст според военния ред светецът бил избран за примикюр (**прѝмикѝръ**) над свободни войници[227]. Това известие е от особена важност, тъй като издава една различна характеристика на службата. То би могло да бъде поставено под съмнение с аргумента, че сведението не се отнася до български реалии и, че е буквална заемка от гръцки оригинал. Наистина, такива съображения имат своето място, но не би трябвало с лека ръка да се лишаваме от един текст. Преди всичко самият термин не е непознат на среднобългарския език, за да предположим, че може да му бъде придадено съвсем чуждо значение. Освен това разполагаме с не един случай, и то във военната система, когато при превода гръцката дума е била заменяна или славянизирана. Като аргумент за ползуването на тези данни ще посоча факта, щото и в Османската империя шефовете на спомагателни отреди на военизирано население с особен статус са се зовяли примикюри[228]. Смятам, че изразът „свободни войници“ ни дава основание да определим и ръководените от Михаил Воин като принадлежащи към такова именно население.

Терминът за обозначаване на интересуващата ни институция иде у нас от гръцки, ала самият му произход е латински: „πριμμικήριος“ от „primicerius“ = този, който стои първи във восъчната табличка („сега“). Същинското значение на думата трябва да се търси в нещо като „първенец“, „началник“. Поради това, за да се обсъди възможността за паралели, би трябвало да се спрем с няколко думи на ромейската институция[228]. Примикюри можем да открием в тактиконите на Успенский, на Бенешевич, на Икономидис (Ескориалски), както и в трактата на Филотей[230]. Множество и различни примикюри се срещат и в по-късния трактат на Псевдо Кодинос[231]. В Империята примикюрът е първи в някакъв ред, началник на някаква служба (ὁ πρῶτος τάξεως)[232]. В този смисъл може да се каже, че е имало множество примикюри, чието място се е определяло според службата, която завеждат. Р. Гийан изрежда шестнадесет различни примикюра, известни от изворите[233]. Повечето от тях, разбира се, не могат да бъдат разглеждани като първообраз на българската институция.

Докато в Империята примикюрският сан е имал както служебно, така и титулярно значение[234], то в България става дума само за служител. Поне изворите не ни дават право на друго тълкуване.

Интересуващата ни институция може да бъде открита и в сръбски документи – в актите на различни владетели и в Законника на цар Стефан Душан. Така в една грамота на царица Евдокия и на сина ѝ Константин от 1381 г. примикюрите изрично са свързани със старшинството в определено село[235]. По-интересни са данните от Законника, който в член 146 гласи, че кнезовете, примикюрите, владелците, предстоятелите и челниците, които имат власт в някое село да бъдат наказвани, ако се намери у тях крадено или ограбено[236]. Всичко това дава право на Стоян Новакович пълното право да направи извода, че примикюрът не се различава по същество от кнеза, но е свързан главно с планинските райони и по-близо до гръцките дялове на Сръбското царство. Освен това той не е толкова селски кмет, а обикновено водач на катун[237]. Данни за примикюри имаме и относно Влашко[238].

Особен интерес във връзка с настоящото дирене представляват сведенията за примикюри в Османската империя. Това безспорно е една от институциите, които преживяват опустошенията на завоеванието и се съхраняват под властта на султана[239]. На първо място бих искал да се

---

[225] Д у й ч е в, Рилската грамота, с. 52 $_{53-54}$.

[226] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 29 $_{8}$.

[227] Й. И в а н о в ъ. БСМ, с. 423; СБЛ, IV, с. 219; Българската литература и книжнина през XIII в., с. 55.

[228] N. B e l d i c e a n u. Les Valaques de Bosnie à la fin du XVe siécle et leurs institurions, Turcica, XII, Paris 1975, p. 125-129; N. B e l d i c e a n u. La région de Timok-Morava dans les documents de Mehmed II et de Selim I, Revue des études roumains, III-IV, Paris 1957, p. 112-113.

[229] B u r y. Imperial Administrative System, p. 122-123; G u i l l a n d. Recherches I, p. 300 suiv.; O i k o n o m i d è s. Les listes de préséance, p. 300.

[230] O i k o n o m i d è s. Les listes de préséance, p. 51, 125, 127, 131, 133, 145, 179, 191, 199, 219, 227, 249, 269, 277.

[231] V e r p e a u x. Pseudo-Kodinos, πριμμικήριος τῆς αὐλῆς: p. 138 $_{34}$, 160, 161, 178 $_{1-2}$, 179 $_{15-24}$, 181 $_{18}$, 190 $_{12}$, 207 $_{1-2}$, 214 $_{1-2}$; πριμμικήριος τῶν Βαράγγων: p. 182 $_{6}$; πριμμικήριος τῶν νοταρίων: p. 319 $_{34}$.

[232] G u i l l a n d. Primicier, p. 122; O i k o n o m i d è s. Les listes de préséance, p. 300.

[233] G u i l l a n d. Primicier, p. 127-134.

[234] O i k o n o m i d é s. Les listes de préséance, p. 300.

[235] Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 448.

[236] Н о в а к о в и ћ. Законик Стефана Душана цара српског, У Београду 1898, с. 113.

[237] Н о в а к о в и ћ. Законик Стефана Душана, с. 233; Н о в а к о в и ћ. Византијски чинови и титуле, с. 194.

[238] P e t r o v, G r o z d a n o v a. Mittelalterliche Balkanämter, S. 95.

[239] Вж. В. М у т а ф ч и е в а у Д. Б о я н и ч-Л у к и ч. Видин и Видинския санджак, с. 20-21.

спра на положението на селските примикюри, отразено в Закона за кнезовете и примикюрите във Видинския санджак[240]. Подчертани са преди всичко административните и военните функции: съдействие при събирането на данъците, откриване и залавяне на избягала рая. Има данни и за някои юрисдикционни правомощия[241]. Посочени са и ползуваните привилегии: преди всичко освобождаване от определени данъци, както и от някои военни задължения по отношение на санджакбея (§ 6). Службата се предава по принцип от баща на син (§ 5). Особен интерес представлява изричното указание, че доскоро те са имали срещу службата си зависима рая (§ 3), което сочи не само на относително високото им положение, но и за евентуалната им принадлежност към бившата християнска аристокрация, за което всъщност изрично пише Али Чауш от София[242]. Прави впечатление фактът, че почти навсякъде кнезове и примикюри вървят заедно, без да се предлага някакъв разграничителен белег между тях. Възможност за решаване на този проблем предлагат два текста от XVII в. – този на гореспоменатия Али Чауш от София и Канунамето на Омер Авни. След като повтарят горе-долу същите административно-полицейско фискални функции и двамата автори отбелязват, че докато кнезовете имат тимар за службата си, то примикюрите се ползуват само с данъчни облекчения[243]. За влашките кнезове и примикюри в Босна се знае, че един кнез е стоял начело на 37 примикюра. Това определя, разбира се, различно положение[244]. Тези данни, разбира се, не се отнасят пряко към нашата тема, която засяга един значително по-ранен период, ала все пак дават някакво разграничение, върху което си заслужава да се помисли.

Макар и в разгледаните по-горе текстове военната функция на примикюрите в Османската империя да не е посочена (или вече да е изоставена)[245], то тя може да бъде открита в други документи. Така в два закона за войнуците изрично се споменава за войнушки примикюри и лагатори, които, както и другите войнуци, са освободени от данъци, ала трябва всяка година да отбиват служба в султанските конюшни[246]. Всъщност може да се твърди, че примикюрът е типична институция сред военизираното население с особен статус[247].

И така, като се имат предвид отчетените факти, можем да кажем, че правенето на изводи за българската институция в съпоставка с положението в Сърбия или в Османската империя е напълно допустимо. В Империята нещата са по-усложнени, но в крайна сметка първоизворът е там. Това дава основание на повечето български историци да определят примикюрите, за които четем в царските грамоти именно като селски кметове или предводители на катуни[248]. Такова заключение е резонно, въпреки че е възможно примикюри да са завеждали и други някои служби. Сведения за военен примикюр, както вече бе казано, имаме от житието на св. Михаил Воин от Потука, ала и в този случай е трудно да се прави сравнение с ромейската институция, която вероятно обозначава по-висш служител[249]. В случая със св. Михаил става дума за командир на отряд, формиран от населението, което само избира началника си. Това безспорно напомня войнушките предводители със същото наименование. Други изводи въз основа на този само паметник е опасно да се правят, тъй като той по същество не отразява български реалии. За нас той представлява интерес главно като езикова податка. В този смисъл св. Михаил не може да бъде разглеждан като български примикюр, защото дейността му се свързва с войните на Империята срещу неверниците[250].

Може би примикюри са оглавявали и други служби, но данни за това на разположение на историческата наука няма.

[240] Боянич-Лукич. Видин и Видинския санджак, с. 178-179.
[241] Petrov, Grozdanowa. Mittelalterliche Balkanämter, S. 96.
[242] Турски извори за историята на правото, I, с. 220.
[243] Турски извори за историята на правото, I, с. 220, 240.
[244] Beldiceanu. Les Valaques de Bosnie, p. 125.
[245] Боянич-Лукич. Видин и Видинския санджак, с. 185.
[246] Турски извори за история на правото, I, с. 279, 286.
[247] N. Beldiceanu. La région Timok-Morava, p. 112-113; idem. Les Valaques de Bosnie, p. 125-129.
[248] Бобчевъ. Титли и служби, с. 242-243; Андреевъ. Службите на провинциалното управление, с. 12.
[249] Guilland. Primicier, p. 124-125.
[250] А. В. Рыстенко. Легенда о св. Георгіѣ и драконѣ въ византійской и славяно-русской литературахъ, Одесса 1909; Николова. Две български легенди за Михаил Воин, с. 153-165; Иванова. Литературни наблюдения върху две похвални слова на Евтимий Търновски, с. 10-24.

Раздел II. ВОЕННИ СЛУЖБИ В ПРОВИНЦИЯТА

В настоящия раздел са включени известните ни военни служби в провинциалното управление. При тяхното изброяване и разглеждане задължително трябва да се отчитат спецификите на епохата. В този смисъл на първо място би трябвало да бъде отбелязано, че през Средновековието не съществува твърда граница между някои от гражданските и военните служби. Излишно е да се спираме подробно на въпроса, че в случая се срещаме със ситуация, формирала се още на прехода от Античност към Средновековие. От една страна, е Империята с нейната темна организация, при която армейският командир поема и ръководството на цивилните служби на съответната територия, а от друга – варварите, които налагат върху придобитите територии своите по същество военни структури, пригодени за завоевание.

По сходен път на развитие върви и българската държава, особено през по-ранния период от историята си (VII-XI в.). Епохата на Второто царство има своите специфики, които би трябвало предварително да бъдат изтъкнати, за да можем адекватно да осмислим наличния материал. Съществуващите български традиции в армейската организация са били прекъснати и унищожени (поне до голяма степен) по време на ромейското владичество. Възстановената българска държава, макар и идеологически свързана с времето на цар Симеон I и св. цар Петър, всъщност наследява заварената ромейска административна и военна структура. В този смисъл преди да подходим към изучаване на конкретните служби трябва да имаме предвид, че в Империята няма внезапно изоставяне на предходната военна организация. Темите се разпадат окончателно през XI век поради определени политически и исторически реалности. Армията става по-централизирана, по-професионална и по-малка. Провинциите губят своето отбранително значение, но някакви военни функции провинциалните управители винаги запазват наред с останалите си задължения.

Имаме основания да смятаме, че българската войска по време на Второто царство е била централизирана и защитата на страната се е осъществявала от сравнително неголяма и по-професионална армия. Това определя и относително несъществената роля, която играе провинциалната военна администрация. Под началството на управителя на областта остават само неголеми формирования, имащи по-скоро характер на стража на определени крепости и др. съоръжения, както и отделни военно-полицейски единици, приспособени за защита на територията от грабителски шайки и др. Разбира се, те остават част от отбранителните структури на Царството и служителите в тях запазват характера си на военни чинове, но трябва да се има предвид донякъде промененатa им функция.

И така, както става видно, в настоящия раздел са пропуснати някои от функционерите, включени в предходния, които, при все своите военни задължения, имат най-вече положението на управители на отделните административно-териториални единици. Пропуснати са вероятно и други чинове, службата на които се е съсредоточавала върху осигуряването на изпълнението на определени повинности от страна на населението. В много случаи тези задължения са свързани с обслужването на армията, ала функциите на чиновниците имат по-скоро фискален характер, макар и зачислени във въоръжените сили. Такива са, може би, поварите (готвачите), митатите и др. Те не са включени в настоящия раздел, тъй като и самите им задължения не са напълно изяснени, да не говорим за въпроса на чие подчинение са били. В този смисъл предпочетох да ги разгледам към фискалните служби поради самия характер на функциите, които са изпълнявали.

За съжаление, почти нищо не може да се каже за организацията на военните служби в българските провинции през Средновековието. Ясно е единствено това, че те са били под ръководството на областните управители. Вероятно по-самостоятелно положение са имали кастрофилаксите, всеки в съответната крепост, в качеството си на най-близки до кефалията военни функционери. В изложението са включени и трима чиновници от конната служба, чиито задължения е трудно да бъдат разграничени. Предложеното по-долу тяхно подреждане не е съвсем сигурно и се основава единствено на подреждането в грамотите. За останалите, които не са споменати в документите, е почти невъзможно да бъдат включени в някаква система. Преди всичко не се знае дали и доколко е имало взаимна съподчиненост между отделните военни командири. Това прави невъзможно и точното им йерархично подреждане, поради което в номерацията на по-долу следващите параграфи не би трябвало винаги да се търси верен отглас от подреждането във военните сктруктури на средновековна България.

1. Катепано

Катепано е упоменат в два извора от периода на Второто царство: при изброяването във Ватопедската грамота[1] и в Мрачката гра-

[1] Ласкарис Ъ. Ватопедската грамота, с. 5 9; Андреев. Ватопедската грамота, с. 193 9.

мота[2] (мн. ч. **КАТЄПАНН**). Терминът отново е от гръцки произход – κατεπάνω. Той е съставен и се състои от предлога „κατά“ и наречието „ἐπάνω“ (през κατ'ἐπάνω) и в субстантивирания си вид би трябвало да се преведе буквално като „този, който е начело“. Етимологична връзка с латинската дума „caput“ (на мисълта за което би могла да наведе латинизираните форми „capitaneus“, „capitanus“, запазили се и в съвременните езици) не съществува[3].

В Империята службата се свързва преди всичко с военното дело в провинциите. Разбира се, през различните периоди се променя и съдържанието ѝ. През X век катепано се оформя като служител в провинциалната администрация с доста висок ранг. Най-висока позиция – управител на голяма териториална единица – тази служба достига по време на Македонската династия, до битката при Манцикерт в 1071 г.[4] Някои автори свързват службата с военно-морското дело[5]. Във всеки случай безспорна е връзката с темната организация. През по-сетнешния период тя значително се обезценява, за да достигне до обикновен чиновник в провинциалното управление, под властта на когото не се намират такива големи единици. Тезата на М. Ласкарис, че катепано стои начело на катепаникион е отхвърлена категорично в по-новите изследвания[6].

Въз основа на наличните данни трудно бихме могли да правим паралели между българската и ромейската служба. За сравнение с положението през X–XI век не би могло да става и дума. Заслужава си да обърнем поглед към някои, макар и откъслечни данни, които се съдържат в сръбските извори. Тук трябва да се подчертае, че у нашите западни съседи интересуващата ни институция не е типична, което личи и от твърде бедните сведения в съвременните текстове.

Терминът capitaneus (capitanus, capitano) се среща в документите, отнасящи се до земите в западните дялове на полуострова и преди всичко по Адриатика – статутите на Котор и Будва, договор на Улцин и на някои други градове със Серенисимата и др.[7]. Смятам, че не може да има съмнение – в случая става дума по-скоро за влияние от-

[2] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 25_{28}.

[3] A. N. J a n n a r i s. Κατέπανω – Capitano – Capitain, BZ, 2 (1901), p. 204.

[4] Z a k y t h i n o s. Despotat, II, p. 58-59; G u i l l a n d. Le Commendant en chef, p. 58; O i k o n o m i d è s. Les listes de préséance, p. 343, 354; A h r w e i l e r. Recherches sur l'administration, p. 64-67.

[5] Ј. Ф е р л у г а. Ниже војно-административне јединице тематског уређења, ЗРВИ, кн. 2, 1953, с. 74.

[6] Л а с к а р и с ъ. Ватопедската грамота, с. 38; А н д р е е в. Ватопедската грамота, с. 152; М а к с и м о в и ћ. Провинцијска управа, с. 78-79; Z a k y t h i n o s. Despotat, II, p. 59.

[7] Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 2-12, 47, 80-82, 118, 266, 788.

към Венеция и паралелите с българската институция са, ако не невъзможни, то поне твърде много опосредствани, за да могат да донесат някакви по-конкретни данни. По-голямо внимание би трябвало да отредим на сведенията от кирилските акти на сръбските владетели. Тук ще се спра на посочването на „**КАПЕТАНЬ**“ в една грамота на великия жупан Стефан Неманя за монастира Студеница от последните години на XII век[8]. Това сведение изглежда твърде съмнително. Преди всичко става дума за много късен препис, при изготвянето на който нововъведения не са изключени. На тази мисъл ме навежда самата формула за защита на манастирските имоти, предадена като молба. Не по-малко учудващо е и изброяването на лицата, чиято дейност би могла да представлява опасност за светата обител: цар, крал, ченерал (генерал ?), коменасарь, комендань и, накрая, капетан. По мое мнение три от тях са добавени сетне (генералът, коменасарят и комендантът). Те са извънредно нетипични за институционната система, която се изгражда в средновековна Сърбия, а още повече че не се срещат като наименования в никой друг текст от тази епоха. Разбира се, аз не съм склонен да отрека като цяло стойността на документа, за който има сведения и в глава I от житието на св. Симеон (Стефан Неманя) от св. Сава. Все пак смятам, че правенето на какъвто и да е паралел в този случай с положението в България и сравняването с цел допълване на данните за двете страни е не само опасно и несигурно, но и неуместно.

По-големи възможности за сравнение дава положението в княжествата на север от Дунава. Тук вниманието привлича институцията на великите капитани и на капитаните. Макар и тя да не е останала пренебрегвана в румънската историография[9], то досега паралелите с положението в земите на южните славяни са били избягвани, а основание за тях дава дори и самото наименование на институцията. Става дума за една от най-типичните военно-административни служби. Откриваме я в изворите и за Влашко, и за Молдова, и за Седмоградско. Макар и с известни нюанси тя в общи линии има еднакви характеристики и в трите страни. Така трансилванските капитани са военни командири и комендanti на крепости, които разполагат и с административни пълномощия, сходни с тези на пъркълабите в двете презкарпатски княжества[10]. В Угровлахия и Молдова като военни командири капитаните се появяват още твърде рано – в първото от тях при управлението на

[8] Н о в а к о в и ћ Законски споменици, с. 569.

[9] S t o i c e s c u. Curteni şi slujitori, p. 246-260; G r i g o r a ş. Instituţii feudale din Moldova, p. 314-315; G e o r g e s c u, S t r i h a n. Judecată domnească, 149-150; Instituţii feudale dîn ţările române, p. 84.

[10] Instituţii feudale, p. 84.

Михай Витязул, а във второто – при Деспот воевода[11]. Твърде интересно развитие институцията изживява едва по-сетне, когато се оформя службата на великите капитани, заместили великите ватаси към XVII век. Тяхната власт е преди всичко военно-административна и полицейска. В рамките на пълномощията си те имат и определени правораздавателни компетенции. Това е една влиятелна служба, заемана по традиция от боляри, назначавани пряко от господаря воевода[12]. В Молдова се оформя институцията „marii capitani de ţinuturi" (т. е. „велики областни капитани"), каквито има във всеки от 19-те ţinuturi (области). Тези функционери имат широки правомощия, назначавани са от владетеля и са подчинени на изправниците[13]. От своя страна във Влашко има двама „marii capitani de margine", т. е. „велики гранични капитани" (един във Focsani и един в Cerneţi), които охраняват границата, командуват войската и изобщо представляват висшата административна власт в своя район[14].

Трудно е да се заеме категорично становище по въпроса доколко изводите, правени въз основа на сравнение между българската и румънските институции са допустими и коректни. Що се отнася до по-ранния период, това ми изглежда възможно. Традицията, общо взето, се запазва и при великите капитани, които също имат основно военни и административни функции. Не бива да забравяме обаче дългото прекъсване, което не може да не се отрази и върху институцията. След края на XVI век развитието става в друга историческа среда, а и влиянието от страна на Средна Европа е значително по-силно. Това води към отдалечаване от балканските традиции, но не и до тяхното пълно загубване. За това свидетелствува запазването не само на военните, но и на административно-полицейските и правораздавателни компетенции на интересуващите ни функционери.

И така, въз основа на наличните данни, както и на внимателно правени изводи въз основа на ромейската и на румънската институции, може да се каже, че катепаните в средновековна България са били относително висши функционери в провинциите, които са имали подчертани военно-полицейски и съдебни правомощия. И в двете горепосочени царски грамоти при изброяването те са поставени непосредствено след дуксовете и (ако сметнем севастите за първи) заемат третото място. Какви по-точно са

[11] S t o i c e s c u. Curteni şi slujitori, p. 247; Instituţii feudale dîn tările române, p. 84.

[12] S r o i c e s c u. Curteni şi stujitori, p. 248-251; G r i g o r a ş. Instituţii feudale dîn Moldova, p. 314-315; G e o r g e s c u, S t r i h a n. Judecată domnească, 149-150. Instituţii feudale dîn tarile române, p. 84.

[13] S t o i c e s c u. Curteni şi slujitori, p. 255-257.

[14] S t o i c e s c u. Curteni şi slujitori, p. 257-260; G e o r g e s c u, S t r i h a n. Judecată demneasсă, p. 150.

били взаимоотношенията между дукс и катепано не може да се твърди със сигурност. Според В. Н. Златарски и Ив. Дуйчев те са били еднакви по служба, ала различни по ранг[15]. Трябва изрично да се отбележи обаче, че такова сравнение можем да правим единствено въз основа на данните относно положението в Империята (както това е сторил В. Златарски), а такъв подход, що се отнася до актуалността на изводите по отношение на България, внася елемент на несигурност.

2. Кастрофилакс

Наименованието на тази служба под формата „**кастрофилакъ**" (мн. ч. „**кастрофилацн**") е засвидетелствувана в две от царските грамоти. Във Виргинската грамота то е споменато два пъти – единия път на четвърто място при изброяването след севаст, практор и кнез, а другия е трети след севаст и дука[16]. Във Витошката грамота при изброяването на подчинените на средешкия кефалия е веднага след практора[17]. Калоян, споменатият в сметководната книга на Антонио Барбериус кастрофилакс на Месемврия, по всяка вероятност не е български чиновник[18].

Самият термин за обозначаване на интересуващата ни институция е от гръцки произход (καστροφύλαξ) и буквално означава „пазител на крепост". Първоначално това е комендант на укрепен пункт, а по-късно става първи помощник на кефалията по военните въпроси[19]. Данните за кастрофилакси в Сърбия са относително доста бедни. Тези служители са посочени в Милутиновата грамота от 1300 г.[20] Не може да не направи впечатление фактът, че в този случай откриваме пълно съвпадение с текста на Виргинската грамота: севаст–практор–кнез–кастрофилакс. Това навежда на мисли не само относно мястото на интересуващия ни служител, но и относно подозренията, че неавтентичният български хрисовул е изготвен, за да обоснове акта на сръбския крал, който акт той до голяма степен повтаря[21]. В друг документ, от времето на крал Стефан Душан се говори за кастрофилакса Драгоман[22].

[15] З л а т а р с к и. История, II, с. 10; Д у й ч е в ъ. СБК, II, с. 322.

[16] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 15 $_{14-15}$, 18 $_{98-99}$.

[17] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 29 $_{7-8}$.

[18] B o l a t i, § XV, p. 6; Г о р и н а. Материалы, с. 232-233.

[19] Д у й ч е в ъ. СБК, II, с. 342; М а к с и м о в и ћ. Провинцијска управа, с. 106.

[20] Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 609.

[21] Отново се ползувам от възможността да повторя, че гореказаното не отхвърля значимостта на сведенията на Виргинската грамота като исторически извор.

[22] Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 670.

В заключение искам да отбележа, че службата на кастрофилакса безспорно е имала своето място в административната система на Второто царство. Като се има предвид съмнителния характер на Виргинската грамота (що се отнася до датировката), можем да предположим, че тя се появява в българската управленска структура през XIV век и се свързва с една евентуална реорганизация на административно-териториалното деление и утвърждаването на новите единици, начело с кефалия.

3. Десетник

При изброяването на служителите в защитната формула на Витошката грамота на цар Йоан Шишман на четвърто място след кефалията, прахтора и кастрофилакса стоят „ⷣⷋⷰⷐⷮⷂⷂⷖ"[23]. Произходът на термина е славянски. Явно е, че става дума за един от първенците в провинциалната администрация. За съжаление обаче, изворовата база е оскъдна, а не могат да се правят и паралели със съседните страни. Сходен термин – „desetnici" – можем да открием в земите на север от Дунава[24], ала той няма нищо общо с българската институция. Румънската служба визира събирачите на десятъка и по-скоро се сближава с десеткарите от домашните ни извори.

От самия текст на Витошката грамота става ясно, че десетникът е служител на кефалията, а не е на централно подчинение. Най-вероятно е тази служба да е свързана с военната организация и отбраната на областта. Наименования на военни чинове, образувани от сходен числителен корен – напр. латинското „centurio" – не са неизвестни на историята. Може да бъде поставено питането дали в нашия случай не става дума за калкиране. Бедните извори обаче не дават възможност за по-конкретни изводи. Не бих се ангажирал даже с твърдение и относно големината на командувания от интересуващия ни офицер военен отряд.

4. Алагатор

Алагаторите са споменати в двете грамоти на цар Йоан Шишман – Рилската и Витошката[25]. Самият термин има гръцки произход – от „ἄλογον"(= „кон")[26]. Без съмнение отново имаме работа със заемка от административното устройство на Империята. Самата ромейска служба е добре зарегистрирана в изворите. Алагаторът е командувал един алагион – войскова единица, която е отразена още в тактикона на Леон VI. През XIII-XIV век гвардията на василевса се е състояла от два алагиона – конен и пеши – въоръжени със саби, които постепенно изместват бившите царски спатарии. Самата дума обаче запазва до края и обикновения си смисъл на войскова част, ескадрон[27]. Двата алагиона, имащи начело всеки по един алагатор, се командуват общо от един проталагатор, който е под ръководството на великия примикюр[28].

Службата на алагатора се среща и в средновековна Сърбия. На нея се спира Ст. Новакович в студията си, посветена на ромейските титли и служби в земите на нашите западни съседи. Така според него алагаторът трябва да бъде свързан с обслужването на пощите и по-специално със смяната на конете на станциите[29].

Данни за алагатори (лагатори) има и в османската административна система, установила се на Балканите след завоеванието. Така се зове лице, натоварено с ръководството на привилегировани групи от християнското население, изпълняващи някакви военни функции – войнуците[30]. Лагаторът е войнушки началник, който е организирал изпълнението на задълженията от страна на населението и е отслужвал ежегодно определен период в султанските конюшни (когато става дума за конари)[31]. Едно от основните негови задължения е било да надзирава за дисциплината на подчинените си и да залавя отклонилите се от службата си войнуци[32]. Срещу службата си войнушките лагатори са били освободени от данъци, както и другите войнуци, а понякога са разполагали и с тимар[33].

---

[23] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 29 8.

[24] DRH, ser. A, vol. I, No 195, p. 175 etc.; Instituţii feudale dîn tările române, p. 149.

[25] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 27_{54}, 29_{9}; Д у й ч е в. Рилската грамота, с. 52_{54}.

[26] И в. Д у р и д а н о в. Byzantino-slavica. (По следите на едно средновековно административно наименование), Изв. на инст. бълг. език, кн. VIII, 1962, с. 182.

[27] D u G a n g e. Glossarium, I, col. 48; G u i l l a n d. Commendants de la guarde, p. 83-92; V e r p e a u x. Pseudo Kodinos, p. $180_{6,7}$.

[28] V e r p e a u x. Pseudo Kodinos, p. 138_{35}, 163-164, 185_{5-14}, 301, 305, 307-308, 309, 322, 337, 345, 348; B r é h i e r. Les institutions, p. 148; G u i l l a n d. Commendants de la guarde, p. 85.

[29] Н о в а к о в и ћ. Византијски чинови и титуле, с. 264.

[30] С н е г а р о в. Спахии-немохамедани, с. 84; Д у р и д а н о в. Byzantyno-slavica, с. 184-185; P e t r o v, G r o z d a n o v a. Mittelalterliche Balkanämter, S. 100; B e l d i c e a n u. Le région de Timok-Morava, p. 112-113; B e l d i c e a n u. Les Valaques de Bosnie, p. 126, 130.

[31] вж. Закона за войнуците – в: Турски извори за историята на правото, I, с. 279.

[32] Канунname на Омер Авни от 1642 – Турски извори за историята на правото, I, с. 240; султански ферман от 26.I.1550 г. – пак там, I, с. 291-292.

[33] Закон за войниците – Турски извори за историята на правото, I, с. 279; Закон за войнуците в Николопския санджак от 1570 г. – пак там, I, с. 286; ИБИ, XIII, София, 1966, с. 367; B e l d i c e a n u, Les Valaques de Bosnie, p. 125, 130.

Без съмнение става дума за институция, която Османската империя наследява от средновековните балкански държави. От изворите става ясно, че лагаторите са имали сравнително добро положение за своето християнско изповедание. Имаме данни и за християни-тимариоти, което дава известно основание да видим в тях остатъци от старата предосманска аристокрация. В това отношение най-голям интерес представляват данните от XV столетие. Така в един документ, отнасящ се до нахията Знеполе и датиран от 1 реджеб 855 г. от Хиджра (= 30.VII.1451 г.), се говори за тимара на лагатора Райко, преминал у него от Радин - явно също християнин[34]. Става дума за владение в село Беребитинци (Беревница, Царибродско) с 25 домакинства и 1635 акчета приход. Въпросният Райко се оказал разбойник и бил обесен, та тимарът бил прехвърлен на сина му – Красо. В този случай не може да не се хвърли на очи силната приемственост в рамките на един християнски род. Сам се налага изводът за връзка със старата българска (или сръбска – само като политическа принадлежност в този район) военна аристокрация. Запазен е и документ за имота на лагатора Велое (вероятно Вельо) от 11–20 ден на месец ребиюлевел 856 г. от Хиджра (= 311.III. – 9.IV. 1452 г.) лично военно задължен, въоръжен с владение село Куманица – 7 домакинства и приход около 400 акчета[35]. В друг документ от 14–23.XII. 1451 г. се споменава за тимара на неверниците лагатор Войнег и брат му Бранко във Видинско[36]. Разбира се, съхранените сведения не се ограничават само с посочените, ала османската институция не е предмет на нашето дирене. За нас е важно, че тя остава типична за българските земи, което се потвърждава и от навлизането на термина в топонимията[37]. Това, което ни интересува, е, че става дума за военен чин от местната администрация, който командува някакви териториални сили, рекрутирани от християнското население.

Въз основа на казаното по-горе можем да направим определени изводи и относно характера на българската средновековна институция. Без съмнение, тя се свързва с провинциалната администрация. Интерес представлява едно предложение на Ив. Дуриданов. Въз основа на сръбски надпис от село Старо Нагоричано, Македония, който гласи: „**почн рабъ бжи рабъ кнѧтоловникъ крабъ лагаторь**“[38], този автор прави заключението, че алагатори е имало и в централната управа[39]. Разбира се, това е твърде възможно като се има предвид, че сръбските, както и българските владетели са се стремели да наподобяват двора в Константинопол, но то не може да се смята за доказано. Помоему самият надпис „кралев лагатор“ не свързва лицето задължително с двора. Той може да бъде употребен просто като „служител на краля“. Важното за нас е, че данните от българските грамоти свидетелствуват определено за една провинциална служба. Смятам освен това, че имаме основания да настоим на военния характер на интересуващата ни служба. Гореказаните идеи на Ст. Новакович, че става дума за пощенски служител не се подкрепят нито от изворите, нито от някого другиго. Напротив, почти единодушно е мнението, че става дума за командир на ескадрон от териториалните въоръжени сили[40].

В такъв случай би могъл да бъде поставен въпросът какво е съотношението с другите две провинциални военни служби, свързани с конницата – страторите и комисите с коне. Интерес буди фактът, че и трите те присъствуват в грамотите на цар Йоан Шишман. Споменаването на комиса с коне и на стратора във Виргинската грамота може да бъде пренебрегнато поради антидатирането на документа. Няма съмнение, че алагаторът стои най-високо в служебната йерархия от тримата. При изброяването той заема 4–6 място, докато комисът с коне е 13–14-ти, а страторът – 14–15-ти. Това обаче не ни позволява да обосноваваме някакви отношения на субординация между тях, тъй като точният характер на службите им не е напълно изяснен. Възможно е техните военни задължения да са били твърде различни и да са се свързвали само посредством конете.

5. Комис с коне

Формата „**комнсь съ конѣмн**“ се среща само във Виргинската грамота[41]. В двете грамоти на цар Йоан Шишман – Рилската и Витошката - срещаме само формата „**комнсн**“ (мн. ч.)[42]. Би могъл да се постави въпросът дали в двата случая става дума за една и съща институция. По мое мнение различията в наименованието не са дотам големи, че да възникне сериозна дискусия по този проблем. Лично аз не бих бил

[34] ИБИ, XIII, с. 367; Б. Цветкова. Новые данные с христианах-спахиях на Балканском полуострове в период турецкого господства, ВВр, XIII, Москва 1958, с. 187, 193-194.

[35] ИБИ, XIII, с. 39.

[36] ИБИ, XIII, с. 25.

[37] Дуриданов. Byzantino-slavica с. 1185-187.

[38] Стојановић. Стари српски записи и натписи, кн. I, Београд 1902, с. 34, № 86; Й. Ивановъ. БСМ, с. 134.

[39] Дуриданов. Byzantino-slavica, 184.

[40] Дуйчевъ, СБК, II, с. 383; Андреев. Службите на провинциалното управление, с. 12; Андреев, Ангелов. Исттория, с. 162; Дуйчев. Рилската грамота, с. 63.

[41] Ильинскій. Грамоты, с. 18_{99-100}.

[42] Ильинскій. Грамоты, с. 29_{10}; Дуйчев. Рилската грамота, с. 52_{56}.

склонен да приема евентуално твърдение, че добавката „с коне“ променя характера на службата или я съотнася с другата като част към цяло. По мое мнение тук се срещаме с различно написване в различните документи. Вероятно официално е било пълното наименование, но това е трудно да бъде доказано.

Не би могло да има съмнение, че става дума за провинциален чиновник. Включването му в защитната формула на грамотите свидетелствува за това, че при изпълнение на задълженията си той би могъл да накърни дарените от владетеля права. Що се отнася до самото съдържание на тези задължения, то известна информация за него предоставя посочването на конете. За паралели с положението в Империята, Влашко и Молдова ще си позволя да препратя към писаното за великия комис. Тук бих искал да спомена само няколко думи относно земите на север от Дунава. Освен великия комис там можем да открием и втори, и трети комис, както и дванадесет комишели (или комиси)[43]. Именно на тези последните би следвало да се обърне по-сериозно внимание. И тяхната служба е била във връзка с грижите за конете и доставянето на фураж за тях. Подчинени са били на великия комис и са работели както в столицата, така и в провинцията. В цялата страна те са образували особени чети, намиращи се под командата на един ватаф (ватах). Във Влашко ватафът е командувал комишелите при господарския двор, а тези в страната са били под ръководството на юзбашии на комишели и на капитани на комишели. Важно е да се отбележи и грижата и надзора при косенето, пренасянето и съхранението на сеното, която интересуващите ни чиновници са осъществявали[44]. Освен това всички комиси са участвували при отвеждането на конете, които княжествата са дължели на османския двор[45].

В средновековна Сърбия също можем да открием данни за интересуващия ни служител, но изглежда, че той остава нетипичен за тамошната административна система. Неговото наименование срещаме в известната Милутинова грамота от 1300 г.[46]. В този случай не бива да се забравя, че документът се отнася до неотдавна завладяната от сърбите Македония и е твърде възможно да търпи влияние от страна на заварената българска или ромейска администрация.

След направения преглед смятам, че може да се твърди, че румънската институция е идентична или почти с тази в средновековна България. Това ни дава право да направим известни уточнения относно характера на последната, използувайки данните от нашите северни съседи. Така, с относително голяма сигурност може да се твърди, че става дума за провинциален чиновник, който се е грижел за конете в съответния регион, както и за снабдяването на двора с тези животни и с фураж за тях. Доколкото българският ватах е упоменат също във Виргинската грамота, имаме основание да търсим връзка между двете служби. За съжаление обаче, те не са споменати на едно и също място в текста, което не дава възможност да ги сравним при подреждането. При изясняване на характера на службите трябва да се отбележи и писаното за тях от акад. Ив. Дуйчев, че комисът е началник на конницата в своя район[47]. Смятам, че това не противоречи на казаното по-горе.

Комисът е бил провинциален служител от средна ръка, за което свидетелствува и мястото (13-14), на което е споменат при изреждането на чиновниците в грамотите.

6. Стратор

Наименованието на тази служба – **страторъ** (мн. ч. **стратори, страторе**) – се среща в три от грамотите, а именно във Виргинската, Рилската и Витошката[48]. Самият термин безспорно има гръцки произход и видимо се свързва с военното дело. Тези факти дават и основните насоки на дирене то.

Без съмнение за изучаването на българската институция първо ще трябва да се обърнем към ромейския първообраз. Данни за стратори в Империята не липсват. Като придворни служители ги откриваме още в тактикона на Успенский и в трактата на Филотей[49]. В Константинопол службата има титуларен характер. Страторите са били конният екскорт на василевса през по-ранния период. Те са представлявали една дворцова схола, начело с протостратора[50]. Заемали са тринадесето място в йерархията. Последните споменавания за тях са от края на X и началото на XI век.

Интерес представлява фактът, че в съседните на Империята балкански страни службата или поне наименованието ѝ се запазват и през по-сет-

[43] DRH, ser. A, vol. I, Na 139, 143, 144, 145 etc.; DRH, ser. B, vol. I, N 242, etc. Dicţionarul elementilor românești, p. 52; S t o i c e s c u. Sfatul domnesc, p. 295-297; Instituţii feudale, p. 112-113.

[44] S t o i c e s c u. Sfatul domnesc, p. 295-297; Instituţii feudale, p. 113.

[45] S t o i c e s c u. Sfatul domnesc, p. 297.

[46] Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 620.

[47] Д у й ч е в. Рилската грамота, с. 64.

[48] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 18_{100}, 29_{10-11}; Д у й ч е в. Рилската грамота, с. 52_{56}.

[49] O i k o n o m i d è s. Les listes de préséance, p. 61_{22}, 121_{30}, 155, 205_{26}, $227_{7,21}$.

[50] B u r y. The Impetial Administrative System, p. 118; G u i l l a n d. Protostrator, p. 156; B r é h i e r. Les institutions, p. 132-133; O i k o n o m i d è s. Les listes de préséance, p. 298, 337-338; G e o r g e s c u. Bizanţul şi instituţiile române, p. 55.

нешния период. В Сърбия стратиорите присъствуват при изброяването на службите в защитната формула на Милутиновата грамота за манастиря св. Георги Бързи край Скопие от 1300 г.[51]. В нея интересуващият ни служител заема шесто място, ала от контекста не може да се извади някакво по-конкретно заключение за характера на изпълняваните от него функции.

В земите на север от Дунава се срещаме с термина „стратор-ник" („стратωрникъ")[52]. Словесното сходство веднага се хвърля на очи, но трябва да се отбележи, че под него се крие съвсем различна институция. Румънският стратор-ник е придворна служба, напълно идентична с постелника[53]. Смята се, че двата термина визират едно и също нещо. Те произлизат от личното обслужване на владетеля, ала в по-сетнешните епохи придобиват все по-ясно изразено титуларно значение.

След казаното по-горе може да се твърди, че преки паралели са допустими само със сръбската институция, но и тя, за съжаление, е твърде слабо представена в документите и не дава особени възможности за правене на по-обобщаващи изводи. Както видяхме, паралелното разглеждане с румънския стратор-ник е напълно изключено. Големият въпрос е доколко са допустими паралелите с ромейската институция. Авторите, спирали се досега на него, обикновено заемат положителна позиция. Изтъква се, че статорите представляват част от военната организация на областта и по-специално отговарят за конницата[54]. Това навярно е така, но трябва да бъде доказано. Приемането му a priori е опасно по няколко причини. Преди всичко прави впечатление фактът, че в България и в Сърбия (вероятно под българско влияние, тъй като сведенията идат от новозавзетата Македония) се развива една институция, носеща името на вече изоставена ромейска такава. Това може да намери своето обяснение в общото закъснение при възприемането на някои черти на константинополската цивилизация в съседните страни. По-важно е обаче да се отговори на питането доколко ромейските стратори, като институция, могат да бъдат сравнявани с българските. Преди всичко трябва отново да се подчертае, че, що се отнася до Империята, това е една чисто почетна придворна (т. е. столична) служба, придобиваща все повече и повече титуларен характер. В България – напротив: терминът „стратор" визира един провинциален служител, който стои към дъното на списъка при изброяването в защитните формули на грамотите. Безспорно не става дума за една и

[51] Новакович. Законски споменици, с. 620.

[52] DRH, ser. B, vol. I, No 229, p. 367.

[53] Instituţii feudale, p. 457, 371-372.

[54] Андреев. Службите на провинциалното управление, с. 12; Дуйчев. Рилската грамота, с. 65; Андреев, Ангелов. История, с. 162.

съща институция. Безспорно е също така, че произходът на славянската дума е гръцки и вероятно носи някаква връзка с ромейската столична служба. За съжаление, ние не разполагаме с достатъчно данни за организацията на двора в Търново и не бихме могли убедено да дадем положителен или отрицателен отговор на питането дали е имало стратори, подобни на константинополските, също и около българския цар. Ако такава служба е съществувала, тя би могла да има и своя реплика в провинцията, какъвто е случаят с ловците, комисите, соколарите и др. Това обаче е само предположение.

И така, в заключение ще кажа, че ако изобщо искаме да кажем нещо относно службата на стратиорите по време на Второто българско царство, то трябва да приемем, макар и с резерви, известно съпоставяне с константинополската придворна институция. В този смисъл ще се съглася с предложеното вече тълкуване за стратора като лице, чиято служба се свързва с конницата в съответната териториална единица. Това, което може да се твърди с относително по-голяма сигурност, е, че става дума за военен чин, който не е заемал особено високо място в служебната стълбица. Той е упоменат съответно на девето място при изброяването във Виргинската грамота, на четиринадесето място в Рилската и на петнадесето във Витошката.

7. Варар

За варари („варарє") става дума единствено във Витошката грамота[55]. Значението на самия термин не е напълно ясно. Думата е образувана като към основата „вар-" е прибавена наставката за образуване на съществителни от мъжки род „-арь"[56]. Тя образува думи за обозначаване на лица според тяхната професия (напр. вратар, винар, грънчар и др.). В по-стария период на старобългарския език новообразуваните думи са мотивирани изцяло от съществителни, ала по-сетне се срещат и такива, мотивирани от глаголни основи.

За разглеждания понастоящем термин може да се каже почти всичко, което може да се каже и за сходния му термин „варьничїн". Тук обаче смятам, не може да има съмнения относно произхода. По мое мнение предложените тълкувания в смисъл на „готвач" или „строител"[57] би трябвало да отпаднат. Това, което си позволявам в този случай да твърдя, е, че думата произлиза от глагола „варити сѧ",

[55] Ильинский. Грамоты, с. 29$_{11}$.

[56] Граматика на старобългарския език, София 1991, с. 189-190.

[57] Ильинский. Грамоты, с. 127; Иречек. Истории, с. 446; Дуйчев. Рилската грамота, с. 63.

„КАРНТН", „КАРАТН"[58]. В този смисъл тълкуването ѝ води към смисъл на „пазач", „вардянин". Това неволно поставя въпроса за съотношението между службата на варничия и тази на вараря. Тъй като и двата термина се срещат в документи, твърде близки по времето на тяхното издаване – от царуването на цар Йоан Шишман – различното им звучене би трябвало да се обясни или с различно съдържание на службата или с грешка на писача. Тъй като второто е по-малко вероятно, би трябвало да се приеме, че варарят е бил пазач, а варничият – по-скоро зидар или служител по строителството. Разбира се, това е само предположение.

Каква е била точно службата на варарите-пазачи е трудно да се каже. Дали са охранявали крепостта (най-вероятно) или само някои други обекти или лица? – това не знаем. Можем само да твърдим с относителна сигурност, че не са били високо в йерархията, имайки предвид мястото им при изброяването в грамотата. При дейността си този служител е могъл вероятно с нещо да притеснява населението, поради което е вписан изрично в грамотата.

Косвено потвърждение на гореказаното можем да получим от Милутиновата грамота от 1300 г., където е споменат и „СТРАЖЬ ГРАДОУ"[59]. Той също се намира към края на списъка – след него са само градския съдия, жупския съдия и жупския кнез – което говори, че едва ли е заемал високо място в служебната йерархия. Ако приемем, че става дума за сходна институция, това сведение дава възможност за правенето на още едно уточнение. Изрично е посочено, че става дума за страж на града, което иде да каже, че обозначеното лице вероятно е отговаряло за организирането на определени ангарии, свързани с охраната на населени места и крепости. Тук би трябвало изрично да се посочи присъствието в сръбските извори на задължение на населението, наречено „ГРАДОБЛЮДЕННЕ"[60], което се изразява именно в гореспоменатата дейност. Всъщност охранителните ангарии не са неизвестни и на българските средновековни извори. Във Виргинския хрисовул, връзката на който с упоменатата по-горе грамота на Милутин е добре известна, изрично е посочено „НН ГРАД ...БЛЮСТН, НН ТЕМНИЦѢ БЛЮСТН"[61].

Смятам, дето горепосочените сведения ни дават достатъчно основания да посочим варарите като едни от шефовете на стражата[61a], които вероятно са се грижели и за осъществяването на охранителните повинности на населението.

[58] Slovnik jezyka staroslovênskeho, t. 4, Praha 1961, p. 165.

[59] Новакович. Законски споменици, с. 616.

[60] Новакович. Законски споменици, с. 401, 448, 498, 499, 512, 514.

[61] Ильинский. Грамоты, с. 19 102; вж. и Ив. Сакъзовъ. Данъчната система въ срѣдновѣковнитѣ ни монастири, Духовна култура, кн. 20-21, с. 131; Г. Цанкова-Петкова. За аграрните отношения в средновековна България (XI-XIII в.), София, 1964, с. 110, 1117 бел. 198.

[61a] Biliarsky. Trois institutions méconnues de la Bulgarie médiévale: КАРНИЧІЙ. КАРАРЬ, ПОКАРЬ. Ricerche slavistiche, XLI, 1994, p. 100-102.

8. Сердар

Сердарят присъствува единствено във Витошката грамота на цар Йоан Шишман[62]. Самият термин явно има източен (персийско-турски) произход. Съдържанието на службата може да се изясни единствено посредством сравнение с положението в страните, откъдето е заета или в съседните балкански страни, доколкото тя съществува в някои от тях.

Преди всичко би трябвало да се вземе отношение по въпроса за времето, когато тази институция влиза в българската административна система. Наличието ѝ единствено във Витошката грамота естествено насочва към последните десетилетия преди османското завоевание. Към това могат да се прибавят и аргументи от историческо естество, свързани с проникването на малоазийските турци на Балканите. Подчертавам тези факти, тъй като те имат особено значение при решаване на въпроса откъде е заета интересуващата ни институция. По мое мнение би трябвало да се изключи някакво по-старо тюркско влияние. Такава, че дори и подобна прабългарска институция не е известна, а тя не би могла да се появи изведнаж в края на XIV век, без да остави никакви следи преди това. От друга страна, би трябвало да изключим и влияние на други тюркски народи и държави, проникнали в нашите земи – кумани, печенези и др. То би могло да се приеме, ако имахме някакви доказателства или поне малки податки в този смисъл. При тяхното отсъствие обаче, ми се струва, че изграждането на такива хипотези е недопустимо. Така единственото приемливо решение остава, че тук се срещаме с една ранна заемка от военната организация на малоазийските турци и най-вероятно на ранната османска държава.

Горното твърдение вече определя насоката на по-нататъшните ни дирения. Ясно е, че единствено по пътя на сравнението бихме могли да достигнем до някаква информация за българската институция. Османските извори предоставят богат материал в това отношение. Преди всичко какво може да ни даде езиковото тълкуване на думата. Интересуващият ни термин е сложносъставен и има персийско-турски произход. Означава „глава или предводител на войската". „Сердар" е едно от наименованията на главнокомандуващия при определени случаи и думата понякога е равностойна на „сераскер". Ако садразаминът лично

[62] Ильинский. Грамоты, с. 29 11.

назначи тогова, той заема едно от първите места във военната йерархия и се зове „сердар-и екрем“. Обикновено към службата се прибавя и титлата силяхдар или чохадар. По-голям интерес във връзка с настоящото дирене представляват т. нар. „еничерски сердари“. Те били назначавани от агата на еничарите и отговаряли за войниците на определена територия – еничари, аджамии, джебеджии, топчии. По време на война еничарските сердари отивали в поход заедно с командуваните от тях отреди[63].

Разбираем интерес представлява и търсенето на следи от интересуващата ни институция в християнските страни на Балканите. Нейното съществуване в Империята не е известно, макар и там да има някои много стари турски заемки, като например чаушите. Затова пък военен служител с идентично наименование е засвидетелствуван в княжествата на север от Дунава. Във Влашко[64] службата на сердар е създадена през първата половина на XVII век. На 27 юли 1646 г. при управлението на Матей Басараб за сердар е назначен бъдещият господар Константин Шербан, което е и първото известно упоменаване в документите. Институцията има военни атрибуции, които доминират над политическите, административните и правораздавателните. В Молдова[65] службата на сердаря е създадена при Василе Лупу и има значително по-разностранни атрибуции. Разбира се, военните отново доминират и особено що се отнася до пазенето на границата с татарите към Буджак и Крим. Мирон Костин даже нарича сердарят втори хетман или полски хетман. От командуването на пограничната конница постепенно се преминава към някои чисто административни правомощия, които могат да се сравнят с тези на пъркълабите и старостите в съответните области. Молдовските сердари са имали и правораздавателни правомощия и особено по отношение на някои кражби (в частност извършваните от турци или татари), както и налагането на глоби по тържищата. През XVIII век службата постепенно загубва активните си задължения, за да се превърне през XIX век в чисто почетно достойнство.

Казаното по-горе поставя въпроса доколко правенето на паралели с положението в България е допустимо. В позицията си по този въпрос Петър Коледаров не оставя място за съмнение: според него влашките и молдовски институции „ѥлнкъ сердарь“ и „сердарь“ представляват заемки от българската административна система[66]. Аргументацията му обаче изглежда недостатъчна и аз не бих се осмелил да бъда толкова категоричен. Без съмнение става дума за институция, заета от османлиите. Дали тя е минала през България преди да стигне до Угровлахийското и до Молдовското княжества? Да не забравяме факта, че във Витошката грамота тя е засвидетелствувана през XIV век, а във Влашко едва към средата на XVII столетие (в Молдова още по-късно)! Близо триста години са напълно достатъчни, за да се загуби такава една без друго твърде несигурна традиция. В този смисъл искам да кажа, че предположението за директна заемка от османската административна система не може априорно да бъде отхвърлено, напротив – то ми изглежда по-вероятното.

Горното твърдение, разбира се, изобщо не бива да бъде разбирано в смисъл, че правенето на изводи за българската институция по паралел с румънските е недопустимо и опасно. Тъкмо обратното – безспорно общият произход на двете ме кара да виждам в него единствения път за достигане до някаква по-конкретна информация. По тази линия се движат и работилите досега по въпроса автори. Така, Г. Илински пише, че ако институцията е идентична със съществуващата по-сетне в българските земи (именно за по-сетнешните той говори като за „староста нахии“ или „генеральный судья по военным делам“, то тя може да се разглежда като прастара турска заемка[67]. От своя страна М. Андреев и Д. Ангелов, опирайки се отново на по-новия турски материал, определят сердарите предимно като военни служители[68].

Смятам, че връзката на българските сердари с армията не би могла сериозно да бъде поставена под съмнение. Става дума наистина за военен служител в провинциалната администрация. Въпреки това не би трябвало да се претендира за идентичност с която и да било институция, съществуваща в някоя от съседните страни. Спецификата на времето и на държавата дава своето отражение. Това, което може да се каже въз основа на българската грамота е, че става дума не за висш военен служител в областта, а за чин, който стои при изброяването едва на шестнадесето място.

[63] M. Z. P a k a l i n. Osmanli tarih deyimleri ve terimleri sözlügü, III, p. 178-179.

[64] S t o i c e s c u. Sfatul domnesc, p. 256-258; G e o r g e s c u, S t r i h a n. Judecată domnească, p. 143; Instituţii feudale, p. 434-435;

[65] S t o i c e s c u. Sfatul domnesc, p, 258-259; G r i g o r a ş. Instituţii feudale dîn Moldova, p. 309-310. G e o r g e s c u, S t r i h a n. Judecată domnească. p. 143; Instituţii feudale, p. 435.

[66] K o l e d a r o v. Le titulariat des boyards, p. 199.

[67] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 120; вж. и Д у й ч е в ъ. СБК, II, с. 394.

[68] А н д р е е в. Ватопедската грамота, с. 156-157; А н д р е е в, А н г е л о в. История, с. 162.

Раздел III. СЪДИИ И ПОЛИЦЕЙСКИ СЛУЖИТЕЛИ

Предварително бих искал да подчертая, че обособяването на този раздел има до голяма степен изкуствен характер, тъй като нито съдът, нито полицията са съществували в днешния си вид през интересуващата ни епоха. Под влияние на късноримския служебен процес, както и на собствените традиции на варварите, процесът през Средновековието е изцяло в ръцете на администрацията. Съдебната система до голяма степен повтаря служебната йерархичност, а районите съвпадат с административно-териториалните единици. Повсеместна е практиката съответните чиновници да решават и споровете, възникнали във връзка с упражняването на службата им във военната, финансовата и др. сфери на държавна дейност. В този смисъл би трябвало изрично да се подчертае, че и наказателната репресия се е осъществявала на всички нива от различните служители, чиято дейност е накърнило деянието на извършителя. Управителите на областите са били органи с обща компетентност не само в ръководството на територията, но и в правораздаването. Може да се каже, че това, което сега наричаме частноправни или гражданскоправни спорове, обикновено са се решавали от местните власти в зависимост от нивото на спорещите страни. Изключителна компетентност трябва да е имала и Църквата, особено по въпросите за лицата и за брака, който е изцяло в нейната юрисдикция.

Казаното по-горе не влиза в противоречие с различните извори, в които се говори за съдии като отделни магистрати. Наличието на служебен процес не изключва съществуването на специализирани органи, натоварени с тази специфична държавна дейност по решаване на спорове или налагане на репресията[1]. От друга страна, трябва изрично да се подчертае, че и съдиите не са напълно отделени от административната структура и твърде често изпълняват някои по принцип несвойствени за тази магистратура функции. Така в Империята, при темната организация, т. нар. „κριτής“ стои начело на гражданската администрация в съответната тема. Нередки са случаите, когато съдиите са натоварвани с различни фискални и други задачи. Всичко това свидетелствува за една недостатъчна диференцираност на службата, която води след себе си и посочения по-горе твърде изкуствен характер на отделянето на съда в отделна система.

Казаното до голяма степен се отнася и до онези служби, които е трябвало да осигуряват обществения ред в Царството. Полиция не съществува чак до XVIII столетие, при това не само на Балканите, ала и в Европа. Нейните задължения са се изпълнявали от различни служби, които са били натоварени да опазват съответните специфични области на своята дейност – финансова, охранителна и др. Така, ние не можем да отречем наличието на градска стража със съответните ѝ чиновници, ала същевременно изрично трябва да се наблегне на факта, че има категорични данни за охраняването на крепости и затвори и от самото население, което е имало ангарийни задължени в този смисъл[3]. Може да се каже, че и полицейската, както и съдебната функция е била разпределена в администрацията като цяло, без да има особена служба, натоварена с нейното организиране.

След всичко казано по-горе, можем да се запитаме защо е обособен този раздел. Аргументът за съществуването му е преди всичко изричното упоменаване на съдиите в запазени документи. По мое мнение тяхното включване в която и да било друга система би било некоректно. Плюс на предложеното изложение е и създаването на по-голяма прегледност при подреждането. Що се отнася до другите двама служители – топщикала и ватаха – то те може би са имали и други, неполицейски задължени, ала не може да се отрече, че поради твърде бедните изворови данни единствено сигурни остават само полицейските.

1. Съдия

Изворите за съдиите в средновековна България през периода на Второто царство са твърде бедни. В защитната формула на Рилската грамота се говори за „сѫдїє“[4]. В същия документ, както и в Мрачкия и във Виргинския хрисовули става дума за „сѫдъ“[5], а в последния от споменатите акти – и за „сѫдиіе“[5]. Явно е, че се визират магистратите, местата или самата процедура по извършване на една от основните държавни дейности – юрисдикционната – която е обозначена с глагола „сѫдитн“ на няколко места във Виргинската грамота[7]. Разби-

[1] Малко по-особено е положението на т. нар. „заклети съдии“. Те не са държавни органи в точния смисъл на думата, но все пак представляват неразделна част от юрисдикционната система.

[3] Ильинскій. Грамоты, с. 19 $_{102}$. И в. Сакжзовъ. данъчната система, с. 131; История на България, т. III, с. 208.

[4] Ильинскій. Грамоты, с. 27 $_{54}$; Дуйчев. Рилската грамота, с. 52 $_{54}$.

[5] Ильинскій. Грамоты, с. 18 $_{78,87}$, 26 $_{46}$, 28 $_{104}$; Дуйчев. Рилската грамота, с. 54 $_{104}$.

[6] Ильинскій. Грамоты, с. 16 $_{36-37}$, 19 $_{109,110}$.

[7] Ильинскій. Грамоты, с. 15 $_{15}$, 16 $_{43}$, 17 $_{75,76}$, 18 $_{77}$.

ра се, тук бих искал веднага да направя уточнението, че няколко от посочените споменавания[8] трябва да се разглеждат само като лексикални податки, тъй като се отнасят до Страшния съд и не съдържат сведения за дейността на определени държавни чиновници. Впрочем в средновековната книжнина това е добре застъпена тема, но тя не влиза в кръга на нашите интереси. По сходен начин стои въпросът с едно споменаване на „велик съдия" в славянски текст от Зограф[9]. Това сведение представлява интерес само като езикова реалия, тъй като самият акт има гръцки оригинал и е от годината 6798 от Сътворение Мира (= 1290 г. Р. Хр.), а славянският превод е направен през XVI век. За отбелязване е, че самият израз „велик съдия" в този случай представлява доста свободен превод, тъй като вместо гръцкото „τὸν μέγαν εὐδομιαστήν" стои славянският превод „къ келикоу сѫдїи еѵдомїаста"[10]. Самият термин „съдия" се среща и в множество други преводи, особено на Светото Писание, но те не представляват интерес като сведения за административната система, която е обект на настоящото дирене.

Значително по-сложен е въпросът доколко могат да се използуват сведенията от запазените законодателни паметници от периода на Първото царство. И Славянската Еклога, и Законъ соудныи людьмь, изготвени след Покръстването, съдържат множество интересни данни както за съдиите, така и за процесуалните процедури като цяло[11]. За съжаление обаче, преки сведения за приложението на тези закони през периода XIII-XIV в. липсват. Единствената косвена податка в това отношение може да бъде фактът на тяхното по-сетнешно разпространение сред източните славяни и запазените по-късни преписи.[12] По тези причини аз ще се въздържа да ги използувам при изясняването на същността на интересуващата ни институция през Второто царство и ще ги включа в изследването само като допълнителен извор.

Интерес представлява въпросът как стои положението със Синтагмата на Матей Властар. Този сборник е изготвен през първата половина на XIV век и се свързва с една цялостна реформа на съдебната система при Палеолозите. Тази реформа има за цел нейното централизиране, премахването на несигурността от множеството компетенции и все по-голямата роля на Църквата в съдопроизводството[13]. Във връзка с това се създава институцията на генералните (вселенски) съдии, които откриваме дори и в държавата на деспот Йоан Углеша в Серес[14]. Поставя се въпросът за тяхното съществуване и в България, доколкото се знае, че Синтагмата е преведена и на славянски. Това питане има своето място, ала смятам, че не бива да отиваме толкоз далеч в предположенията си. Въобще паралелите с Империята – една страна с вековни традиции, наследница на Рим – в тази област са много опасни. Позоваването на държавата на деспот Йоан Углеша не е особено уместно, като се има предвид почти напълно ромейския характер на нейното устройство и месторазположението ѝ, което предполага наследяването на някои институции. При това трябва да се отчете и един много важен въпрос, свързан с необходимостта за съответното обучение на кадрите, необходими за съдебната система[15].

Особено внимание при настоящото дирене би трябвало да се обърне на положението в Сърбия, което, имаме всички основания да предполагаме, е било сходно с това в България. Тук на първо място бих искал да посоча някои от договорните грамоти на сръбските владетели, които уреждат правила за подсъдност, формирането на трибуналите и др. подробности в случаите, когато става дума за спорове между сърби и чужденци, главно дубровнишки търговци[16]. За съжаление, така подробно уредена материя в документите, отнсящи се до България, липсва. Сходни текстове могат да се открият в договора на цар Михаил II Асен с Дубровник. Текстът гласи, че българските търговци, ако имат спор с някой рагузанец, ще получават съдебна защита без всякакви съдебни разходи и данък, като насрещната страна се задължава да отвръща със същото[17]. Ясно е, че тази клауза едва ли е ползувала поданиците на търновския владетел. За нас в случая е важно, че получаваме известна представа за съдопроизводството и преди всичко за съдебните такси – явно немалки по размер, щом са били включени в договора. Особен интерес представляват правилата за подсъдност, които изглежда са се определяли според юрисдикцията върху съответната територия. Данни за смесени трибунали, каквито откриваме в Сърбия, в България отсъствуват, ала тяхното съществуване не е напълно изключено.

Сведения за съдии има и в дарствените грамоти на сръбските владетели[18]. В някои от тях тези магистрати са само отбелязани при изброя-

[8] Ильинскій. Грамоты, с. $18_{109, 110}$, 26_{46}, 28_{104}; Дуйчев. Рилската грамота, с. 54_{104}.

[9] Tcheremissinoff. Un acte slave. p. 8_{10}.

[10] Tcheremissinoff. Un acte slave, p. 5.

[11] Законъ соудныи людьмь, крат. ред., изд. Тихоморов, с. 35, 37, 38, 41, 43, 44 и др.

[12] Андреев, Ангелов. История, с. 40-41.

[13] Bréhier. Les institutions, p. 237-239.

[14] Lemerle. Les juges généraux des Grecs et la réforme judicaire d'Andronic III, p. 292-3115; Острогорски. Серска област, с. 87-91.

[15] Bréhier. Les institutions, p. 156; Oikonomidès. Organisation administrative (1025-1118), p. 134.

[16] Новаковић. Законски споменици, с. 137, 162, 200, 203, 205, 218, 219 и др.

[17] Ильинскій. Грамоты, с. 157_{33-36}; Дуйчевъ. СБК, II, с. 50.

[18] Новаковић. Законски споменици, сс. 432, 515, 520, 616, 659, 680 и др.

ването в защитната формула,[19] което напълно се схожда с податките от Рилския хрисовул. Особен интерес представляват данните от Милутиновата грамота от 1300 г., където се говори за „велики и мали съдии", за „градски съдии" и за „жупски съдии".[20] Сходна с тази вътрешна йерархия (не бих се осмелил да я нарека инстанционност) в рамките на магистратурата вероятно е имало и в България, ала тя не е отразена в запазените извори.

Особен интерес предизвикват сведенията от Законника на цар Стефан Душан. Безспорно това е нормативен акт, идещ от държавата на нашите западни съседи, но би могло да се помисли доколко той отразява едно положение, твърде сходно, ако не и общо за славянските страни на Балканите. Това становище явно се приема и от други правни историци. За отбелязване е, че Никола Благоев гради своето изложение за българската правораздавателна система главно върху данните на Душановия Законник[21]. Сходна позиция заемат и авторите на курса по история на българската държава и право през Средновековието[22]. И въпреки всичко това, тук аз ще си позволя да използувам този документ само като допълнителен извор. Съдържащите се в него сведения са доста богати и механичното им пренасяне в България предизвиква възражения поради прекалена конкретност относно нещо несигурно. И все пак достатъчно е да се посочат множеството процедурни правила за процеса, които, доколкото са заети от ромейското право, сигурно са се прилагали и в България. Такива са разпоредбите, регламентиращи призоваването пред съд – чл. 62, 89[23], правилата за подсъдност – чл. 103, 181, 175, 182, 183, 192[24], други процедурни правила, включително и тези, свързани с привеждането на присъдата в изпълнение – чл. 84, 148, 162, 163, 175, 188[25]. Между данните, пряко отнасящи се до статуса на интересуващия ни магистрат, интерес представляват разпоредбите, които въздигат в престъпление не само посягането, но и осрамяването на съдии (чл. 111)[26]. Тя без съмнение свидетелствува за авторитета и значението на службата, поставена под особена закрила от закона. В същия смисъл може да се тълкува и разпоредбата съдията да не взема нищо от хората (чл. 110)[27]. Относно статуса на магистрата изводи можем да из-

[19] Новакови ћ. Законски споменици, с. 616, 680.
[20] Новакови ћ. Законски споменици, с. 616.
[21] Н. Благоевъ. История на българското право, ГСУ юф, кн. XXV (1929-1930), с. 150-152.
[22] Андреев, Ангелов. История, с. 46-47.
[23] Новакови ћ. Законник Стефана Душана, с. 51, 69.
[24] Новакови ћ. Законник Стефана Душана, с. 79, 137, 140, 141, 144.
[25] Новакови ћ. Законник Стефана Душана, с. 66-67, 115-116, 128-130, 137, 139, 143.
[26] Новакови ћ. Законник Стефана Душана, с. 85.
[27] Новакови ћ. Законник Стефана Душана, с. 84-85.

вадим и от чл. 139, в който законът се поставя над царската власт и изрично се отбелязва, че даже и владетелят и семейството му могат да бъдат призовавани от ощетените поданици пред съдията, който в този случай трябва да решава по право[28]. Това е допълнено от чл. 172, гласящ, че съдията трябва да съди по закона, а не под страх от царя[29]. Безспорно това са принципи, които не представляват някакво достижение на законодателството на средновековна Сърбия. Те са заимствувани от същия прототип, откъдето произхождат и българските закони през интересуващия ни период и в този смисъл можем да твърдим, че положението до голяма степен е било сходно.

Преди да преминем към обобщаване на данните би трябвало да се спрем и на тези, които черпим от българския Законъ съдныи людьмъ, изготвен по времето на Първото царство. Тук на първо място ще отбележа трите разпоредби, регламентиращи съдебното дирене и по-специално свидетелските показания (чл. 2, 2а, 20)[30]. По-голям интерес предизвиква изричното посочване в първите две от тях на правораздавателните органи – князът и съдията. Имайки предвид контекста, тук думата „княз" не бива да се разбира непременно в смисъл на владетеля, но даже на разни местни господари и управители. В този смисъл може да се твърди, че по време на съставянето на закона има вече напреднал процес на поемане на правосъдната дейност от държавата – в противовес на кръвното отмъщение или на племенните съдилища. В подкрепа на това могат да бъдат посочени разпоредбите за азилното право и особено срещу самоуправството[31].

И така, като изясняваме статуса на съдиите в средновековна България, трябва да имаме предвид и цялата правораздавателна дейност. Тук бих искал преди всичко изрично да подчертая, дето през интересуващия ни период няма никаква следа от съществуващото днес разделение на властите (или по-точно на компетенциите). Правораздавателната дейност през Средновековието не е въздигната в отделна система със своя структура и инстанционност. Напротив, данните от грамотите (и особено тези от Виргинския хрисовул) свидетелствуват, че тя е вършена от почти всички чиновници. Те са могли да съдят в рамките на своята компетентност и съответно във връзка със спорове, възникнали при изпълнение на службата им. Същевременно трябва да се подчертае, че и магистратът, наречен „съдия", е имал далеч по-широки правомощия отколкото днес познатите ни съдии. В задълженията и възможностите му са влизали и различни фискални, полицейски и др. функции. Той самият или

[28] Новакови ћ. Законник Стефана Душана, с. 106-108.
[29] Новакови ћ. Законник Стефана Душана, с. 135.
[30] Закон судныи людем, (крат. ред.), изд. Тихомиров, с 104, 107.
[31] Закон судныи людем, (крат. ред.), изд. Тихомиров, с. 107.

неговият апарат е трябвало да привежда повечето от присъдите в изпълнение. За това свидетелствуват данните от Душановия законик, в който се регламентира как да бъдат събирани глобите, кому се дава препис от присъдата и как се съхранява този препис, създава се задължение за държавните органи и за отделните лица да подпомагат привеждането на решенията в изпълнение.[32] Сходен извод може да бъде направен и от текста на ЗАКОНЪ СОУДНѢІН ЛЮДЬМЬ, където се казва, че съдията сам бие наказания и го прогонва от страната си (чл. 10)[33]. Макар и да не произхождат от извори за историята на България през XIII-XIV век, тези сведения без съмнение са свидетелство за някои полицейски функции, изпълнявани от съдиите.

Както вече имах възможност да отбележа, съдията е бил достатъчно авторитетна фигура, за да бъде неговата защита, даже срещу осрамяване, предмет на закона. За начина за получаване на службата сведения отсъствуват, ала може да се предположи, че това е ставало чрез най-високо назначение. Всеки съдия е имал своя област, в която е могъл да осъществява компетенциите си. Това е изрично отбелязано както в Душановия законик, така и в ЗАКОНЪ СОУДНѢІН ЛЮДЬМЬ[34]. Какви са били областите и каква е била инстанционността (изключая съда на владетеля) – това не знаем със сигурност. В този смисъл не мога да се ангажирам и с тезата за различни видове съдии в средновековна България. Такива, разбира се, е имало, но дали са били същите (велики и мали, градски, жупски и т. н.), както присъствуват в Милутиновата грамота от 1300 г. – това не е известно.

В заключение ще кажа, че през по-късния период някои владения и хората в тях са били извадени от юрисдикцията на обикновените магистрати. С това и компетенциите им са претърпели значителни ограничения, тъй като правораздаването преминава в ръцете на съответните манастирски и др. власти[35]. Естествено по този начин не се създават райони, напълно освободени от надзора на държавната власт, понеже съдебната компетенци на по-висшите магистрати (напр. кефалията) се е запазвала. Обикновените съдии обаче не са могли и да влизат в посочените земи.

[32] чл. чл. 148, 162, 163, 178, 188 – Новакови ћ. Законик Стефана Душана, с. 115-116, 128-130, 138-139, 143.

[33] Закон судныи людем, (крат. ред.), изд. Тихомиров, с. 106.

[34] Новакови ћ. Законик Стефана Душана, с. 137 (чл. 175), с. 139 (чл. 179); Закон судныи людем, (крат. ред.), изд. Тихомиров, с. 106 (чл. 10).

[35] Андреев. Ватопедската грамота, с. 94-100.

2. Ватах

Този служител е упоменат само на едно място във Виргинската грамота: „... НН КАТѢ“[36]. При изброяването той заема пета позиция. Значението на термина, с който е наименован, не е съвсем ясно. Не са единни и авторите, писали по въпроса. Константин Иречек смята, че ватахът е чиновник, който се занимава със съдебните и финансовите дела[37]. Г. Ильинский е по-склонен да тълкува термина като старейшина на племе[38]. Михаил Андреев и Димитър Ангелов го определят като фискален чиновник с известна съдебна власт[39]. При това положение, за да се достигне до някакви що годе задоволителни заключения, ще трябва да се изясни произхода и съдържанието на самия термин, както и да се потърсят паралели със съседните страни.

Идея за търсене на етимологията на думата дава още К. Иречек, който посочва, че „ватажка“ се нарича сттарейшината на племето у карпатските гуцули; „watacha“ и „wataha“ на старополски език означава „съюз“, „дружество“; на руски „ватага“ означава рибарски еснаф на Волга[40]. Всъщност, може да се твърди, че на Балканите думата е дошла от източнославянските езици, където е заимствувана от тюркски. На румънски, освен специализираното ѝ институционно значение, тя означава и „човек, който стои начело на някаква група“, „главатар“ (с посочване, че е заета от украински)[41]. Явно такъв произход имат и някои неинституционни български значения на думата. Например Найден Геров съобщава, че „ватаф“ се зове предводителят на калушарите, които ходят по време на русалийските празници[42]. От своя страна на руски се оформя значението, идещо от „ватага“ = „дружина“, „тълпа“, „шайка“, „артел“, а от своя страна „ватаг“ = „атаман“, „старейшина“ = „предводител“[43]. Другаде наблягат на значението за риболовния артел, което нас не ще ни интересува, освен като производно[44]. Би трябвало да се обърне съответното внимание на староукраинската дума „ВАТАМАНЪ“, която

[36] Ильинскій. Гамоты, с. 15

[37] Иречек. История, с. 445.

[38] Ильинскій. Грамоты, с. 120.

[39] Андреев, Ангелов. История, с. 159, 253, 255.

[40] Иречек. История, с. 445 бел. 91.

[41] Dicţionarul limbii române literare contemporane, vol. IV-ea, Bucureşti 1957 (vătaf, vătag, vătaş, vătav); Скурт дикционар этимоложик ал лимбий молдовенешть, Кишинеу 1978, с. 82 (вэтаф, вэтав, вэтах, вэтащ).

[42] Н. Геровъ. Рѣчникъ на блъгарскый языкъ, часть прьва (А-Д), Пловдивъ 1895, с. 109.

[43] В л. Даль. Толковый словарь живаго великоруссакаго языка, т. I, Москва 1989, с. 167.

[44] Словарь русских народних говоров, вып. IV, Ленинград 1969, с. 66-67.

обозначава изборния селски старейшина, представляващ селото пред властта[45]. В съвременния украински език думата „ватага“ означава „група хора“, „риболовен артел“, „банда“ или „стадо овце“, а „ватаг“ е предводителят на ватагата[46].

Както се вижда, общо взето смисълът на думата клони към предводител или главатар на група хора, около което се колебаят всички посочени езици. Самият произход на думата също води към такова значение. Той минава през староруското „**КАТАГА**“ (= „шатра“) от стар тюркски корен, който означава „палатка“, „стая“, „дом“, „семейство“, „род“, откъдето се извежда и значението на „шайка“, „глутница“, „група хора“[47]. Изказано е също предложението румънското „vataş“ (= „старж“) да се свърже с тюркското „vattas“ (= „пастир“), което се оспорва от някои автори[48].

Всичко казано до тук, навежда на мисълта за военни функции, ала до по-твърдо становище може да се достигне само след изследване на сходни термини в съседните балкански страни. Така, в статута на град Будва срещаме немного ясния термин „il vataco“, който бележи нисш съдебен чиновник[49]. За съжаление, неговият исторически и изворов контекст не позволява да се търсят преки връзки с българския термин. Далеч по-голям интерес представлява положението на север от Дунава. Там значението на термина е съвършено ясно и определено и той може да бъде добре проследен в изворите[50]. Румънските ватафи (ватах, ваташ, ватав) са служители с функции от фискален, административен, съдебен и военен характер[51]. Във Влашко те са упоменати в изворите още през XV век (15. I. 1467 г.)[52], а в Молдова – по-късно (1532 г.). Интересът представляват великите ватафи, които откриваме през първата половина на XVI столетие. Макар и твърде разностранни, техните функции, изглежда произлизат от военните. По всичко личи, че тези служители са изпълнявали задачите на ръководители на местната полиция, осигурявали са събирането на данъците и са налагали някои наказания. Длъжностите им са сходни с тези на старостите и пъркълабите, но са по-

[45] Словник староукраїнської мови (XIV-XV), т. I, Київ 1977, с. 156.

[46] Словник української мови, т. I, Київ 1970, с. 296.

[47] Фасмер. Этимологический словарь русского языка, т. I, Москва 1986, с. 278.

[48] Miklosich. Die Türkischen Elemente, Bd. II, S. 185; F. von Kraelitz-Greifenhorst. Corollarien zu F. Miklosich „Die Tuerkischen Elemente etc.“, Vien, 1911, S. 60.

[49] Новакович. Законски споменици, с. 46, 47, 51, 57, 58, 61, 63, 64; Дучев. СБК, II, с. 342.

[50] Dicţionarul elementilor româneşti, p. 257.

[51] Stoicescu. Curteni şi slujitori, p. 233-243; Grigoraş. Instituţii feudale din Moldova, p. 310-314; Georgescu, Strihan. Judecată domnească, p. 148-149; Instituţii feudale, p. 495-496.

[52] DRH, ser. B, vol. I, No 131, p. 223-224.

низши и подчинени на последните. През XVIII в. службата на великите ватафи се поема от великите капитани[53]. За отбелязване е, че са съществували и ватафи към отделните служби: ватаф на Дивана, ватаф на пехарницата, ватаф на столницата и т.н.[54]. По всичко личи, че техните задължения са се определяли от тези на функционера, към когото са били прикрепени.

И така, за да се изясни характерът на българската институция е задължително да се прибегне към паралелно разглеждане с тази във Влашко и Молдова. За съжаление, текстът на Виргинската грамота не предоставя много информация. Сигурно е, че при упражняване на длъжността си този служител е могъл да притеснява с нещо населението, поради което е включен в грамотата. С относителна сигурност може да се претендират и известни съдебни правомощия, за които свидетелстват изрази като „нито да съди, нито да свързва, нито глоба да взема“[55]. Изглежда, че ватасите са имали известно място в углавното съдопроизводство. Твърде голямата разностранност на задълженията им се потвърждава и от румънския материал. По всичко личи, че сходно е било и положението в България. Както свидетелствува и самият произход на думата, ватасите вероятно първоначално са били военни функционери, които сетне, както и във Влашко и Молдова, са получили и някои административни и полицейски, а оттук и съдебни правомощия. За мястото им в йерархията на провинциалната администрация е трудно да се каже каквото и да било, освен че при изреждането заемат пето място. Не бих се осмелил да взема окончателно становище и по въпроса кога и по какъв път е дошла интересуващата ни явно неромейска по произход институция в България, както и колко време се е задържала. Антидатираната Виргинска грамота не дава възможности в това отношение. Изглежда все пак, че някаква традиция е съществувала, като се има предвид трайното ѝ присъствие в структурата на отвъддунавските княжества през цялото късно Средновековие.

3. Топщикал

Тази служба от провинциалната администрация се среща само два пъти и то само във Виргинската грамота при това с различен правопис: „**ТОПЩИКАЛЬ**“ и „**ѲПЩИКАЛЬ**“[56]. Пред търсачите, прочее, изкушили

[53] Grigoraş. Instituţii feudale din Moldova, p. 314; Stoicescu. Curteni şi slujitori, p. 243-244.

[54] Instituţii feudale, p. 495-496.

[55] Ильинский. Грамоты, с. 15.

[56] Ильинский. Грамоты, с. 15_{14-15}, 18_{98-99}.

се в дирения в областта на институциите, се поставя въпросът дали тези сведения са достатъчни за обосноваването на съществуването на такива служители в България. Съмнението се засилва от факта, че самият виргински хрисовул е сериозно поставен под съмнение като автентичен документ. Така, всъщност, стоят нещата и в предишния случай с ватасите. И все пак аз смятам, че отговорът би трябвало да е положителен. Преди всичко трябва да се подчертае, че никой автор не оспорва сериозно данните, съдържащи се в грамотата. Макар и съмнителен по произход, текстът е доста стар и е изготвен в съответствие с необходимите изисквания, което позволява оценяването на наличните данни като достоверни. Освен това в конкретния този случай не стои въпроса за евентуални сръбски заемки, които да са били чужди на българската административна система. Данни за съществуването на институцията на топщикала в Сърбия не са ми известни нито в милутиновата грамота, нито някъде другаде. Тъй като думата не е гръцка, имаме основание да смятаме, че е включена в текста след заемане от някакъв друг, днес несъхранен, български документ.

Конкретните функции на интересуващия ни служител са твърде неясни. За съжаление, почти нищо не можем да извлечем от словесното съдържание на термина. Константин Иречек смята, че топщикалите са се занимавали със съдебни и финансови дела[57]. Към определянето на този служител като нисш съдебен чиновник клони и Иван Дуйчев[58]. От своя страна авторите на курса по история на българската държава и право виждат в него фискален агент, който разполагал и със съдебна власт[59]. За съжаление, самият извор е твърде беден откъм сведения и не дава възможности за обобщения. Във всеки случай участието на топщикала в правораздаването не подлежи на съмнение. Веднага след споменаването на службата текстът гласи: „ⷭⷭ ꙗ҆ждѧтꙇ ⷭⷭ ꙗ҆ѧзѧтꙇ ⷭⷭ ꙗ҆лѡкѫ вѣзѧтꙇ“[60]. Това дава все пак по-коркретна представа за неговите задължения. Тях в съответствие с текста бихме могли да определим като съдебно-полицейски. Що се отнася до претендираните от други автори фискални компетенции, то те са само предположение, което не се отхвърля, ала не се и потвърждава от изворите. В този смисъл то ми изглежда произволно.

В заключение трябва да се каже, дето топщикалът не е бил от най-низшите служители в областта, тъй като и при двете изброявания заема шестото място.

[57] И р е ч е к. История, с. 445.
[58] Д у й ч е в ъ. СБК, II, с. 342.
[59] А н д р е е в, А н г е л о в. История, с. 159, 253, 255.
[60] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 15_{14-15}

Раздел IV. ФИСКАЛНИ СЛУЖБИ

Преди да започна изложението, бих искал да кажа две думи за критериите, според които са включени отделните служби в този раздел. Тук присъстват не само фискалните служби в тесния смисъл на думата – т.е. тези, които се занимават със събирането на различните данъци, берии и такси в пари или в натура – но и чиновниците, имащи за задача осигуряването на определени задължения на населението, ангариите и тези, свързани с предоставянето на храна и подслон на преминаващи войски, вестители и др. Разбира се, не винаги бихме могли да отнесем последните към фискалния апарат. В повечето случаи това са чиновници, принадлежащи към съвсем други служби, които нямат нищо общо с данъчната администрация. Така краguярите и псарите навярно са били част от една по-голяма система със задача да осигури царския лов, която е имала свое ръководство в центъра (двореца) и в провинциите. Поне в такъв смисъл свидетелстват данните за Османската империя, а тя в много отношения наследява и доразвива предшествуващите я институции. Същото би могло да се каже и за митата и за поваря, които, по всяка вероятност, са били военни служители, натоварени със снабдяването на армията с необходимите продукти, набрани от населението според съществуващото задължение на последното.

След казаното по-горе бих искал изрично да подчертая, че представените в този разред служители не образуват една единна служба по събирането на данъците. Те са обединени само от формалния критерий за осигуряването на изпълнението на определени данъчни или ангарийни задължения на населението. В този случай би могъл да бъде поставен въпросът защо например митатът или поварят не бъдат класирани при военните чинове, а ловците – в отделна служба. Преди всичко трябва да се подчертае, че в случая на първите двама става дума за предположение относно тяхната принадлежност към военните служби, както и за това, че те са осигурявали само войската. Тези неща не могат да бъдат с абсолютна сигурност доказани, а вкарването им в една бездруго непозната в своята цялост система само би довело до допълнителни объркvания. Същото се отнася и за другите служби със сходни задължения – ловните, строителните и т. н.

За да достигнем до някакви по-конкретни резултати в диренията за данъчната и близките ней администрации би трябвало да разгледаме накратко известните данни за самата система на облагане и ангарии.

Преди това обаче бих искал да изтъкна някои важни за мен теоретични положения. В този смисъл е важно да се знае, че именно фискът е институцията, която осигурява ресурсите, необходими за съществуването на държавния организъм. Още повече това положение е в сила за страните от Източна и Югоизточна Европа. Империята, чиято система средновековна България се опитва да копира, има такива огромни разходи за своите държавни дела (отбрана, администрация и др.), които не могат да бъдат сравнени с никоя друга европейска страна през Средновековието, а даже и с малко от последващия период[1]. Това вече е предпоставка за развита данъчна система и добре организирана данъчна администрация. Преди да подходим към тяхното изучаване обаче ще се ограничa с няколко думи да кажа нещо за характера на самите данъци. Преди всичко смятам, че прекаленото икономизиране на въпроса е неприемливо. Такъв е случаят с идентифицирането на данъка с някаква феодална рента[2]. Според мен нещата би трябвало да се поставят на собствените им места и данъкът да бъде разглеждан като вземане на държавата към населението за задоволяване на общи нужди, за издръжка на непродуктивни дейности (като отбрана и др.) и изобщо за съществуването на държавния организъм. Такова е, в най-общи линии, финансовото вземане през всички епохи.

За да разберем същността на отделните фискални и други сходни тям служби, би трябвало да определим известните ни финансови вземания през разглежданата епоха, което ще спомогне за разбирането на системата като цяло. Данни за тях предоставят преди всичко актите на българските царе. По-долу ще се опитам да предложа едно съкратено изложение за познатите ни данъци, което няма характер на цялостно изследване, ала би било полезно за нашите дирения върху фискалните институции.

На първо място трябва да спомена десятъка[3], който се оформя като главен данък през разглежданата епоха. Той присъствува в текстовете на Ватопедската и на Мрачката грамоти[4]. Без съмнение негови събирачи са десеткарите, на които по-долу е отредено особено място, а също вероятно и винарите, житарите и др. Десятъкът е данък върху производството, който е бил събиран навярно в натура. Съществуват най-различни видове, според предметите на вземане в земеделието и скотовъдството. Във връзка с осъществяването на тези събирания са се намирали и някои спомагателни фискални служби, като например тази на аподохатора, който е отговарял за съхранението на натрупаните продукти. Десятъкът е навярно най-разпространеният данък на полуострова (пък, вероятно, и в Европа) – срещаме го в Сърбия[5], в румънските земи се нарича „ДИЗМАРСТКО“ („dijma“)[6] и, разбира се, в Империята като „δεκατεία“. Дали това се дължи на общото влияние на Константинопол или на твърде типичния характер на държавното вземане (което, естествено, не винаги е било равно на 1/10 част от производството) е трудно да се каже.

За разлика от десятъка, който е данък върху производството, димнината[7], е основен данък, плащан на къща или на огнище. Среща се във Виргинската грамота[8]. Той е идентичен с ромейския „καπνικόν“. С това си славянско наименование се среща и в Сърбия[9]. Както е видно, става дума за особен вид данък за сградите, който се е плащал върху всяка къща и не е имал отношение към реколтата и др. добиви от стопанството. Той не поставя някакви особени проблеми, тъй като може да се каже, е характерен за почти всички общества и епохи.

Един от главните поземлени данъци през Средновековието е зевгарът, който можем да срещнем и със славянското му наименование „волоберщина“[10]. Назовано по единия или по другия начин го откриваме във Ватопедската, Рилската и във Виргинската грамоти[11]. Този данък несъмнено

---

[1] A n d r é a d è s. Public finances, p. 72.

[2] В този смисъл вж. С. С. Б о б ч е в ъ. За нѣкои тѣгоби и данъци споредъ влахо-българскитѣ хрисовули. Сборникъ въ честъ на Василъ Н. Златарски. София, 1925, с. 27; Г. Г. Л и т а в р и н. България – Византия. София 1967, с. 133-136; Г. Ц а н к о в а - П е т к о в а. Феодальная рента в болгарских землях под византийском владичеством. ВВр. XIX, 1961, с. 3; К. Х в о с т о в а. Некоторые вопросы феодальной ренты по материалам ивирских практиков XIV века. Византийские очерки. Москва 1961, с. 242.

[3] Д а н а и л о в ъ. Страница изъ държавното стопанство, с. 47-48; Б о б ч е в ъ. За нѣкои тегоби, с. 30; С а к ж з о в ъ. Данъчната система, с. 139-143; А н г е л о в. Приходи, с. 403; А н д р е е в. Ватопедската грамота, с. 107-108; История на България, т. III, с. 212.

[4] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 25, ред 32; Л а с к а р и с ъ. Ватопедската грамота, с. 5, ред 14-15.

[5] Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 310, 419, 436, 456, 490, 583, 685, 703 и др.

[6] DRH, ser. B, vol. I, No 12, 23, 39, etc.; Instituţii feudale, p. 158-159.

[7] Г. Д а н а и л о в ъ. Страница изъ държавното стопанство с. 46-47; С а к ж з о в ъ. Данъчната система с. 136-137; А н г е л о в. Приходи, с. 402; Г. Ц а н к о в а - П е т к о в а. Феодальная рента, с. 10; А н д р е е в. Ватопедската грамота, с. 115. История на България, III, с. 214.

[8] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 18 ред 88.

[9] Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 310, 407, 609, 614, 680, 696, 707, 709, 759. Ч е д М и ј а т о в и ћ. Финанције српског краљевства. II, Извори за финанцијски доходак у XIII и XIV веку. Гласник СУД кнь. IX (26). У Београду 1869, с. 206-207.

[10] Д а н а и л о в ъ. Страница изъ държавното стопанство, с. 47. С а к ж з о в ъ. Данъчната система, с. 137; А н г е л о в. Приходи, с. 401-402; Ц а н к о в а - П е т к о в а. Феодальная рента, с. 9; Ц а н к о в а - П е т к о в а. За аграрните отношения, с. 140, 160-161; Л и т а в р и н. България – Византия, с. 231-235; А н д р е е в. Ватопедската грамота, с. 115; История на България, III, с. 214.

[11] И л ь и н с к і й. Грамоты, 18_{88}, 19_{10}; Л а с к а р и с ъ. Ватопедската грамота, с. 5_{16}; Д у й ч е в. Рилската грамота, с. 52_{62}.

е реплика на ромейския „ζευγάριον“ (или „ζευγαρατίκιον“), наследен от почти двувековното владичество. Самото наименование би могло да предизвика някакви затруднения в тълкуването, ала в историческата книжнина се смята за утвърдено становището, че става дума за поземлен данък, имащ предвид земята, която е можела да бъде обработвана с чифт волове. Интересен е фактът, че той се запазва със сходно наименование - „Çiftresmi“ и в Османската империя[12]. Тук съм длъжен да отбележа и мнението на Геновева Цанкова-Петкова, която отъждествява воловерщината (зевгара) с регистрирания в други извори комод и със житарството, както и със сръбския данък „соч“[13]. За съжаление, такава една позиция е трудно да бъде доказана, както и подкрепена.

Друг важен данък върху производството е житарството. Среща се в Зографската грамота[14]. В документите откриваме и наименованието на служителя, който по всяка вероятност е отговарял за неговото събиране – житарят – на когото ще се спрем по-долу. За характера на този данък можем да съдим по самото му наименование. Ясно е, че става дума за вземане върху зърнопроизводството. При това положение смятам, че можем да търсим първообраза му в ромейския „σιτωρκία“. Има и други становища. Г. Цанкова-Петкова го идентифицира, както вече стана дума, с комода и воловерщината, а Д. Ангелов – с перпера[15]. Накрая ще си позволя само да отбележа, че си заслужава да се помисли относно връзката с десятъка върху житното производство и дали не става дума за едно и също финансово вземане.

По същество перперът[16] е единственият данък, за който можем със сигурност да твърдим, че е бил паричен – това е отразено в самото му наименование. Терминът се среща във Виргинската и в Зографската грамоти[17], а събирачите му – перпераки – откриваме в Рилската и във Витошката (тям е отреден особен параграф по-долу). Самото присъствие на този данък във фискалната система е доказателство за развитието на някакви стоково-парични отношения. За съжаление, е трудно да се каже точно какъв е бил характера на вземането, ала изглежда да не е второстепенно, тъй като го откриваме със същото или сходно наименование и в Империята, и в Сърбия, и в румънските земи[18].

[12] Inalcik. The Problem of Relationship between Byzantine and Ottoman Taxation, Akten des XI Intern. Byzant. Kongresses, 1958, München 1960, p. 241 (= Inalcik. The Ottoman Empire: Conquest, Organisation and Economy, II).

[13] Цанкова-Петкова. За аграрните отношения, с. 143.

[14] Ильинский. Грамоты, с. $23_{50,58}$.

[15] Цанкова-Петкова. За аграрните отношения, с. 140-143; Ангелов. Приходи, с. 403.

[16] Ангелов. Приходи, с. 403; Цанкова-Петкова. За аграрните отношения, с. 145; История на България, III, с. 214.

[17] Ильинский. Грамоты, с. $18_{88,93}$, $23_{49,65}$.

[18] Дуйчев. Рилската грамота, с. 64; Новаковић. Законски споменици, с. 680; Dicţionar elementilor românesti, p. 173; Instituţii feudale dîn tările române, p. 355.

Накрая би трябвало да се отреди съответното внимание и за кумеркито мито[19]. Това наименование се среща в договора на цар Михаил II Асен с Дубровник, в Дубровнишката грамота на цар Йоан II Асен и в Рилската грамота на цар Йоан Шишман[20]. Във Виргинската грамота се среща славянският термин „царина“[21], ала като имаме предвид твърде съмнителния характер на документа, той може да има сръбски произход. За сходни държавни мита се говори и в дарствената грамота на цар Йоан Александър за венецианците[22] и в договора на деспот Йоан Тертер, сина Добротицев с генуезците[23]. Самото наименование има латински произход (от „commercium“), но няма съмнение, че в Българи то е дошло през Империята и представлява транслитериране на гръцкото „κουμμέρκιον“. Сходно е и съдържанието и целта на вземането с това в Константинопол. Идентично наименование срещаме и в средновековна Сърбия[24] и имаме всички основания да смятаме, че с него се обозначават сходни финансови отношения.

Интересно е да се отбележи, че в изворите имаме преки сведения за регламентирането на митническите вземания на българската държава. Така, в Дубровнишката грамота изрично се упоменава за „ѕаконѣ о коумерки“[25]. Трудно е да се каже какво точно е имал предвид издателят на грамотата под „закон“ – дали именно това, което днес зовем тъй или просто уредената практика по този въпрос. Чисто езиковото тълкуване позволява и двете решения, ала не е изключено да е съществувал и някакъв писмен нормативен акт. Този факт сам по себе си потвърждава значението на митата като държавен приход и регулатор на стопанската политика. В повечето случаи обаче митническото таксуване на стоките изглежда се е регламентирало посредством двустранни договори или едностранни дарствени актове.

Внимание трябва да се обърне и на събирането на митническите вземания. В документите изрично са споменати някои от местата, къ-

[19] Чед. Мијатовић. Финанције, с. 175; Данаиловъ. Страница изъ държавното стопанство, с. 48-50; Бобчевъ. За нѣкои тегоби, с. 311-32.

[20] Ильинский. Грамоты, с. 13_{11}, 28_{74}, 156_{27}, Дуйчев. Рилската грамота, с. 53_{74}.

[21] Ильинский. Грамоты, с. 19_{103}.

[22] V. Gjuzelev. Les relations bulgaro-vénitiennes durant la première moitié du XIVe siècle, Et. hist, t. IX, p. 72 sivv.; Дуйчевъ. СБК, II, с. 194.

[23] S. de Sacy. Mémoire sur un traité fait entre les Gênois de Pera et un prince des Bulgares. p. 324-325, Дуйчевъ. СБК, II, с. 194. За него вж. И в. Биляр-ски. Деспот Йоан Тертер. ИП, 10, 1992, с. 3-23.

[24] Новаковић. Законски споменици, с. 151, 154, 172, 187; Чед. Мијатовић. Финанције, с. 175-191.

[25] Ильинский. Грамоты, с. 13 (11).

дето са осъществявани таксуванията: на панаири, по клисури, по пътища, мостове, при реки, в градове, села и т. н.[26]. Това свидетелствува, че кумерките са могли да бъдат събирани по цялата територия на Царството. Това безспорно се отразява на статуса на натоварените с тази задача чиновници. Кои са били те? За съжаление, отсъствуват сигурни данни, които да ни позволят по-голяма конкретност в отговора на това питане. Тук бих искал да кажа само няколко думи по отношение на едно сведение, произтичащо от грамота на угровлахийския господар-воевода Радул Праснаглава (Плешиви), което възбужда известни страсти в българската историография. По същество самият текст не буди никакви съмнения и се повтаря във всички направени досега издания „тѡго ради, царю алеѯандре, каре кто тн ѣ каѧеш къ рѹкеръ, да ѧѧ ѕапрѣтнш да ѵзнмат каѧѫ, ш ѣ ѕаконъ“[27]. Разногласията идат от датировката, за която в самия текст почсчване отсъствува. Любомир Милетич (а след него и други български историци) смята, че грамотата е издадена от господаря воевода Радул Негру – бащата на Йоан Мирча Стари[28]. От своя страна румънските издатели и изследвачи са категорични, че става дума за Радул Прасноглава (внук на горния), управлявал Угровлахийското княжество през 20-те години на XV век[29]. Без съмнение ще трябва да отдадем предпочитание на новите публикации, още повече, че Милетич не дава никаква аргументация за своята датировка и изрично отбелязва, че работи с все още недобре подреден и обработен архив. Запазеният печат, макар и нечетлив, изобщо не е коментиран. Струва ми се, че основният аргумент на видния наш книжовник е основан на самото упоменаване на „цар Александър“, когото той определя като цар Йоан Шишман (?!). Датирането на документа на границата между първата и втората четвърт на XV изключва и възможността да смятаме, че българският цар е имал свои чиновници по Карпатите. В полза на такова едно заключение могат да се прибавят още аргументи, ала това е предмет на отделно дирене. Тук ще се задоволя само да изключа вамеша като български митнически служител.

И накрая, за да приключим с краткия преглед на данъчната система, ще отделим няколко думи за комода, като допълнителен данък в полза на определени фискални чиновници[30]. Той е упоменат във Ватопедската, Виргинската и Мрачката грамоти[31]. Смятам, че сходен характер има и т. нар. „наметък“[32]. Разбира се, самият факт, че той е упоменат на едно и също място с комода в неавтентичния хрисовул, изключва възможността те да бъдат идентични, но все пак изглежда, че става дума за допълнително вземане в полза на данъчните чиновници. Тук трябва да се отбележи, че по въпроса за същността на този данък няма единно становище в историческата книжнина. Докато Ф. Дьолгер, а след него и Г. Литаврин, Д. Ангелов и М. Андреев са на мнение, че това е вземане в полза на фискалните служители, определящи облагаемия имот или добив[33], то Геновева Цанкова-Петкова застъпва коренно противоположното мнение, според което става дума за поземлен данък, идентичен с волоберщината и житарството[34]. Смятам за неприемливи становищата, които се основават на прекалено голямо отдалечаване на характера на българския комод от ромейския му прототип (οἰκομόδιον), както и същите, които изключват каквато и да било връзка между двата. Правя тези бележки преди всичко поради това, че за настоящото дирене е от особена важност да се изясни въпросът за начина на заплащане на данъчните чиновници, което безспорно се отразява на техния статус в средновековното общество.

По-горе имах възможност да отбележа, че в настоящия раздел са включени и служителите, натоварени с организирането на различни трудови и др. задължения на населението, обединени под общото наименование „ангарии“. Макар и да не представляват органична част от фискалната система, тези задължения безспорно имат отношение към нея, тъй като и те допринасят за осъществяването на основни държавни дейности, които в

[26] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 13_{10-1}, 156_{27-28}. Д а н а и л о в ъ. Страница изъ държавното стопанство, с. 49-50.

[27] Л. М и л е т и ч ъ. Дако.ромънитѣ и тѣхната славянска писменость, II, Нови влахо-български грамоти отъ Брашовъ, СбНУНК, XIII, 1896, № 2, с. 47; I. B o g d a n. Documente privitoare le relaţiile Ţării Româneşti cu Braşovul şi cu Ţăra Ungurească în sec. XV şi XVI, I (1413-1508), Bucureşti 1905, p. 14-5, G r. T o c i l e s c u. 534 documente istorice slavo-române dîn Ţară Românească şi Moldova privitoare la legatuinle cu Ardealul (1346-1603), Bucureşti 1931, No 9, p. 12, DRH, ser. D, vol. I, No 135, p. 220.

[28] Л. М и л е т и ч ъ. Дако-ромънитѣ, с. 45; Ю. Т р и ф о н о в. Велика Тѫрновия, Велика Сардикия и Велика Европия, ИИД в София, кн. V, 1922, с. 104; Б. Д ж о н о в. Заселването на сасите на Балканите в светлината на хрисовулите на балканските владетели, в: Българо-германски отношения и връзки, т. III, София, 1981, с. 18-19; П. К о л е д а р о в. Политическа география, II, с. 102.

[29] I. B o g d a n. Documente şi regeste privitoare la relaţiile Ţării Româneşti cu Braşovul şi Ungaria în sec. XV şi XVI, Bucureşti 1902, No VII, p. II; I. Bogdan. Documente privitoare, p. 14-15; T o c i l e s c u, op. cit. No 9, p. 12; DRH, ser. D, vol. I, No 135, p. 220.

[30] Fr. D ö l g e r. Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des X. und XI Jahrh, Leipzig 1927, S 6; Л а с к а р и с ъ. Ватопедската грамота, с. 42-43; К а ж д а н. Аграрные отношения в Византии, с. 119; А н г е л о в. Приходи, с. 401-403; Л и т а в р и н. България-Византия, с. 228-230; Ц а н к о в а - П е т к о в а. За аграрните отношения, с. 90-95; А н д р е е в. Ватопедската грамота, с. 103-105; История на България, т. III, с. 213.

[31] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 19_{101}, 25_{31}; Л а с к а р и с ъ. Ватопедската грамота, с. $5_{13, 20}$; А н д р е е в. Ватопедската грамота, с. $193_{13,20}$.

[32] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 19_{101}.

[33] D ö l g e r. Beiträge, S. 6. Л и т а в р и н. България-Византия, с. 230; А н д р е е в. Ватопедската грамота, с. 104; А н г е л о в. Приходи, с. 401-403.

[34] Ц а н к о в а-П е т к о в а. За аграрните отношения, с. 90-95; вж. също и Л а с к а р и с ъ. Ватопедската грамота, с. 42-43.

съвременните нам общества обикновено се финансират от бюджета: поддържане на армия, администрация, пощенски служби и др. Предварително искам да отбележа, че обърквaнето на тези задължения с отработъчна рента представлява ненужно икономизиране на публичноправни отношения, свързани с изпълнението на определени непроизводителни, ала жизнено необходими държавни дейности.

За ангарии се говори в почти всяка една от грамотите, но не би могло със сигурност да се твърди, че са ни известни всички задължения на населението от този характер. Тук ще се спра съвсем накратко на по-съществените от тях, което ни е необходимо във връзка с изясняване на службата на някои от интересуващите ни чиновници. На първо място това е кастроктисията, т.е. задължението да се строят крепости, наричано още градозидание[35]. Във Виргинската грамота, тя е регистрирана посредством израза „градъ зидати“[36], а в една от месемврийските грамоти присъствува с гръцкото си наименование „καστροκτισία“[37]. Връзката на това задължение с отбраната и липсата на каквото и да било пряко отношение с т. нар. „феодална експлоатация“ е очевидна. С него са били свързани, както изглежда, службите на градаря и на варничия, за които ще стане дума по-долу. С отбраната на страната, както и с осъществяването на определени полицейски функции са свързани и ангариите за пазене на крепости и затвори[38]. Несъмнено, имало е и служители, грижещи се за тяхното осъществяване. Такъв е, вероятно, варарят. Отново с отбраната на страната и с издръжката на армията – една скъпоструваща, но необходима държавна дейност – са свързани задълженията за даване на продукти (зоб, хляб, вино), наречени с общото име псомоземия[39]. Такъв характер имат и някои на пръв поглед стопански ангарии, като например сенокоса, който е жизнено необходим за издръжката на конницата[40]. Именно затова е трудно да се определи дали отговарящите за тях служители – да речем сенарят – трябва да бъдат причислявани към фискалната или към военната сфера. В този смисъл бих искал изрично да посоча чиновниците, грижещи се за осъществяването на митата и на прицелицата, които определят задълженията за даване на подслон и издръжка на преминаващи военни части или чиновници (едното за военните, а другото за цивилните лица)[41]. Особено е и значението на транспортните ангарии[42], без които не би могла да действува ефективно нито армейската инфраструктура, нито местната администрация, нито пощенските и съобщителните служби.

С гореказаното не искам, разбира се, да изчерпя проблема с ангарийните задължения на българското население. Целта е само да се очертае техният публичноправен характер, значението им за функционирането на администрацията. По такъв начин се дава общата рамка, в която се вписват някои от службите, разглеждани по-долу.

Изложението за българската фискална система през XIII-XIV в. не би било пълно без отбелязването на някои такси, плащани от населението. За разлика от данъците, те имат за обект вземания срещу определени услуги или за ползуването на определени блага. В царските грамоти има немалко данни за таксите, плащани от населението[43], но едва ли до нас са достигнали наименованията на всички от тях. Тук като основни могат да бъдат посочени кошарщината, която се отнася до ползуването на кошари в царска земя, тревнината – за ползуването на пасбища, горнина – за планинските пасбища; слоновщина – неясно значение, ала вероятно свързано с подслоняването на стадата; диавато – според някои това е такса за ползуване на държавни пътища, но най-вероятно се отнася до преминаване през бродове на реки (вж. сръбската „броднина“); мостнина – такса за преминаване през мост и др. Както виждаме, става дума не за „феодална експлоатация“, а за набиране на средства за поддържане на основни и понякога скъпи общи обекти и съоръжения. Разбира се, не ще се опитам да отричам таксуването като притеснение на населението, особено в случаите на злоупотреби, но трябва изрично да се подчертае, че не това е неговия правен характер. Що се отнася до самото събиране на таксите, то за съжаление трябва отново да се каже, че организацията му си остава не особено ясна. По моему може да се твърди, че то е осъществявано от фискалните служби, ала по-конкретни данни в изворите отсъствуват.

За разлика от данъците и от таксите, глобите са държавни вземания от наказателен характер за извършени престъпления и други правона-

[35] Сакжзовъ. Данъчната система, с. 130-131; Андреевъ, Ангеловъ. История, с. 13; История на България, т. III, с. 208; Trojanos. Καστροκτισία, passim.

[36] Ильинскій. Грамоты, с. 9 (102)

[37] Παπαδοπουλου-Κεραμεως Αναλεκτα, s. 467; Дуйчевъ. СБК, II, с. 140.

[38] Ильинскій. Грамоты, с. 19_{102}; Сакжзовъ. Данъчната система, с. 131; Андреевъ, Ангеловъ. История, с. 160; История на България, т. III, с. 208.

[39] Ильинскій. Грамоты, с. 15_{22}, 16_{41}, $7_{63,69}$, 24_{22}, 25_{24}, 27_{47}; Бобчевъ. За нѣкои тегоби, с. 28-29.

[40] Ильинсій. Грамоты, с. 15_{22}, 16_{41}, $17_{63,69}$, 24_{22}, 25_{24}, 27_{47}; Бобчевъ. За нѣкои тегоби, с. 28-29.

[41] Ильинскій. Грамоты, с. 8_{87}, 19_{101}, 25_{31} и др.; Дуйчевъ. СБК, II с. 324; Ангеловъ. Приходи, с. 402; Литавринъ. България-Византия, с. 237-238; Андреевъ. Ватопедската грамота, с. 105.

[42] Бобчевъ. За нѣкои тегоби, с. 28; Сакжзовъ. Данъчната система, с. 35; История на България, т. III, с. 208.

[43] За тях вж. Данаиловъ. Страница изъ държавното стопанство, с. 47-48. Бобчевъ. За нѣкои тегоби, с. 29-31. Сакжзовъ. Данъчната система, с. 138-139. Ангеловъ. Приходи, с. 403; История на България, т. III, с. 214.

рушения[44]. Общото между тях е само това, че става дума за приходи в хазната, които са резултат на отношения между неравнопоставени субекти. Тези взимания нямат фискален характер и в такъв смисъл не са част от предмета на настоящата глава. Споменавам ги тук само доколкото представляват набори от населението и може да възникне питането от кои служби са били събирани. На него не може да се даде окончателен и категоричен отговор, тъй като сведения в изворите почти отсъствуват. Все пак ще си позволя да изтъкна становището, че тези наказания са се прилагали преди всичко от съдебните и т. нар. „полицейски“ органи. Проблемът е в това, че средновековното съдопроизводство е служебно и не съществува рязка граница между съдебната магистратура и администрацията. В повечето случаи чиновниците са могли да правораздават в рамките на своята компетентност и да налагат съответните наказания. Това се отнася и до служителите на фиска. В този смисъл те са могли да налагат и съответните глоби, но изрично трябва да се подчертае, че това не се вписва в същностната характеристика на тяхната служба.

И така, както вече имахме възможност да се убедим, данъчната система е една от основните в организацията на държавния живот. Именно тя осигурява средства за функционирането на централната и местна администрация, за отбраната и за осигуряването на някои скъпи и непроизводителни дейности, без които никое общество не може да съществува. Именно затова бих искал отново да повторя посоченото по-горе становище, за да можем да избегнем излишното профанизиране и икономизиране на финансовите отношения и съществуващата тенденция те да бъдат осмисляни като частноправни в рамките на осъществяването на експлоатацията на някаква феодална собственост: *Данъците са държавни вземания от публичноправен характер, предназначени за издържане на държавната дейност, необходима за самото съществуване на обществата.* Като такива те се събират от особена финансова (данъчна, фискална) администтрация, която е предмет на настоящото дирене. В този смисъл трябва специално да се подчертае, че този чиновнически апарат няма нищо общо в своята публичноправна характеристика със служителите в някое имение, та дори и те, по силата на някоя ескусия, да събират за сметка на собственика (господаря) отстъпени от държавата вземания, та дори и те

[44] измежду известните ни глоби тук можем да споменем **вражда и фун** – за убийство, **разбой** – за грабеж; **девичи разбой** – за отвличане на девойка; **конски тат** – за кражба на коне; **разпуст** – за своеволен развод; **потка** – за изпускане на добитък в чужда нива; **арико** – първоначално глоба, която се превръща в допълнителен данък и др. За тях вж.: Сакъзовъ. Данъчната система, с. 149; Ангелов. Приходи, с. 408-409; Цанкова-Петкова. Феодальная рента, с. 10-11; Андреев. Ватопедската грамота, с. 92 сл.; Андреев, Ангелов. История, с. 238; История на България, т. III, с. 214.

да имат същите наименования като държавните служители. Трябва да се настои, че в този случай няма някакво разделяне или отстъпване на суверинитет, а само отказ от извършване на някои дейности или събиране на някакви вземания в полза другиму. В повечето случаи, особено в нашите земи, става дума отново за поддържане на непроизводителни в стопанския смисъл на думата институции.

Значението на данъците за държавния живот определя и относителната тежест на фискалните служби в администрацията. По време на Второто царство се забелязва една подчертана тенденция за увеличаване на чиновническия апарат, която може да бъде проследена по данните в грамотите. Така, докато във Ватопедската грамота има отбелязани само трима служители на фиска, то в Рилската чиновниците, които събират данъците или осигуряват изпълнението на ангариите са петнадесет. Разбира се, това може да бъде обяснено и с пропуски при изброяването, което и в двата случая е примерно, нежели изчерпателно, но все пак този факт не може да бъде пренебрегван. Според някои изследователи усложняването на фискалния апарат трябва да бъде обяснено с усилване на данъчния гнет[45]. Това е възможно, още повече като се има предвид намалялата територия на държавата и съответно редуцираното население, с приходите от което през втората половина на XIV век българската държава е трябвало да издържа на огромния натиск от юг и от северозапад. Все пак обяснението не е само в „засилената експлоатация“. Трябва да се види и резултатът на една цялостна криза, стегнала българското общество в десетилетията преди османското завоевание.

Казаното по-горе не бива да навежда на мисълта, че данъчните служби са били пренебрегвани при първите Асеневци. Напротив, те и военните структури вероятно са първите, изградени във възстановената българска държава в последната четвърт на XII век. Второто царство наследява заварената ромейска фискална организация със съответния чиновнически апарат. Разликата с положението през VII век е очевидна, тъй като тогава нашествениците заварват една почти напълно разнебитена администрация, която и самите те не са готови да приемат, поради което я доунищожават. Не така стоят нещата по време на движението на Асеневци и това се потвърждава от самите наименования на чиновниците, отразени във Ватопедската грамота. От тях само две – десеткарите и псарите или винарите (според четенето) – са славянски, но и те вероятно представляват калка от гръцки. Аз лично не смятам, че това положение е резултат само на двувековното ромейско владичество. По-скоро то се дължи на влиянието, което Империята постоянно излъчва към всички православни страни и което може да бъде открито в България още по времето на Първото царство.

[45] Андреев. Ватопедската грамота, с. 155.

Във всеки случай още от самото начало Асеневци са се заели с уреждането на фискалната администрация. Такава е била политиката и по отношение на новозавоюваните територии. В този смисъл бих искал да се спра на сведението на Г. Акрополит, повторено почти дословно у Т. Скутариот, според което след победата си при Клокотница над солунския василевс, цар Йоан II Асен подчинил ромейските крепости „и поставил в тях войници, стратези и събирачи на държавните данъци“[46]. Този текст е изрично доказателство, че фискалната администрация, заедно с областната управа и военните структури, е била първата грижа на българските владетели. Това би могло да обясни и по-сетнешната ѝ диференциация и специализация, регистрирана в грамотите от края на XIV век. В този смисъл не мога да се съглася с изказаното становище, че по време на турските нашествия събирането на данъците е било поето от службите по отбраната на страната, което е причината за включването им в защитните формули на грамотите[47]. Преди всичко бих искал да изтъкна, че военните служители по всяка вероятност са включени в посочените документи не защото са събирали данъци, а защото са могли да притесняват населението с някои от посочените по-горе ангарии. Не изключвам възможността изпълнението на някои от задълженията на населението, като пазенето на крепости, даването на продукти за армията, митатона и др. да е било организирано от военни чиновници. Към тези дейности, обаче, не бих се съгласил да прибавя и събирането на данъци, което представлява специфична дейност, осъществявана от особен апарат, който при това е относително много добре регистриран в изворите.

Накрая бих искал да обърна внимание на едно обстоятелство, което би могло да предизвика интерес във връзка с настоящото дирене. Става дума за двойната употреба на посевния датив „ѩѵѣ“ във Витошката грамота[48], посредством която част от чиновниците, изброени в текста са определени (вероятно) като служители на кефалията, т. е. като подчинени на ръководителя на местната администрация. Веднага се хвърля на очи, дето повечето от тях са чисто административни и най-вече военни длъжности. Изключение правят практорите, които стоят начело в списъка. Следващите – в основната си част фискални чиновници, с някои изключения – са видимо разграничени от предшестващите. Това е осъществено от една страна с думата „потомъ“, а от друга – с изричното посочване, че те са служители „на царство ми“, а не „му“ (т. е. на кефалията). Всичко това поставя въпроса дали би могло да се твърди, че едните са били на местно, а другите – на централно подчинение. Текстовото тълкуване на документа, по мое мнение, води

[46] A c r o p o l i t a e Opera, I, p. 43; S c u t a r i o t a. Chronica, p. 475.
[47] А н д р е е в. Службите на провинциалното управление, с. 12-13.
[48] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 29_8.

към това заключение. В такъв случай би трябвало да се направи изводът, че в съответната провинция е имало едно лице (практорът), което е отговаряло за местните данъци и въобще за организиране на фискалната политика в областта и това лице е било на подчинение на съответния управител. Отделни данъци, обаче, и тяхното събиране, съхранение и предаване е било в ръцете на централно подчинени (а, може би, и централно назначавани) чиновници, които са се грижели за интересите на царя (т. е. на централното държавно управление) в съответната територия. Такова изглежда е положението в последните десетилетия от съществуването на средновековната българска държава. Би трябвало да се изтъкне, че данните от Рилската грамота не подкрепят, ала и не противоречат на гореказаното. То би могло да се приеме за един вариант за тълкуване на изворите, който съдействува да се хвърли повече светлина върху организацията на фискалната администрация по време на Второто царство. Същевременно трябва да се посочи, че горното твърдение поставя множество въпроси, на които би следвало да се отговори в такъв случай доколко тези служители могат да бъдат причислявани към провинциалната администрация? Къде са резидирали? Имали ли са установени райони или са били изпращани ad hoc? Какви са били отношенията им с практорите? и др. При настоящото положение на изворите на тях не може да бъде даден окончателен и неоспорим отговор.

И така, за да обобщим достигнатите резултати трябва да се каже, че фискалната администрация е една от най-добре развитите, специализирани и многобройни по време на Второто българско царство. Тук вниманието ни трябва да бъде насочено към организацията за събирането на държавните вземания по територията на Царството, а не към структурата на хазната в центъра. В този смисъл на първо място ще отбележа, че българската данъчна служба следва образеца на заварената ромейска администтрация. Това се потвърждава от гръцките наименования на много от чиновниците, както и на някои от самите данъци. Славянизацията на термините през XIV век не е свидетелство за противното. Напротив, с усложняването си през по-късния период администрацията става по-близка по своята структура до тази в Империята, а и повечето от новите наименования са калкирани от гръцки. Данните, съдържащи се във Витошката грамота, дават основание да се предположи, че през последните десетилетия преди османското завоевание в провинциите е имало данъчни служби на местно и на централно подчинение.

Тежестта на интересуващата ни служба в цялостната система на администрацията, както и на всеки отделен функционер зависи от извънредно голямото значение на фиска за функционирането на държавния организъм, както и на конкретно събирания от отделния чиновник данък. Това намира отражение и при заеманото място при изброяването в за-

щитните формули на грамотите. Без съмнение това е имало значение и за заплащането на служителите. За организацията на последното данните не са особено богати. За изплащана заплата сведения отсъствуват, но не бихме могли да я отхвърлим като възможност. В полза на чиновниците са отивали вземанията по някои допълнителни данъци и такси, каквито са комодът и наметъкът (вероятно за различни чиновници) и аподохията в полза на аподохаторите. Какъв е бил техният обем е трудно да се определи.

Обобщенията за статуса на фискалната служба и нейния чиновнически апарат дават добра основа за разглеждането на институциите поотделно. Долното изложение предлага едно подреждане, което не отразява йерархията на службата в нейната цялост, тъй като запазените извори не дават възможност за това. То е само примерно и се основава на невинаги сигурното подреждане при изброяването в грамотите. По-горе имах вече възможност да кажа, че отделните функционери са включени в този раздел само доколкото имаме данни, че са събирали данъци или са се грижели за осъществяването на някакви ангарии, без това да дава гаранции за принадлежността им към фискалната администрация, а не да речем към армията и др.

1. Практор

Терминът „практор", що се отнася до средновековна България, ни е познат от царските грамоти. Още от самото начало обаче трябва да се отбележи, че той е употребяван в съвсем нееднакъв смисъл.

Във Ватопедската грамота на цар Йоан II Асен с „**πρακτωρη цр҃ кин**"[49] са обозначени всички държавни служители. Направено е и разграничение между мали и велики. При това положение можем да сравним посоченото значение на термина със значението на „работници царства ми" от по-сетнешните грамоти.

Практорите присъствуват и в други грамоти: Виргинската, Мрачката, Рилската, Витошката[50]. Тук е различен не само правописа на думата „**πραχτωρь**" – ала и самото ѝ значение. Това вече не представлява обобщено понятие за служителите в администрацията, а конкретна държавна служба. Практорът е един от видните функционери, тъй като името му стои на едно от челните места при изреждането. Във Виргинската грамота този термин е споменат два пъти. В първия случай той е първи след севаста, а във втория е трети след тогова, като преди него са само дуксът и кастрофилаксът. Това сведение буди известно съмнение (още повече, че самият документ е неавтентичен), защото в един и същи текст кастрофилаксът изпреварва само няколко реда по-долу и практора, и кнеза. Впрочем, известно сходство можем да открием в твърде близкия с Виргинската грамота хрисовул на крал Милутин за същия монастир св. Георги Бързи от 1300 г. Там мястото на практора също се мени по отношение на това на севастите в рамките на един и същи документ[51]. В Мрачката грамота практорите са поставени след севастите и са определени като едни от хората, които могат да налагат глоби. Би могъл да възникне въпросът дали и в този случай отново не става дума за обобщено понятие за служителите, които са разграничени от севастите, също можещи да налагат глоби, но вече като местни господари, а не по линия на някакви публичноправни функции. Самият текст навежда на тази мисъл, ала това би могло да бъде оспорено въз основа на споменаването на общото понятие „работници царства ми" няколко реда по-горе. В Рилската грамота практорите заемат първото място след севастите, а във Витошката са начело на изброените служители на средешкия кефалия. Интересното в този последния случай е това, че те са изрично посочени като служители на областния управител.

Както повечето титли и служби от периода на Второто царство и институцията на практора им ромейски произход. В Империята той е данъчен чиновник. През XII век практорът замества предишния диойкитис в „стопанисването" на данъците в провинцията[52]. Има данни, че понякога този функционер е бил натоварван със значително по-широки правомощия, като е разглеждал дела и даже е привеждал решенията си в изпълнение[53]. Изглежда, че и положението в средновековна Сърбия не се е много различавало от това в Империята. Практорите се срещат неведнократно в грамотите на сръбските владетели от XIII-XIV век[54]. Имаме всички основания да смятаме, че сръбската институция е почти идентична с българската (говоря за практора като данъчен служител) и дава възможност да се направят някои уточнения.

Без съмнение практорът е един от служителите, които България наследява от почти двувековното ромейско владичество, по време на което тази институция е широко застъпена по българските земи[55]. Именно поради популярността и широките правомощия на интересуващите ни служители първоначално след успеха на движението на Асеневци, наимено-

[49] Ласкарисъ. Ватопедската грамота, с. $5_{7, 10-11}$; Андреев. Ватопедската грамота, с. $193_{7, 10-11}$, вж. и пак там, с. 157-160.

[50] Ильинскій. Грамоты, с. 15_{14}, 18_{98-99}; 25_{38}, 29_{7-8}; Дуйчев. Рилската грамота, с. 52.

[51] Новаковић. Законски споменици, с. 609, 614, 616, 620.

[52] Bréhier. Les institutions, p. 263.

[53] Bréhier. Les institutions, p. 234-235.

[54] Новаковић. Законски споменици, с. 407, 609, 614, 616, 620, 644, 662, 680.

[55] Литаврин. България-Византия, с. 222-223.

ването им придобива най-общото значение на държавен чиновник[56]. Без съмнение данъчната администрация е била най-добре позната на населението. Имаме относително продължителен период, който едва ли се ограничава само до царуването на първите Асеневци. Ако изключим данните на Виргинската грамота, която е неавтентична и антидатирана, „практор" в специалното си значение се появява едва през XIV век. В съседните страни обаче такова най-общо значение в смисъл на държавен служител не е регистрирано.

В особеното си значение терминът „практор" бележи лице от провинциалната администрация на България през XIV век. Неговите фискални функции са отразени в грамотите и не подлежат на съмнение[57]. Интерес представлява изказаното още от С. С. Бобчев мнение дето практорът не бил прост бирник, но орган на изпълнителната власт по места и по-широки компетенции[58]. Това не само не противоречи, но се и подкрепя от казаното по-горе. В този смисъл ще си позволя само да добавя, че такава е и ромейската практика. Трябва да се подчертае също, че данните от Мрачката грамота водят към извода, че правата на този служител не са се ограничавали единствено до фиска.

Без съмнение практорите са заемали едно от челните места в провинциалната администрация на Царството и вероятно са били първи сред фискалните служители. Въпреки това трябва да се каже, че поради обърканите и често противоречиви сведения в запазените документи те не могат да бъдат точно ситуирани по отношение на всички останали чиновници. Същото може да се каже и относно данните, съдържащи се в сръбските акти[59]. Тук му е мястото да се отбележи и фактът, че вероятно са съществували и различни видове практори, в зависимост от областта, която им е поверена. Основание за това твърдение ми дава едно изрично противопоставяне на „практор" и „практор градски" в Милутиновата грамота от 1300 г.[60] Такова, по всяка вероятност, е било положението и в България, ала, за съжаление, преки данни в изворите отсъствуват. Във връзка с това не бих се ангажирал с отговор на въпроса точно какви практори и на какви области е имало.

[56] Ласкарисъ. Ватопедската грамота, с. 35; Андреев. Службите на провинциалното управление, с. 8; същи. Ватопедската грамота, с. 157-160; инак у Бобчевъ. Титли и служби, с. 237.

[57] Дуйчевъ. СБК, II, с. 32; същи. Рилската грамота, с. 64.

[58] Бобчевъ. титли и служби, с. 236.

[59] Новаковић. Законски споменици, с. 407, 609, 614, 616, 620, 644, 662, 680.

[60] Новаковић. Законски споменици, с. 616.

2. Писец

Наименованието на този служител се среща във Виргинската и Мрачката грамоти[61], в една приписка от псалтир от XVI век[62] и в списъка на български светии, приложен в края на Зографската българска история[63]. Допълнителни сведения предоставят Ватопедският и Мрачкият хрисовули, където със забраната „ⲛⲏ ⲡⲏⲥⲁⲧⲏ"[64] по мое мнение е отразена дейността на именно тези служители. Самият термин е славянски и не предизвиква някакви особени затруднения при изясняване на смисъла му. Става дума за „писане", водене на някаква документация. Тъй като в случая би трябвало да се изключи службата в някакъв вид владетелска или друга канцелария (тя по принцип с дейността си не притеснява населението, не е в провинцията и т. н.), остава дейността по изготвянето и водението на определени списъци. Това дава насока на диренията по посока към фискалните служби.

Интересуващата ни институция не е останала незабелязана от изследователите на средновековното ни минало. Константин Иречек, а след него и М. Ласкарис и Иван Дуйчев определят българския писец като служител,идентичен с ромейския ἀναγραφεύς, ἀπογραφεύς[65]. За да бъде докрай ясна тяхната позиция трябва изрично да се подчертае, че става дума за ромейски кадастрални чиновници, съществуването на които предполага една добре развита фискална система[66]. Ясно е, че, макар и колебливо, тримата горепосочени автори предполагат нейното съществуване и в средновековна България през периода на Второто царство. Тъкмо на обратното становище е Михаил Андреев, който категорично изключва съществуването на данъчен кадастър в България[67].

И така, при изясняването на службата на писеца въпросът се свежда до това дали е имало или не български данъчен кадастър през късното Средновековие. Аргументите в полза на неговото съществуване се концентрират само около цитирането на писците и тяхната дейност („ⲛⲏ ⲡⲏⲥⲁⲧⲏ"), както и до предположението, че той е бил наследен от времето на ромейското владичество, за когато разполагаме със сигурни данни за

[61] Ильинскій. Грамоты, с. 18_{100}, 25_{26}.

[62] Цоневъ. Описъ. I, с. 12.

[63] И. Ивановъ. БСМ, с. 64.

[64] Ильинскій. Грамоты, с. 25_{31}; Ласкарисъ. Ватопедската грамота, с. 5_{13}; Андреев. Ватопедската грамота, с. 193_{13}.

[65] K. Jirecek. Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien, II, S. 67-68; Ласкарисъ. Ватопедската грамота, с. 41-42; Дуйчевъ. СБК, II, с. 323.

[66] Dölger. Beiträge, S. 82-93; A. Andréadès. Deux livres sur les finances byzantines, BZ, Bd. 28, Heft. 3-4, p. 301-304. Љ. Максимовић. Провинцијска управа, с. 112-130.

[67] Андреев. Ватопедската грамота,, с. 102-103.

съществуването на такъв по българските земи[68]. Наистина България е страната, която, в сравнение със своите съседи, най-здраво пази ромейските архетипи в почти непокътнат вид, ала това не ми се струва достатъчно доказателство за съществуването на кадастър. Става дума за твърде скъпоструваща дейност, която изисква наличието на голяма, добре организирана и подготвена администрация. В средновековна Сърбия кадастър не е бил изготвян[69], въпреки че и за там имаме данни относно съществуването на сходна институция. В Милутиновата грамота от 1300 г. за манастира св. Георги Бързи край Скопие на два пъти при изброяването на чиновниците се споменава „нн пнсць“[70]. В такъв случай идеята, че става дума за кадастрален служител, би трябвало да бъде изоставена. В княжествата на север от Дунава през късното Средновековие кадастър е бил изготвян, но тамошните *катастифи (катастихи)* се появяват едва към XV век[71]. При тези извори ми е трудно да се съглася с едно предположение (тъй като сигурни доказателства отсъствуват) за съществуването на кадастър в средновековна България, поне в този му вид, в който го откриваме в Империята.

Едно възможно решение предлага Михаил Андреев. Според него става дума за дейност по изготвянето на някакви данъчни регистри, представляващи необходимо условие за самото облагане[72]. В тях биха могли да бъдат вписвани както лицата, така и имотите, представляващи интерес за фиска. Нещо по-конкретно при настоящото състояние на изворите едва ли би могло да се твърди.

Писмените свидетелства от епохата ни позволяват да посочим следните лица, които са изпълнявали тази служба.

Еразъм писец

„ерѧзмъ пнсецъ болгѧрскїн“[73] стои на единадесето място в списъка на светиите от българския народ, приложен към Зографската българска история. Други данни за него нямаме. Сведението изглежда съмнително, но вярвам, че нямаме право да го пренебрегнем напълно при цялата бедност откъм извори за нашето минало.

[68] Литаврин. България-Византия, с. 223-224.
[69] Според самия Иречек (вж. idem. Staat und Gesellschaft, II, S. 67).
[70] Новакович. Законски споменици, с. 614, 620.
[71] Instituţii feudale din ţările române, p. 77-78, Андреев. Ватопедската грамота, с. 102.
[72] Андреев. Ватопедската грамота, с. 102-103.
[73] Й. Иванов. БСМ, с. 641.

Ангеларий писец

„аггелѧрїн пнсецъ“[74] е на дванадесето място в гореспоменатия списък на българските светии. За него също нямаме други данни.

* * *

Разполагаме и с една приписка от псалтир от XVI век (БАН № 10), която гласи „млн҃огрѣшнїн н хѹдьн н млъшїн къ дїѧцѣ҃ [граматнк каїчѡ пнсьць ѡхъ, ѡхъ, ѡхъ ѵпнса]“[75]. Това сведение би могло да представлява интерес за нас само като наличност на термина. Споменатият Байчо не би могъл да бъде включен в списъка на българските служители през Средновековието, дори и само заради времето, по което живее.

3. Перперак

Названието на този чиновник се среща в двете грамоти на цар Йоан Шишман. В Рилската грамота се казва: „потѹ҃ нн пер' пнракє...“[76], а във Витошката: „...потолъ нн перъпнракє цр҃ка млн...“[77]. Терминът явно има гръцки произход и произлиза от наименованието на монетата „ὑπερπύρον“. Тази същата монета е много често споменавана в сръбските владетелски документи, но се среща и в две от българските грамоти – Виргинската и Зографската[78]. Този факт свидетелствува за разпространението ѝ в България като платежно средство. По-голям интерес във връзка с поставената задача представлява споменаването на „перпера“ като вид данък. Във Виргинската грамота, той стои в защитната формула между волоберщината и димнината[79].

При наличието на тези изворови данни изясняването на същността на службата на перперака не ни поставя пред някакви особени затруднения. Иван Дуйчев я определя като съответна на ромейския „ὑπερπυράκις“, което ще рече събирач на паричните данъци в областта[80]. Явно е, че в случая става дума за транслитериране на гръцкия термин при спазване на

[74] Й. Иванов. БСМ, с. 641.
[75] Цонев. Описъ, с. 12 – даденото в скоби е с тайнопис.
[76] Дуйчев. Рилската грамота, с. 52_{54}.
[77] Ильинский. Грамоты, с. 29_{9}.
[78] Ильинский. Грамоты, с. 18_{93}, $23_{49,57,65}$.
[79] Ильинский. Грамоты, с. 18_{88}.
[80] Дуйчев. Рилската грамота, с. 64.

правилата на славянската фонетика. В този смисъл ще отбележа, че имаме всички основания да се присъединим към мнението на видния български историк, още повече, че то се потвърждава от данни от Сърбия, Влашко и Молдова, които по мое мнение биха могли да бъдат използувани при правенето на изводи и за българската институция.

Както вече казах, самото наименование на монетата иперпир е твърде често срещано в актите на сръбските владетели през Средновековието. Тук бих искал да обърна малко повече внимание на текста в една грамота на цар Стефан Душан от 1347-1350 г., където откриваме самия термин „перперак". В защитната формула, при изброяване на задълженията, от които биват освободени монастирските люде, се казва: „...н **отъ сокнѣ н дѣмнине н перперакѣ, н десет'ка житнога**..."[81]. В този случай обаче не става дума за някакъв държавен чиновник, а за определено данъчно задължение към държавата, с освобождаването от което бива облагодетелствуван адресатът. Това заключение се налага от контекста. Разбира се, българските сведения без съмнение визират част от данъчния апарат, но те не само не влизат в противоречие със сръбските, но даже взаимно се допълват. В случая става дума за посочване на чиновник, от една страна, и на данъка, който е предмет на службата му, от друга.

Важни сведения могат да се почерпят и от румънските извори. В угровлахийските грамоти от XV век насетне се среща наименованието на данъка „регрег" (**перперъ**)[82]. Безспорно и то произхожда от ромейската, а по-сетне и дубровнишка монета, която твърде често се среща в двете княжества през късното Средновековие[83]. Данъкът е съществувал във Влашко (в Молдова съответния нему се зовял „leul pe bute") и е засягал главно търговски стоки и продукти, най-често виното и рибата[84].

След казаното по-горе смятам, че имаме всички основания да заключим, че интересуващият ни служител е имал задължения сходни с тези сведения, за които получаваме от съседните страни. В този смисъл може да се каже, че перперакът е бил провинциален фискален чиновник, занимаващ се със събирането на паричните данъци и по-точно на данъка „перпер"[85]. Паралелите със земите на север от Дунава дават възможност да се твърди, че той и в България може да е имал отношение към търговията и фискалното регулиране на пазара. Необходимо е освен това, да се изтъкне, че перперакът вероятно е бил лице с тежест в местната данъчна

[81] Новаковић. Законски споменици, с. 680.

[82] За първи път в грамота от 15 януари 1467 г. – DRH, ser. B, vol. I, No 31, p. 223-224; Dicţionar elementilor româneşti, p. 173.

[83] Instituţii feudale dîn ţările române, p. 359.

[84] Instituţii feudale dîn ţările române, p. 355.

[85] Андреев. Ватопедската грамота, с. 115, 155, 156. Андреев, Ангелов. История, с. 159.

администрация. При изброяването в Рилския хрисовул той заема шесто, а във Витошкия – седмо място, но е първи сред упоменатите данъчни чиновници, ако оставим настрана практора, който стои веднага след първия в списъка.

4. Десеткар

За десеткари става дума във Ватопедската, Виргинската, Мрачката, Рилската и Витошката грамоти[86]. Единствено посочването в първата от тях не е съпроводено от пояснение десятък върху какво точно събират (свине, овце и др.). Самият термин е славянски и не предизвиква никакви затруднения при тълкуването му. За това говори и пълното единодушие на писалите по въпроса автори, които определят десеткарите като фискални чиновници, натоварени да събират десятъка, вероятно в натура[87]. За да се каже нещо повече обаче, ще трябва да се изясни характерът на самия данък, както и да се подирят паралелни служби в съседни балкански страни.

В българската историческа книжнина е изказано мнението, че десятъкът е представлявал основния данък през Средновековието в нашата страна[88]. Смятам него за преобладаващо и не виждам сериозни основания да бъде то отхвърлено. Този данък може да бъде открит във всички страни на полуострова, което навежда на мисълта, че произходът му трябва да се търси в ромейската „δεκατεία", която пък има по-стари римски корени. Това се потвърждава и от самото наименование. То явно е традиционно, тъй като отнеманата част е твърде променлива величина и невинаги представлява 0,10 част от производството. В запазените сръбски документи десятъкът е доволно често споменаван – понякога без конкретизиане[89], понякога уточнен като велик и малък[90], житен[91], животински[92],

[86] Ильинскій. Грамоты, с. 18_{100}, 25_{29}, 27_{55}, 29_{10}; Ласкарисъ. Ватопедската грамота, с. 5_9; Андреев. Ватопедската грамота, с. 193_9; Дуйчев. Рилската грамота, с. 52_{55}.

[87] За десятък от хляб, вино, месо, зоб, пилета става дума в Мрачката грамота – вж. Ильинскій. Грамоты, с. 25_{32}; Ласкарисъ. Ватопедската грамота, с. 36; Дуйчевъ. СБК, II, с. 322, 349; Андреев. Службите на провинциалното управление, с. 8; Андреев. Ватопедската грамота, с. 153; Дуйчев. Рилската грамота, с. 63.

[88] Вж. М. Андреев. Ватопедската грамота, с. 118. Инак у М. Ласкарисъ. Ватопедската грамота, с. 42-43, 46 и у Г. Цанкова-Петкова. Аграрните отношения, с. 140-143, 160-161.

[89] Новаковић. Законски споменици, с. 152, 310, 49, 436, 456, 490, 583, 685, 703, 780.

[90] Новаковић. Законски споменици, 628.

[91] Новаковић. Законски споменици, с. 411, 455, 614, 680, 767.

[92] Новаковић. Законски споменици, с. 455.

овчи[93], свински[94], винен[95] или пчелен[96]. Особено внимание трябва да се отреди на понякога твърде интересното съвпадение с данните за България. Във Влашко и Молдова този данък носи славянското наименование „десетина“[97], а също и румънското „дижма“ или „дизмарство“ (dijma)[98]. Без съмнение става дума за същия данък, който по своите характеристики едва ли се е различавал съществено от едноименните държавни вземания в останалите балкански страни. Бих искал да подчертая изрично: данък или, инак казано, държавно фискално вземане, а не такова, основано на някакви частноправни отношения, каквото би било, ако се разглежда като феодална рента.

Горните изводи се подкрепят и от идентичността на чиновническата служба, натоварена да събира данъка. Както вече отбелязах, в България тези служители се зовят „десеткари“. В Сърбия същият термин отново се среща, при това в известната грамота на крал Стефан Урош II Милутин от 1300 г. за манастиря св. Георги Бързи край Скопие[99] – т. е. в територия, принадлежала преди към българската държава. Във Влашко и Молдова откриваме две наименования на чиновниците, съответни на двойното наименуване на самия данък. На „десетината“ отговаря службата на десетника – такова е типичното за Молдова название[100]. В Седмоградско то съответно е „decima“ и „decimator“, а в Мунтения – „dijma“ „dijmar“ (**дижмарꙋ**)[101]. Явно е, че става дума за една и съща институция, с едно и също име, но на различни езици.

Не би могло да има съмнение, че става дума за данъчни чиновници, които са се грижели за събирането на основния данък – десятъка. Не можем да отминем, обаче, факта, че и в България, и в Молдова има десетници. У нас обаче това е военен чин и няма нищо общо с фиска. Може да се предположи, че терминът „десеткар“ е бил изменен на „десетник“ при заемането му в една по същество чужда езикова среда.

Събирането на десятъка е изисквало сравнително добра организация. В зависимост от облагания продукт вземането се е събирало по различен начин. Проблеми биха могли да възникнат и със съхраняването. Едно е положението при добитъка, друго при зърнените храни, трето при виното или меда. Всичко това изисква и съответно организирана служба със специализирани чиновници. Трудно е да се каже дали в средновековна България е имало и десеткари, чиято служба не е била конкретизирана върху събирането на определен продукт. Без никакво пояснение присъствуват те във Ватопедската грамота, а в Мрачката е отбелязано „десеткари всякакви“ – и сетне са определени като свински, овчи или пчелни. Не би могло да се твърди със сигурност дали това „всякакви“ включва само тези трите или изброяването е примерно. Във всеки случай, за да се изследва институцията, би трябвало да се обърне особено внимание на трите, стабилно присъствуващи в изворите вида десеткари.

1. *Десеткари свинни.* Посочени са изрично в Мрачката, Рилската и Витошката грамоти: „**десѣткаре (десѣткаре) свннни (свнни, свнніи)**“[102]. Събирачи на десятъка върху свинете. Данни за този данък имаме и относно Сърбия. Не може да не направи впечатление, че сведенията за тази страна произхождат от грамоти, отнасящи се до Македония, а в един случай – и за манастиря св. Никола Мрачки при Оряхово[103]. Бих искал да подчертая, че в два от тези случаи свинският десятък е изрично подчертан: в първия единствено той е отделен от общото наименование на данъка[104], а във втория е специално отделен от другите[105]. Данни за особен свински десятък има и относно княжествата на север от Дунава при това както за Влашко и Молдова, така и за Трансилвания[106]. Вследствие на тези наблюдения би могло да се твърди, че данъкът, назован „десятък върху свинете“, е общ за целия Балкански полуостров. Разбира се, това може да се дължи както на сходния характер на производството, така и на общ произход. Би могло да се твърди, че и чиновниците, натоварени със събирането му, са имали сходна служба и наименование. Относно България такова съмнение не може да има. Свинските десеткари присъствуват в три от грамотите.

2. *Десеткари овчи.* Те присъствуват и в четирите грамоти, където се говори за конкретно посочни видове десеткарски служби „**десѣткаре (десѣткаре) ѡквн (ѡквїн)**“[107]. Това са чиновници, натоварени със събирането на десятъка върху овцете, който отговаря на ромейския „προβατοδεκατεία“. Данни за овчи десятък откриваме и в сръбската фискална

[93] Новакович. Законски споменици, с. 407, 411, 448, 614.
[94] Новакович. Законски споменици, с. 310, 407, 411.
[95] Новакович. Законски споменици, с. 455, 467, 614, 680, 767.
[96] Новакович. Законски споменици, с. 407, 411, 467, 614, 767.
[97] За първи път в документ от 1 септември 1429 г. DRH, ser. A, vol. I, No 93, p. 139, вж. и № 100, 104, 187, 195, 247, 266 etc. Instituţii feudale din ţările române, p. 149.
[98] DRH, ser. B, vol. I, Na 12, 23, 39 etc. Instituţii feudale din ţările române, p. 158-159.
[99] Новакович. Законски споменици, с. 620.
[100] За първи път на 10 май 1439 г. – DRH, ser. A, vol. I, No 195, p. 275, v. et No 241.
[101] За първи път в грамотите на 28 октомври 1467 г. – DRH, ser. B, vol. I, No 127 etc. Instituţii feudale din ţările române, p. 158-159.
[102] Ильинский. Грамоты, с. 25_{29}, 27_{55}, 29_{10}.
[103] Новакович. Законски споменици, с. 310, 407, 411.
[104] Новакович. Законски споменици, с. 310.
[105] Новакович. Законски споменици, с. 411.
[106] Instituţii feudale din ţările române, p. 149.
[107] Ильинский. Грамоты, с. 16_{100}, 25_{29}, 27_{55}, 29_{10}; Дуйчев. Рилската грамота, с. 52_{55}.

система, при това отново в Македония[108]. За съжаление, не бих могъл да кажа почти нищо повече, освен че този данък вероятно е бил особено съществен при това главно в планинските пасбищни райони и между власите. Трудно е да се вземе отношение и по питането относно това какво точно се е събирало – дали овце, дали агнета или мляко или и трите заедно.

3. Десеткари пчелни. Посочени са във Виргинската, Мрачката, Рилската и Витошката грамоти: „**десеткаре (десѣткаре) пчелнн (пчелнѣін, пчелнїн)**“[109]. Явно е, че става дума за служители по събирането на десятъка върху меда. Отговаря на ромейското „μελισσοεννόμιον“. Разполагаме с достатъчно данни за пчелен десятък и в Сърбия[110]. Те отново се отнасят до Македония и произхождат от XIV век. Изрично е подчертан десятъка върху пчелите и във Влашко и в Молдова и в Седмоградско[111]. На пръв поглед не е лесно да се обясни особеният интерес към пчеларското производство, демонстриран в документите от балканските страни. Наистина, медът никога не е бил главен продукт на трапезата на местните хора, но изглежда, че той е представлявал основно перо от износа, осъществяван от италиански и дубровнишки търговци, а това вероятно е носело големи приходи и за фиска.

Както вече бе отбелязано, в чуждите документи, особено в сръбските, има упоменати още няколко други специализирани десятъци (велик и малък, житен, винен). Поставя се питането дали и за тяхното събиране е имало особени служители-десеткари. На това е трудно да се отговори окончателно, но искам да подчертая, че лично на мен такова решение не ми изглежда приемливо. Преди всичко трябва да се отбележи, че за виното и житото има особени чиновници – винар и житар. Освен това съчетанието на посочените три вида десеткари е изключително стабилно и се нарушава единствено в бездруго объркаката и съмнителна Виргинска грамота. От друга страна, отрицателният отговор, който съм склонен да приема, поставя въпроса за наименованието на чиновниците, събиращи другия десятък – въпрос, който едва ли ще получи отговор при сегашното състояние на изворите. Прави впечатление единствено това, че посочените служители са натоварени с десятък върху животинско производство (ако посмеем да включим и пчелите към него). Би могло да възникне предположение да не би десеткарите да са свързани със скотовъдството. В момента ще се въздържа да настоя на него, тъй като то по никой начин не може да бъде доказано.

И така, десеткарите се очертават като фискални служители, натоварени да събират десятъка върху определени производства (може би, животински). Обектът на облагането обикновено е включен в самото наименование на институцията. Значимостта на десятъка като основен данък и на конкретно облаганото производство в рамките на българското стопанство определя дяла на постъпленията в държавните приходи и съответно тежестта на службата във фискалната администрация. Може да се забележи, че във Ватопедската грамота десеткарите са на четвърто място при изброяването, но са първи сред данъчните служители („практор“ е там общо понятие), а в другите грамоти са малко по-назад, ала не по-долу от четвърто-пето място сред служителите на фиска. Данни за приходите им нямаме, но може да се предположи, че те са се образували въз основа на допълнително облагане на населението.

5. Житар

За „**жнтаре**“ се споменава във Витошката и в Рилската грамоти[112]. Допълнителни сведения черпим и от Зографския хрисовул на цар Йоан Александър, в който се съобщава за „**жнтарєтво**“[113]. Явно е, че става дума за данъчен чиновник, натоварен да събира бериите върху житото. За да изясним характера на неговата служба и положението му в държавния апарат, трябва да разгледаме самата фискална система. Не би могло да има съмнение, че в една земеделска страна, каквато е България през късното Средновековие, данъците върху зърненото производство ще имат особено значение за формирането на държавните приходи. В тази връзка би трябвало да се разглежда и облагането на житото, представляващо основно селскостопанско производство. Главният въпрос, който се поставя пред нас, е този за събирането на кой данък са отговаряли житарите. Отговорът му би могъл да ни помогне да изясним и организацията на данъчната администрация.

По същество се поставя задачата да определим главното държавно вземане по време на Второто царство. По въпроса са изказвани различни мнения. Г. Цанкова-Петкова застъпва становището, че основният данък, налаган върху земята и работния добитък едновременно, се е наричал „комод“. Той според нея е равнозначен на срещаните по друго време в изворите „воловерщина“ и „житарство“, а всички те от своя страна произлизали от също равнозначните помежду си ромейски данъци „иконодион“, „зевгологи-

[108] Новакови ћ. Законски споменици, с. 407, 411, 614. Впрочем това, че става дума за Македония едва ли е особено съществено, тъй като бездруго повечето сръбски актове се отнасят до тази територия. За отбелязване е главно фактът, че отново става дума за монастиря св. Георги Бързи край Скопие (с. 614).

[109] Ильинскій. Грамоты, с. 18_{100}, 25_{29}, 27_{55}, 29_{10}; Дуйчев. Рилската грамота, с. 52_{55}.

[110] Новакови ћ. Законски споменици, с. 407, 411, 467, 614, 767.

[111] Instituţii feudale dîn ţările române, p. 149.

[112] Ильинскій. Грамоты, с. 27_{54}, 29_{9}; Дуйчев. Рилската грамота, с. 52_{54}.

[113] Ильинскій. Грамоты, с. $23_{50,58}$.

он“ и „зевгаратикион“[114]. Това мнение, може да се каже, остава изолирано в българската историческа книжнина. Преобладаващо е защитеното още от Франц Дьолгер становище, че икомодионът е само допълнителен данък, предназначен за заплащане на чиновника, който определя облагаемото изводство или земя[115]. Сходно е и становището на френския изследовател Ж. Бомпер, който определя икомодиона като данък в полза на чиновника, измерващ облагаемата земя в модии[116]. Относно положението в България това положение е защитено най-вече от проф. М. Андреев[117]. Той застъпва и тезата, че в България основния данък си остава десятъка, включително и върху житото[118]. Така, за да стигнем до отговор на поставения въпрос, трябва да изясним характера на термина „житарство“, който се свързва с житар. Повечето автори смятат, че произходът му иде от ромейската „σιταρκία“[119]. Затруднения създава изясняването на самия характер на данъка. Вече бе отбелязано мнението на Г. Цанкова-Петкова, която го приравнява към комода[120]. Други автори смятат, че първоначално става дума за задължение да се продава жито на държавата по нормирани цени, което постепенно се превръща в данък[121]. Димитър Ангелов пък го приравнява към перпера, изхождайки от плащането му в пари[122].

Каквото и да е било, не може да има съмнение, че става дума за данък върху житото. Той вероятно е бил сходен с десятъка[123], макар да е възможно и да не е бил равнозначен нему. Не би могло да има и сериозно съмнение, че службата на житаря може да се свърже със събирането именно на този данък.

[114] Цанкова-Петкова. За аграрните отношения, с. 140-143, 160-161. Тази позиция в по-недоразвит вид съществува още у М. Ласкарисъ. Ватопедската грамота, с. 42-43, 46.

[115] Fr. Dölger. Beträge, S. 6. По въпроса за иконодиона са изказвани много различни мнения. В. Василевский. (Материалы, ЖМНП, ч. 210, 1880, с. 369), а после и Г. Острогорски (Die landische Steuergemeinde..., S. 54) изхождайки от етимологията на думата го определят като данък върху сградите или домовете (=капникон).

[116] Bompaire. Sur trois termes de fiscalité byzantine, Bulletin de correspondance hellénique, 80, 1956, p. 627, 631.

[117] М. Андреев. Ватопедската грамота, с. 103-105. Така по-рано и Д. Ангелов. Приходи, с. 401-402.

[118] М. Андреев. Ватопедската грамота, с. 107-108.

[119] Ильинский. Грамоты, с. 124. Соловјев, Мошин. Грчке повеле српских владара, с. 491-493; Дуйчевъ. СБК, II, с. 363; Ангелов. Приходи, с. 403; Андреев, Ангелов. История, с. 157, Дуйчев. Рилската грамота, с. 64.

[120] Вж. бел. 117.

[121] Ильинский. Грамоты, с. 124; Соловјев, Мошин. Грчке повеле српских владара, с. 491-493; Дуйчевъ. СБК, II, с. 363, Дуйчев. Рилската грамота, с. 64.

[122] Ангелов. Приходи, с. 403.

[123] За житен десятък се говори и в някои сръбски документи – Новаковић. Законски споменици, с. 467, 614, 680, 767.

За да достигнем до някакви по-конкретни резултати българските данни не са достатъчни. Допълнителни сведения бихме могли да потърсим в съседните балкански страни. Особено внимание си заслужава да обърнем на Влашко и Молдова, където откриваме две служби със сходно наименование – „житничар“ и „житар“. Житничарят е типично молдовска институция[124]. За пръв път срещаме този сановник в един надпис от 1558 г., където става дума за „Кърстя, житар на Сучава“[125]. В XVI век той все още е в категорията на т. нар. „слуги“, а към по-висшите преминава през XVII в. Мирон Костин поставя житничарят на 7-мо място от сановниците без място в Съвета, а при Димитър Кантемир той е 7-ми в Дивана (след великия слугер и пред великия питар). През XVII век житничарят заема 17-то място сред боляри-те от II клас. Както виждаме, може да се твърди, че става дума за придворен велможа и служител в централната управа. Атрибуциите му са свързани със събиране, пазене и разпределяне на зърнените храни. Наративните извори от XVII-XVIII в. го определят като „annonae praefectus“ и „decinarum curator“. Тъй като той е държал хамбаря (житницата), не е имал право да отсъствува от двора. Евлия Челеби го сравнява с османския „агра emini“, който се е грижел за снабдяването на султанския двор. В своята работа великият житничар е бил подпомаган от втори и трети житничари, както и от камараш на житницата и от диаци на житницата[126]. Във Влашко също има господарска житница, ала за нея по принцип се грижи великия ключар. Само за кратко време през XVII век и то явно под молдовско влияние се появява и житничар, който обаче бързо изчезва от изворите и не се среща след времето на Григорий Гика. След казаното за тази институция смятам, че може да се каже, че паралелите с българските житари не са особено коректни. В Молдова това е висш служител в центъра, а не провинциален чиновник.

Повече внимание би трябвало да се отдели на мунтенската институция „житар“, която се среща още в грамотите от края на XIV век. Според Н. Йорга думата иде от „vitarul“, като при някаква фонетична особеност „v“ преминава в „j“: Така този служител се определя от него като пазач на говедата (от „vita“ = „говедо“). През XIX век житарят е пазач на границите и на горите[127]. Трудно ми е да се съглася с такава етимология, когато думата изглежда съвсем ясна. Търсене непременно на румънски корен, особено що се отнася до институционна-

[124] Stoicescu. Sfatul domnesc, p. 288-289. Dicționar elementilor românești, p. 116-117; Instituții feudale din țările române, p. 256.

[125] N. Iorga. Contribuțiuni la istoria bisericii noastre, București, 1912, p. 12.

[126] Stoicescu. Sfatul domnesc, p. 288-289, Instituții feudale din țările române, p. 256.

[127] Instituții feudale din țările române, p. 255-256.

та система през Средновековието, не ми изглежда необходимо. За нас обаче е важно друго – че служба със сходно наименование съществува и във Влашко.

И така, смятам, че след казаното дотук имаме пълното основание да определим българските житари като събирачи на основния данък върху зърнените храни по време на Второто царство. Изглежда, че тяхната служба е имала тежест в провинциалната фискална администрация, тъй като те макар и да са на 7-мо или 8-мо място при общото изброяване в грамотите, заемат второ място сред данъчните чиновници, като и в двете грамоти стоят непосредствено след перпераците. Заплащането на житничарите вероятно е ставало посредством допълнително облагане на населението. Основания за такова твърдение могат да се почерпят от съществуването на данък, наречен „житарство" във Влашко[128]. Като сходен вид облагане съм склонен да разглеждам и „НАМЕТЪКЪ ЖИТЪНЄІН", който се среща както във Виргинската грамота, така и в грамотата на крал Стефан Урош II Милутин за монастиря св. Георги Бързи край Скопие[129]. В текста то е посочен като вземане, изрично разграничено от житния десятък. Сходствата с България са несъмнени.

6. Винар

За винари се говори във Виргинската, Мрачката, Рилската и Витошката грамоти[130]. Според четенето на Михаил Андреев този термин се среща и във Ватопедската грамота[131]. От своя страна във Виргинския хрисовул срещаме и израза „НН ... НАМЕТКА ... КНН'НА"[132]. Думата е от славянски произход и не представлява някакво затруднение за тълкуване. Данни за винари, вероятно със сходни служебни задължения, има и в Сърбия[133]. Начинът, по който са споменати всички те в грамотите, дава основание да ги причислим към провинциалната данъчна администрация. За по-детайлна характеристика обаче ще трябва отново да се обърнем към съседните страни.

[128] DRH, ser. B, vol. I, Na 10, 21, 24, Instituţii feudale dîn ţările române, p. 255.

[129] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 19_{10}; Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 609, 614.

[130] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 18_{99}, 25_{29}, 27_{53-54}; Д у й ч е в. Рилската грамота, с. 53_{53-54}.

[131] М. А н д р е е в. Ватопедската грамота, с. 193_{9-10}. Според публикувания от М. Ласкарис текст (Ватопедската грамота, с. 5_{9-10}) повреденото място се запълва с термина „псар".

[132] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. $19_{101-102}$

[133] Н о в а к о в и ћ Законски споменици, с. 614, 620.

Не може да има съмнение, че данъка върху виното във всички балкански страни е представлявал съществена част от държавните доходи. Това се определя от географското разположение на района, както и от характера на самото производство. За съжаление ние не разполагаме с достатъчно сведения за България и не бихме могли (както можем за Влашко и Молдова) да определим точната величина на този приход[134]. Не ще да е бил малък той и в Империята, където данъкът носи името „οἰνομέτριον". Данни за „КНННЬКЄІН НАМЄТЪКЪ"[135] или „КНННЬКЄІН ДЄСЄТЪКЪ"[136] имаме и в Сърбия. Във Влашко и Молдова той носи името „КНИАРНЧЬ" (срещат се и дублетните форми „КНИАРНЧН", „КНИЪРНЧЮЛ", „КНИАРНКЮ", „КНИЪРНЧ", „КНИЪРНЧѪЛ" – в зависимост от преобладаването на българското, сръбското или румънското езиково влияние)[137]. Присъствието на тези термини в документите дава достатъчно основание да открием един общ по своята същност данък за всички балкански страни. Той би могъл да бъде определен като десятък върху виното, въпреки че през различни периоди размерът му ще да е бил твърде различен.

Сходството в облагането определя и сходството във фискалната администрация. Търсенето на паралели е особено интересно в случая със Сърбия по няколко причини. Преди всичко терминът „винар" се среща в грамотата на крал Стефан Урош II Милутин за монастиря св. Георги край Скопие, което пряко се отнася до бивши български територии. Второ, в този случай връзката между „винар" и две берии върху виното е безспорен, тъй като термините присъствуват в един и същи документ. Тук си заслужава да се спрем на един друг момент. В текста е изрично направена разлика между „ДЄСЄТЪКЪ КНННЬКЄІН" и „НАМЄТЪКЪ КНННЬКЄІН"[138]. Десятъкът по традиция присъствува заедно с този върху овцете, житото и пчелините, а наметъкът е само житен и винен, но в същия документ, в самото му начало е и месен и сирен[139]. И в двата случая трябва да се има предвид контекста. Така и на двете места терминът е свързан с глагола „платити", като при това в текста в началото на документа той е изрично разграничен от приселицата. Това ни предпазва от объркване с нея – една твърде възможна в този случай грешка. Всичко това, както и самото съдържание и етомология на думата „наметък" навеждат на мисълта, че става дума за допълнително възнаграждение, вероятно в полза на чиновника, натоварен със събирането на основния данък. По мое мнение в този случай паралелите с българската фискална система са не само допустими, но и необходими.

[134] Instituţii feudale dîn ţările române, p. 502.

[135] Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 609, 614.

[136] Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 467, 614, 680, 767.

[137] Dicţionarul elementilor româneşti, p. 260.

[138] Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 614.

[139] Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 609.

До не по-малко интересни данни може да се достигне и при сравнение на положението в България с това във Влашко и Молдова. Данъчният служител, натоварен там със събирането на налозите върху виното се нарича „ кнпарнчарь“, но се срещат и дублетните форми „кнпарнчь“, „кнпарнчн“ (тези съвпадат с наименованието на самия данък) и „кнпърнчул“[140]. До XVI в. данъкът е събиран в натура през XVII – в натура и в пари, а след началото на XVIII в. – главно в пари. Това определя и службата на интересуващите ни чиновници[141].

И така, може да се каже, че на Балканите се създава една до голяма степен обща традиция, която позволява правенето на изводи за положението в България посредством наличните данни за съседните страни. Този факт дава основание винарят да бъде определен като данъчен чиновник, натоварен със събирането на десятъка върху виното. Вино се е вземало и за прехрана на преминаваща войска[142], но в случая не говорим за тази ангария. Поради характера на производството данъкът вероятно е представлявал значителна част от държавните приходи, което определя и тежестта на службата в администрацията. При изброяването в грамотите винарите стоят на 7-мо до 9-то място, но сред данъчните чиновници са трети. Доходите на отделните изпълняващи длъжността лица са се образували от допълнителни вземания от населението, наричани, както изглежда, „винен наметък“, данни за който има във Виргинската грамота. Конкретният размер на тези облагания не би могъл да бъде сигурно определен – той едва ли някога е бил точно фиксиран, а и е подлежал на постоянно променяне.

7. Сенар

Този служител е споменат изрично в Рилската и във Витошката грамоти от времето на цар Йоан Шишман в мн.ч. „сѣнарє“[143]. Самата дума е славянска и смисълът ѝ е ясен. Състои се от „сено“ и наставката за образуване на съществителни от мъжки род – „ар“, която често присъствува в имена, обозначаващи професия или определена дейност[144]. Терминът би трябвало да означава „този, който се грижи за сеното“. Това заключение ни дава вече една добра отправна точка за осмисляне на институцията.

[140] DRH, ser. B, vol. I, Na 52, 56, 77, 192, 220, 23, 80, 15 etc.; Dicţionarul elementilor româneşti, p.260.

[141] Instituţii feudale din ţările române, p. 501-502.

[142] Вж. Мрачката грамота = Ильинский. Грамоты, с. 25_{32}.

[143] Ильинский. Грамоты, с. 27_{56}, 29_{12}; Дуйчев. Рилската грамота, с. 52_{56}.

[144] Граматика на старобългарския език, с. 189, 190.

Сеното е основен продукт в селското стопанство през Средновековието, което пряко има отношение не само към цялото скотовъдство, но и към отбраната на страната. Именно затова би трябвало да търсим мястото на интересуващия ни служител в данъчната администрация или при организацията на конницата. Впрочем, тези две насоки на диренията не са взаимоизключващи се, тъй като определени военни чинове биха могли да бъдат натоварвани и със събирането и опазването на определени постъпления от населението или с осигуряването на извършването на определени дейности от същото, които имат отношение към тяхната служба. Основания за такива заключения можем да открием и в българските грамоти, и в актите на сръбските владетели, както и в тези от Влашко и Молдова, които в известен смисъл продължават търновската традиция и биха могли да бъдат извор на сведения за нея.

Сеното и сенокосите са добре застъпени в българските царски хрисовули[145]. Сенокосът като вид имот, земя, е посочен във Виргинския, Мрачкия и в Рилския хрисовули. За нас тези сведения са интересни само доколкото подчертават значението на това производство. Значително по-сериозно внимание трябва да се обърне на израза „сѣно косѣнѣ“, като название на определена ангария, както го срещаме във Виргинската грамота[146]. Данни за сходно задължение на населението откриваме значително по-добре представени в сръбските документи[147]. В такъв случай би могло да се постави питането дали сведението от подправената Виргинска грамота не представлява само отглас от някаква сръбска ангария, непозната в България. Наистина косенето на сеното присъствува и в Милутиновата грамота, чиято реплика се смята Виргинската[148], но това не е достатъчно основание, за да подкрепим гореказаното предложение. Преди всичко текстовете не са идентични, а освен това става дума за характерна и рутинна селскостопанска работа, която едва ли се е силно различавала не само в отделните страни на Балканите, но и в цяла Европа. В този смисъл смятам, че имаме пълното основание да заключим за съществуването на сенокосенето като ангария и в средновековна България.

И в земите на север от Дунава сеното, разбира се, е основен селскостопански продукт, върху който се налагат различни данъци в пари и в натура[149]. Господарският служител, натоварен със събирането на десятъка върху сеното, се е наричал в княжествата на официалния славянски език „сѣнарь“, а на съвременен румънски – „fînar“ (от лат.

[145] Ильинский. Грамоты, с. 16_{41}, $17_{63,69}$, $25_{22,24}$, 27_{47}.

[146] Илинский. Грамоты, с. 19_{102}.

[147] Новакови ћ. Законски споменици, с. 401, 431, 448, 512, 514, 582, 590, 619, 625 и др.

[148] Новакови ћ. Законски споменици, с. 619.

[149] Instituţii feudale din ţările române, p. 98.

„foenarius“)[150]. Когато се разглежда тази институция в румънските земи трябва изрично да бъде обърнато внимание на факта, че права върху администрирането на интересуващата ни дейност имат военните ръководители на конницата в Молдова. Така комисът има грижата за снабдяването на господарските коне с фураж и затова той управлява бранищата около Прут и други гори, за което е подпомаган от свои служители, наречени „кранищарн“ (рум. „braniştari“, не може да не направи впечатление типично славянската дума), известни още от XV век[151]. Особено внимание трябва да се обърне и на служителя, наречен комишел (comişel), който е подчинен на великия комис и също се грижи за конете и снабдяването на господарския двор със сено. За Молдова има свидетелства, че комишелите са надзиравали косенето и транспортирането на сеното за господаря[152]. Подобни данни има и за положението в Мунтения.

И така, смятам, че правенето на паралели с институциите, съществували в Сърбия и след XIV век на север от Дунава е не само допустимо, но и необходимо. Не би могло да има съмнение, че произходът на българския и на румънския сенар е общ. В този смисъл трябва да се присъединим към изказаното от Иван Дуйчев становище, че става дума за фискални чиновници – събирачи на данъка върху сеното, вероятно в натура[153]. Към това ще си позволя само да добавя още една възможност. Твърде е възможно сенарите да са организирали и осъществявали ангарията по косенето на тревата, която ангария е изрично регистрирана в българските извори. Що се отнася до точното място на интересуващия ни служител в държавните структури – то си заслужава да се помисли и за евентуална връзка с военните чинове в конницата, както и с издръжката на царските обори и по-специално с комисите и с т. нар. „comestabularius“.

Сенарят е бил един от по-низшите провинциални чиновници – в Рилската грамота той заема петнадесето място при изброяването, а във Витошката е последен.

8. Побирчия

Наименованието на този служител се среща в Мрачката грамота (**покнрчне**) и в Рилската грамота (**покнрчїе**)[154]. И в двата случая в множествено число. Думата е славянска. Произлиза от глагола „**кратн**“ и не е трудно да бъде свързана със събирането на данъците[155]. В този смисъл може да се отбележи, че от същия корен произлиза и по-късният (по същество запазен и до днес) термин за данъчен чиновник – „бирник“.

Поради славянския произход на термина е трудно да се определи кой точно е съответният данъчен служител в Империята, а това би могло да ни помогне при уточняването на същността на институцията. Повече материал бихме могли да съберем от сръбските грамоти, ала и те не внасят някакво съществено изясняване. Сходният термин „**покнрнца**“, който откриваме в един документ на Гюрг Бранкович от първата половина на XV век[156], изглежда представлява по-общо понятие за данък. Такъв е и един от случаите на употреба на сходния термин „**кнрь**“[157], но в другите случаи той, както и сходния нему „**кнрькъ**“, изглежда бележат църковни вземания, които излизат извън обсега на нашите интереси[158].

Сходства бихме могли да открием и с Влашко и Молдова. Там терминът „бир“ също е в употреба с идентично значение[159]. По мое мнение най-близък до българския побирчия е срещаният само в документите от Влашко „**кнрсок**“ (birciul), който е също данъчен чиновник, събирач на налозите[160]. При правенето на паралели обаче трябва изрично да се внимава да не се получи объркване с румънския термин „бирник“ (birnic), който има тъкмо обратното значение – „данъкоплатец“[161].

След направените сравнения можем с относителна сигурност да твърдим, че става дума за данъчен чиновник, отговарящ за събирането на налозите или на някои – точно определени – от тях. За съжаление, не е възможно да се каже точно на кои. Единственият термин, който се доближава до наименованието на интересуващия ни чиновник е „**кнрькъ**“, който се среща на едно място във Виргинската грамота и който Г. Ильинскии определя като „census“[162]. Прави впечатление близостта на думата с руската „**кнрка**“, която произлиза от татарския глагол „бирмек“ (= „вземам“) и означава пръчка или дъсчица, върху

[150] DRH, ser. B, vol. I, No 56, p. 110; Instituţii feudale din ţările române, p. 198.
[151] DRH, ser. A, vol. I, No II, p. 16, ser. B, vol. I, No 131, p. 224; Instituţii feudale din ţările române, p. 112.
[152] Instituţii feudale din ţările române, p. 113.
[153] Д у й ч е в. Рилската грамота, с. 65.
[154] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 25_{30}; 27_{57}; Д у й ч е в. Рилската грамота, с. 32_{57}.

[155] И. Д у й ч е в. Рилската грамота, с. 64.
[156] Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 531.
[157] Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 759.
[158] Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 112, 572, 573, 597, 598, 614, 624, 651.
[159] DRH, ser. B, vol. I, Na 39, 93, 95, 247 etc; Instituţii feudale din ţările române, p. 42-44.
[160] DRH, ser. B, vol. I, Na 52, 65 etc; Dicţionar elementilor românesti, p. 17-18.
[161] Dicţionar elementilor romaneşti, p. 18; Instituţii feudale din ţările române, p. 44-45.
[162] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 16_{24}, 122, 127.

която се отбелязвало облагаемото имущество или въобще някакво вземане[163]. Разбира се, в този случай могат да бъдат открити и сходства в смисъла, ала аз лично не съм склонен да насоча диренето в такава посока. По мое мнение българският „бирк" е сходен с посочения по-горе църковен данък, съществуващ в съседните страни, което се потвърждава и от самия текст на грамотата. В този смисъл не бихме могли със сигурност да свържем службата на побирчията с това по същество църковно вземане. При всички случаи обаче причастността на интересуващия ни чиновник към фискалната система не подлежи на съмнение.

В заключение ще отбележа, дето побирчията вероятно се е намирал към дъното на административния апарат в провинцията. При изброяването в Мрачката грамота той е на 14-то, а в Рилската на 22-ро (предпоследно) място. Други по-конкретни уточнения при това състояние на изворите не биха могли да бъдат направени.

9. Аподохатор

За аподохатори (**аподохаторь**, **аподохаторе**, **аподохаторн**) се говори във Ватопедската, Мрачката, Виргинската, Рилската и във Витошката грамоти[164]. Във Ватопедската грамота срещаме и названието „**апωдωхнж**"[165]. Без съмнение интересуващият ни термин е гръцки, ала не се среща в никой от запазените ромейски документи, нито пък в други извори. Познат е само в славянската си форма. Това създава затруднения при тълкуването, тъй като в нашите грамоти аподохаторът е само споменат при изброяването в защитната формула, без да се дават каквито и да било данни за характера на службата му.

Интерес представлява фактът, че интересуващият ни служител е намерил място и в известната Милутинова грамота от 1300 г. При първото посочване той е назован „**аподохаторь**", а при второто – „**аподохнгарь**"[166], но без съмнение става дума за един и същи чиновник. За съжаление, и този текст не съдържа някаква по-конкретна информация. Все пак не може да не направи впечатление, че интересуващата ни институция не е особено популярна в Сърбия.

[163] Вл. Д а л ь. Толковый словарь живаго великорусскаго языка, т. I, Москва, 1989, с. 87.

[164] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 18_{100}, 25_{29}, 27_{55}, 29_{10}; Л а с к а р и с ъ. Ватопедската грамота, с. 5_{10}; А н д р е е в. Ватопедската грамота, с. 193_{10}; Д у й ч е в. Рилската грамота, с. 52_{55}.

[165] Л а с к а р и с ъ. Ватопедската грамота, с. 5_{14}; А н д р е е в. Ватопедската грамота, с. 193_{14}.

[166] Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 609, 620.

Липсата на възможност за сравнение с данните за значително по-добре познатата ромейска администрация създава големи затруднения при изясняване на същността на институцията. При все това още К. Иречек и Г. Ильинский се ориентират към свързването ѝ с данъчната система[167]. За съжаление, твърдението им е само едно предложение, което не би могло да се разглежда като подробна разработка на проблема. Единственият път, по който би могло да се достигне до по-определено становище, е да потърсим етимологията на думата. Така още навремето Михаил Ласкарис се обръща към Фр. Дьолгер за разяснения и този му отговаря, дето терминът по всяка вероятност изхожда от „ἀποδόχιον" (хамбар) или от „δοχεῖον" (склад). Така се достига до извода, че става дума за данъчен чиновник, който се е грижел за събирането на данъците в натура[168]. Най-общо съгласявайки се с изводите за произхода на думата, Иван Дуйчев възразява на заключението за характера на фискалната служба, тъй като в този случай тя би трябвало да подчини почти всички данъчни чиновници[169]. Във връзка с това Михаил Андреев прави напълно приемливото предложение службата да се тълкува като „склададжия" или човек, който съхранява, а не събира данъците в натура[170].

При изследването на интересуващата ни институция не може да не направи впечатление широкото ѝ застъпване в българските царски документи. На практика тя се среща през целия период на Второто царство. Същевременно се хвърля на очи слабото присъствие в сръбските акти, за което вече стана дума. Това дава основание на М. Андреев да предположи, че институцията у западните ни съседи е заимствувана от България, като същевременно смята, че тя представлява чисто българско изобретение[171]. По първата част от това твърдение – наистина присъствието на аподохатора в Милутиновата грамота от 1300 г. би могло да бъде обяснено с началото на сръбската инвазия в Македония и с включването на големи бивши български територии в кралството. Това по всяка вероятност е оказало влияние и върху институционната система. Във всеки случай информацията от тази грамота не би могла да бъде пренебрегвана. Тя наистина в много отношения съвпада с текста на българската Виргинска грамота, но това по-скоро е аргумент за съмнение в текста на последната, нежели на сръбското златопечатно слово. По втората част от писаното от Михаил Андреев – не мога да бъда напълно съгласен с това, че аподохаторът представлява една чисто българска

[167] И р е ч е к. История на българите, с. 445; И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 120.

[168] Л а с к а р и с ъ. Ватопедската грамота, с. 40-41.

[169] Д у й ч е в ъ. СБК, II, с. 323.

[170] А н д р е е в. Ватопедската грамота, с. 153-154.

[171] А н д р е е в. Службите на провинциалното управление, с. 26-27.

институция. Гръцкият произход на термина сам по себе си го свързва с административната система на Империята. Наистина неговото отсъствие от ромейските извори поставя това под съмнение, но все пак вземането на такова крайно становище ми изглежда прибързано. Би могъл да бъде поставен въпросът защо за една съвършено нова институция трябва да се създава на българска почва нова гръцка дума. По-вероятно изглежда да имаме работа със заемка, която по някакви причини не е намерила място в съхранените ромейски извори.

И така, в заключение може да се каже, че аподохаторът е бил склададжия и е отговарял за съхраняването на събраните в натура данъци, за тяхното пазене и за по-сетнешното им предаване. Изворовите данни ни дават основания да смятаме, че този чиновник се е издържал от вземанията по допълнителния данък или такса, наречен „аподохия", който е бил предназначен именно за него[172]. Той не е бил измежду висшите чиновници в областта и службата му не е била от престижните. При изброяването в защитните формули на грамотите този чиновник заема най-много 10-то място, (освен във Ватопедската грамота, където е на седмо, ала това е и последното място).

10. Митат

В настоящия параграф бих искал да обърна внимание на един откъслек от Рилската грамота на цар Йоан Шишман: „**да нѣмь не сѫтѣ ѕакаѵлѣтн нже сѫ ѥкастн н прѫхтѡрн· нн сѣнаре· нн мнтатѣ, нн крѫгоуара· нн нѣмь нѣкто ѿ късѣ колѣрь н работнѣкь цр҃тка мн**"[173], а по-долу се изброява, че не бива да се закачат нитонивите, които имат на полето, нито тези в гората, нито да вземат човек на работа нито работниците им и нито животните им. В случая нашето внимание ще бъде насочено към термина „митати". Срещаме го и във Ватопедската, Виргинската и Мрачката грамоти[174]. Няма никакво съмнение, че в тези документи става дума за някаква тегоба, а не за определен държавен чиновник. Това е видно и от контекста и по мое мнение не се нуждае от доказване. По-различно е положението с цитирания горе откъс от Рилската грамота. В него безспорно става дума за държавни чиновници. Думата е част от изреждането в защитната формула, дадена е в множествено число, както и останалите чиновници и несъмнено представлява конкретизиране на наименованието на друг такъв, обединен с останалите посредством израза „от всички боляри и работници царства ми". Тази теза се потвърждава и от отделното изброяване по-долу на различните фискални задължения към държавата, от които монастирските люде са били освободени[175]. В този смисъл може да се твърди, че в текста срещаме единственото свидетелство за един от фискалните служители в средновековна България от времето на Второто царство. Изненадващо е, че при толкова категоричен изворов текст на практика всички автори, писали по въпроса стоят на становището, че в случая не става дума за възбрана, визираща определени чиновници, а за освобождаване от определена тегоба[176]. Вероятно това се дължи на липсата на други сведения и на по-традиционния подход към текста.

Сведения относно характера на интересуващата ни служба можем да почерпим единствено от наименованието ѝ. Така тя неминуемо се свързва с тегобата, която в гръцките, а и в някои славянски извори се нарича „митатон" (μητάτον). Както вече имах възможност да отбележа, данни за него откриваме във Ватопедската, Виргинската и Мрачката грамоти[177]. Данни за такова задължение на населението (но не и за службата) имаме и в актите на сръбските владетели[178]. Обикновено в историческата книжнина то бива идентифицирано със също срещаните в документите термини „приселица" и „падалище"[179]. Първият от тях е доволно разпространен и в сръбските акти. Не може да не направи впечатление обаче фактът, че в Милутиновата грамота от 1300 г. се срещат и двата термина – както митат, така и приселица[180]. Смятам това за безспорно доказателство за съществуваща помежду им разлика.

В историческата книжнина не съществуват разногласия относно характера на интересуващата ни тегоба. Митатонът в Империята е обхващал задължението на населението да дава подслон и да снабдява с продукти преминаващата войска[181]. Такова ще да е било и положението в България[182]. Тук бих искал да обърна внимание на направеното от страна

---

[172] Андреев. Ватопедската грамота, с. 105-106.

[173] Ильинскій. Грамоты, с. $27_{53сл.}$; Дуйчев. Рилската грамота, с. $52_{53сл.}$

[174] Ильинскій. Грамоты, с. 19_{101}, 25_{31}; Ласкарисъ. Ватопедската грамота, с. 5_{13-14}. Андреев. Ватопедската грамота, с. 193_{13-14}.

[175] Вж. редове 60-68 от същия документ.

[176] Ильинскій. Грамоты, с. 121; Ласкарисъ. Ватопедската грамота, с. 43-44; Соловјев, Мошин. Грчке повеле српских владара, с. 466-467; Дуйчевъ. СБК, II, с. 324; Андреев, Ангелов. История, с. 160; Дуйчев. Рилската грамота, с. 64.

[177] Вж. тук бел. № 174.

[178] Новаковић. Законски споменици, с. 545, 557, 563, 566, 614, 620, 673, 723.

[179] Ильинскій. Грамоты, с. 18(87), 29(11).

[180] Новаковић. Законски споменици, с. 614.

[181] Dölger. Beiträge, S. 60, 61; Литаврин. България-Византия, с. 237-238.

[182] Ильинскій. Грамоты, с. 121; Ласкарисъ. Ватопедската грамота, с. 43-44; Соловјев, Мошин. Грчке повеле српских владара, с. 466-467; Дуйчевъ. СБК, II, с. 324; Андреев. Ватопедската грамота, с. 105; Андреев, Ангелов. История, с. 160; Дуйчев. Рилската грамота, с. 64, История на България, т. III, с. 212.

на Иван Дуйчев и Димитър Ангелов предложение, което сетне е подкрепено и от Михаил Андреев – че в числото на облагодетелствуваните от митата се включва не само войската, но и преминаващите чиновници[183]. Ще се осмеля да не се съглася с него и то именно основавайки се на посочената по-горе разлика между митатон и приселица, маркирана в сръбския хрисовул от 1300 г. В този текст, както вече бе отбелязано, двете задължени са не само разделени, но приселицата е свързана с т. нар. „наметък“[184]. Другаде имах възможността да посоча, че смятам наметъка за вземане в полза на самия данъчен чиновник. В този смисъл имаме всички основания да твърдим, че свързаната с него приселица (поне в хрисовула на крал Милутин) е също тегоба в полза на фискалните служители. Това ни позволява да очертаем и границата между митатона, като задължение за разквартируване на войски и приселицата, която визира даването на приют на преминаващите чиновници. Разбира се, с това характерът на самата тегоба не се променя значително.

И така, казаното по-горе ни дава пълното основание да свържем службата на митата с осигуряване на задължението на населението да дава подслон и продукти на преминаващата войска (μητάτον). Можем да предположим, че този служител е стоял и границата между фискалната и военната служба. това се определя от самия характер на дейността му. От една страна, безспорно става дума за ангарии, но, от друга, те ползуват въоръжените сили и е възможно самите митати да са били на подчинение към тях, тъй като са се движели с или пред армията. Възможно е обаче те да са отговаряли за определена територия, в която да осигуряват нуждите на войската. В заключение трябва да се отбележи, че службата им едва ли е била от високопоставените, тъй като се споменава едва на 16-то място в изброяването на Рилската грамота.

11. Крагуяр

Разполагаме с няколко сведения за соколарите в средновековна България. Наименованието на такива служители се среща в домашните извори в две различни форми. Във Виргинската грамота се говори за „геракарь“[185], а в останалите срещаме изписани с различен правопис варианти на „крагуяр“ (Мрачката – „крагоуѣре“, Рилската – „крагоуар“, Витошката – „крагуаре“)[186]. Като извор на сведения може да служи и един

[183] Дуйчевъ. СБК, II, с. 324; Ангеловъ. Приходи, с. 402; Андреевъ. Ватопедската грамота, с. 105.

[184] Новаковић. Законски споменици, с. 614.

[185] Ильинскій. Грамоты, с. 18_{100}.

[186] Ильинскій. Грамоты, с. 25_{29}, 27_{56}, 29_{11}; Дуйчевъ. Рилската грамота, с. 52_{56}.

османски текст, разказващ за падането на София, в който става дума за потурнака Узунджа Севиндик, станал соколар (доганджи-башия) на софийския управител Янука[187].

Преди всичко бих искал да отделя няколко думи за самите термини. Присъствието на наименованието „геракарь“ в институционната система на Второто царство е съмнително. Преди всичко то се среща единствено във Виргинската грамота, чиято стойност като автентичен документ е поставена под сериозно съмнение[188]. Дори и фалшива, Виргинската грамота е достатъчно стара, за да съдържа ценни данни, ала бедата не е в това. Проблемът е дали цитирането на геракарите не представлява някакво сведение директно заето от Милутиновата грамота от 1300 г., което се отнася само до Сърбия, но не и до България. Действително, терминът „геракар“ е доволно разпространен в сръбските акти, включително и в посочената Милутинова грамота[189], а отсъствува от останалите български документи. От друга страна, трябва да се отбележи, че самата дума е от гръцки произход – от „ἱέραξ, -ακος“ – „сокол“, „ястреб“, което на новогръцки дава „γεράκι“. По логиката на гръцкото словообразуване посредством съответната наставка се образува и дума със значение „соколар“. Разбира се, не само терминът, но и самата институция е заета от Империята, за което ще стане дума по-долу. В такъв случай и службата на геракарите може да бъде разглеждана не просто като случайно сръбско присъствие в подправената българска грамота, а и като българска заемка. В подкрепа на такова становище може да се каже, че между времето на цар Константин Асен, което Виргинската грамота претендира да представя и останалите документи има повече от половин столетие. Именно този период е характерен с известно „побългаряване“ на наименованията на множество служби. Може би затова става дума и в този случай. Тъй като не можах да открия никакви смислови разлики между двата термина (напр. соколар-ястребар и т.н.), остава само възможността да предположим, че „геракар“ е бил употребявания термин през XIII в., а „крагуяр“ – през XIV в. Разбира се, длъжен съм да отбележа, че това не може да бъде убедително доказано с наличните извори и възможността административният термин от Виргинската грамота да е само сръбски не може да бъде окончателно отхвърлена.

[187] Ahmed Feridun bey. Megmu'a-i münsa'at üs-salatîn, c. I, Qostantiniyc 1274 (1857-1858), p. 108-109, I, Beldiceanu-Steinherr. Recherches sur les actes des règnes des sultans Osman, Orkhan et Murad I, (Acta historica Societatis academicae dacoromanae, Tomus VII), Monachii 1967, Na 43 et 44, p. 224, sq., Д. Ихчиевъ. Материали за историята ни подъ турско робство. ИИД въ София, II, с. 92-96; Б. Дяковичъ. Сборник на Феридун бей, Годишник на Народната библиотека в Пловдив, 1922, с. 194.

[188] Вж. обобщаващо по въпроса у В. Стоянов. Дипломатика на средновековните извори, с. 101-106.

[189] Новаковић. Законски споменици, с. 411, 614, 620, 671, 680.

Самият термин „крагуяр“ е славянски. Произлиза от остарялата дума „крагуй“ със значение на „сокол“, която е съществувала както в старобългарския, така и в почти всички съвременни славянски езици[190]. Тя е чисто славянска, но поради това, че е звукоподражателна, може да бъде свързана с някои близки такива от други езици (напр. гр. „κράζω“).

За да преминем към конкретизиране на самото съдържание на службата, трябва отново да се обърнем за паралели към съседните страни и преди всичко към Империята. Отново се налага констатацията за съществуваща тенденция в Търново да се наподобява живота на константинополския двор. Търсенията в тази насока се налагат дори и само заради изтъкнатия вече произход на термина „геракар“ от гръцкото „ἱέρακάριος“. Известно е, че василевсите са се увличали по лова със сокол. В това отношение е характерен случаят с Андроник III Палеолог, който поддържал повече от 1000 кучета и около 1400 сокола[191]. Специалният персонал, който се грижел за животните, е бил ръководен от един πρωτοϊερακάριος, който е имал своето място в придворната йерархия[192]. Псевдо Кодинос съвсем кратко отбелязва, че той е началствувал над тези, които носят ловните птици[193]. Разполагаме и с описание на униформата му, в която специално е отбелязана ръкавицата, носена от него на пояса[194]. Разбира се, във връзка с настоящото дирене ние ще се интересуваме не толкова от дворцовата служба, колкото от подразделенията ѝ в провинцията.

В това отношение интерес представляват данните от средновековна Сърбия. Както бе отбелязано, там в употреба е единствено терминът „геракар“, като „крагуяр“ напълно отсъствува. Бих искал веднага да отбележа, че в сръбските акти словото, от което се интересуваме, се среща навсякъде по напълно идентичен начин с този от българските документи[195]. Без съмнение става дума за лица, които са се грижели за изпълнение на определени задължения на населението. Контекстът напълно потвърждава това. Прави впечатление и нещо друго – навсякъде този служител е отбелязван заедно с псара, което не само напълно съвпада с положението във Виргинската, Мрачката, Рилската и Витошката грамоти, но и дава известно основание да дирим сходства в двете институции. Несъмнено и крагуярите (соколарите) и псарите (кучкарите) са свързани с организацията за царския лов. По мое мнение, не може да има съмнение и относно тяхната служба около отглеждането и набирането на ловни животни.

Във връзка с нашето дирене особено внимание би следвало да се обърне и на данните от по-сетнешния период, които датират след османското завоевание. В империята на султаните соколарството като дейност и свързаните с него институции не само се запазват, но и получават понататъшно развитие както като централни дворцови служби, така и като категории население с особен статус[196]. Така цялата имперска служба се е оглавявала от чакърджибашията. Този функционер, както изглежда, представлява реплика на ромейския протойеракариос. Според Канунамето на султан Мехмед II от втората половина на XV столетие чакърджибашията стои в йерархията веднага след двамата мирахори – т. е. на 11-12 място и е шести от военните чинове[197]. За този придворен функционер данни предоставя и добре запознатият със султанския двор Якобо де Промонторио[198] Той, разбира се, е бил само началник на една голяма система, която към 1564 г. наброявала около 3500 души не само в столицата, но и в провинцията[199].

Като се има предвид какъв е характерът на наличните български сведения, обяснимо е, че по-голям интерес предизвикват именно провинциалните функционери, че даже и раята с особен статус. В своя статия, посветена на соколарството в Северна България, Б. Цветкова дава в общи линии структурата на системата[200]. Всичко било под ръководството на придворния шеф на султанския лов – „mir-i-sikar“. В провинцията началник на службата бил доганджийският бейлербей, а във всяка нахия – доганджибашията, който се споменава в текстовете и като сербаздаран или сершахинджи. Той е шеф на съответния бюлюк соколари в района. Самите хора, които се грижат за птиците, се зовят „баздар“ или по името на отделните видове птици: доганджии, шахинджии, чакърджии, балабанджии. Атманджии се наричат от своя страна ловците и дресировчиците на птиците. Интересни данни в това отношение се съдържат в Описанието на устройството на Османската империя (XVII в.) от Али Чауш от София, което почти се повтаря в данните от Канунамето на Омер Авни от 1642 г.[201]. Там се съобщава, че интересу-

[190] Н. Г е р о в ъ. Рѣчникъ на бльгарскый языкъ, т. II, Пловдивъ 1897; Български етимологичен речник, т. II, София 1979, с. 703-704; Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век, София, 1974, с. 219; Slovnik jezyka staroslovenskeho, t. 15, Praha 1967, p. 58.

[191] B r é h i e r. Les institutions, p. 150; G u i l l a n d, Sur quelques grands dignitaires, p. 189.

[192] V e r p e a u x. Pseudo Kodinos, p. 38_{29}, 301_{7-8}, 307_{32}, 309_{25-26}, 322_{69}, 336_{8}, 345_{14-15}, 348_{52}.

[193] V e r p e a u x. Pseudo Kodinos, p. 84_{10-13}.

[194] V e r p e a u x. Pseudo Kodinos, p. 62_{25-32}.

[195] Н о в а к о в и ћ. Законски споменици, с. 411, 614, 620, 67, 680.

[196] C v e t k o v a. Influence exercée, p. 243; I n a c i k. The Ottoman Empire, p. 81.

[197] Турски извори за историята на правото, т. I, с. 12.

[198] I. de P r o m o n t o r i o. Stato del Gran Turco, p. 51-52.

[199] I n a l c i k. The Ottoman Empire, p. 81.

[200] Ц в е т к о в а. Соколарството в северна България, с. 66-67.

[201] Турски извори за историята на правото, т. I, с. 218-219, 238-239.

ващите ни лица са два вида – едните владеят земята с тимар, а другите се ползуват от опрощаване на определени данъци. Доганджибашиите на нахията имат свое владение и се грижат за дисциплината на подчинените си. Всяка година, на смени, те престояват в столицата като носачи на птици и чистачи на пера. При овакантяване службата се предава от баща на син. Интересно е и едно друго уточнение. Става дума за две различни групи лица с различна дейност. Гнездарите и отглеждачите вземат пиленца от гнездата им, като през време на размножаването могат да забранят на населението всякаква стопанска дейност в района на гнездото. От друга страна, стоят ловците, които улавят вече възрастни птици. Относно привилегиите и задълженията – те са изброени и в Закона за шахинджиите и чакърджиите за Видинския санджак от XVI в. Посочени са точно и данъците и ангариите, от които са освободени, както и задължението всяка година да бъдат предавани определен брой птици[202]. Интерес представлява фактът, че в много случаи те са освободени от юрисдикцията на санджакбея и биват съдени и наказвани от своя доганджибашия[203].

Без съмнение тази дейност може да бъде разглеждана като едно от нещата, които Османската империя запазва от предходния период. В този смисъл може да се твърди, че турските данни предоставят ценни сведения и за него. Широкото присъствие на доганджии по българските земи безспорно свидетелствува за съществуването на местни традиции. Въпреки това обаче, сравнително бедните собствено средновековни извори не позволяват институцията на българските крагуяри да бъде възстановена в нейната цялост. Преди всичко отсъствуват каквито и да било данни за централната дворцова управа на службата, за нейното ръководство и организация. Що се отнася до провинцията, то веднага искам да отбележа, че не бих могъл да взема отношение по въпроса дали е съществувала някаква вътрешна диференциация във връзка с вида на птицата, която трябвало да бъде предадена. Както вече имах възможност да отбележа, такова разделение е съществувало в Османската империя (чакърджии, шахинджии, балабанджии и др.). Не може да се каже дали в средновековна България е имало и разделение между хора, които вземали малки пиленца от гнездата и такива, които залавят и дресират вече възрастни птици. От своя страна, както бе отбелязано, и разликата между термините „крагуяр“ и „геракар“ не дава възможност за такова тълкуване.

Би могъл да се постави въпросът дали царските грамоти съдържат данни за някакви държавни чиновници или само за категория население.

[202] Боянич-Лукич. Видин и Видинският санджак, с. 177-178; Цветкова. Соколарството в северна България, с. 68 сл.

[203] Боянич-Лукич. Видин и Видинският санджак, с. 178.

Макар и отговорът да е доста труден, аз все пак ще си позволя да настоя, че става дума за лице, принадлежащо към администрацията. Аргументите за това са няколко. На първо място присъствието в защитната формула на грамотите, което свидетелствува за някакви властнически правомощия. Наистина, не бива да се забравя, че даже и раята соколари биха могли да притесняват населението. Пример за това са сведенията, че той може да забрани всякаква стопанска дейност в района на гнездото, в което има току-що излюпени и неотгледани пиленца. Това притеснение обаче е от съвсем различно естество и интензивност на въздействието от онова, което се визира в грамотите. Крагуярите са изброени в съществуващите документи заедно с чиновници, отговарящи за събирането на данъци или за изпълнението на ангарии. Именно към техния брой, по мое мнение, би трябвало да бъдат включени и интересуващите ни служители. Освен това ние не разполагаме с преки данни за соколарството в средновековна България. Вече казах, че съм склонен да приема турските текстове като извор на допълнителни сведения, но едва ли можем да приемем цялата схема на Османската империя.

За да обобщим наличните данни и достигнатите изводи, може да се каже, че крагуярите (може би назовавани през XIII в. „геракари“) са били служители в провинциалната администрация или са били на централно подчинение, т. е. в една служба за цялата страна. В хрисовулите, където тяхното наименование присъствува, те не заемат челни места при изброяването във Виргинската грамота след тях са само псарите и десеткарите, в Мрачката са на 11-то място, в Рилската – на 16-то, във Витошката – на 20-то. За конкретното съдържание на службата им не може да се каже много. Те по всяка вероятност, са се грижели за изпълнението на някакво задължение за гледане на птици от населението, ала не бих могъл да кажа дали по този начин са участвували и пряко в тази дейност. Във всеки случай присъствието им в четири от грамотите говори за относително широкото разпространение на институцията по времето на Второто Царство.

12. Псар

Наименованието на псарите присъствува в пет от запазените грамоти – Ватопедската, Виргинската, Мрачката, Рилската и Витошката[204]. Употребяването в първата от тях е спорно. То представлява добавка на М. Ласкарис в повредения текст. От своя страна М. Андреев предлага друго четене[205].

[204] Ильинский. Грамоты, с. 18_{100}, 25_{29}, 27_{57}, 29_{11}; Ласкарисъ. Ватопедската грамота, с. 5_{9-10}; Дуйчев. Рилската грамота, с. 52_{57}.

[205] Андреев. Ватопедската грамота, с. 193_{9-10}.

Терминът се среща в няколко различни форми: **псарє (псарь, пьсарь), пєсъѣацн, пєсьѧцн, ѱар**. Той е славянски и произходът му от „пьсъ“ – „пес“, „куче“ – не буди никакво съмнение. Това значение дава и основната насока на диренията.

Тъй като в българските документи липсват каквито и да било по-конкретни сведения, ще трябва отново да ги подирим в съседните страни. Особен интерес представляват данните от западните ни съседи. Откриваме ги още в Мутимировата грамота от 892 г.[206]. Въобще наименованието „псарь“, „пьсарь“ се среща твърде често в актите на различните сръбски владетели[207]. В множеството си тези споменавания почти напълно се покриват с това, което ни дават българските грамоти, а този факт е важен индикатор за сходство на институцията.

По-голям интерес предизвикват обаче някои данни за данъци и ангарии, свързани с кучета. Така, три документа от времето на крал Стефан Дечански и на цар Стефан Душан свидетелствуват за данък от кучета (**одь пса**)[208]. От своя страна някои грамоти на Стефан Владислав (1234-1243), на Милутин и на Стефан Душан говорят за ангария, при която властите са можели да ползуват за служба определени животни от населението, между които изрично са споменати и кучетата (**нн конѣ, нн пса**)[209]. Най-конкретни в сведението си обаче са няколко документа от времето на Милутин и Стефан Душан, в които се говори, че населението (или определени люде) са имали задължението да отглеждат кучета, служещи впоследствие при двора. Формулата за освобождаване от него е „**нн пьсь хранє**“ – „нито да храни куче“[210]. Това, разбира се, не буди учудване, тъй като знаем за сходното задължение с ловните птици.

Всичко гореказано дава основания да търсим връзка между службата на псарите и организирането на царския лов. По линия на търсенето на паралели бихме могли да си зададем въпроса дали тя не отговаря на ромейския „κυνηγός“. Самият термин на гръцки означава „ловец“, но произходът му от думата „куче“ („κυών“ и „ἄγω“) не може да бъде оспорен. От трактата на Псевдо Кодинос ни е известен великият ловец или „πρωτοκυνηγός“, който заема 41-во място в йерархията и има почетна служба в двореца[211].

Интересни данни бихме могли да получим и при сравнение с положението при двора на султаните, които наследяват и продължават много от традициите на Империята. Така в рамките на еничарския корпус били включени и т. нар. „segbanlar“ (или „seymenler“, сиреч „тези, които водят кучетата“), разделени на 34 батальона (orta), всеки от по 40-70 души[212]. Те били натоварени със султанския лов и отивали на война заедно с владетеля, изпълнявайки задълженията на негова лична гвардия по всяко време и са били много приближени на султана лица.

Изворови данни за съществуването на сходни служби при двора в Търново отсъствуват, но не може да има съмнение, че царският лов е бил организиран. За това има изрично посочване в житието на св. Сава[213]. Георги Данаилов даже определя лова като изключително право на короната. Според него владетелят е имал изключителното право да ловува и е могъл да го преотстъпва с грамотите си, в които често се говори за „ловища звери и рибни“ и т. н.[214]. Това, разбира се, е трудно да бъде доказано, но все пак представлява интересна идея относно традициите на придворния живот в България през късното Средновековие.

По мое мнение не може да има съмнение, че службата на псарите е била свързана с царския лов. Същевременно трябва да се отбележи, че става дума за чиновници, чиято дейност е могла да притеснява населението. Тук искам изрично да отбележа, че е имало и някакво население, което (както в случая с ловните птици) е имало задължението да отглежда кучета и да ги дресира за лов[215], ала ми се струва невероятно интересуващите ни споменавания да се отнасят до него. Става дума за чиновници, вършещи определена служба, което е и причината за вписването в грамотите[216]. В какво точно се е състояла тяхната работа е трудно да се каже. Твърде е вероятно те да са били натоварени със събирането на отгледаните кучета, като особено вземане, както и да са надзиравали тяхното добро хранене и дресиране. Възможно е това да е била и някаква особена ангария (**нн конѣ, нн пса**), която е задължавала селянитте да участвуват със свои животни в царския лов. Разбира се, тези две задачи биха могли да бъдат съвместявани. Във всеки случай не може да има съмнение, че става дума за дейност по организирането на лова, в която интересуващите ни служители по някакъв начин са участвували. По същество сходни служби е имало при дворовете на почти всички европейски владетели. Вероятно е те да са изграждали цяла служба с чиновници в столицата и в провинцията. В нашия случай се срещаме именно с провинциал-

206 Istorija država i prava (do 1918), s. 30; M. Kostrenčić. Nacrt historije, s. 130.

207 Новакови ћ. Законски споменици, сс 310, 401, 407, 410, 411, 424, 448, 456, 467, 470, 486, 507, 515, 609, 620, 653, 660, 680, 704, 767 и др.

208 Новакови ћ. Законски споменици, с. 415, 582, 696.

209 Новакови ћ. Законски споменици, с. 395, 420, 590, 628.

210 Новакови ћ. Законски споменици, с. 580, 614, 707.

211 Verpeaux. Pseudo Kodinos, p. 138_{22}, 162_{4-7}; Bréhier. Les institutions, p. 150; Guilland. Sur quelques grands dignitaires, p. 192-193.

212 Shaw. The History ofthe Ottoman Empire, p. 123.

213 Теодосије. Житије светог Саве, с. 189-192.

214 Г. Данаиловъ. Страница изъ държавното стопанство, с. 50.

215 Ильинскій. Грамоты, с. 121, 146.

216 Ласкарисъ. Ватопедската грамота, с. 39-40; Дуйчевъ, СБК, II, с. 322; Дуйчев. Рилската грамота, с. 64.

ните служители. Това, което може да се каже е, че те вероятно са били в дъното на областната администрация, тъй като при изброяването заемат едно от последните места.

13. Градар

Наименованието „ѓрадарє“ откриваме в две от грамотите на българските царе – Мрачката и Рилската[217]. Терминът без съмнение е славянски, но при все това предизвиква някои колебания при тълкуване от различните изследователи. Така К. Иречек отъждествява „градар“ с „градинар“, а след това бива подкрепен и от други автори[218]. От своя страна Иван Дуйчев свързва термина с глагола „ѓрадитн“ и смята, че той произлиза от „строя“, „съграждам“[219]. По мое мнение второто становище е значително по-достоверно и заслужава по-голямо внимание.

Произходът на думата дава и основната насока на дирения за откриване на съответните задължения, изпълнявани от интересуващия ни служител. На първо място трябва да се отбележи, че те би трябвало да са от такъв характер, та да могат при осъществяване да притесняват с нещо населението, което и да е основание за включването им в защитната формула на грамотата. Във връзка с това съответното внимание трябва да се обърне на съществуващата ангария „ѓрадозидание“[220]. Данни за сходно задължение на населението имаме и относно Сърбия, където терминът е доволно разпространен във владетелските документи[221]. Без съмнение той представлява калка от гръцки, а ангарията – реплика на ромейската кастроктисия (καστροκτισία)[222]. Става дума за задължение на населението да участвува в строежа и ремонта на крепости и други защитни съоръжения. По-трудно е да се отговори какви точно са били задълженията на градаря в осъществяването на това задължение. Наличните данни не позволяват да се вземе окончателно становище по въпроса дали той е участвувал в събирането на строители и други работници от населението или е отговарял за самото строителство (а може и двете). Единственото, което би могло да се твърди с относителна сигурност е, че интересуващият ни служител не е бил измежду влиятелните функционери, тъй като заема едно от последните места при изброяването в грамотите.

[217] Ильинскій. Грамоты, с. 25_{29}, 57_{57}; Дуйчев. Рилската грамота, с. 52_{57}.

[218] Иречек. История на българите, с. 446; Ильинскій. Грамоты, с. 121; Slovnik jezyka staroslovenskeho, T. VIII, Praha 1967, p. 430.

[219] Дуйчев. Рилската грамота, с. 63.

[220] Ильинскій. Грамоты, с. $23_{50,58}$.

[221] Новаковић. Законски споменици, сс. 92, 309, 411, 420, 448, 486, 501, 515, 529, 609, 673 и др.

[222] Trojanos. Καστροκτισία, Βυζαντινά, I, 969, p.37-57.

14. Варничий

Посочване на това служебно лице се среща единствено в Рилската грамота: „кар'нничїє“[223]. Значението на самия термин не е напълно ясно, но ние разполагаме единствено с него, тъй като липсват каквито и да било разяснения, а и не го откриваме в никоя от съседните или други страни. Самата дума е славянска и се подчинява на някои правила на славянското словообразуване. Това е наставката „-чїн“, с която се образуват съществителни от мъжки род, обозначаващи професии и за която се смята, че има прабългарски (или поне някакъв тюркски) произход[224]. По-сложен е въпросът с основата на думата. Морфемата „кар“ е безспорна и това дава основание на Г. Ильинский да я свърже с „варя“, „повар“ и т. н. и да заключи, че интересуващият ни термин означава „готвач“[225]. Това обяснение не ми изглежда достатъчно убедително, още повече, че не може да обясни присъствието на морфемата „-н-“, която в случая е локализатор. Друго обяснение предлага Иван Дуйчев, който свързва значението на термина с даденото в контекста обозначение „ѓрадарь“, тълкувайки го като строител. Сходна е, според този автор, и професията на варничия, чието наименование той разглежда като произлизащо от „вар“, „варница“. Според него то обозначава лице, натоварено с организирането на някои страни на строителната дейност в областта[226].

По моему[227] произходът на интересуващия ни термин действително трябва да се свърже с корена „кар“ в смисъл на „горещина“, „вар“, „жар“[228]. Това безспорно има отношение към начина на добиване на този строителен материал. Оттук посредством локализатора „-н-“ и наставката за образуване на съществителни от женски род „-ница“ можем да дос-

[223] Ильинскій. Грамоты, с. 27_{57}; Дуйчев. Рилската грамота, с. 52_{57}.

[224] Граматика на старобългарския език, София, 1991, с. 188.

[225] Ильинскій. Грамоты, с. 127. Изглежда, че към такова решение е склонен и К. Иречек. История на българите, с. 446.

[226] Дуйчев. Рилската грамота, с. 63.

[227] Iv. Biliarsky. Trois institutions de la Bulgarie médiévale, p. 98 sq.

[228] Slovnik jezyka staroslovenskeho, t. 4, Ptaha 196, p. 166; Словарь древнерусского ьзыка (XI-XIV вв.), т. I, Москва 1988, с. 378, сл.; Вл. Даль. Толковы словарь живаго древнерусскаго ьзыка, т. I, Москва 1979, с. 166-167; М. Фасмер. Этимологический словарь русского ьзыка, т. I, Москва, 1986, с. 273-275; Български етимологичен речник, т. I, с. 118, 122. Смятам за невероятно терминът да произхожда от сходната морфема „вар“ със значение на „изпреварвам“, „очаквам“, „пазя, вардя“ – виж. горепосочените речници.

тигнем до думата „варница“, а от нея и до „варничий“ – т. е. „този, който завежда варницата“.

При това положение би трябвало да заключим, че става дума наистина за лице, функциите на което са свързани със строителната дейност. Нейната организация е била нелека, което и, както изглежда, е изискващо съществуването на особени служители като разглеждания понастоящем и градаря. Посочването на варничия в грамотите означава, че при дейността си той би могъл с нещо да притеснява населението. Можем да предположим, че това ще да е имало отношение към набирането на хора за ангариите и по-специално за т. нар. „градозидание“ или „кастроктисия“[229]. При такива извори нещо по-конкретно за задълженията му по същество едва ли може да се каже. И все пак е ясно, че службата на варничия не е заемала високо място в чиновническия апарат, което се доказва не само от самия и характер, ала и от мястото, на което е посочена в грамотата.

15. Повар

За „**повар**н“ става дума единствено в Мрачката грамота[230]. Като допълнителен извор може да бъде привлечен също и един късен ръкопис от 40-те години на XVIII в., съдържащ между другото и чудесата на св. Георги, в който четем: „**сынъ же ею георгїи к плененїи сущи нидѣще оу пленникшьго егѡ господина служьбу покьрскоу**“[231]. Думата означава „готвач“, в което си значение се е съхранила и в съвременния руски език. Известно съмнение в това отношение може да хвърли приликата с румънския термин „povară“, която е означавала тежината на стоката, носена от един кон[232]. Тъй като той има отношение към работата на митническите служби, това би могло да ни наведе на мисълта, че става дума за техен чиновник, особено като се има предвид силното влияние, което княжествата на север от Дунава търпят от България. Такова решение, обаче, ми се струва неприемливо.

По-голям интерес би могло да представлява сравнението със службата на еничарския офицер, назован на турски „aşçi“ (ашчъ) = „готвач“. За характера на функциите му можем да съдим по самото му наименование. Интерес представляват и данните, които имаме за готвачите в султанския двор. Те се наричат отново „aşçilar“ и влизат във втората гру-

[229] Ильинский. Грамоты, с. $23_{50,58}$; Trojanos. Καστροκτοία, I, 1969, p. 37-57.

[230] Ильинский. Грамоты, с. 25_{29}.

[231] Стефанов. Неизвестные рукописи, с. 122.

[232] Instituţii feudale din ţările române, p. 374.

1. Апокрисиарий

Когато говорим за апокрисиарии, трябва изрично да бъдат разграничени тези, които представляват част от провинциалните служби от царските вестители и пратеници, които са част от централната управа. Наименованието на интересуващата ни служба се среща във Ватопедската грамота на цар Йоан II Асен във формата „**апѡкрнснѣре**“[13]. Допълнителни данни бихме могли да почерпим и от едно твърде съмнително сведение, произтичащо от мутафчиевия превод на една от месемврийските грамоти[14]. Освен това искам да добавя, че по-долу съм си позволил да изкажа предположението, че терминът „изгончия“ представлява калка от „ἀποκρισιάριος“, ала въпреки това за тези служители има отреден отделен параграф в настоящия раздел.

Самото тълкуване на наименованието на интересуващата ни институция не предизвиква особени затруднения. Терминът е гръцки (ἀποκρισιάριος) и е добре познат в административната система на Империята[15]. Най-общото му значение е „пратеник“, както показва и самата дума. Известни са царски, военни, папски, патриаршески, епископски и монастирски апокрисарии, службите на които твърде често се различават помежду си. Интерес представлява фактът, че е имало и пратеници, които постоянно резидирали в местоназначението си, а не само такива, назначавани за случая.

Интересуващият ни термин се среща и в някои от грамотите на сръбските владетели, ала много по-разпространена там е производната дума „поклисар“, която обозначава същата институция[16]. Така в известната грамота на крал Стефан Урош II Милутин от 1300 г. има особен текст, който забранява на апокрисиария да пребивава в монастира „Св. Георги“. Който все пак го въведе бива прокълнат и наказан с глоба, като същото се отнася и до самия апокрисиарий, ако влезе сам със сила[17]. Друга грамота на същия владетел забранява игуменът на монастира Банска да бъде изпращан с „апокрисиарство“[18], което сочи, не само на характера на службата (изпращане), но и за това, че освен постоянно назначени лица са могли да я изпълняват и такива, мобилизирани ad hoc.

[13] Ласкарисъ. Ватопедската грамота, с. 5(0); Андреев. Ватопедската грамота, с. 193_{10}.

[14] Мутафчиев. Към историята на месемврийските монастири, с. 655.

[15] Ласкарисъ. Ватопедската грамота, с. 38, Дуйчевъ. СБК, II, . 322, Андреев. Ватопедската грамота, с. 153; T. Koev. Die Institution der Apokrisiarioi, Etudes Balkaniques, 4, 1978, p. 57-61.

[16] Новакови ћ. Законски споменици, с. 395, 403, 407, 470, 473, 609, 619, 628, 671, 680, 759.

[17] Новакови ћ. Законски споменици, с. 619.

[18] Новакови ћ. Законски споменици, с. 628.

Вероятно в случая се срещаме с непознато ангарийно задължение на населението. От друга страна в една грамота на Стефан Душан, за която по-горе вече стана дума, откриваме заповед за освобождаване на населението от друга ангария, наречена „**проꙁда поклисарь**“[19], което показва и част от притесненията, търпяни от населението във връзка с обслужването на тези чиновници.

Смятам, че имаме всички основания да твърдим, че българската институция има сходно съдържание с ромейската и сръбската[20]. Съобщителната служба е била от огромно значение за управлението на държавата и вероятно е представлявала централизирана система със свои подразделения в провинцията. Основно звено от нея са били апокрисиариите. От особен интерес във връзка с настоящото дирене са случаите, когато не се визира някакво пратеничество, а постоянно съществуваща служба в областта, която служба е организирала пренасянето на пощата. Внимание при разглеждане на тези проблеми трябва да се обърне и на съществуващите в Империята служители, назовани „ταχύδρομοι“ – сиреч „бързоходци“– които е трябвало да предават посланията и чиято функция е била вероятно чисто техническа[21]. В това, вероятно, се състои и разликата им с апокрисиариите, които са били част от административната структура, а не само изпълнители.

По-горе се спряхме подробно на въпроса защо служителите по съобщенията са били включени в защитните формули на грамотите и как при изпълнението на службата си са могли да притесняват населението. Това е една съществена черта от характеристиката на службата им, но ми се ще изрично да подчертая, че не те са били лицата, натоварени да организират изпълнението на съответните ангарии – за това е имало особени служители, за които бе писано в предходния раздел. Апокрисиариите само са се ползували от тях.

В заключение бих искал да обобщя, че апокрисиариите са били основните функционери в пощенската и съобщителната служба в областта. Въпреки това може да се каже, че те не са заемали високо положение в провинциалната администрация. Задълженията им са били свързани с пътуване и предаване на исканите известия и послания, както и изобщо организирането на тази дейност. Трудно е обаче да се каже какви по-точно са били отношенията им с другите чиновници в същата служба.

[19] Новаковић. Законски споменици, с. 680.

[20] Ласкарисъ. Ватопедската грамота, с. 38; Дуйчевъ. СБК, II, с. 322; Андреевъ. Ватопедската грамота, с. 153; Андреев, Ангелов. История, с. 153.

[21] вж. П. Ангелов. Българската средновековна дипломация, с. 170-171.

2. Изгончия

Наименованието на тази служба откриваме във Виргинската грамота (**ꙁгончїа, гра̀**...) и в Мрачката грамота (**ꙁгончне**)[22]. Думата е славянска, но нейното значение не е съвсем ясно. При изследването ѝ може да се каже, че наставката „**-чїи**“, която представлява старо влияние на тюркските езици, обикновено се използува за образуване на съществителни от мъжки род, обозначаващи някаква професия или дейност[23]. Самата дума е производна на глагола „**ꙁгонити**“, ала доста трудно е от него да бъде изтеглено съществително, обозначаващо професия или служба. Ето защо аз съм склонен в случая да видя калка от гръцки. Налага се изводът, че славянският термин напълно съответствува на гръцкия „ἀποκρισιάριος“, който пък от своя страна иде от глагола „ἀποκρίνω“. Двата глагола (гръцкият и славянският) нямат идентично значение, но са съставни и сходни по структура и, както изглежда, производните им термини съвпадат напълно. Това ми дава основание да твърдя, че отново става дума за калкиран термин, което не е изключение, а, тъкмо напротив, е обичайно явление в административната терминология на Второто царство. Такова заключение могат да потвърдят и изворите. Терминът „апокрисиарий“ се среща само в най-ранния запазен документ от разглежданата епоха – Ватопедската грамота, докато „изгончията“ присъствува в документи от XIV век, ако не смятаме фалшивата Виргинска грамота. Това, изглежда, е част от общата тенденция за заменяне на транслитерираните гръцки термини с калкирани или преведени славянски, която е типична за последващия период (XIV в.). Същевременно трябва да се отбележи, че терминът „апокрисиарий“ се запазва и в по-късния период що се отнася до царските пратеници.

Достигнатите по-горе изводи се потвърждават и от историческото тълкуване на текста. Смятам, че имаме всички основания да се присъединим към предложеното от Иван Дуйчев становище, че „изгончия“ означава пратеник[24].

Данни за интересуващата ни институция имаме и от средновековна Сърбия. Така, в Милутиновата грамота от 1300 г. на осмо място при изброяването стои „**ꙁгончна градоу**“[25]. Не може да не направи впечатление, че неавтентичната Виргинска грамота (която изглежда представлява реплика именно на този хрисовул на Милутин) съдържа същия текст. Това, разбира се, не е основание за пълно отхвърляне на българското сведение, ала трябва да се отнесем доста критично към него, особе-

[22] Ильинскій. Грамоты, с. 18_{100}, 25_{30}.

[23] Граматика на старобългарски език, с. 188.

[24] Дуйчевъ. СБК, II, с. 348.

[25] Новаковић. Законски споменици, с. 620.

но за датировката. От друга страна, терминът изглежда е бил по-типичен за България, нежели за Сърбия, данните за която визират новозавоюваните български земи и имат единичен характер.

Казаното по-горе поставя някои въпроси относно самата служба на изгончиите. Приемайки, че думата представлява калка от гръцкия термин „ἀποκρισιάριος“, би трябвало да приемем, че и изпълняваните от разглеждания чиновник задължения са били същите. Трябва да се изтъкне обаче, че в случая става дума не за царските вестители-апокрисиарии, а за провинциалната служба, упомената във Ватопедската грамота. Без съмнение и изгончиите са пощенски служители. Интерес представляват и сведенията за градски изгончии. Ако ги възприемем ще можем да търсим някаква вътрешна диференциация в институцията, ала твърде несигурния извор, от който произхождат, не дава възможност със сигурност да заключим дали това са данни за България или за Сърбия.

3. Находник

Находниците (НАХ0ДНИЦН) са споменати единствено в Рилския хрисовул на цар Йоан Шишман[26]. Терминът е славянски, ала макар той самият да е ясен, създава известни затруднения при тълкуването му. Етимологически той произлиза от глагола „НАХ0ДНТН“, който е богат на значения[27]. В доста съхранен вид той се е запазил в новия руски език[28]. Тук бих искал да се спра само на няколко от възможните значения. Първото от тях означава „захождам“, „идвам“, „минавам и оставам (за известно време)“. Второто е „срещам някого“. Третото трябва най-вече да се свърже с „ходя пеша голямо разстояние“, „ходя пеша до умора“. Интерес представлява и фактът, че в руския език се е запазил и самият термин „находник“ (мн. ч. „находники“) със значение на „пришълци отдругаде“, „не местни жители“.

Посочените различия в значението на глагола, от който произлиза терминът „находници“ дава различия и в неговото интерпретиране. Това е така, тъй като и самият текст не съдържа никакви допълнителни данни, освен наименованието на службата. Трябва да бъде отбелязан и фактът, че вниманието на изследователите не е било особено силно привличано от разглежданата понастоящем институция. За нея се споменава обикновено само мимоходом. Така Михаил Андреев, изхождайки явно от горепосоченото трето значение на думата (= „ходя пеша го-

[26] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 27_{57}; Д у й ч е в. Рилската грамота, с. 52_{57}.

[27] Slovnik jezyka staroslovênskeho, t. 20, Praha 1970, p. 325.

[28] В л. Д а л ь. Толковы словарь живаго великорусскаго языка, т. II, Москва, 1969, с. 491-492.

па дворцови служители от външната служба. В придворната организация те заемат средно положение в тази втора група. През различните години е различна и бройката им, но тенденцията към увеличаване е очевидна: през 1480 г. – 120-160 души, през 1568 – 629, през 1609 – 1129, през 1670 г. 1372 души[233]. Това би могло да означава, че и самото значение на службата, на дейността нараства с времето. И все пак трябва да се отбележи, че тя едва ли има нещо общо с интересуващата ни българска институция. Последната е по-скоро провинциална, нежели придворна и характерът ѝ би трябвало да се търси в задълженията по изхранване на войската. В този смисъл еничерските ашчии или устаашчии са далеч по-интересни за сравнение. Освен изхранването тези офицери имали нелеката задача да пазят казана – изключително важна функция за еничарския корпус[234].

На пръв поглед изглежда странно, че интересуващите ни служители са включени в защитната формула на грамотата. Този факт обаче би могъл да ни помогне да разберем същността на задълженията им. Тяхното присъствие в хрисовула само по себе си говори, че са могли в дейността си да притесняват по някакъв начин населението. Като се има предвид наименованието на службата, пък и в сравнение с еничарския *ашчъ*, може да се твърди, че става дума за военни готвачи (или такива на някакви други служби), които са могли да събират продукти от населението при преминаване през съответното населено място. По същество това е изпълнение на задължението на населението за даване на храна, зоб, вино и др., а също и част от митатона и приселицата[235].

[233] H. I n a l c i k. The Ottoman Empire, p. 83.

[234] Ц. Г е о р г и е в а. Еничарите в българските земи, София, 1988, с. 42.

[235] B i l i a r s k y. Trois institutions, p. 102-103.

Раздел V. ВЕСТИТЕЛИ И СЛУЖИТЕЛИ ПО СЪОБЩЕНИЯТА

Съобщенията и свръзките са от изключително значение за съществуването на всеки един държавен организъм, както и за поддържането на целостта на обществото. Това е особено важно за относително големите по територия държави в Източна и Югоизточна Европа, които, поради своята централизирана структура, е трябвало да поддържат постоянна връзка между центъра и провинциите. Тук бих искал да обобщя достигналите до нас данни за провинциалните подразделения на пощенската служба в средновековна България.

В дарствените грамоти на българските царе се говори за апокрисиарии, изгончии и находници, на всекиго от които е отреден тук особен параграф. Разбира се, не смятам, че те изчерпват цялата администрация, грижеща се за съобщенията, но това са достигналите до нас сведения. За съжаление, отново ще трябва да се основаваме на единични данни, които в повечето случаи представляват една отделна дума, намерила своето място при изброяването в защитната формула на хрисовула. В този смисъл бих искал да обърна внимание на една от месемврийските грамоти, чието тълкуване е малко неясно. В документа, предназначен за манастира св Богородица Елеуса се казва: „ἀλλ'οὐδὲ βάβαξ, ἀλλ'οὐδ'ἀγύρτης τὰς ἄρκυς αὐτῆς διαδράσῃ"[1]. В случая интерес за нас представлява терминът „βάβαξ". Петър Мутафчиев превежда израза по следния начин: „И също тъй нито глашатай, нито бирник да не се явява в монастирските владения"[2], а Иван Дуйчев: „Също така нито смутител, нито скитник да не избегне мрежите му"[3]. Всъщност интересуващият ни термин е доста оборкан особено за тълкуване като в настоящия случай[4]. Текстът е такъв, че би могло да се очаква, че на това място ще открием забрана на определени държавни служители да посещават закриляния монастир, но при все това трябва да се посочи, че преводът на Иван Дуйчев (като цяло) е значително по-точен и по-близък до оригинала. При настоящото състояние на изворите окончателно становище е трудно да бъде взето. Във всеки случай това може да бъде само допълнително сведение за организацията на пощенската служба, тъй като дори и да приемем, че става дума за някакъв чиновник, то не е възможно да възстановим точното наименование на службата му. Характерът на запазения гръцки текст изключва това.

При изследване на чиновниците в съобщителните служби по провинциите не може да не бъде поставен въпросът защо са включени в защитните формули на грамотите, където обикновено присъствуват данъчни служители. Явно е, че и те са могли при изпълнение на задълженията си по някакъв начин да притесняват населението. Тези притеснения би трябвало да бъдат търсени не по линия на данъчни тежести, а като допълнителни вземания в натура (псомоземия) или като определени ангарии. Интерес представлява фактът, че името на апокрисиария е изрично свързано с една от тях в една грамота на Стефан Душан, където срещаме израза – „**прокода поклисарь**"[5]. Терминът е достатъчно красноречив и не оставя съмнение относно характера на конкретното задължение. Това насочва вниманието към т. нар. транспортни ангарии, за които стана дума по-горе, в раздела за фискалните чиновници. Самата същност на пощенските служби бездруго има пряко отношение към повинности от такова естество, затова си заслужава да им бъде отредено съответното място в настоящото изложение. В българските документи се среща терминът: „**подъкода**"[6], който твърде много напомня сръбското „**прокода поклисарь**". Авторите, писали по въпроса, са категорични, че става дума за транспортна ангария, необходима при преминаването на войски или държавни чиновници[7]. В грамота на Йоан Мирча Стари от 11 май 1409 г. се говори за вероятно идентичното задължение „**подкозѧ**" и „**подкодж**"[8]. Това наименование не се среща в българските документи, ала присъствува в Сърбия, където срещаме няколко сходни термина „**прокода**", „**покозѣ**", „**попосѣ**", „**подъкодъ**"[9]. Изрично трябва да се отбележи, че последният от тях, който се среща в България явно е нетипичен за западните ни съседи. При разглеждането на този проблем не е излишно да се посочи и безспорно произхождащият от балканското Средновековие термин „возарлък" (vozarliq), съхранен в Османската империя за обозначаване на сходно

[1] А. Παπαδοπούλου-Κεραμέως. Ἀναλέκτα, σ, 468]; Дуйчевъ. СБК, II, с. 142.

[2] Мутафчиев. Към историята на месемврийските монастири, с. 655.

[3] Дуйчевъ. СБК, II, с. 143.

[4] A. Bailly. Distionnaire grec-français, Paris 1950, p. 330.

[5] Новаковић. Законски споменици, с. 680.

[6] Ильинскій. Грамоты, с 25 $_{33}$, 29 $_{11}$.

[7] Г. Т. Данаиловъ. Страница изъ държавното стопанство, с. 45; И в. Сакжзовъ. Данъчната система, с. 135; Бобчевъ. За нѣкои тегоби, с. 28, История на България, т. III, с. 208.

[8] DRH, ser. B, vol. I, No 35, p. 75.

[9] Новаковић. Законски споменици, с. 407, 455, 486, 512, 609, 64, 67, 671, 680, 699 и др., // с. 46, 499, 507, 520 и др. // с. 41, 455, 466, 499, 507, 514, 520, 64, 636, 662, 671, 680 698 759, 767 и др. // с. 387.

задължение[10]. Разбира се, аз не смятам да свързвам тези транспортни ангарии на населението изключително с подсигуряване на пощенските служби. Напротив, те са подсигурявали изобщо държавата в транспортно отношение[11], като най-голям дял е имала армията, а също и за пренасяне на данъци в натура, а и др.

Същото може да бъде казано и за задълженията да бъде доставяна храна и др. продукти на преминаващите чиновници и най-вече отново на войската. В документите това задължение присъствува с гръцкото си наименование „псомоземия" или посредством посочване на продуктите като вино, хляб, зоб и т. н. От него, както и от приселицата[12], която визира даване на подслон и изобщо цялостно обслужване на преминаващите чиновници са се ползували и пощенските служители, в самата същност на задълженията на които влиза пътуването из територията на страната или в чужди земи.

Това, в най-общи линии, са притесненията, които са могли да предизвикват служителите по съобщенията и други вестители на населението, при изпълнение на службата си. По тази причина те намират своето място и в защитните формули на грамотите. За съжаление, повече за организацията на дейността като цяло е трудно да се каже. Остават отворени много въпроси на какво подчинение е била службата, каква е била връзката и с поддържането на пътищата и другите важни съобщителни линии, какви са били отношенията между центъра и местните органи и др. За техния отговор биха могли да помогнат и по-сетнешните изследвания в областта на историческата география, както и тези върху селищната и пътната мрежа в Царството.

По-долу предлагам изследване на всяка една от известните ни институции по съобщенията поотделно. Преди да подходим към тях обаче бих искал изрично да подчертая, че изброяването им е само примерно. Не би могло да се претендира, че данни за всички чиновници са достигнали до нас заедно с наименованието на заемания от тях пост. Освен това е твърде вероятно част от военните служби да са обслужвали и свръзките. Това се отнася особено до конната организация, която би могла да бъде твърде полезна при осигуряване на подмяната на животните на съответни станции с цел тяхното опазване и по-бързото придвижване на пратениците. За съжаление обаче, данните са толкова недостатъчни, че не бихме могли със сигурност да диференцираме дотолкова службата на отделните чиновници, някои от които поради тази причина са включени като цяло в изложението за военната структура.

[10] N. B e l d i c e a n u. Le vozarliq une institution ponto-danubienne, Südost-Forschungen, XXXII, München 1973, p. 73-90.

[11] М. А н д р е е в. Ватопедската грамота, с. 106.

[12] За двете тези ангарии виж предходния раздел!

лямо разстояние") твърди, че в този случай отново става дума за пратеник[29]. От друга страна, Иван Дуйчев отбелязва, че значението е неясно и предлага като вероятно тълкуването „неканени гости"[30]. Чисто лексикално то е възможно и като произход би могло да се търси в горепосоченото първо значение на глагола.

Когато се опитваме да възстановим точното значение на термина, трябва да изхождаме не само от възможностите на неговото езиково тълкуване, но и от контекста, в които се намира думата. В разглеждания тук случай находниците присъствуват на последно място при изброяването в защитната формула на грамотата. Съвсем естествено е в такъв случай да се изхожда от предположението, че става дума за някакъв държавен чиновник, чиято дейност би могла да притеснява населението и именно поради това му е забранено да влиза в монастирските земи. Това се потвърждава и от факта, че веднага след находниците има забрана за „всички боляри и работници на царство ми"[31]. Този израз, разбира се, обобщава изброените преди него чиновници. В такъв случай трябва да отхвърлим предложеното от Иван Дуйчев тълкуване на „находници" като „неканени гости", което само по себе си изключва принадлежност към администрацията. В този смисъл би следвало да се присъединим към изказаното от Михаил Андреев становище, че става дума за вестоносец и въобще за един от служителите по съобщенията.

В заключение може да се каже, че с получените от грамотата сведения бихме могли да си изградим една, макар и бедна, представа за организацията на съобщителната мрежа в провинцията. Находникът по всяка вероятност е бил пратеник и преносител на послания. Населението той е могъл да притеснява ползувайки се от правото да получава храна, подслон и съдействие при преминаване през определена територия. Въпреки това трябва да се подчертае, че става дума за нисш чиновник, който заема последното 22-ро място при изброяването в защитната формула на Рилската грамота.

[29] А н д р е е в. Службите на провинциалното управление, с. 12.

[30] Д у й ч е в. Рилската грамота, с. 64.

[31] И л ь и н с к і й. Грамоты, с. 27_{58}; Д у й ч е в. Рилската грамота, с. 52_{58}.

ЛИТЕРАТУРА

А. Кирилица

1. Анастасиевичъ, Кто пострадалъ на Скафидѣ. Анастасиевичъ Д. Кто пострадалъ на Скафидѣ (Fakih-dere) въ 1308 г., ИРАИК, XV, с. 122 сл.
2. Ангелов Б., Старобългарски текстове = Ангелов Б. Ст. Старобългарски текстове. Известия на архивния институт при БАН Т. 1. 1957, с. 267-300.
3. Ангелов Б., Три исторически разказа = Ангелов Б. Ст., Три истторически разказа, ИИИ, Т. 14-15, 1964, с. 475-497.
4. Ангелов, Б., Из старата = Ангелов Б. Из старата българска, руска и сръбска литература. Т. I-III, София 1958-1978.
5. Ангелов, Приходи = Ангелов Д. Приходи на средновековната българска държава, ИП, 1945-1946, кн. 4-5, с. 385-411.
6. Ангелов, Турското завоевание = Ангелов Д. С. Турското завоевание и борбата на балканските народи срещу нашествениците, ИП, 1953, 4, с. 374-398.
7. Ангелов, Към въпроса за царската власт = Ангелов Д. Към въпроса за царската власт в средновековна България, в: Сборник в памет на Ал. Бурмов, София 1973, с. 158-166.
8. Ангелов, Чолпанов, Българска военна история = Ангелов Д., Б. Чолпанов. Българска военна история от втората четвърт на X век до втората половина на XV в. София, 1989.
9. Ангелов П., Българската средновековна дипломация = Ангелов П. Д., Българската средновековна дипломация, София 1988.
10. Андреев Й., Надписите при село Иваново = Андреев Й., Надписите при село Иваново, Русенско и последните дни от живота на цар Георги I Тертер, Векове, 1975, 3, с. 77-84.
11. Андреев Й. Цар Йоан Асен IV = Андреев Й. Цар Йоан Асен IV (преди 1331-1350 г.), Трудове ВТУ, т. XXI, кн. 3, 1984, с. 41-91.
12. Андреев Й., Българските ханове и царе = Андреев Й., Българските ханове и царе VII-XIV век (Историко-хронологичен справочник), София 1985.
13. Андреев М., Ватопедската грамота = Андреев М., Ватопедската грамота и въпросите на българското феодално право, София, 1965.
14. Андреев М. Службите на провинциалното управление = Андреев М., Службите на провинциалното управление на средновековна

България и на средновековна Сърбия според данните от царствените грамоти на българските и сръбските владетели от XIII-XIV в., ГСУ юф, 58, 2, 1967, с. 1-131.
15. Андреев, Ангелов. История = Андреев М., Ангелов Д., История на българската феодална държава и право, София, 1972.
16. Андреев, Българската държава = Андреев М., Българската държава през Средновековието, София 1974.
17. Андреев, Милкова, История = Андреев М., Милкова Ф., История на българската феодална държава и право, София, 1979.
18. Анна Комнина, Алексиада = Анна Комнина, Алексиада, (пер. Я. Н. Любарского), Москва 1965.
19. Антонова, Новооткрит старобългарски надпис = Антонова В., Новооткрит старобългарски надпис от Шуменската крепост, Известия на Народния музей – Шумен, т. IV, 1967, с. 79-84.
20. Бакалов, Средновековният български владетел = Бакалов Г., Средновековният български владетел (титулатура и инсигнии), София 1985.
21. Баласчевъ. Златопечатното слово = Баласчев Г., Златопечатното слово, дадено отъ царь Иванъ Шишманъ на Рилския монастирь, Минало, I, 1910, кн. 4.
22. Баласчевъ, Словѣнски надписи = Баласчевъ Г., Словѣнски надписи отъ югозападна България, Минало, II, 1911, кн. 4 и 5, с. 3-46.
23. Баласчевъ. Сжщински ли е хрисовулътъ на царь Константинъ Тихъ (1258-1277)?, Минало, 1911, кн. 5-6, с. 178-187.
24. Баласчевъ. Старобългарско блюдо = Баласчевъ Г., Старобългарско блюдо отъ XII-XIII в. Минало, III, 1914, кн. 9, с. 3-11.
25. Бариши ћ, Ферјанчи ћ, Вести Димитрија Хоматијана = Бариши ћ, Ф., Ферјанчи ћ, Б., Вести Димитрија Хоматијана о „власти Драгувита“, , ЗРВИ, XX, 981, с. 4-56.
26. Бешевлиев, Първобългарски надписи = Бешевлиев В., Първобългарски надписи, София 1979.
27. БИБ = Българска историческа библиотека.
28. Билярски, Кесар = Билярски Ив., Титлата „кесар“ в средновековна България, ИП, 11, 1989, с. 54-57.
29. Билярски, Молитви за царя = Билярски Ив., Молитви за царя (Към историята на средновековния славянски Евхологион), ИП, 5, 1991, с. 74-89.
30. Билярски, Два наръчника за питакиа = Билярски Ив. Два наръчника за питакиа от късното Средновековие, ЗРВИ, XXIX-XXX, 1991, с. 233-300.
31. Билярски, Деспот Йоан Тертер = Билярски Ив., Деспот Йоан тертер (40-те – 90-те години на XIV столетие), ИП, 10, 1992, с. 3-23.
32. Билярски, Източна Македония = Билярски Ив., Към въпроса за административното устройство в Източна Македония около средата на XIII век, ИП, 1, 1993, с. 88-95.

33. Билярски, Пак за добруджанските Тертеровци = Билярски Ив., Пак за добрудженските Тертеровци, ИП, 3, 1993, с. 143-147.
34. Билярски, Погановския поменик = Билярски Ив., погановския поменик, ГСУ, Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“, т. 84-85(4), 1990-1991, с. 53-77.
35. Благоевъ, История = Благоевъ Н., История на българското право, ГСУ, юф, XXV, 1929-1930, София 1932.
36. Благоевъ, Еклога = Благоевъ Н. П., Еклога, Университетска библиотека, № 122, София, 1932.
37. Блазиус Клайнер. История на България = Блазиус Клайнер, История на България от Блазиус Клайнер, съставена в 1761 г., София 1977.
38. Бобчевъ, История = Бобчевъ С. С., История на старобългарското право, София 1910.
39. Бобчевъ. Думата „болѣринъ“ = Бобчевъ С. С., Думата „болѣринъ“ и дъжавноправното ѝ значение, Юридически прѣглед, XXII, 1915, кн. 2, с. 65-70.
40. Бобчевъ. За нѣкои тегоби = Бобчевъ С. С., За нѣкои тегоби и данъци споредъ влахо-българскитѣ хрисовули, Сборникъ въ честь на Василъ Н. Златарски, София, 1925, с. 25-33.
41. Бобчевъ, Титли и служби = Бобчевъ С. С., Титли и служби въ областното управление на старовремска България, ИИД, въ София, XI-XII, 1932, с. 228-247.
42. Божилов, Белота = Божилов Ив. А., Белота – български властел от началото на XIII век, ИП, 1977, 1, с. 71-81.
43. Божилов, Бележки = Божилов Ив. Бележки върху българската история през XIII век, в: Българско Средновековие (Сборник в чест на проф. Ив. Дуйчев), Сохия 1980, с. 78-81.
44. Божилов, Цар Симеон Велики = Божилов Ив. Цар Симеон Велики (893-927). Златният век на средновековна Българаария, София 1983.
45. Божилов, Асеневци = Божилов Ив., Родът на Асеневци (1186-1460). Генеалогия и просопография, София 1985, 2 изд. София 1994.
46. Божилов, Раждането = Божилов Ив. Раждането на средновековна България, ИП, 1-2, 1992, с. 3-34.
47. Бояничъ-Лукичъ, Видин = Бояничъ-Лукичъ Д., Видин и Видинския санджак през XV-XVI век, София 1975.
48. Бурмов, Крънската област = Бурмов Ал., Към историята на Крънската област, в: същи, Избрани произведения, т. I, София, 1968, с. 216-219.
49. Бурмов, Шишмановци = Бурмов Ал., История на България през времето на Шишмановци (1323-1396), в: същи, Избрани поизведения, т. I, София 1968, с. 220-278.
50. Българската литература и книжнина през XIII в. = Българската литература и книжнина през XIII век, София 1987.
51. Български средновековни градове и крепости, I = Български средновековни градове и крепости, т. I, Варна 1981.

52. Василев, Боженишки Урвич = Василев В., Боженишки Урвич, Векове, 1983, 6, с. 43-50.
53. Василиев, Ивановските стенописи = Василиев А., Ивановските стенописи. Материали за историята на град Русе и Русенски окръг, София 1953.
54. ВВр = Византийский временник (Санктъ Петербургъ – Москва).
55. Вълов, Новите разкопки = Вълов В., Новите разкопки на църквата „Св. Четиридесет мъченици" във Велико Търново (предварително съобщение), Археология, 1974, 2, с. 37-54.
56. Ганев, ЗСЛ = Ганев В., Законъ съдныхъ людьмъ. София 1959.
57. Георгиевъ, Градъ Враца = Георгиевъ Й. П., Градъ Враца (приносъ къмъ историята му), Сб. НУНК, XX, 1904, с. 1 сл.
58. Георгиева, Отново за Боженишкия надпис = Георгиева Ц., Отново за Боженишкия надпис, ЕБИД, XXV, 1967, с. 307-313.
59. Георгиева, Еничарите = Георгиева, Ц в. , Еничарите в българските земи, София 1988.
60. Герасимовъ, Монети отъ деспотъ Яковъ Свѣтославъ = Герасимовъ Т., Монети отъ деспотъ Яковъ Свѣтославъ, ГНМ, кн. VI. 1932-1934, София, 1936, с. 245-249.
61. Герасимовъ, Монети на деспотъ Иванко = Герасимовъ Т., Монети на деспотъ Иванко, ИБАИ, XIII, 1939, с. 288-295.
62. Герасимов, Монети на Георги Тертер = Герасимов Т.. Монети на Георги Тертер с полумесец, звезда и бюст на човек, ИАИ. XXVIII, 1965, с. 25-30.
63. Герасимов, Медни монети на деспот Добротица = Герасимов Т., Медни монети на деспот Добротица – владетел на Карвунската земя, Археология, 1968, 3, с. 10-12.
64. Герасимова– Томова, Кръстът на севаст Берислав = Герасимова-Томова В., Кръстът на севаст Берислав, ИОИМ – В. Търново, V, 1972, с. 129-136.
65. ГИБИ = Гръцки извори за българската история.
66. Глас САНУ = Глас Српске академије науке и уметности.
67. Глас СКА = Глас Српске краљевске Академије
68. Гласник СУД = Гласник Српског ученог друштва.
69. ГНМ = Годишникъ на народния музей
70. Горина, Походът = Горина Л., Походът на граф Амедей VI Савойски против България през 1366-1367 г., ИП, 1970, 6, с. 71-78.
71. Горина, Материалы = Горина, Л., Материалы дневника Антона Бербери по истории Болгарии и Византии, BBg, IV, 1973, с. 229-251.
72. Гошев, Търновски царски надгробен надпис = Гошев Ив., Търновски царски надгробен надпис от 1388 година, Български старини, кн. XIV, 1945, 75 с.
73. Грабар, Боянската църква = Грабар А., Боянската църква. София 1978.

74. Граматика на старобългарския език = Граматика на старобългарския език, Фонетика, Морфология, Синтаксис, София 1991.
75. Грачев, Сербская государственность = Грачев В. П., Сербская государственность в X-XIV вв. (Критика теории „жупной организации"), Москва 1972.
76. Григорий Цамблак, Житие на Стефан Дечански = Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблак, София, БАН 1983, 328 с.
77. Гроздановъ, Ћорнаковъ. Историјски портрети = Гроздановъ Ц., Ћорнаковъ Д., Историјски портрети у Полошком, I – Зограф, XIV, 1983, с. 60-67; II – Зограф, XV, 1984, с. 85-94.
78. Гроздановa, Фискалные функции = Гроздановa Е., Фискалные функции и обязаности болгарских кнезов, старейшин и коджабашев (XV-XVIII вв.) BHR, 1973, 3, с. 42-60.
79. Грујић, Протосеваст Прибо = Грујић Р., Протосеваст Прибо, властелин у Скопској области прве половине XIII века, Гласник Скопског научног друштва, кн. XII, Скоплье, 1933, с. 269-271.
80. ГСУ иф = Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски", Исторически факултет.
81. ГСУ ифф – Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски", Историко-филологически факултет.
82. ГСУ фиф = Годишник на Софийския университтет „Св. Климент Охридски", Философско-исторически факултет.
83. ГСУ юф = Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски", Юридически факултет.
84. Гълъбов, Надписите към боянските стенописи = Гълъбов И в., Надписите към боянските стенописи, София 1963.
85. Гълъбов, Нов средновековен български епиграфски паметник, ИНМ – Варна, XIII (XXVIII), Варна 1977, с. 184-190.
86. Гюзелев, Кавхан = Гюзелев В., Функциите и ролята на кавхана в живота на Първата българска държава (VIII-XI в.), ГСУ фиф, 60, 3, 967, с. 13-59.
87. Гюзелев, Очерк = Гюзелев В., Очерк върху историята на град Несебър в периода 1352-1453 г., ГСУ фиф, т. 64, 3, 970.
88. Гюзелев , Калиакра = Гюзелев В., Средновековната крепост Калиакра през XIII – средата на XV век, ИНМ– Варна, XI (XXIV), 1973, с. 123-137.
89. Гюзелев, Chronicon Messembriae = Гюзелев В., Chronicon Messembbriae (бележки върху българското Черноморие в периода 1366-1448 г.), ГСУ иф, 66,3, 1972-73, с. 145-192.
90. Гюзелев, Ичиргу боила = Гюзелев В., Ичиргу боилите в Първата българска държаава (VII-XI в.), ГСУ фиф, 65, 3, 1973, с. 123-181.
91. Гюзелев, Надписът от крепостта = Гюзелев В., Надписът от крепостта, в: Боженишки Урвич, София 1979, с. 43-44.
92. Гюзелев, Училища, скриптории = Гюзелев В., Училища. скриптории, библиотеки и знания в България (XIII-XIV в.). София. 1985.

93. Гюзелев, Николай Кузански = Гюзелев В., Николай Кузански и събитията в България през 1454 г., ИП, 1986, , с. 44-50.
94. Данаиловъ, Страница = Данаиловъ Г., Страница изъ държавното стопанство въ старобългарско време, Български прѣгледъ, год. IV, 1898, кн. 12, с. 41-51.
95. Данило, Животи = архиепископ Данило, Животи краљева и архиепископа српских, издао Б. Даничић, У Загребу 1866.
96. Данчева-Василева, България и Латинската империя = Данчева-Василева А., България и Латинската империя (1204-1261), София 1985.
97. Джамбов, Средновековната крепост = Джамбов И., Средновековната крепост край с. Анево, Пловдивско, Векове, 1982, 2, с. 59-63.
98. Джамбов, Иво Граматик = Джамбов И., За произхода и първоначалната дейност на Иво Граматик, Археология, 1989, 2, с. 44-46.
99. Димитров, Управителят на Провадийската крепост = Димитров Стр., Управителят на Провадийската крепост по време на османското нашествие, Векове 1977, 5, 40-44.
100. Динић, Српска владарска титула = Динић. М., Српска владарска титула за време Царства, ЗРВИ, V, Београд 1958, с. 9-17.
101. Добрев, Жупан = Добрев Ив., Праславянското „župa“, „χώρα“, старобългарското „жоупанъ“, старобългарското „жоупѣлъ“, „Θείον“, „жоупище“, „μνήμα“, среднобългарското „жоупелевина“, „Θυελλα“, В: Константин Философ – Кирил (Юбилеен сборник по случай 1100 годишнината от смъртта му), София 1969, с. 383-387.
102. Доментијан, Животи = Доментијан, Животи светога Саве и светога Симеона, Београд 1938.
103. Дуйчевъ, Неиздадено писмо = Дуйчевъ Ив., Неиздадено писмо на папа Бенедиктъ XII до майката на царь Иванъ Александра, ИИД въ София, кн. XIV-XV, 1937, с. 205-210.
104. Дуйчевъ, Преписката = Дуйчевъ, Ив., Преписката на папа Инокентия III съ българитѣ, ГСУ ифф, XXXVIII, 3, 1942, с. 1-116.
105. Дуйчевъ, СБК = Дуйчевъ, Стара българска книжнина, т. I-II, София 1943.
106. Дуйчев, Мелник = Дуйчев Ив., Мелник през Средновековието, В: същи, Българско Средновековие, София 1972, с. 347-412.
107. Дуйчев, Рилската грамота = Дуйчев, И в., Рилската грамота на цар Иван Шишман от 1378 г., София, 1986.
108. Дуйчев, Очерк = Дуйчев И в., Очерк върху средновековната история на Мелник, в: Мелник, т. I, Градът в подножието на Славова крепост, София 1989.
109. Дуриданов, Byzantono-slavica = Дуриданов И в., Byzantino-slavica (По следите на едно средновековно административно наименование), Известия на института по български език, VIII, 1962, с. 181-187.
109а. Дякону. Една неизвестна монета = Дякону П. Една неизвестна монета на Георги Тертер. - Археология, 1963, кн. 1, с. 42-43

110. Ћурић. Световни достојанственици = Ћурић Ив., Световни достојанственици у „Ектесис неа“, ЗРВИ, XVIII, 1962, с. 189-209.
111. Живкова, Четвероевангелието = Живкова Л., Четвероевангелието на цар Иван Александър, София 1980.
112. Живковић, Доња Каменица = Живковић Б., Доња Каменица (Цртежи фресака), Споменици српског сликарства Средњега века, 6, Београд 1987.
113. Живот светога Саве = Живот светога Саве, написано Дометијан, трудом Б. Даничиба, У Београду 1860.
114. Закон судный людем = Закон судный людем (крат. ред.), изд. Тихомиров), Москва 1961, 179 с.
115. Златарски, Житие и жизнь = Златарски В., Житие и жизнь преподобнаго отца нашего Теодосия, Сб. НУНК, XX, 1894, 1-14.
116. Златарски, История = Златарски В., История на българската държава презъ Срѣднитѣ вѣкове, т. II, София 1934, т. III, София, 1940.
117. Златарски, Кои са били вътрешни и външни боляри? Златарски В., Кои са били вътрешни и външни боляри?, в: същ и. Избрани поизведения, т. I, София 1972, с. 299-316.
118. Златарски, Ансбертовият „жупан или сатрап“ = Златарски, Ансбертовият „жупан или сатрап на България“ не е бил Добромир Хриз, в: същ и. Избрани поизведения, т. II, София 1984, с. 359-375.
119. Златарски, Асеновият надпис = Златарски В. Асеновият надпис при Станимака, в: същи, Избрани поизведения, т. II, София 1984, с. 395-409.
120. Златарски, Боянският надпис = Златарски В., Боянският надпис, в: същи, избрани произведения, т. II, София, 1984, с. 410-434.
121. ЗРВИ = Зборник радова византолошког института, Београд.
122. ИАИ = Известия на археологическия институт.
123. ИБАД = Известия на българското археологическо дружество
124. ИБАИ = Известия на българския археологически институт.
125. ИБИ = Извори за българската история
126. ИБИД = Известия на българското историческо дружество.
127. Ивановъ, Сѣверна Македония = Ивановъ Й., Сѣверна Македония, София 1906.
128. Ивановъ, БСМ = Ивановъ Й., Български старини изъ Македония, 1 изд. , София 1908, 2 изд., София 1931.
129. Ивановъ, Пръстени = Ивановъ, Български и византийски пръстени, ИБАД, II, св. 1, 1918, с. 1-14.
130. Ивановъ, Старобългарски разкази = Ивановъ Й., Старобългарски разкази, София 1935.
131. Иванов, Поменици = Иванов Й., Поменици на българските царе и царици, в: същ и, Избрани произведения, т. I, София, 1982, с. 144-154.
132. Иванов, София = Иванов Й., Средновековна София, в: същи, избрани произведения, т. I, София 1982, с. 281-290.
133. Иванов, Костенец = Иванов Й., Костенец. Исторически бележки и предания, в: същи, Избрани поизведения, т. I, София 1982, с. 317-32

134. Иванова, Литературни наблюдения = Иванова К., Литературни наблюдения върху две похвални слова на Евтимий Търновски, Старобългарска литература, кн. 14, 1983, с. 10-24.
135. ИИД = Известия на историческото дружество.
136. ИИИ = Известия на института по история.
137. Илиева, Владетелский титул = Илиева, И., Владетелский титул московских великих князей (со середины XV – до первой четверти XVI века), BHR, 11984, с. 75-86.
138. Ильинскій. Грамоты, = Ильинскій, Г., Грамоты болгарскихъ царей, Москва 1915.
139. ИНМ = Известия на народния музей
140. ИОИМ = Известия на окръжния исторически музей.
141. ИП = Исторически преглед.
142. ИРАИК = Известія русского археологического института в Константинополѣ.
143. Иречек, Пътувания = Иречек К., Пътувания по България, София 1974.
144. Иречек, Радонић, Историја Срба = Иречек К., Ј. Радонић, Историја Срба, т. I-II, Београд 1978.
145. Иречек, История = Иречек К., История на българите, София 1978.
146. История на Враца, I = История на град Враца, т. I, София, 1976.
147. Историја на државите и правата = Историја на државите и правата на југословенските народи, Скопје 1980.
148. Истрин, Амартол = Истрин В. М., Хроника Георгия Амартола, т. I-III, Петроград-Ленинград 1920-1930.
149. Ихчиевъ, Материали = Ихчиевъ Д., Материали за историята ни подъ турското робство, ИИД, въ София, II, 1906, с. 91 сл.
150. Йончев, Нокоторые вопросы = Йончев Л., Некоторые вопросы политической истории Болгарии и ее отношения с Сербией и Византией в XIV веке (1330-1332), ЕН, IX, 1979, с. 23-38.
151. Йончев, О некоторых вопросах = Йончев Л., О некоторых вопросах болгаро-византийских отношений в периоде с 1322 по 1324 гг., ЕН, X, 1980, с. 127-140.
152. Йорданов, Монетосечене = Йорданов Ив., Монетосечене на българските владетели в Добруджа, в: Средновековна България и Черноморието, Варна 1982, , с. 119-130.
153. Каждан, Севастократоры и деспоты = Каждан А., Севастократоры и деспоты в Византии XII в., ЗРВИ, XIV-XV, 1973, с. 41-44.
154. Клари, Завоевание = де Клари Р., Завоевание Константинополя, Москва 1986.
155. Ковачевић, Ношња = Ковачевић Ј., Средновековна ношња балканских словена, Београд 1953.
156. Кодов, Опис БАН = Кодов Хр., Опис на славянските ръкописи в библиотеката на БАН, София 1969.
157. Кодов, Райков, Кожухаров, Опис Зограф, I = Кодов Хр., Б. Райков, Ст. Кожухаров, Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския монастир в Света Гора, т. I, София 1985.

158. Кожухаров, Летописен разказ = Кожухаров Ст., Неизвестен леописен разказ от времето на цар Иван Асен II, Литературна мисъл, 1974, 2, с. 123-135.
159. Койчева, Някои общи и специфични черти = Койчева Е., Някои общи и специфични черти в системата на късносредновековните балкански институции и титли, Векове, 1983, 5, с. 14-21.
160. Коледаров, Политическа география, I-II = Коледаров П., политическа география на средновековната българска държава, т. I-II, София 1979-1989.
161. Коцева, Някои особености = Коцева Е., Някои особености на надписите в църквата св. Богородица в с. Долна Каменица, Известия на института по изкуствознание, XIV, 1970, с. 233-249.
162. Коцева, Приписка 1350-1360 = Коцева Е., Приписка 1350-1360 г. в сборник Прывослава, BBg , VI, 1980, с. 247-258.
163. Куев, Съдбата на Ловчанския сборник = Куев К., Съдбата на Ловчанския сборник, писан преди 1331 г., ТКШ, I, 1974, с. 79-88.
164. Куев, Петков, Константин Костенечки = Куев К., Г. Петков, Събрани съчинения на Константин Костенечки. Изследване и текст, София 1986.
165. Кузев, Великият епикерний Срацимир = Кузев Ал., Великият епикерний Срацимир – виден български сановник през XIV век, Векове, 1975, 4, с. 14-17.
166. Кузев, Кой е владял София? = Кузев Ал., Кой е владял София през 70-те год. на XIV в.? в: Сердика-Средец-София, София 1976, с. 155-161.
167. Куликэ, Диакану. Болгарские монеты = Куликэ В., П. Диакану, Болгарские монеты из Пэкуйул луи Соаре (Румыния), ИАИ, XXVI, 1963, с. 249-256.
168. Ласкарисъ, Ватопедската грамота = Ласкарисъ М., Ватопедската грамота, София 1930.
169. ЛИБИ = Латински извори за българската история.
170. Литаврин, България-Византия = Литаврин Г., България-Византия, София 1987.
171. Лишев, Термин „работник“ = Лишев Стр., Термин „работник“ в Рылской, Мрачкой и Виргинской грамотах XIV в., BBp, XXIV, 1964, с. 198-201.
172. Лопаревъ, Мануилъ Филъ = Лопаревъ Хр., Византійскій поѣтъ Мануилъ Филъ къ исторіи Болгаріи въ XIII-XIV вѣкѣ, СПб 1891.
173. Љубинковић, Ђодровић-Љубинковић, Црква у Доњој Каменици = Љубинковић, Р., М. Боровић-Љубинковић, Црква у Доњој Каменици, Старинар, I, 1950, с. 55-86.
174. Мавродиновъ, Църкви и монастири = Мавродиновъ Н., Църкви и монастири въ Мелникъ и Роженъ, ГНМ, V, 1926-1931, с. 285-306.
175. Мавродинова, Долна Каменица = Мавродинова, Църквата в Долна Каменица, София 1969.

176. Мавродинова, Църквата Св. Никола = Мавродинова. Л., Църквата Св. Никола в Мелник, София 1975.
177. Максимовић, Провинцијска управа = Максимовић Љ., Византијска провинцијска управа у доба Палеолога, Београд 972.
178. Максимовић, Генеза и карактер апанажа = Максимовић Љ, Генеза и карактер апанажа у Византији, ЗРВИ, XIV-XV 1973, с. 103-150.
179. Маргос, Надписът на Иво Граматик = Маргос А., Надписът на Иво Граматик, Археология, 1981, 1-2, с. 36-40.
180. Матанов, Кой е бил деспот Константин? = Матанов Хр., Кой е бил деспот Константин от миниатюрите на Лондонското евангелие? ИП, 1985, 7, с. 47-56.
181. Матанов, Югозападните български земи = Матанов Хр., Югозападните български земи през XIV век, София 1986.
182. Матеич, Ефрем = Матеич Пр., Българският химнописец Ефрем от XIV век (дело и значение), София 1982.
183. Мијатовић, Финанције = Мијатовић Чед., Финанције српског краљевства. II, Извори за финанцијски доходак у XIII и XIV веку, Гласник СУД, IX (26), У Београду 1869, с. 152-219.
184. Милетичъ, Дако-ромънитѣ = Милетичъ Л., Дако-ромънитѣ и тѣхната славянска писменость, II, Нови влахо-български грамоти отъ Брашовъ, Сб. НУНК, XIII, 1896, с. 3-152.
185. Митова-Джонова, Портрет жупана = Митова-Джонова Д., Ктиторский портрет жупана XVII в. в церкви св. Пантелеймона в Видине (одежда и титул), ЕВ, 1978, 4, с. 123-131.
186. Миятев, Боянските стенописи = Миятев Кр., Боянските стенописи, Дрезден 1961.
187. Младеновъ, Болѣринъ = Младеновъ Ст., Къмъ етимологичното обяснение на думата „болѣринъ“, , в: Юбилеенъ сборникъ въ честь на С. С. Бобчевъ, София 1921, с. 109-116.
188. Мутафчиев, Добруджа = Мутафчиев П., Добруджа в миналото, в: Съчинения на проф. П. Мутафчиев, т. IV, Добруджа, София 1947, с. 13-91.
189. Мутафчиев, Владетелите на Просек = Мутафчиев П., Владетелите на Просек, в: същи, Избрани произведения, т. I, София 1973, с. 486-517.
190. Мутафчиев, Боженския надпис = Мутафчиев П. Боженишкия надпис. – в: същи. Избрани произведения, т. I, София 1973, с. 486 – 517
191. Мутафчиев, Месемврийските монастири = Мутафчиев П., Към историята на месемврийските монастири, в: същи, Избрани произведения, т. I, София 1973, с. 653-678.
192. Мутафчиев, Добротич-Добротица = Мутафчиев, П., Добротич-Добротица и Добруджа, в: същи, Избрани произведения, т. II. София 1973, с. 104-119.
193. Мутафчиев, Още за Добротица = Мутафчиев П., Още за Добротица, в: същи, Избрани произведения, т. II, София 1973, с. 120-129.

194. Мушмовъ, Античнитѣ монети = Мушмовъ Н., Античнитѣ монети на Балканския полуостровъ и монетитѣ на българскитѣ царе, София 1912.
195. Мушмовъ, Монетитѣ и печатитѣ = Мушмовъ, Монетитѣ и печатитѣ на българскитѣ царе, София 1924.
196. Мушмовъ, Нови монети на Иванъ Александъръ = Мушмовъ Н., Нови монети на Иванъ Александъръ като деспотъ, ИИД, XIV, 1937, с. 117 сл.
197. Наумов, Эволюция = Наумов, Е., Эволюция политической системы и социалных институтов сербского феодализма, ЕВ, 1978, 3, с. 51-60.
198. Начовъ, Листъ отъ хроника = Начовъ Н., Листъ отъ хроника, намеренъ въ с. Голѣмо Бѣлово, Български прѣгледъ, 2, 1898, с. 150-151.
199. Невоструjев, Три молитве = Невоструjев К., Три молитве, Гласник СУД, 22, 1867, с. 360-370.
200. Недков, Османотурска дипломатика и палеография = Недков Б., Османотурска дипломатика и палеография, т. I, София 1966.
201. Нешри, Огледало = Нешри М., Огледало на света, София 1984.
202. Никовъ, Българо-унгарски отношения = Никовъ П., Българо-унгарски отношения (1257-1277), Сборникъ БАН, XI, 1919.
203. Никовъ, Татаробългарски отношения = Никовъ П., Татаробългарски отношения прѣзъ срѣднитѣ вѣкове съ огледъ царуването на Смилеца, ГСУ ифф, XVIII, 15-16, 1921, с. 1-124.
204. Никовъ, История на Видинското княжество = Никовъ П., История на Видинското княжество до 1323 г., ГСУ ифф, 18, 8, 1922, с. 1-124.
205. Никовъ, Материали = Никовъ П., Материали за срѣдновѣковната история на България, ГСУ ифф, 18, 7, 1922, с. 1-22.
206. Никовъ, Образи = Никовъ П., Образи на видинския князь Михаилъ Шишманъ и на семейството му, ИИД въ София, VI, 1924, с. 77-89.
207. Никовъ, Турското завладяване = Никовъ П., Турското завладяване на България и сѫдбата на последнитѣ Шишмановци, ИИД въ София VII-VIII, 1928, с. 41-112.
208. Никовъ, Българи и татари = Никовъ П., Българи и татари въ Срѣднитѣ вѣкове, БИБ, II, 1929, кн. 2, с. 97-141.
209. Никовъ, Сѣверозападнитѣ български земи = Никовъ П., Сѫдбата на сѣверозападнитѣ български земи прѣзъ срѣднитѣ вѣкове, БИБ, III, 1930, кн. 1, с. 96-153.
210. Николова. Две легенди за Михаил Войн = Николова Б., Н., Две български легенди за Михаил Воин, Първа конференция на младите историци, София 1977, с. 153-165.
211. Новаковић. Законник Стефана Душана = Новаковић Ст., Законник Стефана Душана цара српског, Београд 1898.
212. Новаковић, Византијски чинови и титуле = Новаковић, Ст., Византијски чинови и титуле у српским земљама XI-XV века. Глас СКА, XXVIII, 1908, с. 178-279.

213. Новаковић, Законски споменици = Новаковић Ст., Законски споменици српских држава средњего века, У Београду 1912.
214. Новаковић, „Баштина“ и „бољар“ = Новаковић Ст., „Баштина“ и „бољар“ у југословенској терминологији средњего века, Глас СКА, XCII, 54, 1913, с. 211-255.
215. Острогорски, Автократор и самодржац = Острогорски Г., Автократор и самодржац, Глас СКА, други разред, 84, 1935, с. 95-187.
216. Острогорски, Пронија = Острогорски Г., Пронија. Прилог историји феудализма у Византији и јужнословенским земљама, Београд, 1935.
217. Острогорский, К истории имунитета = Острогорский Г., К истории имунитета в Византии, ВВр, т. XIII, 1958, с. 55-106.
218. Острогоски, Господин Константин Драгаш = Острогорски Г., Господин Константин Драгаш, Зборник филозофског факултета Универзитета у Београду, VII, 1, 1963, с. 287-294.
219. Острогорски, Серска област = Острогорски Г., Серска област после Душанове смрти, Београд 1965.
220. Павлов. Просопографски бележки = Павлов П., Просопографски бележки за някои български военачалници от XIII-XIV век, Военноисторически сборник, 1992, 5, с. 5-16.
221. Петковић, Преглед = Петковић В., Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Боеоград 1950.
222. Петров, Автентичността на Виргинската грамота = Петров П., Към въпроса за автентичността на Виргинската грамота и достоверността на съдържащите се в нея сведения, ГСУ, фиф, 51, 2, 1957, с. 169-255.
223. Петров, О титулах „севаст“ и „протосеваст“ = Петров П., О титулах „севаст“ и „протосеваст“ в средневековом болгарском государстве, ВВ, XVII, 1959, с. 52-64.
224. Петров, Към въпроса = Петров П., Към въпроса за българо-византийските отношения през втората половина на XIII век, ИП, 1960, I, с. 83-90.
225. Петров, Протосеваст Прибо = Петров П., Протосеваст Прибо, български феодален владетел в Македония през първата половина на XIII век, в: Изследвания в чест на Марин С. Дринов, София 1960, с. 521-532.
226. Петров, Търговски връзки = Петров П., Търговски връзки между България и Дубровник през XIV в., ИБИД, XXV, 1967, с. 93-115.
227. Полывяный, К истории Видинского деспотства = Полывяный Д., К истории Видинского деспотства в XIV веке, в: Българско Средновековие (Сборник в чест на проф. Ив. Дуйчев), София 1980, с. 93-98.
228. Попконстантинов, Надписът на Иво Граматик = Попконстантинов К., Още веднаж за надписа на Иво Граматик, Археология, 1-2, 1983, с. 98-105.

229. Попов, Крън = Попов А т., Крепости и укрепителни съоръжения в Крънската средновековна област, София, БАН, 1982, 167 с.
230. Попов, Епитети и определения = Попов А т., Епитети и определения към името на средновековната столица Търновград, Годишник на музеите в северна България, II, Варна 1976, с. 281-298.
231. Попруженко, Синодикъ (1898) = Попруженко М. Г., Синодикъ царя Бориса, Одесса 1898
232. Попруженко, Синодикъ = Попруженко М. Г., Синодикъ царя Борила, Български старини, кн. VIII, София 1928.
233. Протић, Поклисари = Протић Љ., Поклисари, Гласник етнографског музеја у Београду, X, 1935, с. 94-99.
234. П. Сп. БАН = Периодично Списание на БАН.
235. Пуркович, Етикеција = Пурковић М., Етикеција и друштвени дух у старој српској држави, Годишњак скопског филозофског факултета, II, 1931-1933, Скопље 1938, с. 111-139.
236. Правилата на св. Православна Църква = Правилата на св. Православна Църква съ тълкуванията имъ, т. I-II, София 1912.
237. Радић, Обласни господари = Радић, Р., Обласни господари у Византији крајем XII и у првим деценијама XIII века, ЗРВИ, 24-25, 1986, с. 151-283.
238. Радонић, Наши деспоти = Радонић, Ј., Наши деспоти током векова, Глас САНУ, 219, 5, 1956, с. 11-17.
239. Савчева, Стрез = Савчева Е., Севастократор Стрез, ГСУ иф.т.XVIII, 1974, с. 67-96.
240. Сакжзовъ, данъчната система = Сакжзовъ Ив., Данъчната система въ срѣдновѣковнитѣ ни монастири. Духовна култура, кн. 20-21, 1924, с. 122-151.
241. Самият Търновград = Самият Търновград ще разтръби победите (Средновековни поети за България), София 1981.
242. СБЛ = Стара българска литература, т. I, София 1982, т. II, София 1982, т. III, София, 1983, т. IV, София 1986.
243. Сб. НУНК = Сборник за народни умотворения, наука и книжнина.
244. Сборниче за М. Дриновъ = Сборниче за юбилея на професора Маринъ С. Дриновъ (1869-1899). София 1900.
245. Сб. ОЯРС = Сборникъ отдѣла русскаго языка и словесности.
246. Светосавски зборник = Светосавски зборник, т. I-II, Београд, 1939.
247. Смядовски, Надписа на Иво Граматик = Смядовски С., Няколко езикови бележки за надписа на Иво Граматик, Археология, 1-2, с. 41-44.
248. Смядовски, Епиграфика = Смядовски С., Българска средновековна епиграфика (IX-XV в.), Studia classica, I, София, 1993.
249. Снегаров, Спахии-немохамедани = Снегаров Ив., По въпроса за спахии-немохамедани, ИП, 1955, 6, с. 83-86.
250. Соловјев, Мошин, Грчке повеле = Соловјев Ал., Вл. Мошин, Грчке повеле српских владара, Београд 1936, 528 с.
251. Сп. БАН = Списание на Българската академия на науките.

252. Спиридонъ йеросхимонахъ, Исторія = Спиридонъ йеросхимонахъ, Исторія во кратцѣ о болгарскомъ народѣ словенскомъ, стъкми В. Н. Златарски, София 1900.
253. Списи светога Саве и Стефана Првовенчанога = Списи светога Саве и Стефана Првовенчанога, Београд 1939.
254. Споменици, т. I-IV = Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, т. I, Скопје 1975; т. II, Скопје 1977; т. III, Скопје 1980, т. IV, Скопје 1981.
255. Среднеболгарский перевод хроники Константина Манасия = Среднеболгарский перевод хроники Константина Манасия в славянских литеатурах, София 1988.
256. Срезневскій, Материалы = Срезневскій, И. И., Материалы для словаря древнерусскаго языка по писменнымъ памѣтникамъ т.I-III, СПб, 1893.
257. Српски летопис почеком XVI века = Српски летопис почеком XVI века, Гласник Друштва спске словесности, свез. V, У Београду 1853, с. 17-112.
258. Станчева, Станчев, Боянския поменик = Станчева М., Ст. Станчев, Боянския поменик, София 1963.
259. Старе српске биографије = Старе српске биографије, Београд 1936.
260. Стефан Лазаревић, Књижевни радови = деспот Стефан Лазаревић, Књижевни радови, приредио Б. Трифуновић. Београд 1979.
261. Стефанов, Неизвестные рукописи = Стефанов П., Неизвестные рукописи XII-XVIII веков, ЕВ, 1982, 3, с. 109-127.
262. Стојановић, Записи и натписи = Стојановић Љ., Стари српски родослови и летописи, Заборник за историју , језик и књижевност српског народа, прво оделење, кн. XVI, Београд-Сремски Карловци, 1927.
263. Стојановић, Родослови и летописи = Стојановић Љ. Стари српски записи и натписи, т. I-VI, Београд 1902 (2 изд. 1982).
264. Стоянов, Дипломатика = Стоянов В., Дипломатика на средновековните извори. Владетелски документи, София 1991.
265. Стричевић. Једна хипотеза = Стричевић Б., Једна хипотеза о титуларном имену српских деспота XIV века, Старинар, VII-VIII, 1956-1957, с. 113-129.
266. Супрасълски сборник (Заимов-Капалдо) = Супрасълски или Ретков сборник, изд. Й. Заимов и М. Капалдо, т. I-II, София 1983.
267. Сырку, Къ исторіи = Сырку П., Къ исторіи исправлѣнія книгъ въ Болгаріи въ XIV вѣке, т. I/1-2, СПб 1898.
268. Сырку, Житіе прѣподобнаго Ромила = Сырку П. А., Монаха Григорія Житіе прѣподобнаго Ромила, Памѣтники дрѣвней письмености и исскуства, т. CXXXVI, СПб 1900.
269. Сѣвѣрьяновъ, Супрасльская рукопись = Сѣвѣрьяновъ С., Супрасльская рукопись, Памятники старославянскаго языка, т. II, вып. 1, СПб 1904.

270. Теодосије, Житие светог Саве = Теодосије Хилендарац. Житие светог Саве, Београд 1984.
271. ТКШ = Търновска книжовна школа.
272. Тодорова, Отношенията = Тодорова Е., Отношенията на Добротица с генуезците, в: Средновековна България и Черноморието, Варна 1982, с. 111-118.
273. Томовић Морфологија = Томовић Г., Морфологија ћирилских натписа на Балкану, Београд 1974.
274. Томовић, Повела = Томовић Г., Повела монастира Лесновa, Историски часопис, 24, 1977, с. 88-91.
275. Трифоновъ, Деспотъ Иванъ-Александъръ = Трифоновъ Ю., Деспотъ Иванъ-Александъръ и положението въ България следъ Велбуждската битка, Сп. БАН, 43, 21, (1930), с. 61-91.
276. Трудове ВТУ = Трудове на великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий".
277. Турски извори за историята на правото = Турски извори за историята на правото по българските земи, т. I, София 1961.
278. Успенскій, Образованіе = Успенскій Ѳ., Образованіе Втораго болгарскаго Царства, Одесса 1879.
279. Успенскій, Византійская табель = Успенскій Ѳ., Византійская табель о рангахъ, ИРАИК, III, 1898, с. 98-137.
280. Ферјанчић, О деспотским повелама = Ферјанчић Б., О деспотским повелама, ЗРВИ, IV, 1956, с. 89-112.
281. Ферјанчић, Деспоти = Ферјанчић Б., Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960.
282. Ферјанчић, Севастократори = Ферјанчић Б., Севастократори у Византији, ЗРВИ, XI, 1968, с. 141-190.
283. Ферјанчић, Севастократори и ћесари = Ферјанчић Б., Севастократори и ћесари у Српском Царству, Зборник Филозофског факултета Универзитета у Београду, XI, 1, 1970, с. 255-269.
284. Ферјанчић, Повеље севастократора и ћесара = Ферјанчић Б., Повеље севастократора и ћесара, ЗРВИ, XXIII, 1984, с. 105-117.
285. Ферјьнчић Још једном = Ферјьнчић Б., Још једном о почерцима титуле деспота. - ЗРВИ, XIV - XV, 1973, с. 45-52.
286. Ферлуга, Ниже јединице = Ферлуга Ј., Ниже војно-административне јединице тематског уређња, ЗРВИ, II, 1953, с. 61-98.
287. Филовъ, Миниатюритѣ = Филовъ Б., Миниатюритѣ на Лондонското Евангелие на царь Иванъ Александра, София 1934.
288. Хвостова. Некоторые вопросы = Хвостова К., Некоторые вопросы феодальной ренты по материалам ивирских практиков XIV века, Византийские очерки, Москва 1961, с. 241-278.
289. Цанкова-Петкова, Феодальная рента = Цанкова-Петкова Г., Феодальная рента в болгарских землях под Византийском владичеством, ВВр, XIX, 1961, с. 3-25.
290. Цанкова-Петкова, За аграрните отношения = Цанкова-Петкова Г., За аграрните отношения в средновековна България (XI-XIII в.), София 1964.

291. Цанкова-Петкова, Асеневци = Цанкова-Петкова, Г., България при Асеневци, София 1978.
292. Цветкова, Новые данные = Цветкова Б., Новые данные о христианах-спахиях на Балканском полуострове в период турецкого господства, ВВр, XIII, 1958, с. 184-197.
293. Цветкова, Соколарството = Цветкова Б., Соколарството в северна България през XV-XVI в., Годишник на музеите в северна България, кн. IV, Варна 1978, с. 66-82.
294. Цветкова, София = Цветкова Б., София през XV-XVIII век, в: София през вековете, т. I, София 1989, с. 74-94.
295. Цоневъ, Описъ = Цоневъ Б. Описъ на ржкописитѣ и старопечатнитѣ книги въ Софийската народна библиотека, т. I-II, София 1910-1923.
296. Цоневъ, Каменният надписъ = Цоневъ Б., Каменният надписъ надъ с. Боженица, Сп. БАН, клонъ историко-филологиченъ и философско-общественъ, 12, 1921, с. 117-121.
297. Цухлевъ, История на българската църква = Цухлевъ Д., История на българската църква, т. I, София, 1911.
298. Чизмадия, Ковач, История = Чизмадия А., К. Ковач. История венгерского государства и права, Москва 1986.
299. Шилтбергер, Пътепис = Шилтбергер Х., Пътепис. София 1971.
300. Шоповъ, Евлия Челеби = Шоповъ А., Евлия Челеби, П., Сп. БАН, XII, 1 св., 1901, с. 161-194.
301. Юрукова, Пенчев, Български средновековни печати и монети = Й. Юрукова, Вл. Пенчев, Български средновековни печати и монети, София 1990, 256 с.
302. Яцимирскій, Описаніе = Яцимирскій А. И., Описаніе южнославянскихъ и русскихъ рукописей заграничныхъ библиотекъ, Сб. ОРЯС, т. 98, Петроград 1921.

Б. Латиница и гръцки

1. Acropolita Opera = Georgii Acropolita Opera, t. I-II, Lipsiae 903
2. Actes d'Esphigmenou = Actes d'Esphigmenou, Paris 1973
3. Actes de Laura = Actes de Laura, t. I-IV, Athènes-Paris 1970-1982
4. Actes de Xeropotamou = Actes de Xeropotamou, Paris 1964
5. Ahrweiler, Sébaste = Ahrweiler H., Le sébaste, chef des groupes ethniques, in: Polychronion (Festschrift F. Dölger), Heidelberg 1966, p. 34-38
6. Ahrweiler, L'idéologie politique = Ahrweiler H., L'idéologie politique de L'Empire byzantin, Paris 1975
7. Alexandrescu-Dersa Bulgaru, La seignorie de Dobrotici = Alexandrescu-Dersa Brlgaru, La seignorie de Dobrotici, fief de Byzance, Actes de XIV congres des Etudes byzantines, Bucarest 1975, II, p. 3-20.
8. Andréadès, Deux livres = Andréadès A., Deux livres sur les finances byzantines, BZ, Bd. 28, heft. 3-4, 1928.
9. Anonymi descriptio = Anonymi descriptio Europae orientalis anno MCCCVIII exarata, ed. Dr. O. Górka, Cracoviae 1916.
10. Ansberti Historia = Historia expeditionae Friderici imperatoris, edita a quodam Austriense clerico qui eidem interfuit nomine Ansberte, in: A. Chroust, Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I, Monumenta Germaniae historica, nova series, t. V, Berlin 1929.
11. Asdracha, Rhodopes au XIIIe s. = Asdracha Cath., Les Rhodopes dans la deuxième moitié du XIIIe siècle, REB, XXXI, 1973, p. 275-298.
12. Asdracha, Rhodopes au XIVe s. = Asdracha Cath., Les Rhodopes au XIVe siècle. Histoire administrative et prosopographie, REB. XXXIV, 1976, p. 175-210.
13. Balan, Vornicia = Balan Th., Vornicia in Moldova, Codrul Cosminului, an. VII, 1931-932, p. 6-204.
14. Balard, Gênes et l'Outre-mer, II = Balard M., Gênes et l'Outre-mer, t. II Actes de Kilia du notaire Antonio di Ponzo (1360) Paris-La Haye-New York 1980.
15. Balard, Les Génois et les régions bulgares = Balard M., Les Génois et les régions bulgares au XIVe siècle, BBg, VII, p. 87-97.
16. Balbi, Raiteri, Notai, II = Balbi G, S. Raiteri, Notai genovesi in Oltremare, t. II, Atti rogati a Caffa e a Licostomo (sec. XIV), Genova 1973.
17. Barker, Appanages = Barker J. W., The Problem of Appanages in Byzantium during the Palaiologan Period, Βυζαντινὰ, III, 197, p. 103-122.
18. BBg = Byzantinobulgarica (Sofia).
19. Beldiceanu, Région Timok-Morava = Beldiceanu N., La région Timok-Morava dans les documents de Mehmed II et de Selum I, Revue des études roumaines, III-IV, Paris 1957, p. 111-129.
20. Beldiceanu, Vozarliq = Beldiceanu N., Le vozarliq: une institution pontodanubienne, Südost-Forschungen, XXXII, München 1973, p. 73-90.
21. Beldiceanu, Les Valaques de Bosnie = Beldiceanu N., Les Valaques de Bosnie à la fin du XVe siècle et leurs institutions, Turcica, VII, Paris 1975, p. 22-134.
22. Beldiceanu-Steinherr, Recherches = Beldiceanu-Steinherr I., Recherches sur les actes des règnes des sultans Osman, Orkhan et Murad I, Acta historica societatis Academiae Dacoromanae, t. VII, Monachii 1967.
23. Bezlaj, Etimološki slovar = Bezlau F., Etimološki slovar slovenskega jezika, t. I-II, Ljubljana 1976.
24. BHR = Bulgarian Historical Review (Sofia).
25. Biliarsky, Mystikos = Biliarsky Iv., Les institutions de la Bulgarie médiévale: tainik – mystikos, BSl, LIII, 1, 1992, p. 53-56.
26. Biliarsky, Le rite du couronnement = Biliarsky Iv., Le rite du couronnement des tsars dans les pays slaves et promotion d'autres axi a i. OChP, 59, I, 1993, p. 91-139.

26a. B i l i a r s k y. Trois institutions méconnues = B i l i a r s k y Iv., Trois institutions ménnues de la Bulgaria médiévale: КАРНИЧЇН. КАРАРЬ. ПОКАРЬ. – Ricerche slavistiche, XLI, 1994, p. 95 – 104.
27. B o g d a n, Cronica = B o g d a n I., Cronica lui Constantin Manasses, Bucureşti 1922.
28. B o m p a i r e, Sur trois termes = B o m p a i r e J., Sur trois termes de fiscalité byzantine, Bulletin de correspondance hellénique, 80, 1956 p....
29. B o ž i l o v, Zur Geschichte = B o ž i l o v Iv., Zur Geschichte des Fürstentums Vidin, BBg, IV, 1973, S. 113-119.
30. B o ž i l o v, Bulgares dans la préséance = B o ž i l o v Iv., Les Bulgares dans la préséance et dans l'administration byzantines, EB, 978. 3, p. 112-120.
31. B o ž i l o v, Bulgares dans L'Empire = B o ž i l o v, Les Bulgares dans l'Empire byzantin, ГСУ иф, LIX1975, Sofia 1980, p. 145-194.
32. B o ž i l o v, Preslav et Constantinople = B o ž i l o v Iv., Preslav et Constantinople: dépendance et indépendance cuturelle, The 17th International Byzantine Congress. New Rochelle, New York 1986, p. 429-446.
33. Β ρ α ν ο ύ σ η Χρονικὸν = Β ρ α ν ο ύ σ η Λ, Τὸ Χρονικον τῶν Ἰωαννινῶν κατ ἀνέκδοτον δημοδὴ ἐπιτομήν. Ἐπετηρὶς τοῦ μεσαιωνικοῦ ἀρχείου, 12. 1963. Ἀθῆναι 1965, σ. 57-115.
34. B r é h i e r. Les institutions = B r é h i e r L., Les institutions le l'Empire byzantin, Paris 1949.
35. BSl = Byzantinoslavica (Prague).
36. B u r y, Administrative System = I. B. B u r y, The Imperial Administrative System in the Ninth Century, London 1911.
37. BZ = Byzantinische Zeitschrift (Leipzig-München)
38. C a n k o v a-P e t k o v a, Certains aspects = C a n k o v a-P e t k o v a. G., Certains aspects du pouvoir royal et des institutions d'Etat sous le Second Royaume Bulgare, EB, 1978, 3, p. 102-108.
39. C e s s i, Deliberazioni = C e s s i R., Delibetazioni del Maggior Consiglio di Venezia, I, Bologna 1950.
40. Chronica Alberici monachi = Chronica Alberici monachi Trium Fontium, Monumenta Germaniae Historica, SS, t. XXIII, p. 631-950.
41. C h r o u s t, Quellen = C h r o u s t A., Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I, Monumenta Gremaniae Historica, nova series, t. V., Berlin 1926.
42. C i n n a m i Epitome = I o a n n i C i n n a m i Epitome rerum ab Ioannae et Alexio Comnenis gestarum, ed. Aug. Meineke, Bonnae MDCCCXXXVI.
43. C i u r e a, Organizaţia administrativa = C i u r e a D., Organizaţia administartiva a statului feudal Moldova (sec.XIV-XVIII), Anuarul Institutului de istorie şi archeologie, II, 1965, p. 143-235.
44. C o n o v i c i, Un trésor = C o n o v i c i N., Un trésor mannétaire du XIVe siècle découvert a Păcuiul lui Soare,. RESEE, XIII. 1975, 4. p. 599-605.

45. C o n s t a n t i n i M a n n a s i s Breviarum = C o n s t a n t i n i M a n n a s i s Breviarium historiae metricum, rec. Imm. Bekkerus, Bonnae MDCCCXXXVII.
46. C o n s t a n t i n i P o r p h y r o g e n i t i De caerimoniis = C o n s t a n t i n i P f r p h y r o g e n i t i De caerimonbiis aulae byzantinae, ed. I. I. Reiske, T. I-II, Bonnae MDCCCXXIX.
47. C o n a s t a n t i n e P o r p h y r o g e n i t u s, De administrando imperio = C o n s t a n t i n e P o r p h y r o g e n i t u s, De administrando imperio, ed. Gy. Moravcsik, Budapest 1949.
48. C v e t k o v a, Influence éxercée = C v e r k o v a B., Influence éxercée par cetaines institutions de Byzance et des Balkans du Moyen âge sur le système ottoman, BBg, I, 1962, p. 237-257.
49. D a i n, Formules de „commission" = D a i n A., Formules de „commission" pour un „nomikos" et un „exarchos", REB, XVI, 1958, p. 166-168.
50. D a r r o u z è s, Ekthesis nea = D a r r o u z è s J., Ekthesis nea. Manuel des pittakia du XIVe siècle, REB XXVII, 1969, p. 5-127.
51. D i a c o n u, O formaţiune statălă = D i a c o n u P., O formaţiune statălă la Dunărea de jos la sfîrşitul secolului al XIV-lea neconoscută pînă în present, SCIVA, 29, 2, 1978, p. 185-201.
52. Dicţionarul elementilor romăneşti = Dicţionarul elementilor romăneşti dîn documentele slavo-romăne (1374-1600), Bucureşti 1981.
53. D ö l g e r, Beiträge = D ö l g e r Fr., Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, Byz. Archiv, 9, Leipzig 1927.
54. DRH = Documenta Romaniae historica, ser. A (Moldova), vol. I – ser, B (Ţară Românească), vol. I,– ser. D (Relaţii dîntre ţările ronâne), vol.I-.
55. D u C a n g e, Glossarium = D u C a n g e C., Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis, Vratislaviae 1891.
56. D u c a s, Historia = D u c a s G., Historia turcobyzantina (1341-1462), ed. V. Grecu, Scriptores byzantini, I, Bucureşti 1958.
57. D u c e l l i e r, Le drame byzantin = D u c e l l i e r A., Le drame byzantin, Paris, Hachette 1976.
58. D u j č e v, Les Slaves et Byzance = D u j č e v I v., Les Slaves et Byzance, EH, I, 1960, p. 31-78.
59. D u j č e v, Praktika byzantins. = D u j č e v, I v., Contrinbution a l'étude des praktika byzantins, EH, III, 1966, p. 111-123.
60. D u j č e v, Slavica dans les acta Athoa = D u j č e v I v., Slavica dans les acta Athoa, BBg, V, 1978, p. 289-296.
61. D u z i n c h e v i c i, Vornicia = D u z i n c h e v i c i G., Vornicia moldovanească la 1504, Cercetari istorce, an. V-VII (929-1931), p. 216-252.
62. EB = Etudes balkaniques (Sofia).
63. *EEBS* = Ἐπιτηρις Ἑταιρείας Βυξαντινῶν Σπουδῶν (Athènes).
64. EH = Etudes historiques (Sofia)
65. E p h r a e m i i Imperatorum et patriarcharum = E p h r a e m i i m o n a c h i Impetatorum et patriarcharum, Bonnae MDCCCXL.
66. E s k e n a s y, Dobrotitch = E s k e n a s y, V., Notes concenant l'histoire du littoral de la Mer Noire: Dobrotitch et ses relations avec Gênes, Revue roumaine d'histoire, XXI. 2, 1982, 239-256.

67. F a i l l e r, Chronologie = F a i l l e r A., Chronologie et composition dans l'Histoire de Georges Pachymere, REB, XXXVIII, 1980, p. 5-103; REB, XXXIX, 198, p. 45-250.
68. F a i l l e r, Les insignes = F a i l l e r A., Les insignes et la signature du despote, REB, XI, 1982, p. 17-86.
69. F a i l l e r, Une derniete mention = F a i l l e r A., Une dernière mention du Bulgare Vojsil dans l'Histoire de Pachymères REB, XLIII, 1985, p. 227-232.
70. F e j e r, Codex diplomaticus = F e j e r, G., Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, 4, 1, Budae 1829.
71. G e o r g e s c u, Byzance et les institutions = G e o r g e s c u V., Byzance et les institutions roumaines jusqu'à la fin du XVe siècle, Actes du XIVe congrès international des études byzantines, t. I, Bucureşti 1974, p. 433-484.
72. G e o r g e s c u, Bizanţul şi instituţiile = G e o r g e s c u V., Bizanţul şi instituţiile româneşti pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea, Bucureşti 1980.
73. G e o r g e s c u, S t r i h a n, Judecată domnească = G e o r g e s c u V., P. S t r i h a n, Judecată domnească în Ţară Românească şi Moldova, part I, Organizarea judecătorească, vol. I (1611-1740), Bucuresti 1979.
74. G i u r e s c u, Marii dregători = G i u r e s c u J., Marii dregători XIV-XV s., Bucureşti 1926.
75. G i u r e s c u, Dregători = G i u r e s c u, J., Marele dregători XIV-XV s., Buletinul comisiei istorice al Românieei, an. V, 1927, p. 1sq.
76. G j u z e l e v, La guerre bulgaro-hongroise = G j u z e l e v V., La guerre bulgaro-hongroise au printemps de 1365 et des documents nouveaux sur la domination hongroise du royaume du Vidin (365-369), BBg, VI, 1980, p. 153-72.
77. G j u z e l e v, Relations bulgaro-venitiennes = G j z e l e v V., Les relations bulgaro-venitiennes durant la première moitié du XIV siècle, EH, IX, 1979, p. 36-76.
78. G j u z e l e v, Haupstädte = G j u z e l e v V., Haupstädte, Residenzen und Hofkultur im mittelalterlichen Bulgarien 7.-14. Jh. (Vom Nomadencampus bis zum Zarenhof), EB, 2, 1991, S. 82-105.
79. G o a r, Εὐχολόγιον = G o a r J., Εὐχολόγιον sive rituale Graecorum, complectens ritus et ordines divinae liturgiae, officiorum, sacramentorum, consecrationum, benedictorum, funerum, orationum et c. juxta usum orientalis ecclesiae cum selectris bibliothecae Regiae, Barberinae, Cryptae-Ferratae, Sancti Marci Florentini, Tullianae, Allatianae, Coresianae et aliis probatis mm. ss. et editis exemplaribus collatum, Venetiis 1730.
80. G r ă m a d ă, Cancelaria domnească = G r ă m a d ă N., Cancelaria domnească, Codrul Cosminului, IX, 1935, p. 129 sq.
81. G r e g o r a e Byzantina historia = N i c e p h o r i G r e g o r a e Byzantina historia, t. I-III, Bonnae 829-1855.
82. G r i g o r a ş, Instituţii feudale dîn Moldova = G r i g o r a ş, Instituţii feudale dîn Moldova, vol. I, Bucuresti 1971.
83. G u i l l a n d, Eunuques = G u i l l a n d R., Fonctions et dignités des eunuques, Etudes byzantines (=REB), II, 1944, p. 185-225; suite et fin. Etudes byzantines, III, 1945, p. 179-214.

84. G u i l l a n d, La collation et la perte = G u i l l a n d R., La collation et la perte ou la déchéance des titres nobiliaires à Byzance, Etudes byzantines (= REB), IV, 1946, p. 24-69.
85. C u i l l a n d, Césarat = G u i l l a n d R., Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin, le césatat, OChP, XIII, 1947, p. 168-194.
86. G u i l l a n d, Grand connétable = G u i l l a n d R., Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin, le grand connétable, Byzantion, XIX, 1949, p.99-111.
87. G u i l l a n d, La noblesse = G u i l l a n d R., La noblesse de race a Byzance, BSI, IX, 1948, p. 307-34.
88. G u i l l a n d, Protostrator = G u i l l a n d R., Etudes de titulature et de prosopographie byzantines. Le protostrator, REB, VII, 950, p. 156-179.
89. G u i l l a n d, Le drongaire de la flotte, le duc de la flotte, le mégaduc, BZ, XLIV, 1951, p. 212-240.
90. G u i l l a n d, Sur quelques grands dignitaires = G u i l l a n d R., Sur quelques grands dignitaires byzantins du XIVe siècle, Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, Θεσσαλονίκη 1951, p. 192-195.
91. G u i l l a n d, La noblesse á la haute époque = G u i l l a n d, R., La noblesse byzantine á la haute époque (IVe-Ve s.), Ἑλληνικὰ Παράρτημα, 4, Προυφορὰ εἰς Ἐτίλπωνα Π. Κυριακίδην, Θεσσαλονίκη 1953, p. 255-266.
92. G u i l l a n d, Originalité et importance = G u i l l a n d R., Originalité et importance de l'administration byzantine, in: Fédération. Revue de l'ordre vivant, mai 1953, p, 408-418.
93. G u i l l a n d, Observation = G u i l l a n d, R., Observarions sur la liste des dignitaires du Pseudo Codinos, REB, XII, 1954, p. 58-68.
94. G u i l l a n d, Eunuques = G u i l l a n d, R., Etudes sur la titulature byzantine. Les titres auliques résérvés aux eunuques, REB, XIII, 1955, p. 50-84.
95. G u i l l a n d, Primicier = G u i l l a n d, R., Etudes sur la titulature byzantine. Les titres auliques résérvés aux eunuques (suite). Le Primicier, REB, XIV, 1956, p. 122-157.
96. G u i l l a n d, Vénalité et favoritisme = G u i l l a n d, R., Vénalité et favoritisme à Byzance, REB, X, 1953, p. 35-46.
97. G u i l l a n d, Transmission héréditaire = G u i l l a n d, R., La transmission héréditaire des titres nobiliaires à Byzance, Palaeologia, VIII, 1959, p. 137-143.
98. G u i l l a n d, Commendant en chef = G u i l l a n d R., Les termes désignant le commendant en chef des armées byzantines, EEBS,XXIX, 1959, p. 35-77.
99. G u i l l a n d, Despote = G u i l l a n d R., Recherches sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin: le despote, REB, XVII, 959, p. 52-89.
100. G u i l l a n d, Clètorologe de Philothée = G u i l l a n d R., Etudes sur l'histoire administrative de Byzance. Observarions sur le Clètorologe de Philothée, REB. XX, 962, p. 156-170.
101. G u i l l a n d, Recherches, I-II = G u i l l a n d, R., Recherches sur les institutions byzantines. Berliner byzantinische Arbeiten, Bd. 35, 1-2. Berlin-Amsterdam, 1967.

102. Guilland, Mystique = Guilland, R., Etudes sur l'histoire adminbistrative de l'Empire byzantin; le mystique, REB, XXVI, 1968, p. 279-296.
103. Guilland, Logothètes = Guilland R., Les logothètes, REB, XXIX, 197, p. 5-16.
104. Guilland, Candidat = Guilland R., Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin. Le titre de candidat, candidatus, Polychronion. Festschrift Fr. Dölger, Heidelberg 1966, p. 210-255.
105. Guilland, Silentiaire = Guilland, R., Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin. Le silentiaire, Χαριστήριον εἰς Ἀαστασίον Κ. Ὀρλάνδον, 4, 1967 p. 33-46.
106. Hurmuzaki, Documente privitoare = Hurmrzaki, Documente privitoare la istoria românilor, vol. I, partea 2, Bucureşti 1890.
107. Inalcik, Problem of Relationship = Inalcik, H., The Problem of Relationship between Byzantine and Ottoman Taxation, Akten des XI. Intern. Byzant. Kongresses, 1958, München 1960, p. 241 sq. (= Inalcik H., The Ottoman Empire: Conquest, Organisation and Economy. London, Variorum Reprints, II).
108. Inalcik, Ottoman Empire = Inalcik H., The Ottoman Empire. The Classical Age (1300-1600), London 1975, 258 p.
109. Instituţii feudale = Instituţii feudale dîn tările române. Dicţionar, Bucureşti 1988.
110. Iorga, Notes d'un historien = Iorga N., Notes d'un historien relatives aux évènements des Balkans, Bulletin de la section historique de l'Academie roumaine, II, 1912, p. 87-101.
111. Iorga, Veneţia în Marea Neagră = Iorga N., Veneţia în Marea Neagră, I, Dobrotici, Analele Academiei române, ser. II, t. XXXVI, 1913-1914, Memoriile secţiunii istorice, Bucureşti 1914, p. 1043-1070.
112. Iorga, Dobrotitsch = Iorga N., Dobrotitsch (Dobrotica, Dobrotici) quelques observations, Revue historique de Sud-Est europeen, V, 1928, No 4-6, p. 113-136.
113. Istorija država i prava (do 1918) = Istorija država i prava jugoslovenskih naroda (do 1918 godina), Beograd 1967.
114. Jacobo de Promontorio, Gran Turco = Jacobo de Promrntorio, Governo et entrate dell Gran Turco. Stato dell Gran Turco, ИИД въ София, IX1929, p. 45-80.
115. Jannaris, Κατεπάνω = Jannaris A. N., Κατεπάνω – Capitano – Captain, BZ, 2, 1901, s. 204-207.
116. Jireček, Staat und Geselschaft = Jireček K., Staat un Geselschaft im mittelalterlichen Serbien. Studien zur Kulturgeschichte des 13-15 Jh., Bd. I-III, Wien 1912-1914.
117. Kalužniacki, Werke = Kalužniacki E., Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375-1393), Wien 1901.
118. Kalužniacki, Aus der panegyrischen Litteratur = Kalužniacki E., Aus der panegyrischen Litteratur der Südslaven, Wien, 1901.
119. Kiel, The Church of Donja Kamenica = Kiel M., The Church of Our Lady of Donja Kamenica(Dolna Kamenica) in Eastern Serbia, Actes du XIVe congres des etudes byzantines, t. II, Bucarest 1975, p 159-166.

120. Koev, Apokrisiarioi = Koev T., Die Institution der Apokrisiarioi, EB, 1978, 4, S. 57-61.
121. Kojčeva, A propos = Kojčeva E., A propos de la question de l'évolution de certains titres et institutions balkaniques du Moyen Âge, EB, 1982, 4, p. 84-10.
122. Koledarov, Zagore = Koledarov P., More about the Name „Zagore", BHR, 4, 1974, p. 92 sq.
123. Koledarov, Le titulariat des boyards = Koledarov P., Le titrulariat des boyards dans la Bulgarie médiévale et sa portée dans les autres pays, EH, IV, 1968, p. 191-22.
124. Kostrenčić, Nacrt historije = Kostrenčić M., Nacrt historije Hrvarske države i hrvatskog prava, I, Zagreb 1956.
125. Kuzev, Zwei Notizen = Kuzeg Al., Zwei Notizen zur historischen Geoiraphie der Dobrudža, Studia Balkanica, X, 1975, p. 119-136.
126. Λαμπρος, Παλαιολογεία καὶ Πελοπόννησιακά = Λαμπρος Σπ., Παλαιολογεία καὶ Πελοπόννησιακά, 1-4, Ἀθῆναι 1912-1930.
127. Λαμπορος, Λεύκομα = Λαμπρος, Σπ., Λεύκομα Βυξαντινῶν αὐτοκρατόρων, Ἀθῆναι 1934.
128. Laurent, Un acte inédit = Laurent V., Un acte grec inédit du despote serbe Constantin Dragaš, REB, V, 1947, p. 171-184.
129. Laurent, Macédoine orientale = Laurent V., La Macédoine orientale a l'époque byzantine, REB, VI, 1948, p. 74-85.
130. Lemerle, Les juges généraux = Lemerle P., Les juges généraux des Grecs et le reforme judicaire d'Andronic III, in: Memorial Luis Petit, Paris 1948, p. 292-316.
131. Ljubić, Opis = Ljubić S., Opis jugoslovenskih novaca. Zagreb, 1875.
132. Ljubić, Listine = Ljubić S., Listinbe o odnošajih između južnoga slovenstva i Mletačke republike, t. I-X, in: Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium, T. I, etc., Zagreb 1868 sq.
133. Loenetz, Chronicon breve = Loenertz R. J., Chronicon breve de Graecorum inperatoribus ab anno 1341 ad annum 1453 e codice Vaticano greco 162, EEBS, XXVIII, 1958, p. 204-215.
134. Luccari, Ragusa = Copioso ristretto degli Ragusa Giacomo di Pietro Luccari Libri quatro. Delicati all'eccelso Senato di Ragusa, Ragusa 1790.
135. Lybyer, Government of the Ottoman Empire = Lybyer A., The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent, Cambridge 1913.
136. Magdalino, Mystikos = Magdalino P., The Not-so-secret Function of the Mystokos, REB, XLII, 1984, p. 229-240.
137. Malingoudis, Župan = Malingoudis Ph., Die Institution des Župan als Problem der führslavischen Geschichte, Cyrillomethodianum, II, 1972-1973, S. 61-76.
138. Malingoudis, Über drei Titel = Malingoudis Ph., Über drie Titel byzantinischen Ursprungs im mittelalterlischen Bulgarien, EB, 1978, 3, S. 78-83.

139. Malingoudis, Inschrifien = Malingoudis Ph., Die mittelalterlichen kyrillischen Inschriften der Haemus-Halbunsel, Teil I, Die bulgarischen Inschriften, Thessaloniki 979.
140. Margos, Deux sources arméniennes = Margos A., Deux sources arméniennes du XIIIe siècle concernant certains évènements du Second Empire bulgare, EB, 1965, 2-3, p.295-300.
141. Martroye, Curopalate = Martroye M. F., L'origine de curopalate, Mélanges offerts á M. Gustave Schlumberger á l'occasion du quatre-vingtième anniversaire de sa naissance (17. X. 1924), Paris 1924, t. I, p. 79-84.
142. Matzenauer, Cizi slova = Matzenauer A., Cizi slova ve slovanskyh rečech, Brno 1870.
143. Mavrodinov, Le trésor = Mavrodinov N., Le trésor protobulgare de Nagy-Szent-Miklos, Budapest 1943.
144. Mavrommatis, Fondation = Mavrommatis L., La fondation de l'empire serbe: le kralj Milutin, Thessaloniki 1978.
145. Miklošić, Die turkischen Elemente = Miklošić Fr., Die turkischen Elemente in den südost– und osteuropäischen Sprachen, t. I, 1884.
146. Miklosich, Monumenta serbica = Miklosich F., Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Wien 1858.
147. Moisil, Despotatul = Moisil C., Despotatul lui Dobrotici, Convorbiri literare, XI, 1906, p. 680-692.
148. Moisil. Dobrotici şi Mircea = Moisil C., Dobrotici şi Mircea cel Batrîn in: Dobrugea – cincizeci ani de viaţa românească, Bucureşti, 1928.
149. Moravcsik, Byzantinoturcica = Moravcsik G., Byzantinoturcica, Bd. I-II, Berlin 1958.
150. Mutafčiev, Dobrotic-Dobrotica = Mutafčiev P., Dobrotic-Dobrotica et la Dobrudža, Revue des études slaves, VII, 1927, p. 27 sq.
151. Nicephori Opuscula = Nicephori archiepiscopi constantinopolitani Opuscula historica. ed. de Boor, Lipsiae 1870.
152. Nicetae Choniatae Historia (ed. Bonnae) = Nicetae Acominati Historia, ed. Im.Bekkeri, Bonnae 1835.
153. Nicetae Choniatae Historia (ed. van Dieten) = Nicetae Choniatae Hrstoria, rec. J. A. van Dieten, I, Berolini et Novi Eboraci 1975.
154. Nikov, Krn-Krounos = Nikov, P., Die Stadt und das Gebiet von Krn-Krounos in der byzantinisch-bulgarischen Beziehungen, Studi bizantini e neoelinici, 5, Napoli 1939, S. 229-238.
155. OChP = Orientalia Christana Periodica (Roma).
156. Oikonomidès, Un taktikon = Oikonomidès N., Un taktikon inédit du Xe siècle, Actes du XII congres international des études byzantines, II, Belgrade 1964, p. 177-183.
157. Oikonomidès, Les listes de préséance = Oikonomidès N., Les listes de préséance byzantines de IXe et Xe siècles, Paris 1972.
158. Oikonomidès, Documents et études = Oikonomidès N., Documents et études sur les institutions de Byzance (VII-XV s.), London. Variorum Reprints 1976.

159. Oikonomidès, Organisation administrative (1025-1118) = Oikonomidès N., L'évolution de l'organisation administrative de l'Empire byzantin au XIe siecle (1025-1118), Travaux et mémoires, VI, 1976, p. 125-152.
160. Oikonomidès, La chancellerie = Oikonomidès N., La chancellerie impériale de Byzance du 13e au 15e siècle, REB, XLIII, 1985, p. 167-196.
161. Ostrogorsky, Projekt = Ostrogorsky G., Das Projekt einer Rangtabelle aus der Zeit des Caren Fedor Alekseevič, Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven, IX, 1933, S. 86-138.
162. Ostrogorsky, Die Kronnung Symeons = Ostrogorsky G., Die Kronnung Symeons von Bulgarien durch Patriarchen Nikolaos Mystikos, ИБАИ, IX, 1935.
163. Ostrogorsky, Urum– Despotes = Ostrogorsky G., Urum-Despotes. Die anfänge der Despotewürde in Byzanz, BZ, XLIV, 1951, S. 448-460.
164. Ostrogorsky, History = Ostrogorsky G., History of the Byzantine State, Oxford 1956.
165. Ostrogorsky, Die ländische Steuergemeinde = Ostrogorsky G., Die ländische Steuergemeibnde des byzantinischen Reiches im X. Jahrh., S. I, a., 108 p.
166. Pakalin, Osmanli tarih = Pakalin M. Z., Osmanli tarih deyimeleri ve terminleri sözlügü, I-III, Istanbul 945-954.
167. Panaitescu, Cronicele slavo-române = Panaitescu P. P., Cronicele slavo-române (XV-XVI), Bucureşti 1959.
168. Panayotova, Portraits = Panayotova D., Les portrais des donateurs de Dolna Kamenica, ЗРВИ, XII, 1970, p. 43-156.
169. Papadopoulos, Vatopedinos, Un acte officiel = Papadopoulos J., père A. Vatopedinos, Un acte officiel au sujet du couvent de Speleotissa près de Melenikon, Сп. БАН, XLV, 1933, p. 1-16.
170. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἀναλέκτα = Παπαδοπούλου-Κεραμέως Ἀναλέκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας, τόμος πρώτος, ἐν Πετρουπόλει 1891.
171. Petkova, Quelques notes = Petkova I., Quelques notes concernant le titre de despote Jacob Svetoslav, EB, 1978, 4, p. 75-80.
172. Petrov, Grozdanova, Mittelalterlische Balkanämter = Petrov P., E. Grozdanova, Mittelalterlische Balkanämter und Titel im osmanischen Orts– und Selbsverwaltungssystem, EB, 1978, 4, S. 94-103.
173. Petrov, Grozdanova, Woiwode = Petrov, P., E. Grozdanova, Woiwode in den mittelalterlischen Balkanländern und im Osmanischen Reich, EH, IX, 979, S. 99-127.
174. Prinzing, Brief = Prinzing G., Brief Kaiser Heinrichs von Konstantinopel von 13. Januar 1212., Byzantion, 43, 1973, S. 395-43.
175. Ramon Muntaner, Cronica = Ramon Muntaner, Cronica, t. I-II, Barcelona 1984.
176. Raybaud, Gouvernement = Raybaud L.-P., Le gouvernement et l'administration centrale a l'Empire byzantin sous les premiers Paléologues (1258-1354), Paris 968.

177. REB = Revue des études byzantines (Bucarest-Paris).
178. Regel, Kurtz, Korablev, Actes de Zograpahou = Regel W., E. Kurtz, B. Korablev, Actes de Zographou, Приложеніе къ XIII тому ВВр, Спб. 1907
179. RESEE = Revue des etudes du Sud-Est européen (Bucureşti).
180. de Sacy, Mémoire sur un traité = baron Sylvestre de Sacy, Mémoire sur un traité fait entre les Gênois de Pera et un prince des Bulgares, dans: Histoire et Mémoires de l'Institut Royal de France, Académie des inscriptions et Belles-Lettres, tome VII, Paris, 1824, p. 292-326.
181. Sava, Boierii mari = Sava A., Boierii mari al Moldova, Revista de drept public, XVIII, 1942, nr. 3-4.
182. Savčeva, The Office and the Title = Savčeva E., The Office and the Title of sebastocrator in Bulgaria, EB, 1978, 4, p. 70-74.
183. Savčeva, Particularités étatiques = Savčeva, E., Particularités étatiques et juridiques du titre „sebastocrator" en Bulgarie durant la période XIIIe-XIVe siècle, EB, 1979, 3, p. 53-71.
184. Schreiner, Problem der Gräzisierung = Schreiner P., Problem der Gräzisierung des bulgarischen Reiches im XIII und XIV Jahrhumdert, EB, 1978, 4, S. 104-114.
185. Schreiner, Die Tataren und Bulgarien = Schreiner P., Die Tataren und Bulgarien. Bemerkungen zu einer Notiz in Vaticanus Reginensis gr. 18, EB, 1985, 4, S. 70-74.
186. Schreiner, Kleinenchroniken, I-III = Schreiner P., Byzantinischen Kleinenchroniken, Bd. I-III, Wien 1975-1977.
187. SCIVA = Studii şi cercetari de istorie veche şi archeologie (Bucureşti).
188. Scutariota Compendium = Theodori Scutariota Compendium Chronicorum, Bibliotheca graeca medii aevi, ed. Const. Sathas. vol. VII, Parisiis 1894.
189. Şerban, La conception impériale = Şerban Const., La conception impériale byzantine dans le protocole et le cérémonial diplomatique roumain du Moyen age, Βυζαντινά, 3, 1971, p. 299-309.
190. Shaw, History of the Ottoman Empire = Shaw S., History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, v. I, Empire of Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire (1280-1808), Camhridge 1976.
191. Simonescu, Literatura de ceremonial = Simonescu D., Literatura ronâma de ceremonial. Condica lui Gheorgachi. Cambridge 1976.
192. Slovnik jazyka staroslovenskeho = Slovnik jazyka staroslovenskeho, t. I-Praha 1959 sq.
193. Sphrantzes, Memorii = Sphrantzes G., Memorii (1401-1477), ed. V. Grecu, Bucureşti 1966.
194. Stiernon, Les origines =. Stiernon L., Les origines du despotat d'Epire, REB, XVII, 1959, p. 90-126.
195. Stiernon, Sébaste et gambros =. Stiernon L., Notes de titulature et de prosopographie byzantines. Sébaste et gambros, REB, XXIII, 1965, p. 222-243.
196. Stoicescu, Statul domnesc = Stoicescu N., Sfatul domnesc şi marii dregători din Ţară Românească şi Moldova (sec. XV-XVII), Bucuresti 1968.

197. Stoicescu, Curteni şi slujitori = Stoicescu N., Curteni şi slujitori. Contribuţii la istoria armatei române, Bucureşti 1968.
198. Svoronos, Serment de fidélité = Svoronos N, G., Le serment de fidélité á l'empeteur byzantin et sa signification constitutionnelle, REB, IX, 1952, p. 106-142.
199. Sweely, Basil of Trnovo = Sweely J. R., Basil of Trnovo's Journey to Durazzo: A Note on Balkan Travel at the Beginning of the 13th Century, The Slavonic and East European Review, LI, No 122, 1973, p. 118-123.
200. Tăpkova-Zaimova, Prolèmes = Tăpkova-Zaimova V., Problemes – mise au point, EB, 1978, 3, p. 35-43.
201. Tăutu, Acta Benedicti XII = Tăutu A., Acta Benedicti XII (1334-1342) ab regestis vaticanis aliisque fontibus collegit, Pontificia commissio ad redigendum codicem cononici orientalis, Fontes, ser. III, vol. VIII, Typis polyglottis vaticanis MCMLVIII.
202. Tcheremissinoff, Un acte slave = Tcheremissinov K., Un acte slave des archives de Zographou, BSI, XLII, I, 1981, p. 1-9.
203. Thalloczy, Aldasy, Codex diplomaticus = Thalloczy L., A. Aldasy, Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum, Budapest 1907.
204. Θεοχαρίδης, Τζαμπλάκοντες = Θεοχαρίδης, Οἱ Τζαμπλάκοντες, Μακεδονικά, 5, 1961, σ. 125-183.
205. Thiriet, Ténédos = Thiriet F., Venise et l'occupation de Ténédos au XIVe siècle, Melanges d'archéologie et d'histoire, LXV, 1953, p. 219-245.
206. Thiriet, Régestes = Thiriet F., Régestes des déblierations du Senat de Venise concernat la Romanie, t. I (1329-1399), Paris 1958.
207. Tocilescu, 534 documente = Tocilescu Gr., 534 documente istorice slavo-române dîn Ţară Românească şi Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul (1346-1603), Bucuteşti 193.
208. Treu, Handschriften = Treu K., Die grechischen Handschriften des Neuen Testaments in der UdSSR, Berlin 1966.
209. Trojanos, Καστροκτισία = Trojanos S., Καστροκτισία, Βυζαντινά, I, 1969, p. 39-57.
210. Valenciennes, Histoire de l'empereur Henri = de Velenciennes H., Histoire de l'empereur Henri de Constantinople, ed. J. Lognon, Documents relatifs à l'histoire des Croisades, II, Paris 1948.
211. Verpeaux, Hiérarchie et préséances = Verpeaux, J., Hiérarchie et préséance sous les Paléologues, Travaux et mémoires, I, 1965, p. 421-438.
212. Verpeaux, Oikeioi = Verpeaux J., Les oikeioi. Notes d'histoire institutionnelle et sociale, REB, XXIII, 1965, p. 89-99.
213. Verpeaux, Pseudo Kodinos = Verpeaux J., Pseudo Kodinos. Traité des offices, Paris 1966.
214. Ville-Hardouin, Conquête (êd. Natalis de Wailly) = Ville-Hardouin G., La conquête de Constantinople, éd. Natalis de Wailly, Paris 1882.
215. Villehardouin, La conquête = Villehardouin G., La conquête de Constantinople. t. I-II, cd. E. Faral, Paris 1973.

216. V î r t o s u, Mari dregători = V î r t o s u E., Mari dregători dîn Tară Românească şi Moldova, în sigiliile secolulor XVII-XVIII, Studii şi cercetari de istorie medie, I, 1950, p. 140-180.
217. W i r t h, Genesis = W i r t h P., Die Genesis der byzantinischen Despotenwürde in Lichte des zeitgenüssischen höflichen Ritulatur, Βυζαντινά, V, 1973, S. 421-426.
218. Z a c o s, V e g l e r y, Seals = Z a c o s G., A. V e g l e r y, Byzantine Lead Seals, t. I, Basel 1972.
219. Z a k y t h i n o s, Despotat = Z a k y t h i n o s D., Le Despotat grec de Morée, t. I-II, London, Variorum Reprints 1975.

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОДНИ ДУМИ ... 7

Глава I. ТИТЛИ ... 15

Раздел I. ДЕСПОТ ... 17

1. Произход на титлата ... 17
2. Титуларен характер на деспотското достойнство ... 19
3. Проблемът за „деспотатите“ ... 22
4. Специфични проблеми около деспотската титла в България ... 26
5. Инсигнии ... 32
6. Получаване на титлата ... 36
7. Титулатура и формули за назоваване ... 40
8. Акти ... 43
9. Монетосечене ... 44
10. Българските деспоти (просопографска част) ... 47

Раздел II. ДРУГИ „ЦАРСКИ“ ТИТЛИ ... 85

Севастократор ... 85

Кесар ... 111

Раздел III. ДРУГИ ТИТЛИ ... 116

1. Пазител на палата (куропалат) ... 116
2. Протовестиарий ... 116
3. Велик дукс (дука велик) ... 117
4. Протостратор ... 117
5. Велик воевода ... 118
6. Велик примикюр ... 119
7. Велик логотет ... 119
8. Протосеваст ... 119
9. Епикерний ... 124
10. Столник ... 124
11. Велик комис на царските обори ... 125
12. Севаст ... 125
13. Воевода ... 135

Глава II. ЦЕНТРАЛНА УПРАВА ... 137

Раздел I. ДВОРЦОВИ СЛУЖБИ ... 139

1. Пазител на палата (куропалат) ... 148
2. Протовестиарий ... 156
3. Велик примикюр ... 164
4. Епикерний ... 167

5. Столник ... 177
6. Велик комис на царските обори ... 181
7. Царски съветници ... 186
8. Педагог ... 188
9. Апокрисиарий ... 190

Раздел II. ВОЕННИ ЧИНОВЕ В СТОЛИЦАТА ... 195

1. Велик воевода ... 201
2. Протостратор ... 207
3. Дука велик ... 210
4. Протокелиот (протокелиотин) ... 213

Раздел III. ЦАРСКА КАНЦЕЛАРИЯ ... 216

1. Велик логотет ... 221
2. Логотети ... 228
3. Тайник ... 237
4. Граматик ... 240

ГЛАВА III. ПРОВИНЦИАЛНА АДМИНИСТРАЦИЯ ... 249

Раздел I. УПРАВИТЕЛИ С ОБЩА КОМПЕТЕНТНОСТ НА ОТДЕЛНИ ТЕРИТОРИАЛНИ ЕДИНИЦИ И СЕЛИЩА ... 251

1. Воевода ... 270
2. Кефалия ... 286
3. Дукс (Дука) ... 292
4. Градска управа ... 294
5. Кнез ... 296
6. Примикюр ... 304

Раздел II. ВОЕННИ СЛУЖБИ В ПРОВИНЦИЯТА ... 308

1. Катепано ... 309
2. Кастрофилакс ... 313
3. Десетник ... 314
4. Алагатор ... 314
5. Комис с коне ... 317
6. Стратор ... 319
7. Варар ... 321
8. Сердар ... 323

Раздел III. СЪДИИ И ПОЛИЦЕЙСКИ СЛУЖИТЕЛИ ... 326

1. Съдия ... 327
2. Ватах ... 333
3. Топщикал ... 335

Раздел IV. ФИСКАЛНИ СЛУЖБИ ... 337

1. Практор ... 350
2. Писец ... 353
3. Перперак ... 355
4. Десеткар ... 357
5. Житар ... 361
6. Винар ... 364

7. Сенар ... 366
8. Побирчия ... 366
9. Аподохатор ... 368
10. Митат ... 370
11. Крагуяр ... 372
12. Псар ... 374
13. Градар ... 379
14. Варничий ... 382
15. Повар ... 383

Раздел V. ВЕСТИТЕЛИ И СЛУЖИТЕЛИ ПО СЪОБЩЕНИЯТА ... 384

1. Апокрисиарий ... 386
2. Изгончия ... 389
3. Находник ... 391

ЛИТЕРАТУРА ... 392

ИНСТИТУЦИИТЕ НА СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ. ВТОРО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО (XII–XIV в.)

Иван Александров Билярски

Българска
Първо издание

Редактор **Анна Влаевска-Станчева**
Издателски редактор **Кирил Мерджански**
Коректор **Зоя Божкова**
Техн. редактор **Тодор Игнатиев**

Формат 70x100/16
Печ.коли 26,75 Изд. коли 34,66

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

Иван Александров Билярски е роден на 1 юли 1959 г. в гр. Шумен. Завършва право в СУ "Св. Климент Охридски".

През 1989 г. защитава докторска дисертация по средновековна история под ръководството на проф. Иван Божилов. Работи в Института по история, БАН. Автор е на над 50 научни изследвания, публикувани в България, Франция, Италия, Гърция, Чехия, Югославия, Румъния и Малта. През 1997 г. в Швейцария е издадена книгата му "Hierarchia. L'Ordre sacré ".

Иван Билярски • Институциите на средновековна България

Иван Билярски

Институциите на средновековна България

1531